C. IULII CAESARIS

COMMENTARII

CUM SUPPLEMENTIS

A. HIRTII ET ALIORUM.

ITERUM RECOGNOVIT

ET ADNOTATIONEM CRITICAM PRAEMISIT

EMANUEL HOFFMANN.

VOL. I.

COMMENTARII DE BELLO GALLICO.

VINDOBONAE

SUMPTIBUS ET TYPIS CAROLI GEROLD FILII.

MDCCCXC.

Plus quam triginta annis exactis cum bibliopolae rogatu ad recognoscendos Caesaris commentarios revocarer, me non eadem ubique vestigia, quibus antea institeram, servare potuisse, vix est quod moneam. cum enim in priore editione paranda Nipperdeium potissimum ducem sequi liceret, qui novissimus praesidiis criticis quae tum suppetebant instructus Caesaris commentarios acri iudicio recensuerat, sufficeretque in eos modo inquirere locos, in quibus constituendis vir ille doctus minus recte sensisse videretur, interim et accuratius excussi sunt imprimis illi libri, qui potiores commentariorum de bello Gallico habendi sunt fontes, simulque accuratius inquisitum est in eorum affinitatem atque auctoritatem; accessit etiam notitia codicum eo usque neglectorum, ita ut mirum non sit exstitisse, qui ut rem magnam clamarent, relinquendam esse viam quam Nipperdey tenuisset et nova rei criticae fundamenta esse iacienda. itaque principatum, qui antea penes librum Bongarsianum fuerat, alii ad cod. Paris. Floriac., alii ad Vaticanum erant delaturi, nec defuerunt, qui libros eo usque ob suspectam fidem tertio demum gradu numeratos potiores duces sequendos esse contenderent. sed haec ipsa virorum doctorum dis-

sensio documento est, frustra ab uno modo libro opem ad emendanda Caesaris verba exspectari, multoque rectius is fecit, qui novissimus Commentarios de bello Gallico apparatu critico instructos publici iuris fecit, Alfredum Holderum dico, qui licet non apertis verbis pronuntiaverit, tamen eandem fere rationem amplexus est, quam Nipperdey Prolegg. p. 48 tenendam esse contenderat: ut prima omnium cura conferretur ad scripturam codicis archetypi inveniendam. eam vero in libris d. b. G. effici aut ex omnium codicum consensu (X Holder), aut in dissensu utriusque familiae ex integris (α Holder), aut denique ex consensu alterius integrorum partis et interpolatorum (β). cum hoc fere modo etiam Holder in recensendis Caesaris verbis procederet et accuratioribus collationibus optimorum librorum, Bong. et Paris. Moiss., uteretur, praestitit certe, ut quoad fieri posset, in meliorum librorum vestigiis insisteret, haud raro tamen ipse etiam coactus est, ut vel codicum deterioris notae scripturam reciperet, vel ad coniecturas confugeret.

Neque ego in universum aliam viam tenere potui; quae vero invitis libris reponenda duxerim, sequentibus adnotationibus consignavi.

E. H.

ADNOTATIO CRITICA.

B. G. I, 2, 4: *His rebus fiebat, ut et minus late vagarentur, et minus facile finitimis bellum inferre possent; quo aperte homines bellandi cupidi magno dolore afficiebantur*] codd. *qua ex parte* habent, idque Nipperdey et omnes fere recentiores editores receperunt. insolentiorem vocabuli *partis* usum Nipperd. Prolegg. p. 50 sqq. exemplis probare studuit; sed etiamsi concedimus latius patere vim illius vocis, ita ut nonnumquam *ex aliqua parte* vertere possis 'in einer Beziehung, in einer Hinsicht', ubique tamen de divisione quadam cogitandum est, ita ut aliquam singularem partem vel rationem ab aliis partibus vel rationibus discerni sentias. quod cum in nostrum locum plane non cadat, in priore editione conieceram *parte* ex compendio **p re** natum esse; sed iam verisimilius duxi, genuinam scripturam fuisse **quo aperte** (**q̊ aperte**); unde cum factum esset **qua perte**, ex correctura deinde scriptum est **qua ex parte.**

c. 3, 2: *ad eas res conficiendas biennium sibi satis esse duxerunt: in tertium annum profectionem lege confirmant. [Ad eas res conficiendas] Orgetorix [deligitur. Is] sibi legationem ad civitates suscepit.*] verba uncis inclusa cum Dübnero spuria esse iudico.

c. 8, 1: *a lacu Lemanno, qua in flumen Rhodanum influit*] libri *qui* habent; Nipperdey corruptelae signum praeposuit; retinuerunt Frigell, Kran.-Dittenb., Dinter, Holder. sed non describendus erat lacus Lemannus, immo locus signi-

ficandus, unde orsa munitio ad montem Iuram esset perducta; itaque ut in priore editione cum Hotomanno *qua* scripsi. idem recepit Dübner.

c. 11, 4: *eodem tempore* [*Aedui*] *Ambarri cett.*] nomen Aeduorum, quos legatos ad Caesarem misisse modo narratum est, exstirpandum, aut *quo* post *eodem tempore* inserendum esse, iure monuit Dinter. Holder *quo* recepit.

c. 15, 4: *satis habebat in praesentia hostem rapinis pabulationibus* [*populationibus*] *que prohibere.*] *populationibus* correcturam esse vocis *pabulationibus* suspicans uncis inclusi. alterum certe vocabulum spurium esse particula *que* tertio verbo adiuncta indicio est.

c. 17, 2: *hos seditiosa atque improba oratione multitudinem deterrere, ne frumentum conferant: quod praestare debeat, si iam principatum Galliae obtinere non possint, Gallorum quam Romanorum imperia perferre; neque dubitare debeant cett.*] hanc superioris editionis lectionem retinui, quae nisi quod *debeat* cum Herzogio et Schneidero pro *debeant* scripsi, plane cum codd. scriptura consentit. Nipperdey et Dübner *quod praestare debeant* retinuerunt, deinde vero *praeferre* pro *perferre* scripserunt et alterum *debeant* deleverunt. hoc etiam Frigellius omisit, cum reliqua verba intacta relinqueret. qui Hellerum secuti sunt, Kran.-Dittenb., Dober.-Dint., non modo illud *debeant* eiecerunt, verum etiam superiora verba transposuerunt *quod debeant: praestare*. Dinter tria verba *quod — debeant — debeant* uncis notavit. — §. 6: *necessaria re coactus*] cum quod optimi libri habent *necessariam rem* ferri nequeat, in vulgata vero scriptura *necessario rem cett.* aut *necessario* aut *coactus* supervacaneum sit, ut antea ex Bong. 2 *necessaria re* recepi, quod etiam Dübner edidit.

c. 24, 2: *ipse interim in colle medio triplicem aciem instruxit legionum quattuor veteranarum; supra eas in summo iugo duas legiones . . . collocari . . . iussit*] codd. *ita uti supra sed.* plerique editores verba *ita uti supra* eiecerunt, particulam *sed*, licet parum apta sit, retinuerunt. Oudendorpius, quem Frigell et Dübner secuti sunt, ex uno cod. Leid. scripsit

ita uti supra se ... collocaret, quae verba tum tantum apta essent, si per *ita uti* ratio explicaretur, qua trium legionum veteranarum acies instituta fuerit.

c. 31, 1: [*in occulto*] delevit Frigell. — §. 12: *Admagetobrigae*]] sic optimi codd.; nominis vindex exstitit Mommsen Hist. R. III[7], 247*. — §. 13: *sustineri*]] codd. activam formam praebent; quam qui defendunt parum attendisse videntur, in iis locis ad quos provocant, ubi in oratione obliqua infinitivo activi generis subiectum non est additum (infra §. 15: *non dubitare*: c. 7, 3: *rogare*), ipsum loquentem subiectum esse; at nostro loco apertum est, non Divitiacum, qui loquitur, eum esse, qui diutius Ariovisti imperia sustinere non possit — iam dudum enim ex civitate profugerat — immo eos esse, pro quibus loquitur, principes et ipsas Galliae civitates. itaque non nisi passiva forma *sustineri* admitti potest.

c. 38, 5: *pedum M sexcentorum*]] M inserendum esse, ut mensura ipsi loci naturae respondeat, docuit Napoleo III, Hist. de Jul. César, II, p. 80, 3.

c. 42, 1: *existimaret*]] meliores quidem libri infinitivum habent, sed ipsa loci ratione altera causalis sententia flagitari videtur. respondent enim hae duae causae 'quoniam Caesar propius accessisset seque id sine periculo facere posse existimaret' iis, quibus supra c. 34, 3 Ariovistus se prohiberi simulaverat, quominus ad colloquium veniret, 'quod neque sine exercitu in eas partes Galliae venire auderet, quas Caesar possideret, neque exercitum sine magno commeatu atque molimento in unum locum contrahere posset.'

c. 45, 1: *quare negotio desistere non posset: neque*]] *et* quod exceptis codd. Ursin., Havn., Vind. reliqui libri ante *neque* habent, cum Frigellio delevi.

c. 47, 1: *uti — e suis legatum aliquem mitteret*]] codd *legatis* habent, quod plerique recentiorum editorum omittunt; malui *legatum* scribere, quod olim Doberenz proposuerat.

c. 49, 1: *ab his* ut in priore editione secundum codd. scripsi, quod etiam Frig. Dübn. Hold. receperunt; Nipperdey, Kran.-Dittenb., Dint. *ab iis* ediderunt.

c. 51, 1: *quod minus* ex P. Manutii correctura scribendum esse Nipperd. docuit Proll. p. 58: *quo minus*, quod codd. exhibent, Frigell et Holder retinuerunt.

c. 53, 1: *milia passuum ex eo loco circiter quinquaginta*] cum Oudendorpio *quinquaginta* pro *quinque*, quod codd. habent, scribendum esse, Orosii (VI, 7) et Plutarchi (Caes. 19) narratione evincitur. Frigell, Dinter, Dittenberger, Holder *quinque* retinuerunt, commoti fortasse Goeleri auctoritate (Caes. Gall. Krieg p. 54), sed cf. Napol. l. l. II, p. 93, 1. — ib. *pervenerunt*] libri quidem melioris notae (α Hold.) *pervenerint* habent, idque post Oudendorpium nunc Holder edidit, sed coniunctivus pravae modo doctrinae veterum interpretum deberi videtur, qui sententiae per *prius* — *quam* adiunctae finalem vim inesse rati, hunc in finem vel perfecti coniunctivum aptum esse putarunt. rectius ille fecit, qui in cod. Leid. *pervenirent* scripsit. — §. 4. *utraque in ea fuga periit. Fuerunt duae filiae*] sic iam cum recentioribus editoribus ex A. Hugii coniectura scripsi. Frigell codd. scripturam *utraeque* ... *perierunt. Duae filiae* retinuit.

B. G. II, 1, 1: [*in hibernis*] ut in superiore editione inclusi; retinuit Frigell.

c. 3, 1: *Andecumborium* scripsi secutus Glückium (Kelt. Namen p. 31).

c. 6, 2: *testudine facta* [*portas*] *succedunt murumque subruunt*] *portas* cum Kranero et Dintero inclusi; codicum scripturam *portas succendunt*, quam Frigell et Holder retinuerunt, Goeler l. l. p. 62 defendere studuit. sed frustra quaeras, quem in usum muri subruendi fuerint, cum portis igne dirutis aditus iam in oppidum esset datus. cf. VII, 11, 8: Caesar legiones ... portis incensis intromittit atque oppido potitur.

c. 10, 4: *consilio convocato*] sic iam secundum optimos codices cum recentioribus editoribus scripsi; antea cum Nipperdeio *concilio* receperam.

c. 15, 4: *nihil pati vini reliquarumque rerum ad luxuriam pertinentium inferri*] verba *ad luxuriam pertinentium* licet in optimis libris non legantur, tamen necessaria esse ut *reliquarum* habeat quo accuratius definiatur, et ut

sequens enuntiatum *quod iis rebus relanguescere animos et remitti virtutem existimarent* iure dictum videatur, in superiore editione contra Nipperdeium monui. recentiorum editorum unus Frigell verba illa omisit. — Vocem deinde *eorum* cum Nipperdeio inclusi.

c. 17, 5: *non omittendum sibi consilium*] retinui *sibi*, quod cum desit in cod. Bong. et Moissac., Frigell, Dinter, Holder omiserunt.

c. 19, 2: *quod ad hostes appropinquabat*] cum praepositio *ad* in libris melioris notae non legatur, Frigell *hostibus*, Dübn. Kran.-Dittenb. Hold. *hosti* scripserunt. sed cum deteriores libri *quoad* habeant, admodum verisimile est, in archetypo prioris classis codicum praepositionem AD cum antecedente QVOD coaluisse. Oudendorpius accusativi formam *hostis*, quae perperam subiectum verbi *appropinquabat* habebatur, causam loci corrumpendi praebuisse censebat. — §. 5: *neque nostri longius, quam quem ad finem porrecta loca aperta pertinebant*] sic ut antea cum Nipperdeio scripsi, omisso quod ante *loca* in codd. legitur *ac*. Frigell *ac* et *aperta*, Dinter Holder *porrecta ac* deleverunt. — §. 6: *ut intra silvas aciem ordinesque constituerant atque ipsi sese confirmaverant*] particulam *ita*, quae in Bong. et Floriac. inepte ante *constituerant* addita est, ante *ut* posuerunt Kraner (Tauchn.) et Holder. sed alterum sententiae membrum *ut... ipsi sese confirmaverant* obstare, quominus comparativam vim particulae *ut* tribuamus, docui in libro 'die Construction der lat. Zeitpartikeln' Ed. 2 p. 29 sq.

c. 20, 1: *vexillum proponendum [quod erat insigne, cum ad arma concurri oporteret]*] haec verba, quae iam Aldo, Lipsio, Grutero suspecta erant, cum Holdero inclusi.

c. 21, 3 *adigi*] codd. *adici*; *adigendi* verbum hic itemque III, 13, 8. 14, 4 ponendum esse docuit Madvig.

c. 24, 4: *nostras legiones*] etiamsi non nego *nostras* omitti potuisse, litem tamen, quam inde ab Aldo editores huic pronomini intenderunt, neque antea neque nunc eam existimavi, ut invitis optimis libris eicerem vel cum Holdero in *nostra* mutarem et ad antecedens *castra* traherem.

c. 25, 1: *nonnullos novissimos deserto proelio excedere*] cum *nonnulli* illi, qui proelio excesserunt, nonnisi *novissimi* esse potuerint, sic potius scibere malui, quam recipere vel quod ex uno Bong. vulgari solet *nonnullos ab novissimis deserto proelio excedere* vel quod reliqui libri habent *nonnullos ab novissimis desertos pr. exc.*; parum placet quod Klussmann coniecit, Dittenberger recepit *nonnullos ab novissimis deserto loco proelio excedere*; grata quidem sed audacior videtur Guil. Pauli coniectura *desperato proelio*. — §. 2: *scuto* |*ab novissimis uni*| *militi detracto*] Kraner auctore Vielhabero *uni* delevit, Dinter Holder *militi* incluserunt; gravissima vero offensio verbis *ab novissimis* inest, cum nonnisi sensu partitivo accipi possint. itaque hunc ablativum et simul otiosum illud *uni* inclusi. — sequentia verba *quod ipse eo sine scuto venerat* interpreti cuidam deberi, iure contendit Guil. Paul (Ztschr. f. d. Gymnw. 1878, t. 32, p. 161 sqq.)

c. 27, 2: *horum adventu tanta rerum commutatio est facta, ut nostri etiam qui vulneribus confecti procubuissent, scutis innixi proelium redintegrarent: tum calones perterritos hostes conspicati etiam inermes armatis occurrerunt: equites vero ut turpitudinem fugae virtute delerent, omnibus in locis pugnant, quo se legionariis militibus praeferrent.*] repeto, quae de hoc loco olim contra Nipperdeium disputavi, qui ex deterioribus codd. *occurrerent* recepit et verba *pugnant quo* exulare iussit. 'Qualis proelii commutatio sit facta et qui pugnandi ardor militibus additus sit, inde satis aperitur, quod *etiam qui vulneribus confecti procubuissent, scutis innixi proelium redintegrarent*; neque eos, qui nondum vulneribus quominus pugnarent impediebantur, conspectis legionibus subsidio appropinquantibus iam segnius pugnasse, per se patet. quod cum continuo esset factum, ut novo ardore legionarii etiam vulneribus paene confecti proelium continuarent, id quod iam calones et equites praestiterunt, eodem temporis momento fieri nequivisse, vix est cur demonstrem. calones enim et equites fuga in omnes partes dissipatos non prius in proelium revertisse quam illa iam facta esset rerum commutatio, ipsis verbis *tum calones perterritos hostes conspicati* elucet. itaque tan-

tum abest, ut in iis quae de calonibus et equitibus referuntur, eandem enuntiationis constructionem continuari necesse sit, ut iure arctiore nexu solvantur; sic demum particula *tum,* quae recepta lectione *occurrerent* vix toleranda videtur, optime se habet. neque est cur verba *equites vero, ut turpitudinem fugae virtute delerent, omnibus in locis pugnant, quo se legionariis militibus praeferrent* suspicione premantur. qui enim in eo, quod equites in omnibus locis pugnabant, nihil inesse arbitrantur, quod in eorum laudem vertatur, parum respicere videntur equestris proelii naturam, cum si ulli militum generi certe equitibus et locorum ubi pugnent, et adversariorum, quibuscum confligant, ratio sit habenda. haud parvi igitur momenti ad turpitudinem fugae delendam erat, quod equites locorum et adversariorum ratione posthabita *omnibus* locis etiam iniquis tamquam legionarii milites pugnabant, quo se his praeferrent. (de iniqua loci natura et c. 22 et c. 19 satis monitum est.) denique quod ad temporum inaequalitatem attinet *tum calones ... occurrerunt, equites vero ... omnibus in locis pugnant,* ea neque non ex Caesaris consuetudine est (vide locos, quos Kraner ad b. c. I, 65, 1 adscripsit), et ipsis rebus aptissima esse videtur; alterum enim, quod de calonibus praedicatur, tamquam temporis momentum obtinet; quod vero de equitibus refertur, continuitatis significatione aegre careret.' ceterum cf. quod de natura et vi praesentis historici disputavi in libello 'Studien auf dem Gebiete der lat. Synt.' p. 14 sq. — qui *pugnarunt* receperunt, quod in nullo codice exstat, Caesarem correxisse videntur.

c. 32, 3: *re nuntiata*] sic codd.; Holder ex coniectura Guil. Pauli *re renuntiata* edidit.

c. 33, 2: *repentinam ... eruptionem* scripsi, cum adverbium *repentino,* quod codd. habent, Caesaris sermoni alienum, adiectivum vero *repentinus* tritissimum sit.

c. 34: *Venellos* scribendum esse pro codicum *Unellos* Glück docuit l. l. p. 165. — ib. *deditionem* ut antea secundum codd. scripsi. Nipperdey, Kraner, Dinter vulgatum *dicionem* ediderunt.

c. 35, 3: *quaeque civitates*, quod optimi libri habent, omnes post Frigellium editores receperunt: antea *quae civitates* vulgabatur. — §. 4: *dies quindecim supplicatio decreta est*] Frigell, Dübner *dierum*, Dinter, Kran.-Dittenberger *in dies* scripserunt; retinui librorum scripturam, cum accusativus temporis substantivo verbali appositus non magis mirus sit, quam accusativus vel ablativus loci cum verbalibus motum significantibus constructus.

B. G. III, 1, 6: [*ad hiemandum*] delevit Kraner.

c. 8, 4: *acceperint* cum Frigellio scripsi, cum *acceperant*, quod libri meliores habent, ratione grammatica dissuadeatur.

c. 9, 3: quae post *cognito Caesaris adventu* in codicibus leguntur *certiores facti* documento sunt, etiam in optimos libros inepta interpretamenta irrepsisse. — ib. §. 6: *quam plurimum*]] vocem *quam*, quae in codicibus inepto loco ante *Romanos* legitur ideoque ab omnibus hucusque editoribus omissa est, de loco suo casu demotam ratus ante *plurimum* posui.

c. 12, 1: *cum ex alto se aestus incitavisset, quod [his] accidit semper horarum XII spatio*] *his* iam cum Nipperdeio includere malui quam parum gratam Hugii recipere coniecturam *quod is accidit.* arrisit hoc recentioribus inde ab Dübnero editoribus. in priore editione sententiam ita adornaveram, ut post *accidit* incidendo verba *semper horarum XII spatio* explicationi inservire facerem.

c. 13, 6: [*hae*] del. Frigell. — de scriptura *adigebatur* §. 8 et *adigi* c. 14, 4 v. supra ad II, 21, 3.

c. 20, 1: *quae pars .... est tertia Galliae aestimanda*]] recepi hanc a Dübnero in adnot. crit. propositam lectionem; libri habent *ex tertia Galliae est aestimanda.* — §. 2: *multis praeterea viris fortibus Tolosa et Narbone, quae sunt civitates Galliae provinciae finitimae, [ex his regionibus] nominatim evocatis*] verba inclusa ex interpretamento orta existimo. Nipperdeius Ciacconium secutus voculam *ex* delevit et *his regionibus* cum antecedentibus coniunxit.

c. 21, 3: *aerariae secturaeque*] *secturaeque*, quod codd. habent, alii alio modo temptarunt. Oudendorpius omissa particula *que* edidit *aerariae secturae*, Schneider *aerariae structuraeque*; Nipperdey suspicionis signo illis vocibus appicto in adnotatione critica *ferrariaeque* scribendum proposuit; Kraner Jungermannianam repetiit lectionem *aerariae structuraeque*. particulam *que* cum non nisi mera libidine eicere liceat, neque Oudendorpii neque altera quam Kraner amplexus est ratio placere potest. cum vero *que* retinetur, aliud fodinarum genus adiungi necesse est; quapropter Schneideri et Nipperdei coniecturae abiciendae sunt, cum et *structurae* et *ferrariae* idem atque *aerariae* fodinarum genus significent. optime vero librorum lectio se habere videtur, si quidem *secturas* de lapicidinis subterraneis intellegimus, quales sunt quae Parisiis et Mosae Traiecti in monte Sti Petri exstant, et quae catacombae dictae Romae, Neapoli, aliis Italiae locis inveniuntur. cum sic in priore editione librorum scripturam tutari studuissem, Dübner et Dinter verbis mihi assenserunt, etiam Holder *secturae* posuit.

c. 23, 2 reliquisque locis, ubi *quoquo versus* (*versum*) legi solebat (b. G. VII, 4, 5. 14, 5. b. c. I, 25, 6. 36, 2. II, 8, 2. b. Afr. 24, 3), Nipperdey *quoque versus* recepit, hac in re non tam libros respiciendos esse ratus, quam ipsam dictionis rationem. ex ratione autem *quoquo versus* tum demum recte dici censuit (p. 71), cum sententia esset relativa; in definita ut *quisque* pro *quisquis*, sic *quoque versus* pro *quoquo versus* dici necesse esse. iam cum quantum scio *quoquo versus* nusquam in relativa enuntiatione occurrat, in perpetuum ex latinae linguae thesauris exsulare iuberetur. at recte Schneider ad b. G. VII, 4, 5 monuit, *quoquo versus* exstincta relativa potestate 'wohin auch immer gewendet' factum esse unum indefinitae significationis vocabulum 'überall hin'; pari ratione et *quoquo* et *quicunque* interdum adhiberi in sententiis non relativis. adiungi potest etiam *quisquis* pro *quisque* inveniri, et si rem ad vivum resecamus, primariam ipsius pronominis *quisque* et adverbiorum *ubique*, *utique* notionem relativam dici necesse est, cum proprie significaverint 'wer auch', 'wo auch',

'wie auch'. ceterum conferas quae Neue (Lat. Formenl. II[2] p. 635) de usu dictionum *quoque versus* et *quoquo versus* et apud scriptores vetustiores et in lapidibus congessit. recentiorum editorum Kraner, Dübner, Dinter, Holder cum Nipperdeio fecerunt, Frigell *quoquo versus* edidit.

c. 24, 5: *cum sua cunctatione [atque opinione timidiores] hostes nostros milites alacriores ad pugnandum effecissent*] Nipperdey et plerique deinceps editores R. Stephani receperunt coniecturam *o p i n i o n e t i m o r i s*. at cum rectissime dictum sit *opinionem timoris praebere — confirmare — augere* (b. G. III, 17, 6. 18, 1. V, 57, 4), vereor ut logicae rationi respondeat ablativus ille *opinione timoris aliquem alacriorem ad pugnandum facere*. in priore editione librorum scripturam sanari posse putaveram eicienda particula *atque*; sed loco iterum iterumque perputato iam mihi persuasum est verba *opinione timidiores*, quae et superflua sunt et ratiocinationem quandam produnt, ab interprete quodam adscripta esse; itaque ea seclusi.

B. G. IIII, 1, 9: *cum a pueris nullo officio aut disciplina assuefacti nihil omnino contra voluntatem faciant*] codd. *q u o d . . . faciant* habent; sed cum in descriptione, ubi Caesar, quae de Sueborum moribus comperta habuit, cum fide historica proponit, locus esse nequeat coniecturae, qualem sententia *quod . . . faciant* contineret, cum Nipperdeio *c u m* (*quom*) scripsi.

c. 2, 2: [*Germani*] inclusi auctore Hugio Mus. Rh. XVII, p. 319. — ib. *p a r v a* cum Nipperdeio ex deterioribus libris recipiendum esse duxi: *p r a v a* enim, ut edi solet, iumenta dici nequeunt, quae quamvis deformia cotidiana tamen exercitatione *summi fiunt laboris*. *prava* ex Holderi codicibus nonnisi qui literula B[1] comprehenduntur aperte praebent: lectio vero codicum principis familiae (*p̄rauua* Bong., *p̄ua* Moissac.) potius documento est, e compendio male soluto illud *praua* pro *parua* effectum esse.

c. 3, 3: *Ubii, quorum fuit civitas ampla atque florens . . . et paulo, quam sunt eiusdem generis, [et ceteri] humaniores*] haec verba, quae alii aliter sanare studuerunt, quae-

que ipse olim scribendo *etiam ceteris* (sc. *rebus*) corrigere mihi posse videbar, iam eo corrupta esse puto, quod *ceteri* ex interpretatione verbis *quam eiusdem generis* superscripta in textum irrepsit. sententia iam hoc modo decurrit, ut verbis *et paulo — humaniores* novissima illa *et ipsi — Gallicis sunt moribus assuefacti* respondeant.

c. 7, 3: [*haec*] deest in cod. Bong.; delevit Kraner.

c. 8, 1: *cum iis*] optimi quidem libri cum *his* praebent, sed in distinguendis *iis, îs, his* formis librorum auctoritas fere nulla est, cum sescentis locis pravae librariorum pronuntiationi aspiratae quas dicimus formae debeantur.

c. 10, 1: *Mosa profluit ex monte Vosego, qui est in finibus Lingonum, et parte quadam ex Rheno recepta, quae appellatur Vacalus, insulam efficit Batavorum, neque longius ab Oceano milibus passuum LXXX in Rhenum influit.*] ante *neque* in codicibus leguntur verba *in Oceanum influit*; haec margini adscripta fuisse ut quod Caesar minus recte de confluente Mosa cum Rheno rettulisse videbatur, corrigeretur, iam in priore monui editione.

c. 22, 3. De hoc loco in priore editione haec adnotavi: 'satis difficilia visa sunt Nipperdeio, quae in codicibus leguntur: *navibus circiter LXXX onerariis coactis contractisque, quot satis esse ad duas transportandas legiones existimabat, quod praeterea navium longarum habebat, quaestori legatisque attribuit.* non modo enim hoc mirum videri, quod ad unam rem designandam duo verba *cogere* et *contrahere* sint adhibita, verum etiam aliam accedere difficultatem, quod cum hoc loco non nisi navium onerariarum mentio fiat, c. 29, 2 *longae naves* commemorentur, quibus Caesar exercitum transportandum curaverit. rationem autem, qua sibi has difficultates expedire posse videbatur (p. 76), ut contractas naves non easdem dici statueret, quae coactae erant, LXXX onerarias, sed naves generaliter, verba autem *quot satis esse ad duas transportandas legiones existimabat* ad alterum modo participium *contractis* referret, eiusmodi medicinam ipso malo tristiorem existimo. contra omnia expedita videntur, ubi *contractisque*

corruptum esse statuimus ex *constratisque*[1]; has iam naves *constratas* illas longas esse, de quibus c. 29 refertur, non est quod pluribus aperiam.'

c. 23, 3: *montibus anguste mare continebatur*] *anguste* scripsi pro *angustis*, quod codd. praebent. mitto quaerere, num omnino montes *angusti* dici possint; at certe ex tali montium natura nondum efficeretur, cur 'ex locis superioribus in litus telum adigi potuerit.' hoc tum demum aperitur, si mare montibus *anguste* continebatur, ita ut ipsi litori imminerent.

c. 26, 1: *perturbantur*] de hoc praesente historico, quod optimi libri habent, vide quod adnotavi in libello 'Studien auf dem Gebiete der lat. Syntax' p. 30 n. 40; vulgo *perturbabantur* editur.

c. 27, 4: *remiserunt et in petenda pace eius rei culpam in multitudinem coniecerunt et — ut ignosceretur petiverunt*] cum Nipperdeio *et* post *remiserunt* inserere malui quam abrupto modo ex verbis *in petenda pace* novam incipere sententiam.

c. 34, 1: [*novitate pugnae*] inclusi, cum aperte interpretamentum sit verborum *quibus rebus*.

B. G. V, 1, 2: *ad onera ac multitudinem — transportandam*] *ac* Schneider ex deterioribus aliquot codicibus recepit; optimi libri *ad mult.* habent, quod Nipperd. retinuit.

c. 2, 3: [*transmissum*] a Faerno deletum ex recentioribus editoribus unus Frigell ut genuinum retinuit.

c. 7, 8: *ille iam revocatus resistere ac se manu defendere suorumque fidem implorare coepit*] cum in antecedentibus narratum sit, Caesarem Dumnorigem, si vim faceret neque pareret, interfici iussisse, etiam patet, sequentem sen-

[1] Miror cur Kraner et Dinter adnotaverint, me ex Kochii coniectura *constratisque* scripsisse. primum enim volumen, commentarios de bello Gall. continens, media aestate a. MDCCCLVI publici iuris feci (praefatus sum ,Graecii Kal. Sext. a. MDCCCLVI'); Kochii vero animadversiones ad locos aliquot Caesarianos insertae sunt novissimae Tomi XI. Mus. Rhen. sectioni, quae initio demum anni 1857 in lucem prodiit

tentiam non per *enim*, quod libri habent, adiungi potuisse. quod A. Spengel et Ern. Schulze proposuerunt (Philol. t. XXXII p. 368. XXXIII p. 730), ut sententiae transponerentur: *illi, ut erat imperatum, circumsistunt hominem atque interficiunt. ille enim revocatus resistere ...... coepit*, iam propter verbum *coepit* reiciendum est, pro quo *coeperat* scribendum, vel finitis formis *restiterat* — *defenderat* — *imploraverat* utendum erat. Frigell cum vetustioribus editoribus *ille autem* scripsit. Fleischeri coniecturam *ille eminus* ab Holdero receptam iure reprobavit Ioan. Gilbert (Ann. phil. t. CXXIX, p. 415); quod vero ipse proposuit *identidem*, non magis probaverim, cum nec verisimile sit Dumnorigem iterum iterumque revocatum esse, neque ipsum illud adverbium in hunc sensum plane quadret. *identidem* enim non de re modo iterata, sed de re iterum eodem modo facta ('wieder in gleicher Weise') usurpare licet. itaque pro tradito *enim* malui scribere *iam*.

c. 9, 1: *praesidio navibus Q. Atrium praefecit*] hanc librorum scripturam, quam in priore editione contra Nipperdeium defenderam, etiam nunc sanissimam iudico, licet Kraner aliique editores cum Nipperdeio *praesidio navibusque* scripserint. interest aliquid num quis *navibus praeficiatur* an *praesidio praeficiatur navibus* utpote vacuis. quod si Nipperdeio hanc ob causam inepte dictum videbatur, 'cum in uno homine nullum posset esse praesidium', idem esset iudicandum de loco VII, 49, 1, ubi nulla copiarum mentione facta unus legatus T. Sextius *castris praesidio relictus* dicitur. paulo aliter comparata sunt quae VI, 29, 3 leguntur: *ei loco praesidioque G. Volcatium Tullum praefecit*. hic enim iure *locus*, sc. pons in flumine Rheno factus, qui ex parte tantum rescissus turri quattuor tabulatorum et magnis munitionibus a Caesare firmatus erat, et *praesidium* cohortium duodecim pontis tuendi causa positum distinguuntur, ita ut Volcatius recte et loco, i. e. ponti eiusque munitionibus, et copiarum praesidio praefectus esse dicatur. — ib. §. 4: *ut videbatur*] retinui ut in superiore editione hanc vulgatam scripturam, quam libri optimae notae tuentur Bong. et Moissac.; idem ediderunt Frigell, Dübner, Holder. *videbantur*, quod Floriac.

et aliquot deteriores codd. habent, cum Nipperdeio Kraner et Dinter receperunt.

c. 11, 4: *ut quam plurimas possit ... naves instituat*] meliores quidem libri *posset* exhibent, sed coniunctivum praesentis necessarium esse docui in libello 'Studien cett.' p. 40, n. 49.

c. 12, 1: *Britanniae pars interior ab iis incolitur, quos natos in insula ipsa memoria proditum dicunt, maritima pars ab iis, qui praedae [ac belli inferendi] causa ex Belgio transierant*] Nipperd. et plerique recentiores editores *ipsi* scripserunt. at licet meliores codices *ipsi* habeant, tamen cum parum referat, qui memoria illud proditum dicant, immo primaria sententiae vis in eo versetur, quod incolarum pars in insula *ipsa* nata, pars ex Belgio advenisse dicatur. *ipsa*, quod codd. Leid. 1, Scalig., Cuiac. praebent, ut olim sic etiam nunc praeferendum esse duxi. — verba [*ac belli inferendi*] spuria esse docuit Heller (Philol. XVIIII p. 502). — ib. *transierant*] perfectum *transierunt* Nipperd. et Frigell ex deterioribus aliquot codicibus receperunt; attamen plusquamperfectum non modo optimorum librorum auctoritate nititur, sed etiam ipsa temporis ratione flagitatur, si quidem cum sequentibus *permanserunt — colere coeperunt* comparatur. — ib. §. 4: *utuntur aut aere [aut nummo aureo] aut taleis ferreis*] verba inclusa ab superioribus editoribus explosa nunc eo defendi solent, quod teste Mommseno (Hist. rei Roman. numm. p. 683) in Britannia reperti sint nummi aurei Caesaris aetate vetustiores. qua de re quamquam iudicium ferre nequeo, tamen parum verisimile videtur Caesari de Britannorum nummis aureis quidquam compertum fuisse, si quidem Cicero vel ab ipso Caesare vel a Quinto fratre per litteras ex Britannia datas edoctus est, 'in Britannia nihil esse neque auri neque argenti' (ad fam. VII, 7, 1), et 'neque argenti scripulum esse ullum in illa insula neque ullam spem praedae nisi ex mancipiis' (ad Att. IV, 16, 13). ceterum sat facile intellegitur, unde ille *nummus aureus* in Caesaris locum sit illatus. cum enim voci *aere* superscriptum esset *nummo aereo* idque iam a librariis in ipsa Caesaris verba insereretur, orta est illa

lectio, quam codices ab Holdero per β notati exhibent, *aut aere aut nummo aereo*; inde iam per correcturam effectam esse lectionem *nummo aureo* in propatulo est.

c 16, 3: *equestris autem proelii ratio et cedentibus illis et insequentibus par atque idem periculum inferebat*] cum §. 2 dictum sit, *illos*, sc. Britannos, *etiam consulto plerumque cedere*, participia *cedentibus* et *insequentibus* ad Britannos pertinere ratus *illis* inserui. Tittler (Ann. phil. LXXXI, p. 506) totam sententiam glossema esse censuit.

c. 19, 2: *omnibus viis notis semitisque*] ut in priore editione *notis* cum Schneidero ex deterioribus codicibus recipiendum esse duxi. quod eo omisso plane inepte narratur, nullam viam semitamque fuisse, qua non Cassivellaunus essedarios ex silvis emiserit. ablativis illis *omnibus viis notis semitisque* causam indicari, cur Cassivellauni condicio melior fuerit Romanorum, et unde factum sit, ut ex inopinato essedarii ex silvis proruperint, recte monuit Schneider.

c. 25, 3: *tertium iam hunc annum regnantem inimici, etiam multis palam ex civitate auctoribus, [eum] interfecerunt*] sic scribendum esse duxi, cum in codd. lectione *inimicis iam multis palam ex civitate et iis auctoribus eum interf.* aegre feras, quod subiectum desit, obiectum vero bis sit positum. — ib. §. 5: *interim ab omnibus legatis quibusque legiones tradiderat*] retinui *quibusque*, quod in priore editione pro *quaestoribusque quibus* scribendum esse conieci. inepte hic de quaestoribus mentionem fieri, cum satis constet in singulis provinciis singulos fuisse quaestores, neminem fugit. quapropter Ciacconius singulari numero *quaestoreque* scribi iussit, idque et Nipperd. et alii deinceps amplexi sunt editores. sed parum verisimile est, mero errore singularem vocis numerum in pluralem abiisse, potius hic idem accidisse puto, quod infra c. 53, 6 factum est in verbis *ab L. Roscio quaestore, quem ... praefecerat,* ubi *quaestoris* vocabulum, ut recte monuit Oudend., ex compendio sequentis pronominis relativi per errorem repetito enatum est. itaque suspicatus sum *quaestoribusque* ex compendio $\overset{1}{\text{qb'q}}$: ortum esse, quo facto

etiam necesse erat ut denuo *quibus* adderetur. Kranero quidem pluralis numerus *quibusque*, cum de uno P. Crasso intellegi debeat, non aptior visus est quam quod codices habent *quaestoribus*, sed interest aliquid, opinor, utrum per *quaestores* unus modo quaestor designetur, an infinite de iis moneatur qui copiis praefecti sint, licet unus modo nominandus fuerit. ceterum dubitari potest, utrum L. Roscius ille, cui Caesar legionem 'in pacatissimam et quietissimam partem ducendam dederat', quique falso c. 53, 6 in libris quaestor dictus est, in ipso legatorum numero fuerit.

c. 27, 9: *ipsorum esse consilii, velintne cett.*] libri quidem *consilium* habent, sed genetivum necessarium esse puto, cum ex hoc demum recte dependeat sententia interrogativa *velintne cett.*

c. 28, 4: *quantasvis copias etiam Germanorum*] sic ut ante cum Schneidero scripsi pro eo, quod codd. habent quodque Nipperd. retinuit *quantasvis, magnas etiam G. c.* Frigell *magnas etiam* delevit.

c. 29, 7: *haberet* cum in omnibus codicibus legatur, miror cur Nipperd. et recentiores editores R. Stephanum secuti *habere* scripserint. interrogatio enim quae dicitur rhetorica in oratione indirecta per infinitivum enuntianda adest quidem in verbis c. 28 novissimis: *postremo quid esse levius aut turpius, quam auctore hoste de summis rebus capere consilium*, quippe quae verba idem valeant atque si dictum sit *nil esse levius aut turpius cett.;* nostro vero loco de re admodum dubia quaeritur, utrum ex Cottae consilio salutem sperare liceat, an ex eo eventurum sit, ut si non praesens periculum at certe longinqua obsidione fames sit timenda. itaque infinitivus in huiusmodi interrogatione plane soloecus est.

c. 31, 3: *res disputatione ad noctem perducitur. omnia excogitantur, quare nec sine periculo maneatur, et languore militum ex vigiliis periculum augeatur*] verba *omnia ... augeatur* ex Lüdeckii sententia (Ann. phil. CXI, p. 429 sq.) hic inserui, quod cum iam narratum sit probata Sabini sententia et pronuntiato, ut prima luce castra relinquantur, militum quemque circumspexisse quid secum portare

quid relinquere cogeretur, continuari nequit *omnia excogitantur e. q. s.* vitiosam etiam duxi librorum scripturam *languore militum et vigiliis,* quapropter *et* in *ex* mutavi. Holder Guil. Paulum secutus totum locum inde ab *omnia* usque ad *augeatur* ut spurium uncis notavit. — §. 5: [*Ambiorige*] glossema esse iure contendit Tittler.

c. 33, 6: *quae quisque*] sic codd. Bong. et Moiss.; *quaeque quisque* reliqui libri habent idque Frigell, Dübner, Dinter receperunt, parum recte. cum enim tria sint enuntiata, quae pari modo ex illo *accidit* apta sunt, fieri nequit, ut alterum per particulam *que* adiungas, tertium sine particulae vinculo sequi facias.

c. 34, 2: *erant et virtute et saepenumero pugnando pares nostris; hi tametsi e. q. s.*] codicum verba *erant et virtute et numero pugnandi pares: nostri . . .* retinuerunt Frigell et Holder; vellem etiam rationem genetivi *pugnandi* aperuissent. Hug (Mus. Rh. XVII, p. 321) verba *erant* usque ad *pares* delenda esse censuit utpote a lectore quodam margini adpicta, idque Dintero persuasit. Kran.-Dittenb. et Dob.-Dint. Davisii redintegrarunt coniecturam *studio pugnandi.* at cum sequente sententia narretur, quomodo Romani milites tum se gesserint et quae eorum virtus fuerit — 'tametsi ab duce et a fortuna deserebantur, tamen omnem spem in virtute ponebant' —, antecedentia de hostibus dicta esse debent. itaque respiciens ad ea, quae paulo post de cotidiana hostium exercitatione memorantur, verba ut supra posui emendanda esse duxi.

c. 40, 1: *qui pertulissent*] *qui* scripsi pro *si,* quod codd. praebent. Guil. Paul *si qui* proposuit.

c. 42, 2: *quosdam de exercitu nacti captivos ab his docebantur*] in priore quidem editione optimorum librorum scripturam *quosdam d. e. habebant c.* servaveram, sed cum enuntiatum apta constructione careat, nec veri dissimile sit *habebant* ex glossemate ortum esse voci *nacti* adscripto, iam cum Schneidero hanc deteriorum codicum lectionem recipere malui, quam cum recentioribus editoribus ex Whittii coniectura *quosdam* in *quos* mutare. Frigell ut explicaret,

unde mirum illud *quosdam* pro *quos* ortum esset, etiam magis miram recepit scripturam *quos clam*.

c. 44, 3: *exspectas*] antea ut optimi libri habent *spectas* edideram; sed licet haec lectio defendi possit, aptius tamen videtur quod deteriores libri habent *exspectas*, idque et Nipperdey et omnes fere recentiores ediderunt.

c. 46, 3: *qua sibi iter faciendum sciebat*] *sciebat* non nisi deteriores libri habent, in optimis verbum omissum est. Helleri coniecturam *qua sibi scit iter faciendum*, quam Dinter aliique editores receperunt, plane reprobandam esse docui in libello 'Studien cett.' p. 36, 47.

c. 47, 4: *veritus ne, si ex hibernis fugae similem profectionem fecisset, hostium impetum sustinere non posset*] optimi codd. ante *hostium* etiam particulam *ut* habent, unde patet duas illas confusas esse constructiones *veritus ... ne non posset* et ... *ut posset*. cum autem omnes libri in verbis *non posset* consentiant, dubitari nequit, quin genuina lectio *ne ... non posset* fuerit. antea cum Nipperdeio nimiam tribuens vim particulae *ut* voculas *ne ... non* eieceram.

c. 49, 1: *haec erant armata circiter milia LX*] sic iam in priore scripsi editione Fleckeisenum secutus Mus. Rh. VII, p. 280. Bong. *haec*, reliqui libri *hae*, omnes vero *armatae* habent. hanc codicum scripturam Schneider, Whitte Frigell retinuerunt. Nipperdey *hae erant armata* scripsit: ante eum *eae erant armatorum* vulgabatur. — §. 8: *quo commodissime itinere vallem transire possit*] libri quidem meliores *valles*, omnes vero *transire* habent: itaque cum vel in priore vel in altero vocabulo erratum sit, ut in priore editione lectionem praetuli, quae rei ipsi aptior videtur. speculatoribus enim dimissis Caesar non id exploraturus erat, quod iter omnino commodissum esset per vallem (hic sensus inest lectioni a Frigellio et Dintero probatae *quo commodissime itinere valles transiri possit*), sed quo itinere ipse cum hostes trans vallem consedissent, commodissime i. e. minore cum periculo vallem rivumque transire posset (cf. c. 50, 3).

c. 54, 5: *quod [ei], qui virtute belli omnibus gentibus praeferebantur*] vocem *ei*, quae in deterioribus libris omittitur, ab interprete insertam esse ratus seclusi.

c. 56, 2: *hoc more Gallorum est initium belli: quo lege communi omnes puberes armati convenire consuerunt, qui ex iis novissimus convenit, cett. necatur*] aliter atque vulgo fit verba distinxi commate modo post *consuerunt* posito, ubi semicolon adhiberi solet. verba enim sic construenda sunt, ut ex *quo* supplendum sit *eo: quo ... convenire consuerunt, qui eo novissimus convenit cett.* ne *quo* ad antecedens *armatum concilium* trahatur, non modo interposita sententia *hoc more e. q. s.* verum etiam eo vetatur, quod inepte dictum esset ad armatum concilium consuesse puberes armatos convenire.

B. G. VI, 4, 3: *quod ... arbitrabatur*] praesens *arbitratur*, quod codicum auctoritate permoti Schneider, Kraner, Dinter, Holder receperunt, grammaticis legibus repugnare docui 'Studien' p. 29 sq.

c. 11, 2: [*partibusque*] cum in partitione illa *civitatibus pagis domibus* inter *pagos* et *domos* locus esse nequeat *partibus*, iure hoc vocabulum Davisius delendum esse censuit.

c. 12, 5: *imperfecta re*] sic optimi libri. Nipperdey ex paucis deterioribus codicibus *infecta re* edidit. de utriusque lectionis differentia quantum satis Schneider disseruit in adnot. ad h. l.

c. 13, 3: *nobilibus. In hos*] Caesarem corrigere nolui inserendo invitis codicibus vel *quibus* post *nobilibus*, quod Dinter proposuit, vel *eisque*, quod aliis placuit.

c. 14, 1: *Druides a bello abesse consuerunt neque tributa una cum reliquis pendunt, [militiae vacationem] omniumque rerum habent immunitatem*] cum *militiae vacatio* iam significata sit eo, quod Druides 'a bello abesse consuerunt', iure illa verba delenda esse censuit Guil. Paul. genuina vero sequentia verba existimo, cum *immunitas* non modo ad *tributa* verum etiam ad alia onera et munera civibus subeunda pertinere possit. — §. 3: *vicenos* ut in priore edi-

tione cum Nipperdeio secundum deteriores codd. scripsi, cum numeri signum 'XX', quod Bong. et Moiss. habent, properandi studio librariorum deberi videatur.

c. 17, 3: *qui superaverint*] codd. scripturam *quae superaverint* Schneider et Holder retinuerunt: *quom* (*cum*) *superaverunt* Clarkio auctore Nipperdey, Kran.-Dittenberger ediderunt. lectio a me iam in superiore editione proposita et proxime ad librorum scripturam accedit et sensui aptissima videtur, cum sic ea pars significetur, quae victoria reportata iam votis damnata est. quod vero Dinter hanc lectionem ut falsam notavit, nescio an eo commotus fuerit, quod non de duabus Gallorum partibus, sed de Gallis omnino bellum cum externo quodam hoste gerentibus cogitandum esse censeret: at ipsas Gallorum gentes proeliis inter se depugnasse c. 12 narratum est, et quae c. 15, 1 de bellis monentur, quae ante Caesaris adventum quotannis accidere solebant, cum iniuriae aut inferrentur aut illatae propulsarentur, non minus de Gallorum populorum simultatibus, quam de expeditionibus contra finitimas gentes susceptis intellegi possunt.

c. 22, 2: *cum una coierunt*] *cum* scripsi pro eo, quod codd. habent, *qui cum* vel *quique*. Nipperdey vulgatam scripturam *qui una* retinuit, Frigell *qui communiter coierunt* coniecit. quod Heller excogitavit et Dübner, Dinter, Holder probarunt, *qui tum una coierunt,* plane abhorret ab enarranda re quotannis repetita.

c. 23, 9: *qui quacumque de causa ad eos venerunt, ab iniuria prohibent*] *quacumque* ut antea cum Nipperdeio secundum codices deteriores scripsi; *quaque,* quod codd. melioris notae habent, cum Oudendorpio retinuerunt Kran.-Dittenberger, Holder, Dob.-Dinter.

c. 24, 4: *nunc quoque in eadem* [*inopia*] *egestate patientiaque Germani permanent*] lectio codicum *nunc quod* inepta est; sequentia enim *eodem victu et cultu corporis utuntur* epexegesin superiorum continent non vero effectum. deinde vocem *inopia* uncis inclusi. cum *inopia* necessario *egestatem* pariat, alterum certe vocabulum superfluum est. at Germanos non *inopia* pressos sed ultro viliorem et vic-

tum et cultum affectasse, apertis verbis c. 22 narratum est. eo iam redit, quod nostro loco cum laude praedicatur, Germanos '*nunc quoque in eadem egestate patientiaque permanere.*' id quoque respicias necesse est, quod eiecto demum vocabulo *inopia* verba *in eadem egestate patientiaque permanent* respondent sequentibus *eodem victu et cultu corporis utuntur.* ceterum facile intellegitur, illud *qua*, quod codices habent (*in eadem ... patientia qua Germani permanent*), inde ortum esse, quod subiectum verbi *permanent* antecedentes *Volcae Tectosages* visi sunt, cui sententiae ego quoque olim accesseram. Holder ex Helleri coniectura *qua ante* edidit.

c. 29, 4: *si quid ... posset*] olim Nipperdeium secutus *possit* scripseram; at sententiae rationi non nisi imperfecti coniunctivum, quem optimi libri praebent, convenire docui 'Studien' p. 96.

c. 31, 3: *hi insulis*] *hi* iam in priore editione secundum optimos libros scripsi, *his* Nipperdey ediderat.

c. 33, 5: *possint ... possent*] de his coniunctivis v. 'Studien' p. 23, n. 31 et p. 77.

c. 34, 8: *omnes evocat* cum Holdero secundum codices deterioris notae edidi; meliores habent omnes *ad se vocat.*

c. 39, 3: *nemo est tam fortis, quin rei novitate perturbetur*] de hoc loco v. 'Studien' p. 48. Guil. Paul sententiam spuriam esse iudicavit. — §. 4: *despecta paucitate*] sic codd.: Holder ex Pauli coniectura *dispecta* edidit.

c. 44, 3: *Agedinci* pro *Agedici* cum recentioribus iam scripsi editoribus secundum meliores codices. cf. Glück. 'Kelt. Namen' p. 15 sqq.

B. G. VII, c. 1, 1: *de Clodii caede de senatusque consulto*] alterum *de* supplevit Aldus.

c. 8, 4: *quem perterriti omnes Arverni circumsistunt atque obsecrant, ut suis fortunis consulat, neu se ab hostibus diripi patiatur*] antea cum Nipperdeio optimorum librorum scripturam *neve ab hostibus diripiantur* retinueram, sed cum sententiarum conformatio ea sit, ut in utraque Vercingetorix subiectum esse debeat, iam cum Schneidero

et plerisque recentioribus editoribus deteriorum codicum lectionem recepi. illa meliorum librorum verba ferri possent, si *ne* pro *neve* scriberetur: ... *obsecrant, ut s. f. consulat, ne ab hostibus diripiantur.*

c. 10, 1: *quod nullum amicis in eo praesidium videretur positum esse*] Kraner, Holder, Dob.-Dinter *videret* scripserunt; equidem *videretur*, quod in Bong. aliisque libris exstat, eo magis retinendum esse duxi, quod dictio *Galliam vidisse* paulo insolentior videtur.

c. 11, 3: *ea qui conficeret, C. Trebonium legatum relinquit. Ipse [ut quam primum iter faceret] Genabum Carnutum proficiscitur*] cum plane inepte dictum sit, Caesarem *ut quam primum iter faceret, Genabum esse profectum*, in priore editione verba *ut quam primum iter faceret* ante *ea qui conficeret* posui. Vahlen (Ephem. Gymn. austr. XII p. 2), quocum recentiores fecerunt editores, traditum verborum ordinem ferri posse censuit, dummodo mutata interpunctione finalis illa sententia cum antecedente enuntiato coniungeretur. at cum iam mire collocatum videatur pronomen *ipse*, etiam magis displicet, quod hoc pronomine antecedenti sententiae inserto iam deest, quo apte sequentia *Genabum C. proficiscitur* superioribus opponantur. cum vero ipsum illud *ut quam primum iter faceret* non nisi id spectare videatur, ut licet sat superflue explicetur, cur Caesar Trebonium, qui ea conficeret, reliquerit, verba illa ut ex interpretamento orta iam uncis circumdedi.

c. 14, 5: *hoc spatio obvia*] sic iam scripsi pro *a Boia*, quod libri habent, et spero hoc modo et sensui optime consuli, cum iam accuratius definiantur vici atque aedificia, quae incendi oporteat, et mira illa librorum lectio *a Boia* unde orta sit iam aperiri. cum enim coaluisset litterula *o[bvia]* cum finali *o* antecedentis vocabuli *spatio*, quae restiterunt litterae BVIA in BOIA correctae sunt praemissa constructionis causa praepositione *a*. probe quidem scio adiectivum *obvius* apud Caesarem nusquam exstare, sed casu id factum esse puto, quod nullo alio loco ei de *rebus obviis* iisque sua natura immotis monendum erat, semper modo de hominibus *obviam factis*. *obvios montes* habes apud Nepotem Eum. 9, 3.

c. 19, 2: *omnia vada eius paludis ac saltus*]] in codicibus verba *ac saltus* ante *eius paludis* posita sunt; quo ordine cum verba se excipere nequeant, ea ut in superiore editione transposui. Nipperdey ante *saltus* corruptelae signum posuit, cum quod unum a Caesare hic scribi potuisse existimabat *omnia vada ac transitus eius paludis*, in textum recipere dubitaret. Heller (Philol. XIII, p. 308) coniecit *ac salicta*, et certe, cum antea palus *impedita* dicta sit, eam partim *salictis* obsitam fuisse sat verisimile est; sed inde etiam concludere licet, non tam *salicta*, quippe quae transitum impedirent, obsidenda fuisse Gallis quam *omnia vada* eius paludis *salictis vacua*. saltus vero qui hic dicuntur eosdem esse atque *artiores* illas *silvas* c. 18, 3 commemoratas, vix est cur moneatur.

c. 20, 3: *loci opportunitate, qui se ipse sine munitione defenderet*]] sic ex Bentlei coniectura scripsi. libri *se ipsum* habent. Nipperdey corruptelae signum posuit; Kraner, Dinter *ipse ut*, Dübner, Holder *ipsa* scripserunt.

c. 21, 3: *paene eo*]] codd. fere omnes *penes eos* praebent, quam lectionem a Nipperdeio reprobatam recentiores tamen editores praeter Kranerum retinuerunt. at contra hanc lectionem et infinitivus *constare* facit, cum futuri infinitivus necessarius esset, et sensus eam dissuadet. cum enim Galli solis Biturigibus communem salutem non esse committendam censent, aperte significatur in retinendo oppido Avarico communem salutem versari (cf. c. 25, 1), et cum communis salus idem sit atque *summa victoriae*, efficitur *summam victoriae* ex opinione Gallorum retinendo illo oppido contineri. itaque iure Nipperdey et Kraner Clarkianam lectionem *paene in eo*, licet in codicibus tantum deterioris notae Andino et Oxon. insit, redintegrarunt. sed cum optimorum librorum lectio facilius explicetur, si *pene eo* a Caesare scriptum fuisse facimus, *eo* edidi. (*constare aliqua re*, 'beruhen auf —', et b. c. III, 14, 3 et apud Ciceronem aliosque scriptores invenitur.)

c. 24, 1: *aggerem [latum] pedes CCCXXX longum, altum pedes LXXX exstruxerunt*]] certe incredibile est, aggerem pedes CCCXXX latum fuisse, contra admodum veri-

simile videtur, cum non nisi tot pedes longum fuisse, cum contra eam modo oppidi partem exstructus esset, quae *unum et perangustum aditum* praebebat (c. 15, 5). itaque *latum* inclusi et *longum* post numeri signum inserui; hic enim, cum statim sequatur *altum*, vix mireris, cur *longum* exciderit et cur, cum iam adiectivum mensuram indicans ante *pedes CCCXXX* deesse videretur, *latum* illud sit additum. quod vero agger LXXX pedes altus fuisse dicitur, tantam altitudinem necessariam fuisse, ut cum oppidi muro exaequaretur, recte contra Goelerum monuit Napoleo, Hist. de César II, p. 256, 1. cf. b. c. II, 1, 4 ubi narratur C. Trebonium, cum Massiliam oppugnaret, aggerem in altitudinem pedum LXXX exstruxisse.

c. 27, 2: *legionibusque intra vineas in occulto expeditis*] codd. meliores *extra vineas* habent, ex correctura opinor librarii, qui *expeditis* per *emissis* fortasse interpretans legiones murum aggressuras non *intra* sed *extra vineas* expeditas esse censeret. altera deinde accessit correctura vocabulo *castra* super *vineas* scripto, unde enatum est, quod in codd. deterioribus legitur *extra castra vineas*. Helleri coniectura, quam Kraner, Dittenberger, Dinter, Holder receperunt. *inter castra vineasque*, iam eo refellitur, quod legiones hoc certe spatio inter castra et vineas *in occulto* expediri nequibant. cum enim vineae certis spatiis inter se distarent, fieri non poterat quin quae inter castra et vineas pararentur, per haec intervalla ab hostibus dispicerentur. *intra vineas* vero expeditos esse milites ibique signum prorumpendi exspectasse, inde etiam concludere licet, quod extremo capite narratur eos signo dato subito *ex omnibus partibus evolavisse*, sc. ex vineis, quibus occulti fuerant.

c. 28, 1: *si qua ex parte obviam [contra] veniretur*] *contra* vix genuinum esse omnes fere recentiores editores consenserunt. — §. 6: *quos ille multa iam nocte silentio ex fuga excepit veritus, ne qua in castris ex eorum concursu et misericordia vulgi seditio oreretur, ut procul in via dispositis familiaribus suis principibusque civitatum disparandos deducendosque curaret, quae cuique civitati pars castrorum ab initio obvenerat*] retinui quidem verba qualia in optimis

libris exstant, sed ea apta constructione carere (*veritus ne ... oreretur, ut ... curaret*) negari nequit. quapropter Menge (Philol. XXXIII, p. 727) scribendum censuit *veritusque ne ... oreretur, procul ... dispositis ... curavit;* sed leniori modo sententia emendari potest cum transposita particula *ut* scribitur: *veritus ne ... oreretur, procul in via dispositis familiaribus suis principibusque civitatum ut disparandos deducendosque curarent cett.*

c. 30, 4: *animo confirmati*] hanc iam Nipperdei recepi coniecturam, cum antea quod codd. habent *consternati* defendi posse putassem.

c. 35, 1: *Cum uterque utrimque exisset exercitus, in conspectu fereque e regione castris castra ponebant*] sic cum Nipperdeio, Frigellio, Dübnero ex optimorum librorum fere consensu edidi. reliqui editores cum Oudendorpio interpolatorum codicum lectionem receperunt *cum uterque utrique esset exercitus in conspectu fereque e r. c. c. poneret.* — ib. *erat in magnis Caesari difficultatibus res*] ut in priore editione *Caesari* pro *Caesaris* scripsi, cum genetivus casus et propter verborum collocationem et propter sonum suspectus videatur. — §. 3: *cum duabus legionibus in occulto restitit; reliquas copias cum omnibus impedimentis, ut consuererat, misit, immixtis captivis quartis quibusque cohortibus, uti numerus legionum constare videretur*] codicum verba *captis quibusdam cohortibus* plane inepta esse, inter omnes quidem constat, sed quae hucusque excogitatae sunt correcturae — *demptis* — *sectis* — *carptis* — *detractis* — *laxatis* — *ita positis* — *apertis cohortibus,* vix aptae videntur ad aperiendum illud strategema, quo Caesar effecerit, ut duabus legionibus in castris relictis, numerus tamen legionum constare videretur. id quidem Nipperdey se assequi posse putabat scribendo *maniplis singulis demptis cohortibus,* sed haec verba tam longe recedunt a librorum vestigiis, ut nemini hucusque probata sint. lectio a me proposita et eo nititur, quod in libris aliquot licet deterioribus *captis quartis quibusque cohortibus* scriptum est, quam lectionem vix interpolatori cuidam tribuas. et re ipsa commendatur, cum Caesar oppidis Genabo et Ava-

rico expugnatis magnum certe captivorum numerum secum duceret.

c. 36, 2: *[in monte]* desunt haec verba in optimis codicibus. — §. 4: *periclitaretur*] hanc olim vulgatam scripturam cum Frigellio revocandam esse censui, cum quod in libris melioris notae exstat *perspiceretur*, ex prava certe interpretatione rarioris illius et elegantioris verbi originem duxerit. accedit quod passiva verbi forma *perspiceretur* etiam cum logica sententiarum ratione pugnat. verba enim '*neque ullum fere diem intermittebat*' non actionem quandam significant, qua aliquid ut fieret — *ut perspiceretur* — effectum sit, sed sententia demum per *quin* particulam adnexa ad integram actionis significationem, sc. ad describendam agendi rationem, qua Vercingetorix usus sit, explentur. recte se haberet passivum illud *perspiceretur*, si primaria quoque sententia passivo verbi genere enuntiata esset: *neque ullus dies intermissus est, quin . . . perspiceretur*. — §. 6: *sed is locus praesidio ab his non minus firmo tenebatur*] *minus*, quod in cod. Moiss. et Leid. 1 exstat, cum reliqui libri vel *nimis* vel *minimis* habeant, ex priore editione retinui, nam ita demum et particula *sed*, qua verba antecedentibus opponuntur, recte adhibita esse videtur, et quae adiungitur adversandi particula *tamen* (*tamen silentio noctis Caesar . . . deiecto praesidio potitus loco*) suam sibi vim habet. contra in utraque particula offendatur necesse est, cum scribitur, quod editoribus inde ab Nipperdeio placuit, *sed is locus praesidio ab his non nimis firmo tenebatur. tamen e. q. s.*

c. 38, 5: *equites et multos Aeduorum interfectos, quod collocuti cum Arvernis dicerentur*] retinui hanc superioris editionis lectionem. optimi codd. *multos equites*, deteriores *omnes equites* habent. Nipperdey, Kraner, Dinter, Holder Whittium secuti omisso adiectivo *equites Aeduorum interfectos e. q. s.* scripserunt. at licet concedamus, *omnes* a magistro quodam additum esse, ut hominum illorum oratio consentiret cum Litavicci verbis, qui omnem equitatum, omnem nobilitatem interisse pronuntiaverat, non aeque tamen explicari potest, quomodo altera eaque optimorum librorum lectio *multos* exstiterit. itaque

cum parum verisimile sit homines illos ab Litavicco subornatos nullam quidem interfectae nobilitatis mentionem fecisse, ineptum vero illud narrasse, equites Aeduorum hanc ob rem interfectos esse, quod cum Arvernis collocuti dicerentur, ut antea censui scribendum esse *equites et multos Aeduorum interfectos, quod cett.* omissa particula *et* locum turbatum esse, olim iam monui.

c. 40, 6: *Aedui manus tendere [deditionem significare] et proiectis armis mortem deprecari incipiunt*]] *deditionem significare* adscriptum esse ad interpretandam dictionem *manus tendere* recte monuit Guil. Paul.

c. 41, 1: *tribusque horis [noctis]*]] *noctis* seclusi auctore Goelero ('Caes. Gall. Krieg im J. 52', p. 40).

c. 44, 3: *dorsum esse eius iugi silvestre et angustum, sed hinc prope aequum, qua esset aditus ad alteram partem oppidi*]] sic iam in priore editione locum constituendum esse censui, cum quae libri habent — *dorsum esse eius iugi prope aequum,* sed *hunc silvestrem et angustum, qua esset aditus cett.* — duplici laborent difficultate. primum enim locus, cui vehementer timere Galli dicuntur, ita describitur, ut metum movere plane non potuerit; nam cum ibi silvestre et angustum esset iugum, ubi aditus erat ad oppidum, hac ipsa naturali condicione locus munitus videri debebat, neque erat, cur ad eum potissimum muniendum Vercingetorix Gallos Gergoviam defendentes evocaret. neque id placere potest, quod iugum fere non nisi ibi silvestre fuisse dicitur, ubi ille ad oppidum aditus esset; sequentis enim capitis verbis §. 5: 'legionem unam eodem iugo mittit et paulum progressam inferiore constituit loco *silvisque ocultat*' — aperte demonstratur, etiam infimum iugum silvestre fuisse. altera deinde difficultas in eo posita est, quod Caesarem *dorsus* masculino genere dixisse persuadere nobis iubemur. *dorsus* forma nonnisi in illo Plautinae Militis loco v. 377: *ita dorsus totus prurit* obviam fit; sed cum hic pars illa corporis humani significetur, nullo autem scriptoris loco vel grammatici cuiusdam testimonio probatum sit, *dorsus* formam unquam de montium iugo esse usurpatam, taedet fere statuere Caesarem,

qui ubique sermone urbano usus est, neque orationi gravitatem prisca dudumque obsoleta vocabula adhibendo efficere studuit, hic vocis formam ex Plautinis horreis esse mutuatum. denique etiam pronomen *hunc* aegre ferri necesse est, cum rectius haud dubie diceretur *sed eum silvestrem et angustum.* quae cum ita sint non dubitavi emendationem illam retinere, quae etsi paulo violentior videri potest, tamen omnes expedit difficultates neque excusatione caret. cum enim mutato verborum ordine scribitur *dorsum esse eius iugi s i l v e s t r e e t a n g u s t u m , s e d h i n c p r o p e a e q u u m , q u a e s s e t a d i t u s a d alteram partem oppidi*, iam patet, cur huic loco Galli vehementer timuerint et cur ad hunc muniendum omnes a Vercingetorige sint evocati. turbatae vero genuinae lectionis originem ex adverbio *hinc* repetendam esse existimo. si enim facimus *hinc* aut magistri cuiusdam industria, quem demonstrativi illius adverbii usus mirum habebat, mutatum esse in *hunc*, aut casu in hanc abiisse formam, cum sescenties in libris mss. peccatum sit permutandis voculis *hinc hunc huc hic*, etiam patet, quomodo iam reliquae turbae moveri potuerint. qui enim antecedens vocabulum *dorsum* ex trita ratione neutro genere accipiebat, iam facere non potuit, quin *hunc* ad collem antea commemoratum referret. at collem aequum dici necessario displicebat, contra aptissimum videbatur eiusmodi epitheton de dorso iugi dictum. inde factum est, ut epithetis commutatis *aequum* dorsum praedicaretur, *silvestris* autem et *angustus* collis. recentiores denique critici, qui verba qualia iam adornata erant, *hunc silvestrem et angustum*, ad remotiorem vocem *collem* referri non posse intellegerent, posthabitis ceteris difficultatibus *dorsus* hoc loco masculino genere a Caesare usurpatum esse pronuntiarunt. — de significatione adverbii *hinc* sufficit monuisse, plane eadem vi hic positum esse qua supra II, 18, 2 dictum est *collis . . . passus circiter ducentos infimus apertus ab superiore parte silvestris.*

c. 45, 6: *omnes illo ad m u n i t i o n e m copiae traducuntur* | meliores libri *m u n i t i o n u m* exhibent idque et ipse cum Nipperdeio olim edideram et Kraner, Frigell, Dübner, Dinter receperunt. Schneider, Whitte, quibuscum deinde

Dittenberger, Holder, Dob.-Dinter fecerunt, vulgatam deteriorum codicum lectionem *a d m u n i t i o n e m* restituerunt, eorumque sententiae ipse quoque iam accessi. cum enim statui necesse sit locum per *illo* designatum, ad quem iam *omnes copiae traducuntur*, quod Caesar eum se aggressurum esse simulabat, eum ipsum esse, cui Gallos vehementer timuisse et ad quem muniendum omnes ex oppido a Vercingetorige evocatos esse c. 44 narratum est, et cum initio c. 48 de iis moneatur, qui 'ut supra' — sc. nostro loco — demonstratum sit, ad alteram oppidi partem *munitionis causa convenerint*, etiam patet, non *munitionum copias* aliquo esse deductas, immo *omnes illo a d m u n i t i o n e m copias esse traductas*.

c. 46, 1: *quidquid h u c circuitus ad molliendum clivum accesserat*] in priore quidem editione librorum scripturam *huic* — sc. *rectae regioni* — tuendam susceperam, sed malui iam ex Nipperdei coniectura *h u c* scribere, quod recentiores quoque editores receperunt exceptis Frigellio et Dübnero, qui *h u i c* retinuerunt.

c. 47, 1: *l e g i o n i q u e decimae, quacum erat, c o n t i o n a t u m signa constituit*] *l e g i o n i q u e* cum Nipperdeio et Frigellio ex optimis recepi codicibus; recentioribus editoribus *l e g i o n i s q u e* placuit. — *contionatum* ut in superiore editione posui pro eo quod codd. habent *contionatus;* non enim contione habita sed antequam contio haberetur, signa erant constituenda. unde participium pro supino enatum sit, facile explicatur, quod insequens vocabulum ab litterula *s* (*contionatū signa*) incipit. Goeleri coniecturam *c o n t i n u o* Dübner, Dinter, Kran.-Dittenberger receperunt, sed vix credi potest tam tritum vocabulum librariorum errore in *c o n t i o n a t u s* perverti potuisse. quod Heller coniecit *c l i v o m n a c t u s*, licet ab Holdero receptum sit, neque litterarum similitudine, neque sensu sententiaeque forma commendatur.

c. 56, 2: *Nam ut commutato consilio iter in provinciam converteret, u t n e m e t u q u i d e m necessario faciendum existimabat*] in his verbis omnes fere libri consentiunt; Nipperdey vero Elberlingio obsecutus *nam n e* edidit simulque ex Ciacconii coniectura *ut n e m o n o n t u m quidem* scripsit. cum

Nipperdeio fecerunt Kraner, Dob.-Dinter. Frigell et Dübner *ut* quidem retinuerunt, sed in sequente sententia alter *ut nemo tum quidem*, alter *at non nemo tunc quidem* scripsit. at sincerum vas incrustasse videntur, qui librorum scripturam emendandam sumpserunt: nullo enim negotio, ut in priore iam monui editione, sententiarum aperitur structura, dummodo verba *at commutato consilio iter in provinciam converteret* ab *necessario faciundum* dependere facias et vertas: 'denn wie er seinen Plan zu ändern und in die Provinz zurückzukehren nicht einmal aus Furcht für nöthig erachtete, hinderte ihn einerseits u. s. w.' librorum lectionem etiam Holder servavit.

c. 58, 6: *ipsi praesaepti palude*] optimi libri *prospecta*, duo *perspecta* habent, deteriores *profecti a* vel *ab palude*, quae lectio ante Nipperdeium vulgata etiam nunc edi solet. attamen eam ferri posse iure negavit Nipperdey et consentiens fere cum Ciacconio et Bentleio, quorum ille *protecti palude*, hic *obiecta palude* proposuerat, *proiecta palude* edidit. sed ut in superiore editione monui, facilius librorum menda *prospecta*, *perspecta* explicantur, si genuinam scripturam *praesepti palude* fuisse facimus. cum enim scriptum esset **p̃fepti** oblitterata illa virgula facile **pſpecta** vel **pſpecta** effingi potuit. *praesepti* ex mea coniectura etiam Dübner edidit.

c. 64, 1: *Ipse imperat reliquis civitatibus obsides dendique constituit diem: ad hunc omnes equites — convenire iubet*] hanc lectionem propius ad librorum verba *denique ei rei constituit diem. huc cett.* accedere censeo, quam quae Nipperdeio auctore vulgari solent: *diemque huic* (vel *ei rei*) *constituit. omnes cett.* at ne quis putet dativum certe *ei rei* ex genuina superstitem esse scriptura, monendum videtur, hunc dativum necessario inserendum fuisse, ut manca illa *denique constituit diem* apto quodam modo explerentur. — *ad hunc* scripsi, cum *huc*, quod libri exhibent, vix recte se habeat. Frigell, Dübner *huc* retinuerunt, reliqui editores auctore Nipperdeio omiserunt.

c. 65, 5: *a tribunis militum reliquisque [sed et] equitibus Romanis atque evocatis equos sumit*] verba *sed et* iam a vetustioribus editoribus explosa spuria esse luculente demonstravit Nipperd. p. 101, mirumque est, qui ea retinenda visa sint Schneidero, Frigellio, Dübnero.

c. 66, 6: *nam — quin nemo eorum progredi modo extra agmen audeat, et ipsos quidem non debere dubitare, et quo maiore faciant animo cett.*] Nipperdeium secutus alterum *et* pro *id*, quod in codd. est, reposui. Kraner (Tauchn.), Frigell, Dübner librorum scripturam *et ipsos . . . Id quo* retinuerunt, novum enuntiatum ab *Id* incipere statuentes. Dinter, Dittenb., Holder Whittio auctore *et* ante *ipsos* deleverunt.

c. 67, 1: *una a primo agmine*] *a*, quod deest in optimis libris, in priore editione omiseram; sed cum ex antecedente vocabulo in *a* desinente apertum sit, cur praepositio illa excidere potuerit, et cum ratione grammatica flagitetur, iam cum plerisque editoribus eam recipiendam esse duxi. — §. 3: *inter*, quod libri habent, ut in priore editione servavi. Nipperd. et Kraner *intra* scipserunt.

c. 70, 2: *ne qua subito irruptio ab hostium peditatu fiat*] haec verba Holder auctore Guil. Paulo ut spuria inclusit, sed plane genuina ea iudico, cum iure monendum fuerit, quo consilio Caesar legiones pro castris constituerit.

c. 71, 4: *exigue dierum se habere XXX frumentum*] hoc iam ordine verba cum Dübnero et Holdero ex consensu codicum Bong. et Moissac. constitui. in aliis codicibus verba aliter se excipiunt, unde veteres editores et Oudendorp. *frumentum se exigue dierum XXX habere,* Nipperd. *se exigue dierum triginta habere frumentum* ediderunt. Frigell sat mire *exigere dierum XXX frumentum* scripsit. — §. 5: *equitatum dimittit*] hanc vulgatam scripturam etiam nunc servandam esse duxi, cum *mittit*, quod ex melioribus libris Nipperd., Kraner, Frigell, Dinter, Holder receperunt, non nisi tum recte dictum esset, si aperte esset significatum, quo vel quem in finem equitatus missus sit. Dübner *emittit* scripsit, quod in cod. Rom. correctoris manu exstat.

c. 73, 2: *aut*, quod post *arborum* in codd. legitur, iam Nipperdeio obsecutus, quocum etiam Kraner et Dinter fecerunt, delevi.

c. 74, 1: *ut ne magna quidem multitudine, si ita accidat, discessu munitionum praesidia circumfundi possent*] retinui hanc prioris editionis lectionem, quam qui repudiandam esse censuerunt, vix recte intellexisse videntur. quod codd. habent *eius discessu* ferri non posse ex eo patet, quod Caesar, qui solus ille discedens esse posset, neque discedere volebat, et ne cogeretur, dierum triginta pabulum frumentumque convectum haberi iusserat. quod Nipperd. coniecit *eius* (sc. hostis exterioris) *accessu* plane otiosum est, cum per se intellegatur, hostes nisi accesserint, munitionum praesidia multitudine circumfundere non posse. Goeler *equitum* (sc. Gallorum) *discessu* scribendum proposuit; at haec verba significarent, ipsum discessum equitum in causa esse, cur praesidia multitudine circumfundi possint. Kraner, Dinter, Holder facili modo verba expediverunt *eius discessu* uncis includendo. sed si Caesaris verba accuratius perpendimus, certe desideramus, ut etiam ratio aperiatur, cur munitionibus illis contra exteriorem hostem institutis iam effectum sit, ut ne magna quidem hostium multitudine circumfundi possent. haec vero ratio aperta est, si *discessu munitionum* coniungimus deleto illo genetivo *eius*, quem adscripsit, qui *munitionum* ad sequens vocabulum *praesidia* pertinere censebat. ut supra c. 72, 2 Caesar monuerat, se munitiones contra ipsum oppidum institutas ab fossa, qua Alesiae montem cinxerat, eo consilio quadringentos pedes reduxisse, ne tanto spatio interiecto aut noctu de improviso hostium multitudo ad munitiones advolaret, aut tela in milites operi destinatos conici possent, eodem modo iam hic monet, se pares eiusdem generis munitiones quattuordecim milia passuum complexum contra exteriorem hostem perfecisse, ut cum tantum discederent munitiones, earum praesidia ne magna quidem hostium multitudine circumfundi possent. — §. 2: *ne autem* cum Dübnero ex Handii coniectura scripsi pro vulgato *neu* vel *ac ne*; codd. *aut* habent. de coniunctivo praes. *cogatur* v. 'Studien' p. 68.

c. 75 copiae, quae singulis Gallorum gentibus imperatae sint, his fere verbis in codicibus enumerantur: (2) *imperant Aeduis atque eorum clientibus, Segusiavis, Ambivaretis, Aulercis Brannovicibus, Brannoviis, milia XXXV; parem numerum Arvernis adiunctis Eleutetis, Cadurcis, Gabalis, Vellaviis, qui sub imperio Arvernorum esse consuerunt;* (3) *Sequanis, Senonibus, Biturigibus, Santonis, Rutenis, Carnutibus duodena milia; Bellovacis X; totidem Lemovicibus; octona Pictonibus et Turonis et Parisiis et Helvetiis; Senonibus, Ambianis, Mediomatricis, Petrocoriis, Nerviis, Morinis, Nitiobrogibus quina milia; Aulercis Cenomanis totidem; Atrebatibus IIII; Veliocassis, Lexoviis et Aulercis Eburovicibus terna*; (4) *Rauracis et Boiis* . . ; *XXX universis civitatibus, quae Oceanum attingunt quaeque eorum consuetudine Armoricae appellantur, quo sunt in numero Curiosolites, Redones, Ambibarii, Caletes, Osismi, Lemovices, Venelli.* in hac enumeratione aperte peccatum est, et quod *Senones* itemque *Lemovices* bis commemorantur, et quod deest copiarum numerus, quem Rauraci et Boii dare debebant. neque id verisimile videtur in hoc sociorum indice nullam Andium vel Andorum mentionem esse factam, quos inter primos Vercingetorigi se adiunxisse supra c. 4, 6 relatum est. quapropter iam in superiore editione suspicatus sum, alterum illud *Senonibus* ex corrupta genuina scriptura *sena Andibus* ortum esse. inde etiam patet, cur copiarum Rauracis et Boiis imperatarum numerus deesse videatur. cum enim verba *sena Andibus* perversa essent in *Senonibus*, fieri etiam necesse erat, ut numeri, qui civitatibus propter parem auxiliorum rationem una nominatis praemissi essent, ad antecedentem gentium gregem referrentur, ita ut Rauracis et Boiis novissimo loco commemoratis numerus detraheretur. quod vero *Lemovices* bis nominati sunt, mero librariorum errori tribuendum est, qui *Lemovices* et *Lexovios* confuderunt. falso enim §. 4 *Lemovices,* Arvernorum finitimi, inter Armoricas gentes commemorantur, omittuntur vero in harum gentium enumeratione *Lexovii,* oram maritimam ad ostium Sequanae incolentes. itaque §. 4 pro Lemovicum nomine certe Lexoviorum scribendum est. nec tamen cum iis fecerim,

qui Nipperdeio auctore iam §. 3 pro *Lexoviis* superiora illa verba *totidem Lemovicibus* inserunt, ita quidem, ut *totidem* ad antecedens *Velliocassis* trahatur. vix enim verisimile videtur in commemorandis Lemovicibus ter esse peccatum, immo sat consentaneum est, Lexoviorum nomen inter Armoricas gentes omissum postea a correctore quodam margini fuisse adscriptum et falso deinde loco in textum esse receptum. nec placere potest, quod inserto illo *totidem* superiorum quoque copiarum numeri immutandi sunt, et cum *Rauracis* et *Boiis* iam numerus desit, ex interpolatis aliquot codicibus *bina* adscribendum est. itaque satis habui correxisse quae aperte vitiata sunt, ut *sena Andibus* pro repetito illo *Senonibus* scriberem (hanc emendationem Dübner quoque et Holder receperunt) et ut *Lexoviorum* nomen post *Veliocassis* sublatum inter Armoricas gentes loco Lemovicum reponerem. probe quidem scio numeris computatis aliquanto maiorem summam effici ea, quam in agro Aeduorum lustratam esse infra c. 76 refertur; sed discrepat utraque summa etiam cum numeros catalogi, quem Nipperdey proposuit, computas. at profecto fieri potuit, ut maior singulis civitatibus numerus imperaretur, minor vero die constituta conveniret, neque in eo, quod non nisi Bellovaci suum numerum non complevisse narrantur, argumentum inesse videtur, cur omnes reliquas civitates integrum militum numerum misisse statuamus. Bellovaci enim hanc ob causam prae ceteris commemorandi erant, quod suo nomine et arbitrio bellum cum Romanis se gesturos esse dictitaverant.

c. 77, 3: *neque hos habendos civium loco neque ad c o n s i l i u m adhibendos censeo*] meliorum librorum scripturam *concilium*, quam Nipperdey, Frigell, Holder receperunt, ferri non posse, iam in superiore monui editione. agitur enim de iis, qui in hoc ipso *c o n c i l i o* deditionem fortasse suasuri sint; hos non audiendos, ad *consilium* non adhibendos esse censet Critognatus.

c. 83, 2: *f e c e r a n t* ex deterioribus libris recepi, cum plane causa non sit, cur Caesar hic a legitimo temporum usu, cuius ubique observantissimus est, recesserit.

c. 90, 8: *his ex litteris cognitis Romae dierum viginti supplicatio editur*] *ex* ut in superiore editione inserui; vulgo *his rebus litteris Caesaris* (*ex litteris Caesaris* Dint.) *cognitis*. Nipperdey locum corruptum crucis signo notavit; Kraner et Holder *litteris* uncis incluserunt. — *editur* deinde cum Schneidero pro *redditur* scripsi, quod licet in omnibus codicibus exstet, rei ipsi tamen plane alienum videtur. ante Schneiderum vulgo ex Vossii coniectura *indicitur* legebatur. Nipperdey et qui deinde secuti sunt editores *redditur* retinuerunt.

HIRT. B. G. VIII. praef. §. 2: *non cohaerentibus* ut in priore editione cum Schneidero et Nipperdeio scripsi pro *comparantibus*, vel *comparentibus*, quod codd. habent. — §. 5: *desit* iam edidi, quod iure ex optimis libris primus Frigell restituit; deteriores libri ex grammatici cuiusdam correctura *deesset* praebent. — §. 9: *hoc ipso crimen arrogantiae subeo*] optimi quidem libri *ipsum* habent, idque post Nipperdeium Dinter, Kraner, Holder ediderunt, sed sententiae ratio *ipso* ut scribatur suadere videtur. omnis enim sententiae vis in eo versatur, quod scriptor, cum se excuset, ne cum Caesare conferatur, *eo ipso* arrogantiae crimen se subire dicit. itaque si qua pars enuntiati fulcro quodam eget, ablativus ille *hoc* eget; contra *ipsum* voci *crimen* adiunctum satis supervacaneum esse facile intellegitur, cum verba in hunc modum constituuntur: *sed ego nimirum, dum omnes excusationis causas colligo, ne cum Caesare conferar, hoc ipso arroganter facio, quod me iudicio cuiusquam existimem posse cum Caesare comparari.*

c. 5, 2: *atque in tecta partim Gallorum, partim quae coniectis celeriter stramentis tentoriorum integendorum gratia * erant inaedificata, milites compegit.*] *coniectis* omnes codd. habent, nisi quod in Vindob. f *partim q*; *..nectis*, erasis duabus vel tribus litteris legitur. *collectis* vel *conlectis* Kran., Dübn., Hold. ediderunt. — verba *tentoriorum integendorum gratia* Vielhabero auctore Kraner et Holder uncis incluserunt, sed cum unde haec irrep-

c*

serint dispici nequeat, non tam spuria quam lacunosa esse putaverim. cum supra de *constitutis repente exiguis ad necessitatem aedificiis*, quae Carnutes incolebant, monitum sit, haec ipsa *exigua aedificia* eadem esse puto atque *tentoria* illa, quorum *integendorum gratia* collecta erant stramenta. scripserat fortasse Hirtius: *quae coniectis celeriter stramentis tentoriorum integendorum gratia collectis erant inaedificata.* — *compegit*, quod in priore editione pro inepta librorum lectione *contegit* scribendum esse conieci, praeter Frigellium omnes deinceps receperunt editores.

c. 8, 1: *quo celerius hostis ... prodiret*] retinui hanc optimorum librorum scripturam (cf. c. 16, 1); Frigell, Kran.-Dittenberger, Holder, Dob.-Dinter suadente Hellero (Philol. XIX, p. 467) *hostes ... prodirent* scripserunt. probarem pluralem numerum, si Caesaris essent verba. — § 3: *consilio advocato*] sic omnes fere libri; Nipperdey cum Vascosano *concilio* edidit; at si de concione cogitandum esset, hoc potius vocabulum quam *concilium* adhibendum erat.

c. 9, 1: *cum ... viderunt*] perfecti indicativum ex optimorum librorum consensu restitui, cum ex re grammatica plane non sit, cur interpolatorum codicum lectionem *cum ... viderent* praeferamus. (cf. 'Construct. d. lat. Zeitpartikeln' ed. 2. p. 72.) — §. 3: *haec (castra) imperat vallo pedum duodecim muniri, loriculam pro hac ratione eius altitudinis inaedificari*] Nipperdey negans, loricam ullam rationem habuisse ad altitudinem valli corruptelae signum vocibus *hac ratione* praefixit, suspicatus scribendum esse *per aggerationem eius altitudini inaedificari.* sed, ut in superiore monui editione, si tale quid Hirtius scripsisset, libri fortasse *pro aggeris ratione* vel simile quid exhiberent, verba autem *pro hac ratione* vix inde exstitissent. minus etiam placet, quod Goeler proposuit, ut *loricam pro hac ratione eius munitionis inaedificari* scriberetur, quae verba mirum in modum sic intellegi voluit, ut *ratio eius munitionis* significaret 'das Wesen und den Zweck der Verschanzungen, nämlich die Vervielfältigung ihrer Befestigungsgegenstände durch den doppelten Graben, durch Thürme und Gallerien und den Zweck, dem

Feinde Furcht zu heucheln.' Nipperdeio concedendum quidem est, non ita loricae altitudinem ex altitudine valli pependisse, ut quo hoc esset altius, eo lorica quoque altior inaedificaretur, at certe contraria inter utriusque altitudinem condicio intercedere poterat, ut quo altius esset vallum, eo minor lorica imponeretur. retinui itaque codicum verba, quae si cum Nipperdeio faciendum esset, vix corrigerentur Madvigii coniectura *pro portione.*

c. 13, 1: *non intermitti interim cotidiana proelia*]] vulgo *intermittunt* editur; sed cum omnes codices excepto uno Havn., in quo *intermittunt* exstat, *intermittit* habeant, vix dubium esse potest, quin genuina lectio *intermitti* fuerit. recepit hanc lectionem ex superiore mea editione Dübner. — §. 2: *paucisque resistentibus interfectis*]] retinui quod in optimis codicibus Bong. et Moiss. scriptum est, quodque etiam Holder edidit *resistentibus;* Frigell, Dinter, Kran.-Dittenberger, ex codd. Floriac. et Vat. *in resistendo* receperunt. parum certe verisimile est, quod Dinter opinatur, *resistentibus* a magistro quodam, qui Caesaris scribendi genus obtrudere voluerit Hirtio, scriptum esse pro *in resistendo,* immo contrarium verisimile videtur, ad dishibenda participia *paucisque resistentibus interfectis* superscriptum fuisse *in resistendo.* inde etiam patet, cur in Paris. **a** et Vind. **f** *in resistentibus* sit scriptum.

c. 16, 2: *equites cum intrare summum iugum et flammam densissimam timerent*]] verba *intrare summum iugum* vix recte se habere, olim iam contra Nipperdeium monui. sed cum apta emendatio nondum prolata sit, neque iam placeat, quod in priore editione posueram, *summum ignem,* optimorum codicum verba retinere malui quam ex interpolatis recipere lectionem intrare *fumum,* quam Kraner-Dittenberger et Holder posuerunt. scripsit fortasse Hirtius *cum intrare summo iugo flammam densissimam timerent.*

c. 20, 1: *plus minus VIII milibus*]] retinui hanc librorum scripturam ab H. Schillero (Philol. XXXXIII, p. 522) recte defensam. Dinter, Kran.-Dittenb., Holder Frigellio obsecuti *passuum VIII milibus* ediderunt. —

§. 2: [*omnibus adversis*] *cognita calamitate. interfecto Correo, amisso equitatu et fortissimis peditibus*] cum traditus verborum ordo ferri nequeat, in superiore quidem editione satis habui cum Hotomanno transponere *cognita calamitate omnibus adversis,* sed iam tum contra Faernum et Ursinum, qui verba *cognita calamitate* deleverunt, monui, alterum potius ablativum *omnibus adversis* additamentum videri interpretis, qui cum ab Hirtio singulae Bellovacorum reliquarumque civitatum calamitates enumerarentur, tamquam summam earum margini adscripsit *omnibus adversis.* iam hunc ablativum, qui Whittio quoque et Dübnero et Vielhabero (Ephem. Gymn. Austr. 1870 p. 539) suspectus visus est, inclusi. Kraner-Dittenb., Holder *cognita calamitate* uncis notarunt.

c. 24, 1: *nullam iam esse civitatem, quae* [*bellum*] *pararet, quo sibi resisteret.*] codd. Bong. et Moiss. itemque aliquot deteriores *quae bellum pararet* habent; in Floriac. et Vat. et undecim codd. Oudendorpii *quae bellum id pararet* exstat. pronomen *id* post *bellum* plane ineptum esse, omnes viderunt editores; nec tamen verisimile videtur, quod Davisius suspicatus est, hanc voculam ex *ad*/*pararet*/ ortam esse, immo inepta haec lectio documento est, primitus verbo *pararet* nullum obiectum fuisse additum, et hanc ob causam ab aliis interpretibus *bellum,* ab aliis *id* esse suppletum. utrumque deinde supplementum receptum est ab librario, qui archetypum codicum Floriac. et Vat. exaravit. ceterum ex sententia ipsa apparet, *bellum* hoc loco non ab Hirtio ipso esse scriptum. inepte enim dictum esset, Caesarem vidisse *nullam iam esse civitatem, quae bellum pararet, quo sibi resisteret,* tamquam de alio bello, quam quo sibi resisteretur, cogitare potuisset. itaque iure mihi *bellum* uncis inclusisse videor. — §. 3: *illorum,* quod codd. habent, retinui; *eorum* scribunt Kran. Dittenberger, Holder: *Illyriorum* Frigell, *Istrorum* Madvig coniecerunt.

c. 27, 2: *et Romanum externum sustinere hostem et respicere ac timere oppidanos*] retinui pristinam lectionem, licet Frigell eumque secuti Kran.-Dittenb., Holder, Dob.-Dinter

verba *et Romanum,* Dübner *Romanum* deleverint. cum optimi codd. *et Romanum et externum sustinere hostem* habeant (in deterioribus *et romanum hostem et externum sustinere* scriptum est), qui cum Frigellio faciunt, necesse est statuant, locum bis esse corruptum, primum ab eo, qui interpretandi causa *romanum* adscripserit, deinde ab illo, qui '*romanum hostem*' et '*externum hostem*' distincturus alterum illud *et* inseruerit. quod cum parum verisimile videatur, malui statuere semel modo optimorum librorum verba inquinata esse intrudendo inepto illo *et.*

c. 28, 2: *turmas partim idoneis locis disponit, parte equitum proelium committit*] *parte* ut in superiore editione ex Nipperdei correctura scripsi. *partim,* quod codd. praebent, retinuerunt Frigell, Dinter, Holder.

c. 30, 1: *exulibus omnium civitatum ascitis, repentinis latrociniis impedimenta et commeatus Romanorum interceperat*] vulgo secundum optimos codd. Bong. Moiss., cum quibus etiam aliquot deteriores faciunt, *exulibus o. c. ascitis receptis latronibus* editur; codices vero Flor. Vat. alii *receptis latrociniis* omissa voce *ascitis* praebent, itaque Frigell scripsit. at cum concedo *latronibus* pro *latrociniis* a correctore quodam esse scriptum, vocem tamen *receptis* glossam esse participio *ascitis* adscriptam existimo indeque enatas esse varias illas librorum corruptelas. hac enim glossa genuinis verbis superscripta — *ascitis receptis repentinis latrociniis* —, cum *receptis* correctura esse videretur vocis *repentinis,* factum est, ut lectio *ascitis receptis latrociniis* nasceretur; quae verba cum ferri nequirent, correcta sunt ab aliis *latronibus* pro *latrociniis* scribendo, ab aliis delenda voce *ascitis.* (cum *repentinis latrociniis* cf. c. 24, 3. b. Al. 19, 2).

c. 36, 1: *a milibus non amplius XII*] ad vulgatam iam redii lectionem delendo vocabulo *longe,* quod in optimis libris post *non* legitur; in superiore editione Nipperdeium secutus *longe* ante *non* posueram. — ib. [*perterritos*] cum recentioribus editoribus Vielhaberum (ephem. gymn. austr. 1870 t. XXI, p. 541) secutis ut spurium inclusi.

c. 38, 5: *qui ei omnia pericula et detrimenta belli [a Gutruato] accepta referebant*] verba *a Gutruato* Frigell ut spuria delevit.

c. 39, 4: *cum legionibus reliquit, qui iustis itineribus subsequeretur*] vulgata lectio, *cum legionibus duabus ... se subsequeretur*, quam Holder propter codd. Moiss. et Thuan. retinuit (in Bong. verba Hirtiana inde ab *ad resistendum* c. 39, 2 usque ad c. 43, 3 manu recentiore exarata sunt) interpolationem sapere videtur.

c. 42, 4: *ita quisque, prout erat maxime insignis, quo notior testatiorque virtus esset, telis hostium flammaeque se offerebat.*] retinui hanc lectionem in priore editione a me propositam, quippe quae quam proxime accedat ad verba Floriac. Vatic. et sex Oudendorpii codicum *ita quisque poterat maxime insignis.* illud *poterat* enim ex **puterat** enatum esse videtur. in eandem emendationem etiam Frigell incidit. Nipperdey *ita quisque ut erat cett.* ediderat. lectionem inde ab Scaligero vulgatam, quam cod. Moiss. et deteriores aliquot libri exhibent, *ita quam quisque poterat maxime insignis* — Dübner, Dittenb., Holder, Dob.-Dinter redintegrarunt, eamque etiam Vielhaber defendendam susceperat, qui in ephem. gymn. austr. t. XXI, p. 542 scripsit: '— dass *insignis* auf das Subject bezogen ist statt als Adverb die Handlung charakterisiert (sic!) — *quam quisque poterat insignissime* um diesen Superlativ zu bilden — hat vielleicht darin seinen Grund, dass doch der Mann auf seinem Platze vor allem den Augen aller sichtbar, insignis, ist.' at sive de subiecto, sive de actione *insignis* illud praedicetur, sensus certe ineptus est, tamquam penes singulos fuisset, *quam possent insignissime* i. e. *quam possent maxime omnibus conspicui telis hostium flammaeque se offerre.*

c. 46, 1: *cum in omnibus partibus Galliae bene res geri videret ..., Aquitaniam numquam adisset, per Publium Crassum quadam ex parte devicisset*] optimi quidem libri *ipse adisset sed* habent et hanc vulgatam lectionem Holder redintegravit, sed insertae illae voculae interpreti de-

beri videntur sententiae structuram aperturo. — nec fidem habuerim iisdem codicibus (A′β), cum §. 6 pro *recipit hibernatque* perfecti temporis formas exhibeant, quas Holder reposuit.

c. 48, 7: *quod ibi malum dux equi velocitate evitavit*]] *ibi* scripsi pro *ubi*, quod codd. habent, recentiores editores excepto Dübnero omiserunt. — ib. *ac sic proelio secundo graviter ab eo vulneratus praefectus*]] in Bong. m. pr., Moiss. et deterioribus aliquot libris verba *ac si*(*c*) *proelio secundo* et *ab eo* desunt, itaque et ab superioribus editoribus et post Nipperdeium a Frigellio, Dübnero, Dittenbergero, Holdero omissa sunt. at quae sic restitit lectio *graviter vulneratus praefectus cett.* nimis aperta videtur, quam ut genuina haberi possit. itaque ut in superiore editione illa verba, quae in libris sat bonis Floriac. et Vat. et supra versum in Bong. exstant, cum Nipperdeio retinenda esse duxi. *sic* unus Norvic. habet, reliqui *si*.

c. 51, 3: *spectatissimi triumphi*]] corr. Nipperdey; Frigell, Dübner codicum scripturam *exspectatissimi* retinuerunt.

c. 52, 4: *saepe erat senatui pollicitus, si quem timor armorum Caesaris laederet, ut quoniam Pompei dominatio atque arma non minimum terrorem foro inferrent, discederet uterque ab armis*]] *ut* in superiore iam scripseram editione pro *et*, quod codd. habent. *et* recentiorum editorum unus Holder retinuit, reliqui Whittio et Nipperdeio auctoribus deleverunt. — §. 5: *senatus consultum per discessionem facere coepit*]] corr. Th. Mommsen; libri *per se disc. f. c.* habent. — ib. *quod ne fieret, consules amicique Pompei* *** *iusserunt*]] pro *iusserunt* Holder ex Pantagathi coniectura *intercesserunt* edidit; Madvig *evicerunt* coniecit, idque Dittenb., Dob.-Dinter receperunt. sed consules, ut mittam privatos illos Pompei amicos, neque coeptae a tribuno discessioni *intercedere*, neque ne ad finem perduceretur alio modo *evincere* potuerunt, nisi ut alium tribunum intercedere iuberent. sic igitur verba comparata fuisse suspicor, quae ante

iusserunt exciderunt. inde etiam patet extrema sententiae verba scribenda esse *atque ita rem morando discesserunt.*

c. 55, 2: *belligerandi* scribendum esse omnium fere codicum consensu evincitur. cf. H. Schiller, Philol. XXXXIII, p. 522.

C. IULII CAESARIS

DE BELLO GALLICO

LIBER PRIMUS.

ARGUMEMTUM.

Gallia descripta narratur bellum Helveticum c. 1—29. Helvetii in Galliam migraturi primum per provinciam, deinde per Sequanos iter temptant, sed cum duobus proeliis a Caesare profligati essent, qui ex tanta clade supererant, in patriam relegantur. Iam cum de Ariovisto, Germanorum rege, qui tum Sequanorum agrum insidebat, Galli apud Caesarem conquererentur c. 30—32, colloquiumque a rege denegatum esset c. 33, 34. Caesar componendae rei legatos ad Ariovistum mittit, sed frustra c. 35, 36. Itaque Caesar copias adversus regem educit c. 37; cum trepidarent, oratione militum animos confirmat c. 30—41. Colloquium Caesaris cum Ariovisto Germanorum impetu dirimitur c. 42—46; cum denuo colloquium rex petisset, Galli ad eum legantur; qui cum vincti retinerentur c. 47, iam armis res agitur. Germani gravissima clade accepta e Gallia profugiunt c. 48—54.

1. Gallia est omnis divisa in partes tres; quarum
unam incolunt Belgae, aliam Aquitani, tertiam qui
ipsorum lingua Celtae, nostra Galli appellantur. Hi 2
omnes lingua, institutis, legibus inter se differunt.
Gallos ab Aquitanis Garumna flumen, a Belgis

3 Matrona et Sequana dividit. Horum omnium fortissimi sunt Belgae, propterea quod a cultu atque humanitate provinciae longissime absunt, minimeque ad eos mercatores saepe commeant atque ea, quae ad effeminandos animos pertinent, important, proximique sunt Germanis, qui trans Rhenum incolunt,
4 quibuscum continenter bellum gerunt. Qua de causa Helvetii quoque reliquos Gallos virtute praecedunt, quod fere cotidianis proeliis cum Germanis contendunt, cum aut suis finibus eos prohibent, aut ipsi
5 in eorum finibus bellum gerunt. Eorum una pars, quam Gallos obtinere dictum est, initium capit a flumine Rhodano; continetur Garumna flumine, Oceano, finibus Belgarum; attingit etiam ab Sequanis et Helvetiis flumen Rhenum; vergit ad sep-
6 tentriones. Belgae ab extremis Galliae finibus oriuntur; pertinent ad inferiorem partem fluminis Rheni; spectant in septentrionem et orientem solem.
7 Aquitania a Garumna flumine ad Pyrenaeos montes et eam partem Oceani, quae est ad Hispaniam, pertinet: spectat inter occasum solis et septentriones.

2. Apud Helvetios longe nobilissimus fuit et ditissimus Orgetorix. Is M. Messala et M. Pisone consulibus regni cupiditate inductus coniurationem nobilitatis fecit et civitati persuasit, ut de finibus
2 suis cum omnibus copiis exirent: perfacile esse, cum virtute omnibus praestarent, totius Galliae im-
3 perio potiri. Id hoc facilius eis persuasit, quod undique loci natura Helvetii continentur: una ex parte flumine Rheno, latissimo atque altissimo, qui agrum Helvetium a Germanis dividit; altera ex

parte monte Iura altissimo, qui est inter Sequanos
et Helvetios; tertia lacu Lemanno et flumine Rho-
dano, qui provinciam nostram ab Helvetiis dividit.
His rebus fiebat, ut et minus late vagarentur et 4
minus facile finitimis bellum inferre possent, quo
aperte homines bellandi cupidi magno dolore afficie-
bantur; pro multitudine autem hominum et pro 5
gloria belli atque fortitudinis angustos se fines ha-
bere arbitrabantur, qui in longitudinem milia pas-
suum CCXL, in latitudinem CLXXX patebant.

3. His rebus adducti et auctoritate Orgetorigis
permoti constituerunt ea, quae ad proficiscendum
pertinerent, comparare, iumentorum et carrorum
quam maximum numerum coëmere, sementes quam
maximas facere, ut in itinere copia frumenti sup-
peteret, cum proximis civitatibus pacem et amici-
tiam confirmare. Ad eas res conficiendas biennium 2
sibi satis esse duxerunt: in tertium annum profec-
tionem lege confirmant. [Ad eas res conficiendas]
Orgetorix [deligitur. Is] sibi legationem ad civitates 3
suscepit. In eo itinere persuadet Castico, Catamanta- 4
loedis filio, Sequano, cuius pater regnum in Sequanis
multos annos obtinuerat et a senatu populi Romani
amicus appellatus erat, ut regnum in civitate sua
occuparet, quod pater ante habuerat; itemque Dum- 5
norigi Aeduo, fratri Divitiaci, qui eo tempore prin-
cipatum in civitate octinebat ac maxime plebi
acceptus erat, ut idem conaretur, persuadet eique
filiam suam in matrimonium dat. Perfacile factu 6
esse illis probat conata perficere, propterea quod
ipse suae civitatis imperium obtenturus esset: non

7 esse dubium, quin totius Galliae plurimum Helvetii possent; se suis copiis suoque exercitu illis regna
8 conciliaturum confirmat. Hac oratione adducti inter se fidem et iusiurandum dant et regno occupato per tres potentissimos ac firmissimos populos totius Galliae sese potiri posse sperant.

4. Ea res est Helvetiis per indicium enuntiata. Moribus suis Orgetorigem ex vinculis causam dicere coëgerunt. Damnatum poenam sequi oportebat,
2 ut igni cremaretur. Die constituta causae dictionis Orgetorix ad iudicium omnem suam familiam, ad hominum milia decem, undique coëgit et omnes clientes obaeratosque suos, quorum magnum numerum habebat, eodem conduxit: per eos, ne causam
3 diceret, se eripuit. Cum civitas ob eam rem incitata armis ius suum exsequi conaretur multitudinemque hominum ex agris magistratus cogerent, Orgetorix mortuus est; neque abest suspicio, ut Helvertii arbitrantur, quin ipse sibi mortem consciverit.

5. Post eius mortem nihilo minus Helvetii id, quod constituerant, facere conantur, ut e finibus
2 suis exeant. Ubi iam se ad eam rem paratos esse arbitrati sunt, oppida sua omnia, numero ad duodecim, vicos ad quadringentos, reliqua privata aedi-
3 ficia incendunt, frumentum omne, praeterquam quod secum portaturi erant, comburunt, ut domum reditionis spe sublata paratiores ad omnia pericula subeunda essent, trium mensium molita cibaria sibi
4 quemque domo efferre iubent. Persuadent Rauracis et Tulingis et Latovicis finitimis, uti eodem usi consilio oppidis suis vicisque exustis una cum iis

proficiscantur, Boiosque, qui trans Rhenum inco-
luerant et in agrum Noricum transierant Noreiamque
oppugnarant, receptos ad se socios sibi adsciscunt.

6. Erant omnino itinera duo, quibus itineribus
domo exire possent: unum per Sequanos, angustum
et difficile, inter montem Iuram et flumen Rhoda-
num, vix qua singuli carri ducerentur; mons autem
altissimus impendebat, ut facile perpauci prohibere
possent: alterum per provinciam nostram, multo 2
facilius atque expeditius, propterea quod inter fines
Helvetiorum et Allobrogum, qui nuper pacati erant,
Rhodanus fluit isque nonnullis locis vado transitur.
Extremum oppidum Allobrogum est proximumque 3
Helvetiorum finibus Genava. Ex eo oppido pons
ad Helvetios pertinet. Allobrogibus sese vel per-
suasuros, quod nondum bono animo in populum
Romanum viderentur, existimabant, vel vi coac-
turos, ut per suos fines eos ire paterentur. Omnibus 4
rebus ad profectionem comparatis diem dicunt, qua
die ad ripam Rhodani omnes conveniant. Is dies erat
a. d. V. Kal. Apr. L. Pisone, A. Gabinio consulibus.

7. Caesari cum id nuntiatum esset, eos per
provinciam nostram iter facere conari, maturat ab
urbe proficisci et quam maximis potest itineribus
in Galliam ulteriorem contendit et ad Genavam
pervenit. Provinciae toti quam maximum potest 2
militum numerum imperat (erat omnino in Gallia
ulteriore legio una), pontem, qui erat ad Genavam,
iubet rescindi. Ubi de eius adventu Helvetii cer- 3
tiores facti sunt, legatos ad eum mittunt nobilissimos
civitatis, cuius legationis Nammeius et Verucloetius

principem locum obtinebant, qui dicerent, sibi esse
in animo sine ullo maleficio iter per provinciam
facere, propterea quod aliud iter haberent nullum:
4 rogare, ut eius voluntate id sibi facere liceat. Caesar,
quod memoria tenebat L. Cassium consulem occisum
exercitumque eius ab Helvetiis pulsum et sub iugum
5 missum, concedendum non putabat; neque homines
inimico animo data facultate per provinciam itineris
faciundi temperaturos ab iniuria et maleficio exi-
6 stimabat. Tamen, ut spatium intercedere posset,
dum milites, quos imperaverat, convenirent, legatis
respondit, diem se ad deliberandum sumpturum:
si quid vellent, ad Id. April. reverterentur.

8. Interea ea legione, quam secum habebat,
militibusque, qui ex provincia convenerant, a lacu
Lemanno, qua in flumen Rhodanum influit, ad
montem Iuram, qui fines Sequanorum ab Helvetiis
dividit, milia passuum decem novem murum in alti-
2 tudinem pedum sedecim fossamque perducit. Eo
opere perfecto praesidia disponit, castella communit,
quo facilius, si se invito transire conarentur, pro-
3 hibere possit. Ubi ea dies, quam constituerat cum
legatis, venit, et legati ad eum reverterunt, negat
se more et exemplo populi Romani posse iter ulli
per provinciam dare et, si vim facere conentur,
4 prohibiturum ostendit. Helvetii ea spe deiecti na-
vibus iunctis ratibusque compluribus factis, alii
vadis Rhodani, qua minima altitudo fluminis erat,
nonnumquam interdiu, saepius noctu, si perrumpere
possent conati, operis munitione et militum con-
cursu et telis repulsi hoc conatu destiterunt.

9. Relinquebatur una per Sequanos via, qua Sequanis invitis propter angustias ire non poterant.
His cum sua sponte persuadere non possent, legatos 2
ad Dumnorigem Aeduum mittunt, ut eo deprecatore a Sequanis impetrarent. Dumnorix gratia et 3
largitione apud Sequanos plurimum poterat et Helvetiis erat amicus, quod ex ea civitate Orgetorigis filiam in matrimonium duxerat, et cupiditate regni adductus novis rebus studebat et quam plurimas civitates suo beneficio habere obstrictas volebat.
Itaque rem suscipit et a Sequanis impetrat, ut per 4
fines suos Helvetios ire patiantur, obsidesque uti inter sese dent, perficit: Sequani, ne itinere Helvetios prohibeant; Helvetii, ut sine maleficio et iniuria transeant.

10. Caesari renuntiatur Helvetiis esse in animo per agrum Sequanorum et Aeduorum iter in Santonum fines facere, qui non longe a Tolosatium finibus absunt, quae civitas est in provincia. Id si 2
fieret, intellegebat magno cum periculo provinciae futurum, ut homines bellicosos, populi Romani inimicos, locis patentibus maximeque frumentariis finitimos haberet. Ob eas causas ei munitioni, quam 3
fecerat, T. Labienum legatum praefecit; ipse in Italiam magnis itineribus contendit duasque ibi legiones conscribit et tres, quae circum Aquileiam hiemabant, ex hibernis educit et, qua proximum iter in ulteriorem Galliam per Alpes erat, cum his quinque legionibus ire contendit. Ibi Centrones et 4
Graioceli et Caturiges locis superioribus occupatis itinere exercitum prohibere conantur. Compluribus 5

his proeliis pulsis ab Ocelo, quod est citerioris provinciae extremum, in fines Vocontiorum ulterioris provinciae die septimo pervenit; inde in Allobrogum fines, ab Allobrogibus in Segusiavos exercitum ducit. Hi sunt extra provinciam trans Rhodanum primi.

11. Helvetii iam per angustias et fines Sequa-
norum suas copias traduxerant et in Aeduorum fines
2 pervenerant eorumque agros populabantur. Aedui,
cum se suaque ab iis defendere non possent, legatos
3 ad Caesarem mittunt rogatum auxilium: ita se omni
tempore de populo Romano meritos esse, ut paene
in conspectu exercitus nostri agri vastari, liberi
eorum in servitutem abduci, oppida expugnari non
4 debuerint. Eodem tempore [Aedui] Ambarri, neces-
sarii et consanguinei Aeduorum, Caesarem certiorem
faciunt sese depopulatis agris non facile ab oppidis
5 vim hostium prohibere. Item Allobroges, qui trans
Rhodanum vicos possessionesque habebant, fuga se
ad Caesarem recipiunt et demonstrant sibi praeter
6 agri solum nihil esse reliqui. Quibus rebus adductus
Caesar non exspectandum sibi statuit, dum omnibus
fortunis sociorum consumptis in Santonos Helvetii
pervenirent.

12. Flumen est Arar, quod per fines Aeduorum
et Sequanorum in Rhodanum influit, incredibili le-
nitate, ita ut oculis, in utram partem fluat, iudicari
non possit. Id Helvetii ratibus ac lintribus iunctis
2 transibant. Ubi per exploratores Caesar certior factus
est tres iam partes copiarum Helvetios id flumen
traduxisse, quartam fere partem citra flumen Ararim
reliquam esse, de tertia vigilia cum legionibus tribus

e castris profectus ad eam partem pervenit, quae non-
dum flumen transierat. Eos impeditos et inopinantes 3
aggressus magnam partem eorum concidit; reliqui sese
fugae mandarunt atque in proximas silvas abdiderunt.
Is pagus appellabatur Tigurinus: nam omnis civitas 4
Helvetia in quattuor pagos divisa est. Hic pagus unus, 5
cum domo exisset patrum nostrorum memoria, L. Cas-
sium consulem interfecerat et eius exercitum sub
iugum miserat. Ita sive casu sive consilio deorum 6
immortalium, quae pars civitatis Helvetiae insignem
calamitatem populo Romano intulerat, ea princeps
poenas persolvit. Qua in re Caesar non solum pu- 7
blicas, sed etiam privatas iniurias ultus est, quod
eius soceri L. Pisonis avum, L. Pisonem legatum,
Tigurini eodem proelio, quo Cassium, interfecerant.

13. Hoc proelio facto reliquas copias Helve-
tiorum ut consequi posset, pontem in Arare facien-
dum curat atque ita exercitum traducit. Helvetii 2
repentino eius adventu commoti, cum id, quod ipsi
diebus xx aegerrime confecerant, ut flumen trans-
irent, illum uno die fecisse intellegerent, legatos ad
eum mittunt; cuius legationis Divico princeps fuit,
qui bello Cassiano dux Helvetiorum fuerat. Is ita 3
cum Caesare egit: si pacem populus Romanus cum
Helvetiis faceret, in eam partem ituros atque ibi
futuros Helvetios, ubi eos Caesar constituisset atque
esse voluisset; sin bello persequi perseveraret, re- 4
minisceretur et veteris incommodi populi Romani
et pristinae virtutis Helvetiorum. Quod improviso 5
unum pagum adortus esset, cum ii, qui flumen
transissent, suis auxilium ferre non possent, ne ob

eam rem aut suae magnopere virtuti tribueret aut
6 ipsos despiceret. Se ita a patribus maioribusque
suis didicisse, ut magis virtute quam dolo conten-
7 derent aut insidiis niterentur. Quare ne committeret,
ut is locus, ubi constitissent, ex calamitate populi
Romani et internecione exercitus nomen caperet
aut memoriam proderet.

14. His Caesar ita respondit: eo sibi minus
dubitationis dari, quod eas res, quas legati Helvetii
commemorassent, memoria teneret, atque eo gravius
ferre, quo minus merito populi Romani accidissent:
2 qui si alicuius iniuriae sibi conscius fuisset, non
fuisse difficile cavere; sed eo deceptum, quod neque
commissum a se intellegeret, quare timeret, neque
3 sine causa timendum putaret. Quod si veteris con-
tumeliae oblivisci vellet, num etiam recentium iniu-
riarum, quod eo invito iter per provinciam per vim
temptassent, quod Aeduos, quod Ambarros, quod Allo-
4 brogas vexassent, memoriam deponere posse? Quod
sua victoria tam insolenter gloriarentur quodque
tam diu se impune iniurias tulisse admirarentur,
5 eodem pertinere. Consuesse enim deos immortales,
quo gravius homines ex commutatione rerum do-
leant, quos pro scelere eorum ulcisci velint, his
secundiores interdum res et diuturniorem impuni-
6 tatem concedere. Cum ea ita sint, tamen, si obsides
ab iis sibi dentur, uti ea, quae polliceantur, fac-
turos intellegat, et si Aeduis de iniuriis, quas ipsis
sociisque eorum intulerint, item si Allobrogibus
satisfaciant, sese cum iis pacem esse facturum.
7 Divico respondit: Ita Helvetios a maioribus suis

institutos esse, uti obsides accipere, non dare consuerint: eius rei populum Romanum esse testem. Hoc responso dato discessit.

15. Postero die castra ex eo loco movent. Idem facit Caesar equitatumque omnem, ad numerum quattuor milium, quem ex omni provincia et Aeduis atque eorum sociis coactum habebat, praemittit, qui videant, quas in partes hostes iter fa-
ciant. Qui cupidius novissimum agmen insecuti 2
alieno loco cum equitatu Helvetiorum proelium
committunt; et pauci de nostris cadunt. Quo proelio 3
sublati Helvetii, quod quingentis equitibus tantam
multitudinem equitum propulerant, audacius sub-
sistere nonnunquam et novissimo agmine proelio
nostros lacessere coeperunt. Caesar suos a proelio 4
continebat ac satis habebat in praesentia hostem ra-
pinis pabulationibus [populationibus]que prohibere.
Ita dies circiter quindecim iter fecerunt, uti inter 5
novissimum hostium agmen et nostrum primum non
amplius quinis aut senis milibus passuum interesset.

16. Interim cotidie Caesar Aeduos frumentum,
quod essent publice polliciti, flagitare. Nam propter 2
frigora, quod Gallia sub septentrionibus, ut ante
dictum est, posita est, non modo frumenta in agris
matura non erant, sed ne pabuli quidem satis
magna copia suppetebat; eo autem frumento, quod 3
flumine Arare navibus subvexerat, propterea uti
minus poterat, quod iter ab Arare Helvetii averte-
rant, a quibus discedere nolebat. Diem ex die du- 4
cere Aedui: conferri, comportari, adesse dicere.
Ubi se diutius duci intellexit et diem instare, quo 5

die frumentum militibus metiri oporteret, convocatis
eorum principibus, quorum magnam copiam in castris
habebat, in his Divitiaco et Lisco, qui summo ma-
gistratui praeerat, quem vergobretum appellant Aedui,
qui creatur annuus et vitae necisque in suos habet
6 potestatem, graviter eos accusat, quod, cum neque
emi neque ex agris sumi posset, tam necessario
tempore, tam propinquis hostibus ab iis non sub-
levetur, praesertim cum magna ex parte eorum
precibus adductus bellum susceperit; multo etiam
gravius, quod sit destitutus, queritur.

17. Tum demum Liscus oratione Caesaris ad-
ductus, quod antea tacuerat, proponit: esse non-
nullos, quorum auctoritas apud plebem plurimum
valeat, qui privatim plus possint quam ipsi magi-
2 stratus. Hos seditiosa atque improba oratione multi-
3 tudinem deterrere, ne frumentum conferant; quod
praestare debeat, si iam principatum Galliae obti-
nere non possint, Gallorum quam Romanorum imperia
4 perferre; neque dubitare debeant, quin, si Helvetios
superaverint Romani, una cum reliqua Gallia Aeduis
5 libertatem sint erepturi. Ab eisdem nostra consilia
quaeque in castris gerantur hostibus enuntiari: hos
6 a se coërceri non posse. Quin etiam, quod neces-
saria re coactus Caesari enuntiarit, intellegere sese,
quanto id cum periculo fecerit, et ob eam causam,
quam diu potuerit, tacuisse.

18. Caesar hac oratione Lisci Dumnorigem,
Divitiaci fratrem, designari sentiebat, sed, quod
pluribus praesentibus eas res iactari nolebat, cele-
2 riter concilium dimittit, Liscum retinet. Quaerit ex

solo ea, quae in conventu dixerat. Dicit liberius
atque audacius. Eadem secreto ab aliis quaerit;
reperit esse vera: ipsum esse Dumnorigem, summa 3
audacia, magna apud plebem propter liberalitatem
gratia, cupidum rerum novarum. Complures annos
portoria reliquaque omnia Aeduorum vectigalia
parvo pretio redempta habere, propterea quod illo
licente contra liceri audeat nemo. His rebus et 4
suam rem familiarem auxisse et facultates ad lar-
giendum magnas comparasse; magnum numerum 5
equitatus suo sumptu semper alere et circum se
habere, neque solum domi, sed etiam apud fini- 6
timas civitates largiter posse atque huius potentiae
causa matrem in Biturigibus homini illic nobilis-
simo ac potentissimo collocasse, ipsum ex Helvetiis 7
uxorem habere, sororem ex matre et propinquas
suas nuptum in alias civitates collocasse. Favere 8
et cupere Helvetiis propter eam affinitatem, odisse
etiam suo nomine Caesarem et Romanos, quod
eorum adventu potentia eius deminuta, et Divitiacus
frater in antiquum locum gratiae atque honoris sit
restitutus. Si quid accidat Romanis, summam in 9
spem per Helvetios regni obtinendi venire; imperio
populi Romani non modo de regno, sed etiam de
ea, quam habeat, gratia desperare. Reperiebat etiam 10
in quaerendo Caesar, quod proelium equestre ad-
versum paucis ante diebus esset factum, initium
eius fugae factum a Dumnorige atque eius equi-
tibus (nam equitatui, quem auxilio Caesari Aedui
miserant, Dumnorix praeerat): eorum fuga reliquum
esse equitatum perterritum.

19. Quibus rebus cognitis, cum ad has suspiciones certissimae res accederent, quod per fines Sequanorum Helvetios traduxisset, quod obsides inter eos dandos curasset, quod ea omnia non modo iniussu suo et civitatis, sed etiam inscientibus ipsis fecisset, quod a magistratu Aeduorum accusaretur, satis esse causae arbitrabatur, quare in eum aut ipse animadverteret, aut civitatem animadvertere
2 iuberet. His omnibus rebus unum repugnabat, quod Divitiaci fratris summum in populum Romanum studium, summam in se voluntatem, egregiam fidem, iustitiam, temperantiam cognoverat; nam, ne eius supplicio Divitiaci animum offenderet, verebatur.
3 Itaque prius, quam quidquam conaretur, Divitiacum ad se vocari iubet et cotidianis interpretibus remotis per C. Valerium Procillum, principem Galliae provinciae, familiarem suum, cui summam omnium
4 rerum fidem habebat, cum eo colloquitur; simul commonefacit, quae ipso praesente in concilio Gallorum de Dumnorige sint dicta, et ostendit, quae
5 separatim quisque de eo apud se dixerit. Petit atque hortatur, ut sine eius offensione animi vel ipse de eo causa cognita statuat, vel civitatem statuere iubeat.

20. Divitiacus multis cum lacrimis Caesarem complexus obsecrare coepit, ne quid gravius in
2 fratrem statueret: scire se illa esse vera, nec quemquam ex eo plus quam se doloris capere, propterea quod, cum ipse gratia plurimum domi atque in reliqua Gallia, ille minimum propter adulescentiam posset, per se crevisset; quibus opibus ac nervis

non solum ad minuendam gratiam, sed paene ad
perniciem suam uteretur. Sese tamen et amore 3
fraterno et existimatione vulgi commoveri. Quod si 4
quid ei a Caesare gravius accidisset, cum ipse eum
locum amicitiae apud eum teneret, neminem existi-
maturum non sua voluntate factum; qua ex re
futurum, uti totius Galliae animi a se averterentur.
Haec cum pluribus verbis flens a Caesare peteret, 5
Caesar eius dextram prendit; consolatus rogat,
finem orandi faciat; tanti eius apud se gratiam
esse ostendit, uti et reipublicae iniuriam et suum
dolorem eius voluntati ac precibus condonet. Dum- 6
norigem ad se vocat, fratrem adhibet; quae in eo
reprehendat, ostendit; quae ipse intellegat, quae ci-
vitas queratur, proponit; monet, ut in reliquum
tempus omnes suspiciones vitet; praeterita se Divi-
tiaco fratri condonare dicit. Dumnorigi custodes
ponit, ut, quae agat, quibuscum loquatur, scire
possit.

21. Eodem die ab exploratoribus certior factus
hostes sub monte consedisse milia passuum ab ip-
sius castris octo, qualis esset natura montis et qualis
in circuitu ascensus, qui cognoscerent, misit. Re- 2
nuntiatum est facilem esse. De tertia vigilia Titum
Labienum, legatum pro praetore, cum duabus legio-
nibus et iis ducibus, qui iter cognoverant, summum
iugum montis ascendere iubet; quid sui consilii
sit, ostendit. Ipse de quarta vigilia eodem itinere, 3
quo hostes ierant, ad eos contendit equitatumque
omnem ante se mittit. P. Considius, qui rei militaris 4
peritissimus habebatur et in exercitu L. Sullae

et postea in M. Crassi fuerat, cum exploratoribus
praemittitur.

22. Prima luce, cum summus mons a Labieno
teneretur, ipse ab hostium castris non longius mille
et quingentis passibus abesset, neque, ut postea ex
captivis comperit, aut ipsius adventus aut Labieni
2 cognitus esset, Considius equo admisso ad eum
accurrit, dicit montem, quem a Labieno occupari
voluerit, ab hostibus teneri: id se a Gallicis armis
3 atque insignibus cognovisse. Caesar suas copias
in proximum collem subducit, aciem instruit. La-
bienus, ut erat ei praeceptum a Caesare, ne proelium
committeret, nisi ipsius copiae prope hostium castra
visae essent, ut undique uno tempore in hostes
impetus fieret, monte occupato nostros exspectabat
4 proelioque abstinebat. Multo denique die per ex-
ploratores Caesar cognovit et montem a suis teneri
et Helvetios castra movisse et Considium timore
perterritum, quod non vidisset, pro viso sibi re-
5 nuntiasse. Eo die quo consuerat intervallo hostes
sequitur et milia passum tria ab eorum castris
castra ponit.

23. Postridie eius diei, quod omnino biduum
supererat, cum exercitui frumentum metiri opor-
teret, et quod a Bibracte, oppido Aeduorum longe
maximo et copiosissimo, non amplius milibus pas-
suum XVIII aberat, rei frumentariae prospiciendum
existimavit; iter ab Helvetiis avertit ac Bibracte
2 ire contendit. Ea res per fugitivos L. Aemilii, de-
3 curionis equitum Gallorum, hostibus nuntiatur. Hel-
vetii, seu quod timore perterritos Romanos discedere

a se existimarent, eo magis, quod pridie superioribus locis occupatis proelium non commisissent, sive eo, quod re frumentaria intercludi posse confiderent, commutato consilio atque itinere converso nostros a novissimo agmine insequi ac lacessere coeperunt.

24. Postquam id animum advertit, copias suas Caesar in proximum collem subducit equitatumque, qui sustineret hostium impetum, misit. Ipse interim 2
in colle medio triplicem aciem instruxit legionum quattuor veteranarum; supra eas in summo iugo 3
duas legiones, quas in Gallia citeriore proxime conscripserat, et omnia auxilia collocari ac totum montem hominibus compleri et interea sarcinas in unum locum conferri et eum ab his, qui in superiore acie constiterant, muniri iussit. Helvetii cum 4
omnibus suis carris secuti impedimenta in unum locum contulerunt; ipsi confertissima acie reiecto nostro equitatu phalange facta sub primam nostram aciem successerunt.

25. Caesar primum suo, deinde omnium ex conspectu remotis equis, ut aequato omnium periculo spem fugae tolleret, cohortatus suos proelium commisit. Milites e loco superiore pilis missis 2
facile hostium phalangem perfregerunt. Ea disiecta gladiis destrictis in eos impetum fecerunt. Gallis 3
magno ad pugnam erat impedimento, quod pluribus eorum scutis uno ictu pilorum transfixis et colligatis, cum ferrum se inflexisset, neque evellere neque sinistra impedita satis commode pugnare poterant, multi ut diu iactato brachio praeoptarent 4

scutum manu emittere et nudo corpore pugnare.
5 Tandem vulneribus defessi et pedem referre et,
quod mons suberat circiter mille passuum, eo se
6 recipere coeperunt. Capto monte et succedentibus
nostris Boii et Tulingi, qui hominum milibus circiter XV agmen hostium claudebant et novissimis
praesidio erant, ex itinere nostros latere aperto
aggressi circumvenire, et id conspicati Helvetii, qui
in montem sese receperant, rursus instare et proelium redintegrare coeperunt. Romani conversa signa
7 bipartito intulerunt: prima et secunda acies, ut
victis ac summotis resisteret, tertia, ut venientes
sustineret.

26. Ita ancipiti proelio diu atque acriter pugnatum est. Diutius cum sustinere nostrorum impetus non possent, alteri se, ut coeperant, in montem
receperunt, alteri ad impedimenta et carros suos
2 se contulerunt. Nam hoc toto proelio, cum ab hora
septima ad vesperum pugnatum sit, aversum hostem
3 videre nemo potuit. Ad multam noctem etiam ad
impedimenta pugnatum est, propterea quod pro vallo
carros obiecerant et e loco superiore in nostros
venientes tela coniciebant, et nonnulli inter carros
rotasque mataras ac tragulas subiciebant nostrosque
4 vulnerabant. Diu cum esset pugnatum, impedimentis
castrisque nostri potiti sunt. Ibi Orgetorigis filia
5 atque unus e filiis captus est. Ex eo proelio circiter hominum milia CXXX superfuerunt eaque tota
nocte continenter ierunt: nullam partem noctis
itinere intermisso in fines Lingonum die quarto
pervenerunt, cum et propter vulnera militum et

propter sepulturam occisorum nostri triduum morati
eos sequi non potuissent. Caesar ad Lingonas lit- 6
teras nuntiosque misit, ne eos frumento neve alia
re iuvarent: qui si iuvissent, se eodem loco, quo
Helvetios, habiturum. Ipse triduo intermisso cum
omnibus copiis eos sequi coepit.

27. Helvetii omnium rerum inopia adducti le-
gatos de deditione ad eum miserunt. Qui cum eum 2
in itinere convenissent seque ad pedes proiecissent
suppliciterque locuti flentes pacem petissent, atque
eos in eo loco, quo tum essent, suum adventum
exspectare iussisset, paruerunt. Eo postquam Caesar 3
pervenit, obsides, arma, servos, qui ad eos perfu-
gissent, poposcit. Dum ea conquiruntur et confe- 4
runtur, nocte intermissa circiter hominum milia VI
eius pagi, qui Verbigenus appellatur, sive timore
perterriti, ne armis traditis supplicio afficerentur,
sive spe salutis inducti, quod in tanta multitudine
dediticiorum suam fugam aut occultari aut omnino
ignorari posse existimarent, prima nocte castris Hel-
vetiorum egressi ad Rhenum finesque Germanorum
contenderunt.

28. Quod ubi Caesar resciit, quorum per fines
ierant, his, uti conquirerent et reducerent, si sibi
purgati esse vellent, imperavit: reductos in hostium 2
numero habuit; reliquos omnes obsidibus, armis,
perfugis traditis in deditionem accepit. Helvetios, 3
Tulingos, Latovicos in fines suos, unde erant pro-
fecti, reverti iussit, et quod omnibus fructibus
amissis domi nihil erat, quo famem tolerarent,
Allobrogibus imperavit, ut iis frumenti copiam

facerent: ipsos oppida vicosque, quos incenderant,
4 restituere iussit. Id ea maxime ratione fecit, quod
noluit eum locum, unde Helvetii discesserant, va-
care, ne propter bonitatem agrorum Germani, qui
trans Rhenum incolunt, e suis finibus in Helvetiorum
fines transirent et finitimi Galliae provinciae Allo-
5 brogibusque essent. Boios petentibus Aeduis, quod
egregia virtute erant cogniti, ut in finibus suis
collocarent, concessit; quibus illi agros dederunt
quosque postea in parem iuris libertatisque condi
cionem, atque ipsi erant, receperunt.

29. In castris Helvetiorum tabulae repertae
sunt litteris Graecis confectae et ad Caesarem re-
latae, quibus in tabulis nominatim ratio confecta
erat, qui numerus domo exisset eorum, qui arma
ferre possent, et item separatim pueri, senes mu-
2 lieresque. Quarum omnium rerum summa erat
capitum Helvetiorum milia CCLXIII, Tulingorum
milia XXXVI, Latovicorum XIIII, Rauracorum XXIII,
Boiorum XXXII; ex his qui arma ferre possent,
ad milia nonaginta duo. Summa omnium fuerunt
3 ad milia CCCLXVIII. Eorum, qui domum redierunt,
censu habito, ut Caesar imperaverat, repertus est
numerus milium C et X.

30. Bello Helvetiorum confecto totius fere Gal
liae legati, principes civitatum, ad Caesarem gratu
2 latum convenerunt: intellegere sese, tametsi pro
veteribus Helvetiorum iniuriis populi Romani ab
3 his poenas bello repetisset, tamen eam rem non
minus ex usu terrae Galliae quam populi Romani
accidisse, propterea quod eo consilio florentissimis

rebus domos suas Helvetii reliquissent, ut toti Gal-
liae bellum inferrent imperioque potirentur locumque
domicilio ex magna copia deligerent, quem ex omni
Gallia opportunissimum ac fructuosissimum iudi-
cassent, reliquasque civitates stipendiarias haberent.
Petierunt, ut sibi concilium totius Galliae in diem 4
certam indicere idque Caesaris voluntate facere li-
ceret: sese habere quasdam res, quas ex communi
consensu ab eo petere vellent. Ea re permissa diem 5
concilio constituerunt et iureiurando, ne quis enun-
tiaret, nisi quibus communi consilio mandatum esset,
inter se sanxerunt.

31. Eo concilio dimisso iidem principes civi-
tatum, qui ante fuerant, ad Caesarem reverterunt
petieruntque, ut sibi secreto [in occulto] de sua
omniumque salute cum eo agere liceret. Ea re im- 2
petrata sese omnes flentes Caesari ad pedes proie-
cerunt: non minus se id contendere et laborare,
ne ea, quae dixissent, enuntiarentur, quam uti ea,
quae vellent, impetrarent, propterea quod, si enun-
tiatum esset, summum in cruciatum se venturos
viderent. Locutus est pro his Divitiacus Aeduus: 3
Galliae totius factiones esse duas; harum alterius
principatum tenere Aeduos, alterius Arvernos. Hi 4
cum tantopere de potentatu inter se multos annos
contenderent, factum esse, uti ab Arvernis Sequa-
nisque Germani mercede arcesserentur. Horum 5
primo circiter milia XV Rhenum transisse; postea-
quam agros et cultum et copias Gallorum homines
feri ac barbari adamassent, traductos plures; nunc
esse in Gallia ad centum et viginti milium numerum.

6 Cum his Aeduos eorumque clientes semel atque iterum
armis contendisse; magnam calamitatem pulsos ac-
cepisse, omnem nobilitatem, omnem senatum, omnem
7 equitatum amisisse. Quibus proeliis calamitatibus-
que fractos, qui et sua virtute et populi Romani
hospitio atque amicitia plurimum ante in Gallia po-
tuissent, coactos esse Sequanis obsides dare nobi-
lissimos civitatis et iureiurando civitatem obstringere,
sese neque obsides repetituros neque auxilium a
populo Romano imploraturos neque recusaturos, quo
minus perpetuo sub illorum dicione atque imperio
8 essent. Unum se esse ex omni civitate Aeduorum,
qui adduci non potuerit, ut iuraret aut liberos suos
9 obsides daret. Ob eam rem se ex civitate profu-
gisse et Romam ad senatum venisse auxilium po-
stulatum, quod solus neque iureiurando neque ob-
10 sidibus teneretur. Sed peius victoribus Sequanis
quam Aeduis victis accidisse, propterea quod Ario-
vistus, rex Germanorum, in eorum finibus conse-
disset tertiamque partem agri Sequani, qui esset
optimus totius Galliae, occupavisset et nunc de
altera parte tertia Sequanos decedere iuberet, pro-
pterea quod paucis mensibus ante Harudum milia
hominum XXIIII ad eum venissent, quibus locus ac
11 sedes pararentur. Futurum esse paucis annis, uti
omnes ex Galliae finibus pellerentur, atque omnes
Germani Rhenum transirent: neque enim conferen-
dum esse Gallicum cum Germanorum agro, neque
hanc consuetudinem victus cum illa comparandam.
12 Ariovistum autem, ut semel Gallorum copias proelio
vicerit, quod proelium factum sit Admagetobrigae,

superbe et crudeliter imperare, obsides nobilissimi
cuiusque liberos poscere et in eos omnia exempla
cruciatusque edere, si qua res non ad nutum aut
ad voluntatem eius facta sit. Hominem esse barba- 13
rum, iracundum, temerarium; non posse eius im-
peria diutius sustineri. Nisi si quid in Caesare 14
populoque Romano sit auxilii, omnibus Gallis idem
esse faciendum, quod Helvetii fecerint, ut domo
emigrent, aliud domicilum, alias sedes, remotas a
Germanis, petant fortunamque, quaecumque accidat,
experiantur. Haec si enuntiata Ariovisto sint, non 15
dubitare, quin de omnibus obsidibus, qui apud eum
sint, gravissimum supplicium sumat. Caesarem vel 16
auctoritate sua atque exercitus vel recenti victoria
vel nomine populi Romani deterrere posse, ne maior
multitudo Germanorum Rhenum traducatur, Galliam-
que omnem ab Ariovisti iniuria posse defendere.

32. Hac oratione ab Divitiaco habita omnes,
qui aderant, magno fletu auxilium a Caesare petere
coeperunt. Animadvertit Caesar unos ex omnibus 2
Sequanos nihil earum rerum facere, quas ceteri
facerent, sed tristes capite demisso terram intueri.
Eius rei quae causa esset, miratus ex ipsis quaesiit. 3
Nihil Sequani respondere, sed in eadem tristitia
taciti permanere. Cum ab his saepius quaereret ne- 4
que ullam omnino vocem exprimere posset, idem
Divitiacus Aeduus respondit: hoc esse miseriorem
et graviorem fortunam Sequanorum quam reliquo-
rum, quod soli ne in occulto quidem queri neque
auxilium implorare auderent absentisque Ariovisti
crudelitatem, velut si coram adesset, horrerent,

5 propterea quod reliquis tamen fugae facultas daretur, Sequanis vero, qui intra fines suos Ariovistum recepissent, quorum oppida omnia in potestate eius essent, omnes cruciatus essent perferendi.

33. His rebus cognitis Caesar Gallorum animos verbis confirmavit pollicitusque est sibi eam rem curae futuram: magnam se habere spem, et beneficio suo et auctoritate adductum Ariovistum finem
2 iniuriis facturum. Hac oratione habita concilium dimisit. Et secundum ea multae res eum hortabantur, quare sibi eam rem cogitandam et suscipiendam putaret, imprimis, quod Aeduos, fratres consanguineosque saepenumero a senatu appellatos, in servitute atque in dicione videbat Germanorum teneri eorumque obsides esse apud Ariovistum ac Sequanos intellegebat; quod in tanto imperio populi Romani turpissimum sibi et rei publicae esse arbi-
3 trabatur. Paulatim autem Germanos consuescere Rhenum transire et in Galliam magnam eorum multitudinem venire populo Romano periculosum
4 videbat, neque sibi homines feros ac barbaros temperaturos existimabat, quin, cum omnem Galliam occupavissent, ut ante Cimbri Teutonique fecissent, in provinciam exirent atque inde in Italiam contenderent, praesertim cum Sequanos a provincia nostra Rhodanus divideret; quibus rebus quam maturrime
5 occurrendum putabat. Ipse autem Ariovistus tantos sibi spiritus, tantam arrogantiam sumpserat, ut ferendus non videretur.

34. Quamobrem placuit ei, ut ad Ariovistum legatos mitteret, qui ab eo postularent, uti aliquem

locum medium utriusque colloquio deligeret: velle sese de re publica et summis utriusque rebus cum eo agere. Ei legationi Ariovistus respondit: si quid 2
ipsi a Caesare opus esset, sese ad eum venturum fuisse; si quid ille se velit, illum ad se venire oportere. Praeterea se neque sine exercitu in eas partes 3
Galliae venire audere, quas Caesar possideret, neque exercitum sine magno commeatu atque molimento in unum locum contrahere posse. Sibi autem 4
mirum videri, quid in sua Gallia, quam bello vicisset, aut Caesari aut omnino populo Romano negotii esset.

35. His responsis ad Caesarem relatis iterum ad eum Caesar legatos cum his mandatis mittit: quoniam tanto suo populique Romani beneficio 2
affectus, cum in consulatu suo rex atque amicus a senatu appellatus esset, hanc sibi populoque Romano gratiam referret, ut in colloquium venire invitatus gravaretur neque de communi re dicendum sibi et cognoscendum putaret, haec esse, quae ab eo postularet: primum, ne quam multitudinem ho- 3
minum amplius trans Rhenum in Galliam traduceret; deinde obsides, quos haberet ab Aeduis, redderet Sequanisque permitteret, ut, quos illi haberent, voluntate eius reddere illis liceret; neve Aeduos iniuria lacesseret, neve his sociisque eorum bellum inferret. Si id ita fecisset, sibi populoque Romano 4
perpetuam gratiam atque amicitiam cum eo futuram: si non impetraret, sese, quoniam M. Messala, M. Pisone consulibus senatus censuisset, uti, quicumque Galliam provinciam obtineret, quod com-

modo reipublicae facere posset, Aeduos ceterosque amicos populi Romani defenderet, se Aeduorum iniurias non neglecturum.

36. Ad haec Ariovistus respondit: ius esse belli,
ut, qui vicissent, iis, quos vicissent, quemadmodum
vellent, imperarent: item populum Romanum victis
non ad alterius praescriptum, sed ad suum arbi-
2 trium imperare consuesse. Si ipse populo Romano
non praescriberet, quemadmodum suo iure uteretur,
non oportere sese a populo Romano in suo iure
3 impediri. Aeduos sibi, quoniam belli fortunam temp-
tassent et armis congressi ac superati essent, sti-
4 pendiarios esse factos. Magnam Caesarem iniuriam
facere, qui suo adventu vectigalia sibi deteriora
5 faceret. Aeduis se obsides redditurum non esse,
neque iis neque eorum sociis iniuria bellum illa-
turum, si in eo manerent, quod convenisset, stipen-
diumque quotannis penderent; si id non fecissent,
longe iis fraternum nomen populi Romani afuturum.
6 Quod sibi Caesar denuntiaret se Aeduorum iniurias
non neglecturum, neminem secum sine sua pernicie
7 contendisse. Cum vellet, congrederetur: intellectu-
rum, quid invicti Germani, exercitatissimi in armis,
qui inter annos XIIII tectum non subissent, virtute
possent.

37. Haec eodem tempore Caesari mandata re-
ferebantur, et legati ab Aeduis et a Treveris venie-
2 bant: Aedui questum, quod Harudes, qui nuper in
Galliam transportati essent, fines eorum popularen-
tur: sese ne obsidibus quidem datis pacem Ariovisti
3 redimere potuisse; Treveri autem, pagos centum

Sueborum ad ripam Rheni consedisse, qui Rhenum transire conarentur; his praeesse Nasuam et Cimberium fratres. Quibus rebus Caesar vehementer 4
commotus maturandum sibi existimavit, ne, si, nova manus Sueborum cum veteribus copiis Ariovisti sese coniunxisset, minus facile resisti posset. Itaque re 5
frumentaria quam celerrime potuit comparata magnis itineribus ad Ariovistum contendit.

38. Cum tridui viam processisset, nuntiatum est ei Ariovistum cum suis omnibus copiis ad occupandum Vesontionem, quod est oppidum maximum Sequanorum, contendere triduique viam a suis finibus profecisse. Id ne accideret, magnopere sibi 2
praecavendum Caesar existimabat. Namque omnium 3
rerum, quae ad bellum usui erant, summa erat in eo oppido facultas, idque natura loci sic munie- 4
batur, ut magnam ad ducendum bellum daret facultatem, propterea quod flumen Dubis ut circino circumductum paene totum oppidum cingit; reli- 5
quum spatium, quod est non amplius pedum M sexcentorum, qua flumen intermittit, mons continet magna altitudine, ita, ut radices montis ex utraque parte ripae fluminis contingant. Hunc murus circum- 6
datus arcem efficit et cum oppido coniungit. Huc 7
Caesar magnis nocturnis diurnisque itineribus contendit occupatoque oppido ibi praesidium collocat.

39. Dum paucos dies ad Vesontionem rei frumentariae commeatusque causa moratur, ex percontatione nostrorum vocibusque Gallorum ac mercatorum, qui ingenti magnitudine corporum Germanos, incredibili virtute atque exercitatione in

armis esse praedicabant (saepenumero sese cum his
congressos ne vultum quidem atque aciem oculorum
dicebant ferre potuisse), tantus subito timor omnem
exercitum occupavit, ut non mediocriter omnium
2 mentes animosque perturbaret. Hic primum ortus
est a tribunis militum, praefectis reliquisque, qui ex
urbe amicitiae causa Caesarem secuti non magnum
3 in re militari usum habebant: quorum alius alia
causa illata, quam sibi ad proficiscendum necessa-
riam esse diceret, petebat, ut eius voluntate disce-
dere liceret; nonnulli pudore adducti, ut timoris
4 suspicionem vitarent, remanebant. Hi neque vultum
fingere neque interdum lacrimas tenere poterant;
abditi in tabernaculis aut suum fatum querebantur,
aut cum familiaribus suis commune periculum mi-
5 serabantur. Vulgo totis castris testamenta obsigna-
bantur. Horum vocibus ac timore paulatim etiam
ii, qui magnum in castris usum habebant, milites
centurionesque quique equitatui praeerant, pertur-
6 babantur. Qui se ex his minus timidos existimari
volebant, non se hostem vereri, sed angustias iti-
neris, magnitudinem silvarum, quae intercederent
inter ipsos atque Ariovistum, aut rem frumentariam,
ut satis commode supportari posset, timere dicebant.
7 Nonnulli etiam Caesari nuntiabant, cum castra mo-
veri ac signa ferri iussisset, non fore dicto audientes
milites neque propter timorem signa laturos.

40. Haec cum animadvertisset, convocato consilio omniumque ordinum ad id consilium adhibitis centurionibus, vehementer eos incusavit: primum quod, aut quam in partem aut quo consilio duce-

rentur, sibi quaerendum aut cogitandum putarent.
Ariovistum se consule cupidissime populi Romani 2
amicitiam appetisse: cur hunc tam temere quisquam
ab officio discessurum iudicaret? Sibi quidem per- 3
suaderi, cognitis suis postulatis atque aequitate con-
dicionum perspecta, eum neque suam neque populi
Romani gratiam repudiaturum. Quod si furore atque 4
amentia impulsus bellum intulisset, quid tandem
vererentur? aut cur de sua virtute aut de ipsius
diligentia desperarent? Factum eius hostis periculum 5
patrum nostrorum memoria, cum Cimbris et Teu-
tonis a Gaio Mario pulsis non minorem laudem
exercitus quam ipse imperator meritus videbatur;
factum etiam nuper in Italia servili tumultu, quos
tamen aliquid usus ac disciplina, quae a nobis
accepissent, sublevarent. Ex quo iudicari posse, 6
quantum haberet in se boni constantia, propterea
quod, quos aliquamdiu inermos sine causa timuis-
sent, hos postea armatos ac victores superassent.
Denique hos esse eosdem, quibuscum saepenumero 7
Helvetii congressi non solum in suis, sed etiam in
illorum finibus plerumque superarint, qui tamen
pares esse nostro exercitui non potuerint. Si quos 8
adversum proelium et fuga Gallorum commoveret,
hos, si quaererent, reperire posse diturnitate belli
defatigatis Gallis Ariovistum, cum multos menses
castris se ac paludibus tenuisset neque sui pote-
statem fecisset, desperantes iam de pugna et di-
spersos subito adortum magis ratione et consilio
quam virtute vicisse. Cui rationi contra homines 9
barbaros atque imperitos locus fuisset, hac ne

ipsum quidem sperare nostros exercitus capi posse.
10 Qui suum timorem in rei frumentariae simulationem
angustiasque itineris conferrent, facere arroganter,
cum aut de officio imperatoris desperare aut prae-
11 scribere viderentur. Haec sibi esse curae: frumentum
Sequanos, Leucos, Lingones subministrare, iamque
esse in agris frumenta matura; de itinere ipsos brevi
12 tempore iudicaturos. Quod non fore dicto audientes
neque signa laturi dicantur, nihil se ea re commo-
veri: scire enim, quibuscumque exercitus dicto
audiens non fuerit, aut male re gesta fortunam de-
fuisse, aut aliquo facinore comperto avaritiam esse
13 convictam: suam innocentiam perpetua vita, felici-
14 tatem Helvetiorum bello esse perspectam. Itaque
se, quod in longiorem diem collaturus fuisset, re-
praesentaturum et proxima nocte de quarta vigilia
castra moturum, ut quam primum intellegere posset,
utrum apud eos pudor atque officium, an timor
15 valeret. Quod si praeterea nemo sequatur, tamen se
cum sola decima legione iturum, de qua non dubi-
taret, sibique eam praetoriam cohortem futuram.
Huic legioni Caesar et indulserat praecipue et
propter virtutem confidebat maxime.

41. Hac oratione habita mirum in modum con-
versae sunt omnium mentes, summaque alacritas
2 et cupiditas belli gerendi innata est, princepsque
decima legio per tribunos militum ei gratias egit,
quod de se optimum iudicium fecisset, seque esse
3 ad bellum gerendum paratissimam confirmavit. De-
inde reliquae legiones cum tribunis militum et pri-
morum ordinum centurionibus egerunt, uti Caesari

satisfacerent: se neque umquam dubitasse neque
timuisse neque de summa belli suum iudicium, sed
imperatoris esse existimavisse. Eorum satisfactione 4
accepta et itinere exquisito per Divitiacum, quod ex
aliis ei maximam fidem habebat, ut milium amplius
quinquaginta circuitu locis apertis exercitum du-
ceret, de quarta vigilia, ut dixerat, profectus est.
Septimo die, cum iter non intermitteret, ab explo- 5
ratoribus certior factus est, Ariovisti copias a nostris
milibus passuum quattuor et XX abesse.

42. Cognito Caesaris adventu Ariovistus legatos
ad eum mittit: quod antea de colloquio postulasset,
id per se fieri licere, quoniam propius accessisset
seque id sine periculo facere posse existimaret. Non 2
respuit condicionem Caesar iamque eum ad sani-
tatem reverti arbitrabatur, cum id, quod antea
petenti denegasset, ultro polliceretur, magnamque 3
in spem veniebat pro suis tantis populique Romani
in eum beneficiis, cognitis suis postulatis fore,
uti pertinacia desisteret. Dies colloquio dictus est
ex eo die quintus. Interim saepe ultro citroque 4
cum legati inter eos mitterentur, Ariovistus postu-
lavit, ne quem peditem ad colloquium Caesar ad-
duceret: vereri se, ne per insidias ab eo circum-
veniretur; uterque cum equitatu veniret: alia ratione
sese non esse venturum. Caesar, quod neque collo- 5
quium interposita causa tolli volebat neque salutem
suam Gallorum equitatui committere audebat, com-
modissimum esse statuit, omnibus equis Gallis equi-
tibus detractis eo legionarios milites legionis decimae,
cui quam maxime confidebat, imponere, ut prae-

sidium quam amicissimum, si quid opus facto esset,
6 haberet. Quod cum fieret, non irridicule quidam ex
militibus decimae legionis dixit: plus, quam polli-
citus esset, Caesarem facere: pollicitum se in co-
hortis praetoriae loco decimam legionem habiturum,
ad equum rescribere.

43. Planicies erat magna et in ea tumulus ter-
renus satis grandis. Hic locus aequo fere spatio
ab castris Ariovisti et Caesaris aberat. Eo, ut erat
2 dictum, ad colloquium venerunt. Legionem Caesar,
quam equis devexerat, passibus ducentis ab eo tu-
3 mulo constituit. Item equites Ariovisti pari inter-
vallo constiterunt. Ariovistus, ex equis ut collo-
querentur et praeter se denos ut ad colloquium
4 adducerent, postulavit. Ubi eo ventum est, Caesar
initio orationis sua senatusque in eum beneficia
commemoravit, quod rex appellatus esset a senatu,
quod amicus, quod munera amplissime missa; quam
rem et paucis contigisse et pro magnis hominum
5 officiis consuesse tribui docebat; illum, cum neque
aditum neque causam postulandi iustam haberet,
beneficio ac liberalitate sua ac senatus ea praemia
6 consecutum. Docebat etiam, quam veteres quamque
iustae causae necessitudinis ipsis cum Aeduis inter-
cederent; quae senatusconsulta quotiens quamque
7 honorifica in eos facta essent; ut omni tempore
totius Galliae principatum Aedui tenuissent, prius
8 etiam, quam nostram amicitiam appetissent. Populi
Romani hanc esse consuetudinem, ut socios atque
amicos non modo sui nihil deperdere, sed gratia,
dignitate, honore auctiores velit esse: quod vero

ad amicitiam populi Romani attulissent, id iis eripi
quis pati posset? Postulavit deinde eadem, quae 9
legatis in mandatis dederat, ne aut Aeduis aut eorum
sociis bellum inferret; obsides redderet: si nullam
partem Germanorum domum remittere posset, at
ne quos amplius Rhenum transire pateretur.

44. Ariovistus ad postulata Caesaris pauca
respondit, de suis virtutibus multa praedicavit:
transisse Rhenum sese non sua sponte, sed ro- 2
gatum et arcessitum a Gallis; non sine magna
spe magnisque praemiis domum propinquosque reli-
quisse; sedes habere in Gallia ab ipsis concessas,
obsides ipsorum voluntate datos; stipendium ca-
pere iure belli, quod victores victis imponere con-
suerint. Non sese Gallis, sed Gallos sibi bellum 3
intulisse; omnes Galliae civitates ad se oppugnan-
dum venisse ac contra se castra habuisse; eas
omnes copias a se uno proelio pulsas ac superatas
esse. Si iterum experiri velint, se iterum paratum 4
esse decertare; si pace uti velint, iniquum esse de
stipendio recusare, quod sua voluntate ad id tempus
pependerint. Amicitiam populi Romani sibi orna- 5
mento et praesidio, non detrimento esse oportere,
idque se ea spe petisse. Si per populum Romanum
stipendium remittatur et dediticii subtrahantur, non
minus libenter sese recusaturum populi Romani ami-
citiam, quam appetierit. Quod multitudinem Germa- 6
norum in Galliam traducat, id se sui muniendi,
non Galliae impugnandae causa facere: eius rei
testimonium esse, quod nisi rogatus non venerit et
quod bellum non intulerit, sed defenderit. Se prius 7

in Galliam venisse quam populum Romanum. Num-
quam ante hoc tempus exercitum populi Romani
8 Galliae provinciae finibus egressum. Quid sibi vellet,
cur in suas possessiones veniret? Provinciam suam
hanc esse Galliam, sicut illam nostram. Ut ipsi
concedi non oporteret, si in nostros fines impetum
faceret, sic item nos esse iniquos, quod in suo iure
9 se interpellaremus. Quod fratres Aeduos appellatos
diceret, non se tam barbarum neque tam imperitum
esse rerum, ut non sciret neque bello Allobrogum
proximo Aeduos Romanis auxilium tulisse neque
ipsos in his contentionibus, quas Aedui secum et
cum Sequanis habuissent, auxilio populi Romani
10 usos esse. Debere se suspicari simulata Caesarem
amicitia, quod exercitum in Gallia habeat, sui op-
11 primendi causa habere. Qui nisi decedat atque
exercitum deducat ex his regionibus, sese illum
12 non pro amico sed hoste habiturum. Quod si eum
interfecerit, multis sese nobilibus principibusque
populi Romanum gratum esse facturum: id se ab ipsis
per eorum nuntios compertum habere, quorum om-
nium gratiam atque amicitiam eius morte redimere
13 posset. Quod si discessisset et liberam possessionem
Galliae sibi tradidisset, magno se illum praemio
remuneraturum et quaecumque bella geri vellet, sine
ullo eius labore et periculo confecturum.

45. Multa ab Caesare in eam sententiam dicta sunt, quare negotio desistere non posset: neque suam neque populi Romani consuetudinem pati, uti optime merentes socios desereret, neque se iudicare Galliam potius esse Ariovisti quam populi Romani.

Bello superatos esse Arvernos et Rutenos ab Quinto 2
Fabio Maximo, quibus populus Romanus ignovisset neque in provinciam redegisset neque stipendium imposuisset. Quod si antiquissimum quodque tempus 3
spectari oporteret, populi Romani iustissimum esse in Gallia imperium; si iudicium senatus observari oporteret, liberam debere esse Galliam, quam bello victam suis legibus uti voluisset.

46. Dum haec in colloquio geruntur, Caesari nuntiatum est equites Ariovisti propius tumulum accedere et ad nostros adequitare, lapides telaque in nostros conicere. Caesar loquendi finem facit 2
seque ad suos recepit suisque imperavit, ne quod omnino telum in hostes reicerent. Nam etsi sine 3
ullo periculo legionis delectae cum equitatu proelium fore videbat, tamen committendum non putabat, ut pulsis hostibus dici posset eos ab se per fidem in colloquio circumventos. Posteaquam in 4
vulgus militum elatum est, qua arrogantia in colloquio Ariovistus usus omni Gallia Romanis interdixisset, impetumque in nostros eius equites fecissent, eaque res colloquium ut diremisset, multo maior alacritas studiumque pugnandi maius exercitui iniectum est.

47. Biduo post Ariovistus ad Caesarem legatos mittit: velle se de his rebus, quae inter eos agi coeptae neque perfectae essent, agere cum eo; uti aut iterum colloquio diem constitueret aut, si id minus vellet, e suis legatum aliquem ad se mitteret. Colloquendi Caesari causa visa non est, et eo magis, 2
quod pridie eius diei Germani retineri non poterant,

3 quin in nostros tela conicerent. Legatum e suis
sese magno cum periculo ad eum missurum et
4 hominibus feris obiecturum existimabat. Commo-
dissimum visum est Gaium Valerium Procillum,
C. Valeri Caburi filium, summa virtute et humani-
tate adulescentem, cuius pater a Gaio Valerio Flacco
civitate donatus erat, et propter fidem et propter
linguae Gallicae scientiam, qua multa iam Ario-
vistus longinqua cosuetudine utebatur, et quod in
eo peccandi Germanis causa non esset, ad eum
mittere et Marcum Metium, qui hospitio Ariovisti
5 utebatur. His mandavit, ut, quae diceret Ariovistus,
6 cognoscerent et ad se referrent. Quos cum apud
se in castris Ariovistus conspexisset, exercitu suo
praesente conclamavit: quid ad se venirent? an
speculandi causa? Conantes dicere prohibuit et in
catenas coniecit.

48. Eodem die castra promovit et milibus pas-
suum sex a Caesaris castris sub monte consedit.
2 Postridie eius diei praeter castra Caesaris suas co-
pias traduxit et milibus passuum duobus ultra eum
castra fecit, eo consilio, uti frumento commeatuque,
qui ex Sequanis et Aeduis subportaretur, Caesarem
3 intercluderet. Ex eo die dies continuos quinque
Caesar pro castris suas copias produxit et aciem
instructam habuit, ut, si vellet Ariovistus proelio
4 contendere, ei potestas non deesset. Ariovistus his
omnibus diebus exercitum castris continuit, equestri
proelio cotidie contendit. Genus hoc erat pugnae,
5 quo se Germani exercuerant. Equitum milia erant
sex, totidem numero pedites velocissimi ac fortissimi,

quos ex omni copia singuli singulos suae salutis
causa delegerant: cum his in proeliis versabantur.
Ad eos se equites recipiebant; hi, si quid erat du- 6
rius, concurrebant, si qui graviore vulnere accepto
equo deciderat, circumsistebant; si quo erat longius 7
prodeundum aut celerius recipiendum, tanta erat
horum exercitatione celeritas, ut iubis equorum sub-
levati cursum adaequarent.

49. Ubi eum castris se tenere Caesar intellexit,
ne diutius commeatu prohiberetur, ultra eum locum,
quo in loco Germani consederant, circiter passus
sexcentos ab his, castris idoneum locum delegit
acieque triplici instructa ad eum locum venit. Primam 2
et secundam aciem in armis esse, tertiam castra
munire iussit. Hic locus ab hoste circiter passus 3
sexcentos, uti dictum est, aberat. Eo circiter ho-
minum numero sedecim milia expedita cum omni
equitatu Ariovistus misit, quae copiae nostros per-
terrerent et munitione prohiberent. Nihilo secius 4
Caesar, ut ante constituerat, duas acies hostem
propulsare, tertiam opus perficere iussit. Munitis 5
castris duas ibi legiones reliquit et partem auxilio-
rum; quattuor reliquas in castra maiora reduxit.

50. Proximo die instituto suo Caesar e castris
utrisque copias suas eduxit paulumque a maioribus
castris progressus aciem instruxit, hostibus pu-
gnandi potestatem fecit. Ubi ne tum quidem eos 2
prodire intellexit, circiter meridiem exercitum in
castra reduxit. Tum demum Ariovistus partem suarum
copiarum, quae castra minora oppugnaret, misit.
Acriter utrimque usque ad vesperum pugnatum est.

3 Solis occasu suas copias Ariovistus multis et illatis
4 et acceptis vulneribus in castra reduxit. Cum ex
captivis quaereret Caesar, quamobrem Ariovistus
proelio non decertaret, hanc reperiebat causam,
quod apud Germanos ea consuetudo esset, ut matres-
familiae eorum sortibus et vaticinationibus decla-
rarent, utrum proelium committi ex usu esset, necne;
5 eas ita dicere: non esse fas Germanos superare, si
ante novam lunam proelio contendissent.

51. Postridie eius diei Caesar praesidium utris-
que castris, quod satis esse visum est, reliquit,
omnes alarios in conspectu hostium pro castris mi-
noribus constituit, quod minus multitudine militum
legionariorum pro hostium numero valebat, ut ad
speciem alariis uteretur; ipse triplici instructa acie
2 usque ad castra hostium accessit. Tum demum ne-
cessario Germani suas copias castris eduxerunt
generatimque constituerunt paribus intervallis, Ha-
rudes, Marcomanos, Triboces, Vangiones, Nemetes,
Sedusios, Suebos, omnemque aciem suam redis et
carris circumdederunt, ne qua spes in fuga relin-
3 queretur. Eo mulieres imposuerunt, quae in proelium
proficiscentes passis manibus flentes implorabant,
ne se in servitutem Romanis traderent.

52. Caesar singulis legionibus singulos legatos
et quaestorem praefecit, uti eos testes suae quisque
2 virtutis haberet; ipse a dextro cornu, quod eam
partem minime firmam hostium esse animadverterat,
3 proelium commisit. Ita nostri acriter in hostes signo
dato impetum fecerunt, itaque hostes repente cele-
riterque procurrerunt, ut spatium pila in hostes

coniciendi non daretur. Reiectis pilis comminus 4
gladiis pugnatum est. At Germani celeriter ex con-
suetudine sua phalange facta impetus gladiorum
exceperunt. Reperti sunt complures nostri milites, 5
qui in phalangas insilirent et scuta manibus revel-
lerent et desuper vulnerarent. Cum hostium acies 6
a sinistro cornu pulsa atque in fugam conversa
esset, a dextro cornu vehementer multitudine suo-
rum nostram aciem premebant. Id cum animad- 7
vertisset Publius Crassus adulescens, qui equitatui
praeerat, quod expeditior erat quam ii, qui inter
aciem versabantur, tertiam aciem laborantibus no-
stris subsidio misit.

53. Ita proelium restitutum est, atque omnes
hostes terga verterunt neque prius fugere destite-
runt, quam ad flumen Rhenum milia passuum ex
eo loco circiter quinquaginta pervenerunt. Ibi per- 2
pauci aut viribus confisi tranare contenderunt aut
lintribus inventis sibi salutem reppererunt. In his 3
fuit Ariovistus, qui naviculam deligatam ad ripam
nactus ea profugit; reliquos omnes equitatu conse-
cuti nostri interfecerunt. Duae fuerunt Ariovisti 4
uxores, una Sueba natione, quam domo secum
duxerat, altera Norica, regis Voccionis soror, quam
in Gallia duxerat a fratre missam: utraque in ea
fuga periit. Fuerunt duae filiae: harum altera occisa,
altera capta est. Gaius Valerius Procillus, cum a 5
custodibus in fuga trinis catenis vinctus traheretur,
in ipsum Caesarem hostes equitatu persequentem
incidit. Quae quidem res Caesari non minorem quam 6
ipsa victoria voluptatem attulit, quod hominem

honestissimum provinciae Galliae, suum familiarem et hospitem, ereptum e manibus hostium sibi restitutum videbat, neque eius calamitate de tanta voluptate et gratulatione quicquam fortuna deminuerat.
7 Is se praesente de se ter sortibus consultum dicebat, utrum igni statim necaretur, an in aliud tempus reservaretur: sortium beneficio se esse incolumem.
8 Item Marcus Metius repertus et ad eum reductus est.

54. Hoc proelio trans Rhenum nuntiato Suebi, qui ad ripas Rheni venerant, domum reverti coeperunt; quos Ubii, qui proximi Rhenum incolunt, perterritos insecuti magnum ex his numerum occi-
2 derunt. Caesar una aestate duobus maximis bellis confectis maturius paulo, quam tempus anni postulabat, in hiberna in Sequanos exercitum deduxit; hibernis Labienum praeposuit; ipse in citeriorem Galliam ad conventus agendos profectus est.

C. IULII CAESARIS

DE BELLO GALLICO

LIBER SECUNDUS.

ARGUMENTUM.

[A. U. C. 697.] Omnes Belgae cum contra populum Romanum coniurassent et Bibrax, oppidum Remorum, qui soli cum iis facere noluerant, oppugnarent, missis a Caesare auxiliis ab obsidione deterrentur c. 1—10; discedentes Caesar insecutus in fugam conicit c. 11. Suessionibus, Bellovacis, Ambianis in fidem acceptis Caesar Nervios cum sociis Atrebatibus et Veromanduis fortiter repugnantes debellat c. 12—28, item Aduatucos c. 29—33. Armoricas gentes P. Crassus in dicionem populi Romani redegit c. 34. Omni Gallia pacata legiones in hiberna deducuntur c. 35.

1. Cum esset Caesar in citeriore Gallia [in hibernis], ita uti supra demonstravimus, crebri ad eum rumores afferebantur, litterisque item Labieni certior fiebat omnes Belgas, quam tertiam esse Galliae partem dixeramus, contra populum Romanum coniurare obsidesque inter se dare. Coniurandi 2
has esse causas: primum, quod vererentur, ne omni pacata Gallia ad eos exercitus noster adduceretur;
deinde, quod ab nonnullis Gallis sollicitarentur, 3

partim qui, ut Germanos diutius in Gallia versari
noluerant, ita populi Romani exercitum hiemare
atque inveterascere in Gallia moleste ferebant, par-
tim qui mobilitate et levitate animi novis imperiis
4 studebant; ab nonnullis etiam, quod in Gallia a
potentioribus atque iis, qui ad conducendos ho-
mines facultates habebant, vulgo regna occupa-
bantur, qui minus facile eam rem imperio nostro
consequi poterant.

2. His nuntiis litterisque commotus Caesar duas
legiones in citeriore Gallia novas conscripsit et
inita aestate, in interiorem Galliam qui deduceret,
2 Quintum Pedium legatum misit. Ipse, cum primum
3 pabuli copia esse inciperet, ad exercitum venit. Dat
negotium Senonibus reliquisque Gallis, qui finitimi
Belgis erant, uti ea, quae apud eos gerantur, co-
4 gnoscant seque de his rebus certiorem faciant. Hi
constanter omnes nuntiaverunt manus cogi, exer-
5 citum in unum locum conduci. Tum vero dubitan-
dum non existimavit, quin ad eos proficisceretur.
6 Re frumentaria comparata castra movet diebusque
circiter quindecim ad fines Belgarum pervenit.

3. Eo cum de improviso celeriusque omni opi-
nione venisset, Remi, qui proximi Galliae ex Belgis
sunt, ad eum legatos Iccium et Andecumborium,
2 primos civitatis, miserunt, qui dicerent se suaque
omnia in fidem atque in potestatem populi Romani
permittere, neque se cum Belgis reliquis consensisse
3 neque contra populum Romanum coniurasse, para-
tosque esse et obsides dare et imperata facere et
oppidis recipere et frumento ceterisque rebus iuvare;

reliquos omnes Belgas in armis esse, Germanosque, 4
qui cis Rhenum incolant, sese cum his coniunxisse,
tantumque esse eorum omnium furorem, ut ne Sues- 5
siones quidem, fratres consanguineosque suos, qui
eodem iure et iisdem legibus utantur, unum im-
perium unumque magistratum cum ipsis habeant,
deterrere potuerint, quin cum his consentirent.

4. Cum ab his quaereret, quae civitates quan-
taeque in armis essent et quid in bello possent, sic
reperiebat: plerosque Belgas esse ortos ab Germanis
Rhenumque antiquitus traductos propter loci fertili-
tatem ibi consedisse Gallosque, qui ea loca incole-
rent, expulisse solosque esse, qui patrum nostrorum 2
memoria omni Gallia vexata Teutonos Cimbrosque
intra fines suos ingredi prohibuerint; qua ex re 3
fieri, uti earum rerum memoria magnam sibi aucto-
ritatem magnosque spiritus in re militari sumerent.
De numero eorum omnia se habere explorata Remi 4
dicebant, propterea quod propinquitatibus affinitati-
busque coniuncti, quantam quisque multitudinem in
communi Belgarum concilio ad id bellum pollicitus
sit, cognoverint. Plurimum inter eos Bellovacos et 5
virtute et auctoritate et hominum numero valere;
hos posse conficere armata milia centum, pollicitos
ex eo numero electa sexaginta, totiusque belli im-
perium sibi postulare. Suessiones suos esse fini- 6
timos; latissimos feracissimosque agros possidere.
Apud eos fuisse regem nostra etiam memoria Di- 7
vitiacum, totius Galliae potentissimum, qui cum
magnae partis harum regionum, tum etiam Britanniae
imperium obtinuerit; nunc esse regem Galbam: ad

hunc propter iustitiam prudentiamque suam totius belli summam omnium voluntate deferri; oppida habere numero XII, polliceri milia armata quinqua-
8 ginta; totidem Nervios, qui maxime feri inter ipsos
9 habeantur longissimeque absint; quindecim milia Atrebates, Ambianos decem milia, Morinos XXV milia, Menapios VII milia, Caletos X milia, Veliocasses et Veromanduos totidem, Aduatucos decem
10 et novem milia; Condrusos, Eburones, Caeroesos, Paemanos, qui uno nomine Germani appellantur, arbitrari ad XL milia.

5. Caesar Remos cohortatus liberaliterque oratione prosecutus omnem senatum ad se convenire principumque liberos obsides ad se adduci iussit. Quae omnia ab his diligenter ad diem facta sunt.
2 Ipse Divitiacum Aeduum magnopere cohortatus docet, quanto opere rei publicae communisque salutis intersit manus hostium distineri, ne cum tanta
3 multitudine uno tempore confligendum sit. Id fieri posse, si suas copias Aedui in fines Bellovacorum introduxerint et eorum agros populari coeperint.
4 His mandatis eum ab se dimittit. Postquam omnes Belgarum copias in unum locum coactas ad se venire vidit neque iam longe abesse, ab iis, quos miserat, exploratoribus et ab Remis cognovit, flumen Axonam, quod est in extremis Remorum finibus, exercitum traducere maturavit atque ibi castra po-
5 suit. Quae res et latus unum castrorum ripis fluminis muniebat et, post eum quae essent, tuta ab hostibus reddebat et, commeatus ab Remis reliquisque civitatibus ut sine periculo ad eum portari possent,

efficiebat. In eo flumine pons erat. Ibi praesidium 6
ponit et in altera parte fluminis Quintum Titurium
Sabinum legatum cum sex cohortibus relinquit;
castra in altitudinem pedum XII vallo fossaque duo-
deviginti pedum munire iubet.

6. Ab his castris oppidum Remorum nomine
Bibrax aberat milia passuum octo. Id ex itinere
magno impetu Belgae oppugnare coeperunt. Aegre
eo die sustentatum est. Gallorum eadem atque Bel- 2
garum oppugnatio est haec. Ubi circumiecta multi-
tudine hominum totis moenibus undique in murum
lapides iaci coepti sunt murusque defensoribus nu-
datus est, testudine facta [portas] succedunt murum-
que subruunt. Quod tum facile fiebat. Nam cum 3
tanta multitudo lapides ac tela conicerent, in muro
consistendi potestas erat nulli. Cum finem oppu- 4
gnandi nox fecisset, Iccius Remus, summa nobilitate
et gratia inter suos, qui tum oppido praefuerat,
unus ex iis, qui legati de pace ad Caesarem vene-
rant, nuntium ad eum mittit: nisi subsidium sib
submittatur, sese diutius sustinere non posse.

7. Eo de media nocte Caesar iisdem ducibus
usus, qui nuntii ab Iccio venerant, Numidas et
Cretas sagittarios et funditores Baleares subsidio
oppidanis mittit; quorum adventu et Remis cum spe 2
defensionis studium propugnandi accessit, et hosti-
bus eadem de causa spes potiundi oppidi discessit.
Itaque paulisper apud oppidum morati agrosque 3
Remorum depopulati omnibus vicis aedificiisque,
quos adire potuerant, incensis ad castra Caesaris
omnibus copiis contenderunt et ab milibus passuum

4 minus duobus castra posuerunt; quae castra, ut
fumo atque ignibus significabatur, amplius milibus
passuum octo in latitudinem patebant.

8. Caesar primo et propter multitudinem ho-
stium et propter eximiam opinionem virtutis proelio
2 supersedere statuit; cotidie tamen equestribus proe-
liis, quid hostis virtute posset et quid nostri aude-
3 rent, periclitabatur. Ubi nostros non esse inferiores
intellexit, loco pro castris ad aciem instruendam
natura opportuno atque idoneo, quod is collis, ubi
castra posita erant, paululum ex planicie editus
tantum adversus in latitudinem patebat, quantum
loci acies instructa occupare poterat, atque ex
utraque parte lateris deiectus habebat et in frontem
leniter fastigatus paulatim ad planiciem redibat, ab
utroque latere eius collis transversam fossam ob-
4 duxit circiter passuum quadringentorum, et ad ex-
tremas fossas castella constituit ibique tormenta
collocavit, ne, cum aciem instruxisset, hostes, quod
tantum multitudine poterant, ab lateribus pugnantes
5 suos circumvenire possent. Hoc facto duabus legio-
nibus, quas proxime conscripserat, in castris relictis,
ut, si quo opus esset, subsidio duci possent, reliquas
sex legiones pro castris in acie constituit. Hostes
item suas copias ex castris eductas instruxerant.

9. Palus erat non magna inter nostrum atque
hostium exercitum. Hanc si nostri transirent, hostes
exspectabant; nostri autem, si ab illis initium trans-
eundi fieret, ut impeditos aggrederentur, parati in
2 armis erant. Interim proelio equestri inter duas
acies contendebatur. Ubi neutri transeundi initium

faciunt, secundiore equitum proelio nostris, Caesar
suos in castra reduxit. Hostes protinus ex eo loco 3
ad flumen Axonam contenderunt, quod esse post 4
nostra castra demonstratum est. Ibi vadis repertis
partem suarum copiarum traducere conati sunt eo
consilio, ut, si possent, castellum, cui praeerat
Quintus Titurius legatus, expugnarent pontemque
interscinderent; si minus potuissent, agros Remorum 5
popularentur, qui magno nobis usui ad bellum ge-
rendum erant, commeatuque nostros prohiberent.

10. Caesar certior factus ab Titurio omnem equi-
tatum et levis armaturae Numidas, funditores sagit-
tariosque pontem traducit atque ad eos contendit.
Acriter in eo loco pugnatum est. Hostes impeditos 2
nostri in flumine aggressi magnum eorum numerum
occiderunt; per eorum corpora reliquos audacissime 3
transire conantes multitudine telorum reppulerunt;
primos, qui transierant, equitatu circumventos inter-
fecerunt. Hostes ubi et de expugnando oppido et de 4
flumine transeundo spem se fefellisse intellexerunt
neque nostros in locum iniquiorem progredi pugnandi
causa viderunt, atque ipsos res frumentaria deficere
coepit, consilio convocato constituerunt optimum esse
domum suam quemque reverti et, quorum in fines
primum Romani exercitum introduxissent, ad eos
defendendos undique convenirent, ut potius in suis
quam in alienis finibus decertarent et domesticis
copiis rei frumentariae uterentur. Ad eam senten- 5
tiam cum reliquis causis haec quoque ratio eos de-
duxit, quod Divitiacum atque Aeduos finibus Bello-
vacorum appropinquare cognoverant. His persua-

deri, ut diutius morarentur neque suis auxilium ferrent, non poterat.

11. Ea re constituta secunda vigilia magno cum
strepitu ac tumultu castris egressi nullo certo ordine
neque imperio, cum sibi quisque primum itineris
locum peteret et domum pervenire properaret, fece-
2 runt, ut consimilis fugae profectio videretur. Hac re
statim Caesar per speculatores cognita insidias ve-
ritus, quod, qua de causa discederent, nondum per-
spexerat, exercitum equitatumque castris continuit.
3 Prima luce confirmata re ab exploratoribus omnem
equitatum, qui novissimum agmen moraretur, prae-
misit. His Quintum Pedium et Lucium Aurunculeium
Cottam legatos praefecit. Titum Labienum legatum
4 cum legionibus tribus subsequi iussit. Hi novissimos
adorti et multa milia passuum prosecuti magnam
multitudinem eorum fugientium conciderunt, cum ab
extremo agmine, ad quos ventum erat, consisterent
fortiterque impetum nostrorum militum sustinerent,
5 priores, quod abesse a periculo viderentur neque
ulla necessitate neque imperio continerentur, exau-
dito clamore perturbatis ordinibus omnes in fuga
6 sibi praesidium ponerent. Ita sine ullo periculo
tantam eorum multitudinem nostri interfecerunt,
quantum fuit diei spatium, sub occasumque solis
destiterunt seque in castra, ut erat imperatum, re-
ceperunt.

12. Postridie eius diei Caesar, priusquam se hostes ex terrore ac fuga reciperent, in fines Suessionum, qui proximi Remis erant, exercitum duxit et magno itinere confecto ad oppidum Noviodunum

contendit. Id ex itinere oppugnare conatus, quod 2
vacuum ab defensoribus esse audiebat, propter lati-
tudinem fossae murique altitudinem paucis defenden-
tibus expugnare non potuit. Castris munitis vineas 3
agere, quaeque ad oppugnandum usui erant, compa-
rare coepit. Interim omnis ex fuga Suessionum 4
multitudo in oppidum proxima nocte convenit. Cele- 5
riter vineis ad oppidum actis, aggere iacto turri-
busque constitutis magnitudine operum, quae neque
viderant ante Galli neque audierant, et celeritate
Romanorum permoti legatos ad Caesarem de dedi-
tione mittunt et petentibus Remis, ut conservarentur,
impetrant.

13. Caesar obsidibus acceptis primis civitatis
atque ipsius Galbae regis duobus filiis armisque
omnibus ex oppido traditis in deditionem Suessiones
accepit exercitumque in Bellovacos ducit. Qui cum 2
se suaque omnia in oppidum Bratuspantium contu-
lissent, atque ab eo oppido Caesar cum exercitu
circiter milia passuum quinque abesset, omnes maiores
natu ex oppido egressi manus ad Caesarem tendere
et voce significare coeperunt, sese in eius fidem ac
potestatem venire neque contra populum Romanum
armis contendere. Item, cum ad oppidum acces- 3
sisset castraque ibi poneret, pueri mulieresque ex
muro passis manibus suo more pacem ab Romanis
petierunt.

14. Pro his Divitiacus (nam post discessum Bel-
garum dimissis Aeduorum copiis ad eum reverterat)
facit verba: Bellovacos omni tempore in fide atque 2
amicitia civitatis Aeduae fuisse; impulsos ab suis 3

principibus, qui dicerent Aeduos a Caesare in
servitutem redactos omnes indignitates contume-
liasque perferre, et ab Aeduis defecisse et populo
4 Romano bellum intulisse. Qui eius consilii principes
fuissent, quod intellegerent, quantam calamitatem
5 civitati intulissent, in Britanniam profugisse. Petere
non solum Bellovacos, sed etiam pro his Aeduos,
ut sua clementia ac mansuetudine in eos utatur.
6 Quod si fecerit, Aeduorum auctoritatem apud omnes
Belgas amplificaturum; quorum auxiliis atque opibus,
si qua bella inciderint, sustentare consuerint.

15. Caesar honoris Divitiaci atque Aeduorum
causa sese eos in fidem recepturum et conservaturum
dixit; quod erat civitas magna inter Belgas aucto-
ritate atque hominum multitudine praestabat, sex-
2 centos obsides poposcit. His traditis omnibusque
armis ex oppido collatis ab eo loco in fines Ambia-
norum pervenit, qui se suaque omnia sine mora
3 dediderunt. Eorum fines Nervii attingebant; quorum
de natura moribusque Caesar cum quaereret, sic
4 reperiebat: nullum aditum esse ad eos mercatoribus;
nihil pati vini reliquarumque rerum ad luxuriam
pertinentium inferri, quod iis rebus relanguescere
animos [eorum] et remitti virtutem existimarent;
5 esse homines feros magnaeque virtutis; increpitare
atque incusare reliquos Belgas, qui se populo Ro-
mano dedidissent patriamque virtutem proiecissent;
confirmare sese neque legatos missuros neque ullam
condicionem pacis accepturos.

16. Cum per eorum fines triduum iter fecisset,
inveniebat ex captivis Sabim flumen ab castris suis

non amplius milia passuum X abesse: trans id flumen 2
omnes Nervios consedisse adventumque ibi Roma-
norum exspectare una cum Atrebatis et Veroman-
duis, finitimis suis (nam his utrisque persuaserant,
uti eandem belli fortunam experirentur); exspectari 3
etiam ab his Aduatucorum copias atque esse in iti-
nere; mulieres quique per aetatem ad pugnam inutiles 4
viderentur in eum locum coniecisse, quo propter
paludes exercitui aditus non esset.

17. His rebus cognitis exploratores centuriones-
que praemittit, qui locum idoneum castris deligant.
Cum ex dediticiis Belgis reliquisque Gallis com- 2
plures Caesarem secuti una iter facerent, quidam
ex his, ut postea ex captivis cognitum est, eorum
dierum consuetudine itineris nostri exercitus per-
specta, nocte ad Nervios pervenerunt atque his demon-
strarunt, inter singulas legiones impedimentorum
magnum numerum intercedere, neque esse quicquam
negotii, cum prima legio in castra venisset, reli-
quaeque legiones magnum spatium abessent, hanc
sub sarcinis adoriri; qua pulsa impedimentisque 3
direptis futurum, ut reliquae contra consistere non
auderent. Adiuvabat etiam eorum consilium, qui 4
rem deferebant, quod Nervii antiquitus, cum equi-
tatu nihil possent (neque enim ad hoc tempus ei
rei student, sed, quicquid possunt, pedestribus valent
copiis), quo facilius finitimorum equitatum, si prae-
dandi causa ad eos venissent, impedirent, teneris
arboribus incisis atque inflexis crebrisque in lati-
tudinem ramis enatis et rubis sentibusque interiectis
effecerant, ut instar muri hae saepes munimenta prae-

berent, quo non modo non intrari, sed ne perspici
5 quidem posset. His rebus cum iter agminis nostri
impediretur, non omittendum sibi consilium Nervii
existimaverunt.

18. Loci natura erat haec, quem locum nostri
castris delegerant. Collis ab summo aequaliter de-
clivis ad flumen Sabim, quod supra nominavimus,
2 vergebat. Ab eo flumine pari acclivitate collis na-
scebatur adversus huic et contrarius, passus circiter
ducentos infimus apertus, ab superiore parte silve-
3 stris, ut non facile introrsus perspici posset. Intra
eas silvas hostes in occulto sese continebant; in
aperto loco secundum flumen paucae stationes equi-
tum videbantur. Fluminis erat altitudo pedum cir-
citer trium.

19. Caesar equitatu praemisso subsequebatur
omnibus copiis; sed ratio ordoque agminis aliter se
2 habebat, ac Belgae ad Nervios detulerant. Nam
quod ad hostes appropinquabat, consuetudine sua
Caesar sex legiones expeditas ducebat; post eas
3 totius exercitus impedimenta collocarat; inde duae
legiones, quae proxime conscriptae erant, totum
agmen claudebant praesidioque impedimentis erant.
4 Equites nostri cum funditoribus sagittariisque flumen
transgressi cum hostium equitatu proelium commi-
5 serunt. Cum se illi identidem in silvas ad suos
reciperent ac rursus ex silva in nostros impetum
facerent, neque nostri longius, quam quem ad
finem porrecta loca aperta pertinebant, cedentes
insequi auderent, interim legiones sex, quae primae
venerant, opere dimenso castra munire coeperunt.

Ubi prima impedimenta nostri exercitus ab iis, qui 6
in silvis abditi latebant, visa sunt, quod tempus
inter eos committendi proelii convenerat, ut intra
silvas aciem ordinesque constituerant atque ipsi
sese confirmaverant, subito omnibus copiis provo-
laverunt impetumque in nostros equites fecerunt. 7
His facile pulsis ac proturbatis incredibili celeritate
ad flumen decucurrerunt, ut paene uno tempore et
ad silvas et in flumine et iam in manibus nostris
viderentur. Eadem autem celeritate adverso colle 8
ad nostra castra atque eos, qui in opere occupati
erant, contenderunt.

20. Caesari omnia uno tempore erant agenda:
vexillum proponendum [quod erat insigne, cum ad
arma concurri oporteret], signum tuba dandum, ab
opere revocandi milites, qui paulo longius aggeris
petendi causa processerant arcessendi, acies instru-
enda, milites cohortandi, signum dandum. Quarum 2
rerum magnam partem temporis brevitas et suc-
cessus hostium impediebat. His difficultatibus duae 3
res erant subsidio, scientia atque usus militum,
quod superioribus proeliis exercitati, quid fieri opor-
teret, non minus commode ipsi sibi praescribere,
quam ab aliis doceri poterant, et quod ab opere
singulisque legionibus singulos legatos Caesar dis-
cedere nisi munitis castris vetuerat. Hi propter pro- 4
pinquitatem et celeritatem hostium nihil iam Caesaris
imperium exspectabant, sed per se, quae videbantur,
administrabant.

21. Caesar necesariis rebus imperatis ad co-
hortandos milites, quam in partem fors obtulit,

2 decucurrit et ad legionem decimam devenit. Milites
non longiore oratione cohortatus, quam uti suae
pristinae virtutis memoriam retinerent neu pertur-
barentur animo hostiumque impetum fortiter susti-
3 nerent, quod non longius hostes aberant, quam quo
telum adigi posset, proelii committendi signum dedit.
4 Atque in alteram partem item cohortandi causa
5 profectus pugnantibus occurrit. Temporis tanta fuit
exiguitas hostiumque tam paratus ad dimicandum
animus, ut non modo ad insignia accommodanda,
sed etiam ad galeas induendas scutisque tegimenta
6 detrudenda tempus defuerit. Quam quisque ab opere
in partem casu devenit quaeque prima signa con-
spexit, ad haec constitit, ne in quaerendis suis pu-
gnandi tempus dimitteret.

22. Instructo exercitu, magis ut loci natura de-
iectusque collis et necessitas temporis, quam ut rei
militaris ratio atque ordo postulabat, cum, diversis
legionibus, aliae alia in parte hostibus resisterent,
saepibusque densissimis, ut ante demonstravimus,
interiectis prospectus impediretur, neque certa sub-
sidia collocari neque, quid in quaque parte opus
esset, provideri neque ab uno omnia imperia admi-
2 nistrari poterant. Itaque in tanta rerum iniquitate
fortunae quoque eventus varii sequebantur.

23. Legionis nonae et decimae milites, ut in
sinistra parte acie constiterant, pilis emissis cursu
ac lassitudine exanimatos vulneribusque confectos
Atrebates (nam his ea pars obvenerat) celeriter ex
loco superiore in flumen compulerunt et transire
conantes insecuti gladiis magnam partem eorum im-

peditam interfecerunt. Ipsi transire flumen non du- 2
bitaverunt et in locum iniquum progressi rursus re-
sistentes hostes redintegrato proelio in fugam conie-
cerunt. Item alia in parte diversae duae legiones, 3
undecima et octava, profligatis Veromanduis, qui-
buscum erant congressi, ex loco superiore in ipsis
fluminis ripis proeliabantur. At totis fere a fronte 4
et ab sinistra parte nudatis castris, cum in dextro
cornu legio duodecima et non magno ab ea inter-
vallo septima constitisset, omnes Nervii confertissimo 5
agmine duce Boduognato, qui summam imperii te-
nebat, ad eum locum contenderunt; quorum pars
aperto latere legiones circumvenire, pars summum
castrorum locum petere coepit.

24. Eodem tempore equites nostri levisque ar-
maturae pedites, qui cum iis una fuerant, quos primo
hostium impetu pulsos dixeram, cum se in castra
reciperent, adversis hostibus occurrebant ac rursus
aliam in partem fugam petebant, et calones, qui ab 2
decumana porta ac summo iugo collis nostros vic-
tores flumen transisse conspexerant, praedandi causa
egressi, cum respexissent et hostes in nostris castris
versari vidissent, praecipites fugae sese mandabant.
Simul eorum, qui cum impedimentis veniebant, 3
clamor fremitusque oriebatur, aliique aliam in partem
perterriti ferebantur. Quibus omnibus rebus permoti 4
equites Treveri, quorum inter Gallos virtutis opinio
est singularis, qui auxilii causa a civitate ad
Caesarem missi venerant, cum multitudine hostium
castra compleri, nostras legiones premi et paene
circumventas teneri, calones, equites, funditores,

Numidas diversos dissipatosque in omnes partes
fugere vidissent, desperatis nostris rebus domum
5 contenderunt; Romanos pulsos superatosque, castris
impedimentisque eorum hostes potitos civitati re-
nuntiaverunt.

25. Caesar ab decimae legionis cohortatione ad
dextrum cornu profectus, ubi suos urgeri signisque
in unum locum collatis duodecimae legionis confer-
tos milites sibi ipsos ad pugnam esse impedimento
vidit, quartae cohortis omnibus centurionibus occisis
signiferoque interfecto, signo amisso, reliquarum co-
hortium omnibus fere centurionibus aut vulneratis
aut occisis, in his primipilo P. Sextio Baculo, for-
tissimo viro, multis gravibusque vulneribus confecto
ut iam se sustinere non posset, reliquos esse tardio-
res et nonnullos novissimos deserto proelio excedere
ac tela vitare, hostes neque a fronte ex inferiore
loco subeuntes intermittere et ab utroque latere
instare, et rem esse in angusto vidit neque ullum
2 esse subsidium, quod submitti posset: scuto [ab no-
vissimo uni] militi detracto [quod ipse eo sine
scuto venerat] in primam aciem processit centurioni-
busque nominatim appellatis reliquos cohortatus
milites signa inferre et manipulos laxare iussit, quo
3 facilius gladiis uti possent. Cuius adventu spe illata
militibus ac redintegrato animo, cum pro se quisque
in conspectu imperatoris etiam in extremis suis
rebus operam navare cuperet, paulum hostium im-
petus tardatus est.

26. Caesar, cum septimam legionem, quae iuxta
constiterat, item urgeri ab hoste vidisset, tribunos

militum monuit, ut paulatim sese legiones coniun-
gerent et conversa signa in hostes inferrent. Quo 2
facto cum alius alii subsidium ferret, neque time-
rent, ne aversi ab hoste circumvenirentur, audacius
resistere ac fortius pugnare coeperunt. Interim mi- 3
lites legionum duarum, quae in novissimo agmine
praesidio impedimentis fuerant, proelio nuntiato
cursu incitato in summo colle ab hostibus conspicie-
bantur, et Titus Labienus castris hostium potitus 4
et ex loco superiore, quae res in nostris castris
gererentur, conspicatus decimam legionem subsidio
nostris misit. Qui, cum ex equitum et calonum 5
fuga, quo in loco res esset quantoque in peri-
culo et castra et legiones et imperator versaretur,
cognovissent, nihil ad celeritatem sibi reliqui fe-
cerunt.

27. Horum adventu tanta rerum commutatio est
facta, ut nostri etiam qui vulneribus confecti pro-
cubuissent, scutis innixi proelium redintegrarent;
tum calones perterritos hostes conspicati etiam iner-
mes armatis occurrerunt; equites vero, ut turpitudi- 2
nem fugae virtute delerent, omnibus in locis pu-
gnant, quo se legionariis militibus praeferrent. At 3
hostes etiam in extrema spe salutis tantam virtutem
praestiterunt, ut, cum primi eorum cecidissent, pro-
ximi iacentibus insisterent atque ex eorum corpo-
ribus pugnarent; his deiectis ac coacervatis cada- 4
veribus, qui superessent, ut ex tumulo tela in nostros
conicerent et pila intercepta remitterent: ut non 5
nequiquam tantae virtutis homines iudicari deberet
ausos esse transire latissimum flumen, ascendere

altissimas ripas, subire iniquissimum locum; quae
facilia ex difficillimis animi magnitudo redegerat.

28. Hoc proelio facto et prope ad internecionem
gente ac nomine Nerviorum redacto maiores natu,
quos una cum pueris mulieribusque in aestuaria ac
paludes coniectos dixeramus, hac pugna nuntiata,
cum victoribus nihil impeditum, victis nihil tutum
2 arbitrarentur, omnium, qui supererant, consensu lega-
tos ad Caesarem miserunt seque ei dediderunt et in
commemoranda civitatis calamitate ex sexcentis ad
tres senatores, ex hominum milibus LX vix ad quin-
3 gentos, qui arma ferre possent, sese redactos esse
dixerunt. Quos Caesar, ut in miseros ac supplices
usus misericordia videretur, diligentissime conserva-
vit suisque finibus atque oppidis uti iussit, et fini-
timis imperavit, ut ab iniuria et maleficio se suos-
que prohiberent.

29. Aduatuci, de quibus supra scripsimus, cum
omnibus copiis auxilio Nerviis venirent, hac pugna
2 nuntiata ex itinere domum reverterunt; cunctis oppi-
dis castellisque desertis sua omnia in unum oppi-
3 dum egregie natura munitum contulerunt. Quod cum
ex omnibus in circuitu partibus altissimas rupes de-
iectusque haberet, una ex parte leniter acclivis
aditus in latitudinem non amplius ducentorum pedum
relinquebatur; quem locum duplici altissimo muro
munierant; tum magni ponderis saxa et praeacutas
4 trabes in muro collocabant. Ipsi erant ex Cimbris
Teutonisque prognati, qui, cum iter in provinciam
nostram atque Italiam facerent, iis impedimentis,
quae secum agere ac portare non poterant, citra

flumen Rhenum depositis custodiam ex suis ac prae-
sidium sex milia hominum una reliquerunt. Hi post 5
eorum obitum multos annos a finitimis exagitati,
cum alias bellum inferrent, alias illatum defenderent,
consensu eorum omnium pace facta hunc sibi domi-
cilio locum delegerunt.

30. Ac primo adventu exercitus nostri crebras
ex oppido excursiones faciebant parvulisque proeliis
cum nostris contendebant; postea vallo pedum XII 2
in circuitu quindecim milium crebrisque castellis cir-
cummuniti oppido sese continebant. Ubi vineis actis 3
aggere exstructo turrim procul constitui viderunt,
primum irridere ex muro atque increpitare vocibus,
quod tanta machinatio ab tanto spatio instrueretur:
quibusnam manibus aut quibus viribus praesertim 4
homines tantulae staturae (nam plerumque hominibus
Gallis prae magnitudine corporum suorum brevitas
nostra contemptui est) tanti oneris turrim in muro
sese collocare confiderent?

31. Ubi vero moveri et appropinquare moenibus
viderunt, nova atque inusitata specie commoti lega-
tos ad Caesarem de pace miserunt, qui ad hunc
modum locuti: non existimare Romanos sine ope 2
divina bellum gerere, qui tantae altitudinis machina-
tiones tanta celeritate promovere possent; se suaque 3
omnia eorum potestati permittere dixerunt. Unum 4
petere ac deprecari: si forte pro sua clementia ac
mansuetudine, quam ipsi ab aliis audirent, statuisset
Aduatucos esse conservandos, ne se armis despo-
liaret. Sibi omnes fere finitimos esse inimicos ac 5
suae virtuti invidere; a quibus se defendere traditis

6 armis non possent. Sibi praestare, si in eum casum
deducerentur, quamvis fortunam a populo Romano
pati, quam ab his per cruciatum interfici, inter quos
dominari consuessent.

32. Ad haec Caesar respondit: se magis con-
suetudine sua quam merito eorum civitatem conser-
vaturum, si prius, quam murum aries attigisset, se
2 dedidissent; sed deditionis nullam esse condicionem
nisi armis traditis. Se id, quod in Nerviis fecisset,
facturum finitimisque imperaturum, ne quam dedi-
3 ticiis populi Romani iniuriam inferrent. Re nuntiata
4 ad suos, quae imperarentur, facere dixerunt. Ar-
morum magna multitudine de muro in fossam, quae
erat ante oppidum, iacta, sic ut prope summam
muri aggerisque altitudinem acervi armorum adae-
quarent, et tamen circiter parte tertia, ut postea
perspectum est, celata atque in oppido retenta, portis
patefactis, eo die pace sunt usi.

33. Sub vesperum Caesar portas claudi milites-
que ex oppido exire iussit, ne quam noctu oppidani
2 a militibus iniuriam acciperent. Illi ante inito, ut
intellectum est, consilio, quod deditione facta no-
stros praesidia deducturos aut denique indiligentius
servaturos crediderant, partim cum iis, quae reti-
nuerant et celaverant, armis, partim scutis ex cor-
tice factis aut viminibus intextis, quae subito, ut
temporis exiguitas postulabat, pellibus induxerant,
tertia vigilia, qua minime arduus ad nostras muni-
tiones ascensus videbatur, omnibus copiis repenti-
3 nam ex oppido eruptionem fecerunt. Celeriter, ut
ante Caesar imperarat, ignibus significatione facta ex

proximis castellis eo concursum est, pugnatumque 4
ab hostibus ita acriter est, ut a viris fortibus in
extrema spe salutis iniquo loco contra eos, qui ex
vallo turribusque tela iacerent, pugnari debuit, cum
in una virtute omnis spes salutis consisteret. Occisis 5
ad hominum milibus quattuor reliqui in oppidum
reiecti sunt. Postridie eius diei refractis portis, cum 6
iam defenderet nemo, atque intromissis militibus
nostris sectionem eius oppidi universam Caesar ven-
didit. Ab iis, qui emerant, capitum numerus ad eum 7
relatus est milium quinquaginta trium.

34. Eodem tempore a Publio Crasso, quem cum legione una miserat ad Venetos, Venellos, Osismos, Curiosolitas, Esuvios, Aulercos, Redones, quae sunt maritimae civitates Oceanumque attingunt, certior factus est omnes eas civitates in deditionem potestatemque populi Romani esse redactas.

35. His rebus gestis omnis Gallia pacata tanta
huius belli ad barbaros opinio perlata est, uti ab
iis nationibus, quae trans Rhenum incolerent, mitte-
rentur legati ad Caesarem, qui se obsides daturas,
imperata facturas pollicerentur. Quas legationes 2
Caesar quod in Italiam Illyricumque properabat,
inita proxima aestate ad se reverti iussit. Ipse in 3
Carnutes, Andes, Turones, quaeque civitates pro-
pinquae his locis erant, ubi bellum gesserat, legio-
nibus in hibernacula deductis in Italiam profectus
est. Ob easque res ex litteris Caesaris dies quin- 4
decim supplicatio decreta est, quod ante id tempus
accidit nulli.

C. IULII CAESARIS

DE BELLO GALLICO

LIBER TERTIUS.

ARGUMENTUM.

[A. U. C. 698.] Servius Galba, legatus Caesaris, gentes quasdam inter fines Allobrogum, lacum Lemannum et Alpes sitas secundis aliquot proeliis vicit, rebellantes et castra oppugnantes gravi clade prostravit c. 1—6. Eodem tempore Armorici rebellant, quos Caesar primum terrestri bello aggressus est, deinde, cum parum profecisset, navibus domuit c. 7—16. Non minus feliciter legati Q. Titurius cum Venellis c. 17—19, P. Crassus cum Aquitanis pugnarunt c. 20—27. In Morinos Menapiosque progressus ob anni tempus Caesar exercitum in hiberna reducit c. 28, 29.

1. Cum in Italiam proficisceretur Caesar, Servium Galbam cum legione XII. et parte equitatus in Nantuates, Veragros Sedunosque misit, qui ab finibus Allobrogum et lacu Lemanno et flumine Rho-
2 dano ad summas Alpes pertinent. Causa mittendi fuit, quod iter per Alpes, quo magno cum periculo magnisque cum portoriis mercatores ire consuerant,
3 patefieri volebat. Huic permisit, si opus esse arbi-

traretur, uti in his locis legionem hiemandi causa
collocaret. Galba secundis aliquot proeliis factis 4
castellisque compluribus eorum expugnatis, missis
ad eum undique legatis obsidibusque datis et pace
facta, constituit cohortes duas in Nantuatibus collo-
care et ipse cum reliquis eius legionis cohortibus
in vico Veragrorum, qui appellatur Octodurus,
hiemare; qui vicus positus in valle, non magna 5
adiecta planicie, altissimis montibus undique con-
tinetur. Cum hic in duas partes flumine divideretur, 6
alteram partem eius vici Gallis [ad hiemandum]
concessit, alteram vacuam ab iis relictam cohortibus
attribuit. Eum locum vallo fossaque munivit.

2. Cum dies hibernorum complures transissent,
frumentumque eo comportari iussisset, subito per
exploratores certior factus est ex ea parte vici,
quam Gallis concesserat, omnes noctu discessisse,
montesque, qui impenderent, a maxima multitudine
Sedunorum ac Veragorum teneri. Id aliquot de 2
causis acciderat, ut subito Galli belli renovandi
legionisque opprimendae consilium caperent; primum 3
quod legionem neque eam plenissimam detractis
cohortibus duabus et compluribus singillatim, qui
commeatus petendi causa missi erant, propter pauci-
tatem despiciebant; tum etiam, quod propter iniqui- 4
tatem loci, cum ipsi ex montibus in vallem decur-
rerent et tela conicerent, ne primum quidem posse
impetum suum sustineri existimabant. Accedebat, 5
quod suos ab se liberos abstractos obsidum nomine
dolebant et Romanos non solum itinerum causa,
sed etiam perpetuae possessionis culmina Alpium

occupare conari et ea loca finitimae provinciae
adiungere sibi persuasum habebant.

3. His nuntiis acceptis Galba, cum neque opus
hibernorum munitionesque plene essent perfectae,
neque de frumento reliquoque commeatu satis esset
provisum, quod deditione facta obsidibusque ac-
ceptis nihil de bello timendum existimaverat, con-
silio celeriter convocato sententias exquirere coepit.
2 Quo in consilio, cum tantum repentini periculi
praeter opinionem accidisset, ac iam omnia fere su-
periora loca multitudine armatorum completa con-
spicerentur, neque subsidio veniri neque commeatus
3 supportari interclusis itineribus possent, prope iam
desperata salute nonnullae huiusmodi sententiae di-
cebantur, ut impedimentis relictis eruptione facta
iisdem itineribus, quibus eo pervenissent, ad salutem
4 contenderent. Maiori tamen parti placuit, hoc reser-
vato ad extremum consilio interim rei eventum ex-
periri et castra defendere.

4. Brevi spatio interiecto, vix ut iis rebus, quas
constituissent, collocandis atque administrandis tem-
pus daretur, hostes ex omnibus partibus signo dato
decurrere, lapides gaesaque in vallum conicere.
2 Nostri primo integris viribus fortiter repugnare neque
ullum frustra telum ex loco superiore mittere, ut
quaeque pars castrorum nudata defensoribus premi
3 videbatur, eo occurrere et auxilium ferre; sed hoc
superari, quod diuturnitate pugnae hostes defessi
proelio excedebant, alii integris viribus succedebant;
quarum rerum a nostris propter paucitatem fieri
nihil poterat, ac non modo defesso ex pugna exce-

dendi, sed ne saucio quidem eius loci, ubi constiterat, relinquendi ac sui recipiendi facultas dabatur.

5. Cum iam amplius horis sex continenter pugnaretur, ac non solum vires, sed etiam tela nostros deficerent, atque hostes acrius instarent languidioribusque nostris vallum scindere et fossas complere coepissent, resque esset iam ad extremum perducta
casum, Publius Sextius Baculus, primi pili centurio, 2
quem Nervico proelio compluribus confectum vulneribus diximus, et item Gaius Volusenus, tribunus militum, vir et consilii magni et virtutis, ad Galbam accurrunt atque unam esse spem salutis docent, si
eruptione facta extremum auxilium experirentur. Ita- 3
que convocatis centurionibus celeriter milites certiores facit, paulisper intermitterent proelium ac tantummodo tela missa exciperent seque ex labore reficerent, post dato signo ex castris erumperent atque omnem spem salutis in virtute ponerent.

6. Quod iussi sunt faciunt, ac subito omnibus portis eruptione facta neque cognoscendi, quid fieret, neque sui colligendi hostibus facultatem relinquunt.
Ita commutata fortuna eos, qui in spem potiun- 2
dorum castrorum venerant, undique circumventos interficiunt et ex hominum milibus amplius XXX, quem numerum barbarorum ad castra venisse constabat, plus tertia parte interfecta reliquos perterritos in fugam coniciunt ac ne in locis quidem superioribus consistere patiuntur. Sic omnibus hostium 3
copiis fusis armisque exutis se in castra munitionesque suas recipiunt. Quo proelio facto, quod saepius 4
fortunam temptare Galba nolebat atque alio se in

hiberna consilio venisse meminerat, aliis occurrisse rebus viderat, maxime frumenti commeatusque inopia permotus postero die omnibus eius vici aedificiis
5 incensis in provinciam reverti contendit, ac nullo hoste prohibente aut iter demorante incolumem legionem in Nantuates, inde in Allobroges perduxit ibique hiemavit.

7. His rebus gestis, cum omnibus de causis Caesar pacatam Galliam existimaret, superatis Belgis, expulsis Germanis, victis in Alpibus Sedunis, atque ita inita hieme in Illyricum profectus esset, quod eas quoque nationes adire et regiones cognoscere
2 volebat, subitum bellum in Gallia coortum est. Eius belli haec fuit causa. Publius Crassus adulescens cum legione septima proximus mare Oceanum in
3 Andibus hiemarat. Is, quod in his locis inopia frumenti erat, praefectos tribunosque militum complures
4 in finitimas civitates frumenti causa dimisit; quo in numero est Titus Terrasidius missus in Esuvios, Marcus Trebius Gallus in Curiosolitas, Quintus Velanius cum Tito Silio in Venetos.

8. Huius est civitatis longe amplissima auctoritas omnis orae maritimae regionum earum, quod et naves habent Veneti plurimas, quibus in Britanniam navigare consuerunt, et scientia atque usu nauticarum rerum reliquos antecedunt et in magno impetu maris atque aperto, paucis portibus interiectis, quos tenent ipsi, omnes fere, qui eo mari uti con-
2 suerunt, habent vectigales. Ab his fit initium retinendi Silii atque Velanii, quod per eos suos se obsides, quos Crasso dedissent, recuperaturos existi-

mabant. Horum auctoritate finitimi adducti (ut sunt 3
Gallorum subita et repentina consilia) eadem de
causa Trebium Terrasidiumque retinent, et celeriter
missis legatis per suos principes inter se coniurant,
nihil nisi communi consilio acturos eundemque
omnis fortunae exitum esse laturos, reliquasque 4
civitates sollicitant, ut in ea libertate, quam a maio-
ribus acceperint, permanere quam Romanorum ser-
vitutem perferre mallent. Omni ora maritima cele- 5
riter ad suam sententiam perducta communem lega-
tionem ad Publium Crassum mittunt: si velit suos
recipere, obsides sibi remittat.

9. Quibus de rebus Caesar a Crasso certior
factus, quod ipse aberat longius, naves interim lon-
gas aedificari in flumine Ligere, quod influit in Oce-
anum, remiges ex provincia institui, nautas guber-
natoresque comparari iubet. His rebus celeriter 2
administratis ipse, cum primum per anni tempus
potuit, ad exercitum contendit. Veneti reliquaeque 3
item civitates cognito Caesaris adventu, simul quod,
quantum in se facinus admisissent, intellegebant,
legatos, quod nomen ad omnes nationes sanctum
inviolatumque semper fuisset, retentos ab se et in
vincula coniectos, pro magnitudine periculi bellum
parare et maxime ea, quae ad usum navium per-
tinent, providere instituunt, hoc maiore spe, quod
multum natura loci confidebant. Pedestria esse 4
itinera concisa aestuariis, navigationem impeditam
propter inscientiam locorum paucitatemque portuum
sciebant, neque nostros exercitus propter frumenti 5
inopiam diutius apud se morari posse confidebant;

ac iam ut omnia contra opinionem acciderent, tamen
se quam plurimum navibus posse, Romanos neque
ullam facultatem habere navium neque eorum lo-
corum, ubi bellum gesturi essent, vada, portus, in-
7 sulas novisse; ac longe aliam esse navigationem in
concluso mari atque in vastissimo atque apertissimo
8 Oceano perspiciebant. His initis consiliis oppida
muniunt, frumenta ex agris in oppida comportant,
9 naves in Venetiam, ubi Caesarem primum esse
bellum gesturum constabat, quam plurimas possunt,
10 cogunt. Socios sibi ad id bellum Osismos, Lexovios,
Namnetes, Ambiliatos, Morinos, Diablintres, Mena-
pios adsciscunt; auxilia ex Britannia, quae contra
eas regiones posita est, arcessunt.

10. Erant hae difficultates belli gerendi, quas
supra ostendimus, sed multa Caesarem tamen ad id
2 bellum incitabant: iniuriae retentorum equitum Ro-
manorum, rebellio facta post deditionem, defectio
datis obsidibus, tot civitatum coniuratio, imprimis,
ne hac parte neglecta reliquae nationes sibi idem
3 licere arbitrarentur. Itaque cum intellegeret, omnes
fere Gallos novis rebus studere et ad bellum mo-
biliter celeriterque excitari, omnes autem homines
natura libertati studere et condicionem servitutis
odisse, priusquam plures civitates conspirarent, par-
tiendum sibi ac latius distribuendum exercitum
putavit.

11. Itaque Titum Labienum legatum in Tre-
veros, qui proximi flumini Rheno sunt, cum equi-
2 tatu mittit. Huic mandat, Remos reliquosque Belgas
adeat atque in officio contineat Germanosque, qui

auxilio a Belgis arcessiti dicebantur, si per vim
navibus flumen transire conentur, prohibeat. Publium 3
Crassum cum cohortibus legionariis XII et magno
numero equitatus in Aquitaniam proficisci iubet, ne
ex his nationibus auxilia in Galliam mittantur ac
tantae nationes coniungantur. Quintum Titurium 4
Sabinum legatum cum legionibus tribus in Venellos,
Curiosolites Lexoviosque mittit, qui eam manum
distinendam curet. Decimum Brutum adulescentem 5
classi Gallicisque navibus, quas ex Pictonibus et
Santonis reliquisque pacatis regionibus convenire ius-
serat, praeficit et, cum primum posset, in Venetos
proficisci iubet. Ipse eo pedestribus copiis contendit.

12. Erant eiusmodi fere situs oppidorum, ut
posita in extremis lingulis promontoriisque neque
pedibus aditum haberent, cum ex alto se aestus
incitavisset, quod [bis] accidit semper horarum XII
spatio, neque navibus, quod rursus minuente aestu
naves in vadis afflictarentur. Ita utraque re oppi- 2
dorum oppugnatio impediebatur; ac si quando ma- 3
gnitudine operis forte superati, extruso mari aggere
ac molibus atque his oppidi moenibus adaequatis,
suis fortunis desperare coeperant, magno numero
navium appulso, cuius rei summam facultatem ha-
bebant, sua deportabant omnia seque in proxima
oppida recipiebant; ibi se rursus iisdem opportuni- 4
tatibus loci defendebant. Haec eo facilius magnam 5
partem aestatis faciebant, quod nostrae naves tem-
pestatibus detinebantur, summaque erat vasto atque
aperto mari, magnis aestibus, raris ac prope nullis
portibus, difficultas navigandi.

13. Namque ipsorum naves ad hunc modum
factae armataeque erant: carinae aliquanto pla-
niores quam nostrarum navium, quo facilius vada
ac decessum aestus excipere possent; prorae ad-
2 modum erectae atque item puppes ad magnitudinem
3 fluctuum tempestatumque accommodatae; naves totae
factae ex robore ad quamvis vim et contumeliam
4 perferendam; transtra pedalibus in altitudinem tra-
bibus confixa clavis ferreis digiti pollicis crassitu-
5 dine; ancorae pro funibus ferreis catenis revinctae;
6 pelles pro velis alutaeque tenuiter confectae, [haec]
sive propter lini inopiam atque eius usus inscien-
tiam, sive eo, quod est magis verisimile, quod
tantas tempestates Oceani tantosque impetus ven-
torum sustineri ac tanta onera navium regi velis
7 non satis commode posse arbitrabantur. Cum his
navibus nostrae classi eiusmodi congressus erat,
ut una celeritate et pulsu remorum praestaret, re-
liqua pro loci natura, pro vi tempestatum illis essent
8 aptiora et accommodatiora. Neque enim his nostrae
rostro nocere poterant (tanta in iis erat firmitudo),
neque propter altitudinem facile telum adigebatur,
et eadem de causa minus commode copulis conti-
9 nebantur. Accedebat, ut, cum saevire ventus coe-
pisset et se vento dedissent, et tempestatem ferrent
facilius et in vadis consisterent tutius et ab aestu
relictae nihil saxa et cautes timerent; quarum rerum
omnium nostris navibus casus erat extimescendus.

14. Compluribus expugnatis oppidis Caesar, ubi intellexit, frustra tantum laborem sumi, neque hostium fugam captis oppidis reprimi neque iis noceri posse,

statuit exspectandam classem. Quae ubi convenit 2
ac primum ab hostibus visa est, circiter CCXX naves
eorum paratissimae atque omni genere armorum or-
natissimae profectae ex portu nostris adversae con-
stiterunt; neque satis Bruto, qui classi praeerat, vel 3
tribunis militum centurionibusque, quibus singulae
naves erant attributae, constabat, quid agerent aut
quam rationem pugnae insisterent. Rostro enim no- 4
ceri non posse cognoverant; turribus autem excitatis
tamen has altitudo puppium ex barbaris navibus
superabat, ut neque ex inferiore loco satis commode
tela adigi possent et missa a Gallis gravius acci-
derent. Una erat magno usui res praeparata a no- 5
stris, falces praeacutae insertae affixaeque longuriis,
non absimili forma muralium falcium. His cum 6
funes, qui antemnas ad malos destinabant, compre-
hensi adductique erant, navigio remis incitato prae-
rumpebantur. Quibus abscisis antemnae necessario 7
concidebant, ut, cum omnis Gallicis navibus spes
in velis armamentisque consisteret, his ereptis omnis
usus navium uno tempore eriperetur. Reliquum erat 8
certamen positum in virtute, qua nostri milites
facile superabant, atque eo magis, quod in conspectu
Caesaris atque omnis exercitus res gerebatur, ut
nullum paulo fortius factum latere posset; omnes
enim colles ac loca superiora, unde erat propinquus
despectus in mare, ab exercitu tenebantur.

15. Disiectis, ut diximus, antemnis, cum sin-
gulas binae ac ternae naves circumsteterant, milites
summa vi transcendere in hostium naves contende-
bant. Quod postquam barbari fieri animadverterunt, 2

expugnatis compluribus navibus, cum ei rei nullum
reperiretur auxilium, fuga salutem petere conten-
3 derunt. Ac iam conversis in eam partem navibus,
quo ventus ferebat, tanta subito malacia ac tran-
quillitas exstitit, ut se ex loco commovere non pos-
4 sent. Quae quidem res ad negotium conficiendum
5 maxime fuit opportuna: nam singulas nostri con-
sectati expugnaverunt, ut perpaucae ex omni nu-
mero noctis interventu ad terram pervenerint, cum
ab hora fere quarta usque ad solis occasum pugna-
retur.

16. Quo proelio bellum Venetorum totiusque
2 orae maritimae confectum est. Nam cum omnis
iuventus, omnes etiam gravioris aetatis, in quibus
aliquid consilii aut dignitatis fuit, eo convenerant,
tum navium quod ubique fuerat in unum locum coë-
3 gerant; quibus amissis reliqui neque quo se recipe-
rent, neque quemadmodum oppida defenderent, habe-
bant. Itaque se suaque omnia Caesari dediderunt.
4 In quos eo gravius Caesar vindicandum statuit, quo
diligentius in reliquum tempus a barbaris ius lega-
torum conservaretur. Itaque omni senatu necato
reliquos sub corona vendidit.

17. Dum haec in Venetis geruntur, Quintus
Titurius Sabinus cum iis copiis, quas a Caesare acce-
2 perat, in fines Venellorum pervenit. His praeerat
Viridovix ac summam imperii tenebat earum omnium
civitatum, quae defecerant, ex quibus exercitum ma-
3 gnasque copias coëgerat; atque his paucis diebus
Aulerci Eburovices Lexoviique senatu suo interfecto,
quod auctores belli esse nolebant, portas clauserunt

seque cum Viridovice coniunxerunt; magnaque prae- 4
terea multitudo undique ex Gallia perditorum hominum latronumque convenerat, quos spes praedandi studiumque bellandi ab agricultura et cotidiano labore revocabat. Sabinus idoneo omnibus rebus 5
loco castris sese tenebat, cum Viridovix contra eum duum milium spatio consedisset cotidieque productis copiis pugnandi potestatem faceret, ut iam non solum hostibus in contemptionem Sabinus veniret, sed etiam nostrorum militum vocibus nonnihil carperetur; tantamque opinionem timoris praebuit, ut 6
iam ad vallum castrorum hostes accedere auderent. Id ea de causa faciebat, quod cum tanta multitudine 7
hostium praesertim eo absente, qui summam imperii teneret, nisi aequo loco aut opportunitate aliqua data legato dimicandum non existimabat.

18. Hac confirmata opinione timoris idoneum quendam hominem et callidum delegit, Gallum, ex iis, quos auxilii causa secum habebat. Huic magnis 2
praemiis pollicitationibusque persuadet, uti ad hostes transeat, et, quid fieri velit, edocet. Qui ubi pro 3
perfuga ad eos venit, timorem Romanorum proponit; quibus angustiis ipse Caesar a Venetis prematur, docet, neque longius abesse, quin proxima nocte 4
Sabinus clam ex castris exercitum educat et ad Caesarem auxilii ferendi causa proficiscatur. Quod ubi 5
auditum est, conclamant omnes, occasionem negotii bene gerendi amittendam non esse: ad castra iri oportere. Multae res ad hoc consilium Gallos hor- 6
tabantur: superiorum dierum Sabini cunctatio, perfugae confirmatio, inopia cibariorum, cui rei parum

diligenter ab iis erat provisum, spes Venetici belli
et quod fere libenter homines id, quod volunt, cre-
7 dunt. His rebus adducti non prius Viridovicem reli-
quosque duces ex concilio dimittunt, quam ab his
sit concessum, arma uti capiant et ad castra con-
8 tendant. Qua re concessa laeti ut explorata victoria
sarmentis virgultisque collectis, quibus fossas Roma-
norum compleant, ad castra pergunt.

19. Locus erat castrorum editus et paulatim ab
imo acclivis circiter passus mille. Huc magno cursu
contenderunt, ut quam minimum spatii ad se colli-
gendos armandosque Romanis daretur, exanimatique
2 pervenerunt. Sabinus suos hortatus cupientibus si-
gnum dat. Impeditis hostibus propter ea, quae fere-
bant, onera subito duabus portis eruptionem fieri
3 iubet. Factum est opportunitate loci, hostium in-
scientia ac defatigatione, virtute militum et supe-
riorum pugnarum exercitatione, ut ne unum quidem
nostrorum impetum ferrent ac statim terga ver-
4 terent. Quos impeditos integris viribus milites nostri
consecuti magnum numerum eorum occiderunt: re-
liquos equites consectati paucos, qui ex fuga eva-
5 serant, reliquerunt. Sic uno tempore et de navali
pugna Sabinus et de Sabini victoria Caesar certior
factus est, civitatesque omnes se statim Titurio de-
6 diderunt. Nam ut ad bella suscipienda Gallorum
alacer ac promptus est animus, sic mollis ac minime
resistens ad calamitates perferendas mens eorum est.

20. Eodem fere tempore Publius Crassus, cum
in Aquitaniam pervenisset, quae pars, ut ante
dictum est, et regionum latitudine et multitudine

hominum est tertia Galliae existimanda, cum intellegeret in iis locis sibi bellum gerendum, ubi paucis ante annis Lucius Valerius Praeconinus legatus exercitu pulso interfectus esset, atque unde Lucius Mallius proconsul impedimentis amissis profugisset, non mediocrem sibi diligentiam adhibendam intellegebat. Itaque re frumentaria provisa, auxiliis 2
equitatuque comparato, multis praeterea viris fortibus Tolosa et Narbone, quae sunt civitates Galliae provinciae finitimae, [ex his regionibus] nominatim evocatis in Sontiatum fines exercitum introduxit. Cuius adventu cognito Sontiates magnis copiis coactis 3
equitatuque, quo plurimum valebant, in itinere agmen nostrum adorti primum equestre proelium commiserunt, deinde equitatu suo pulso atque insequentibus 4
nostris subito pedestres copias, quas in convalle in insidiis collocaverant, ostenderunt. Hi nostros disiectos adorti proelium renovarunt.

21. Pugnatum est diu atque acriter, cum Sontiates superioribus victoriis freti in sua virtute totius Aquitaniae salutem positam putarent, nostri autem, quid sine imperatore et sine reliquis legionibus adulescentulo duce efficere possent, perspici cuperent: tandem confecti vulneribus hostes terga vertere. Quorum magno numero interfecto Crassus ex iti- 2
nere oppidum Sontiatum oppugnare coepit. Quibus fortiter resistentibus vineas turresque egit. Illi alias 3
eruptione temptata, alias cuniculis ad aggerem vineasque actis, cuius rei sunt longe peritissimi Aquitani, propterea quod multis locis apud eos aerariae secturaeque sunt, ubi diligentia nostrorum nihil his

rebus profici posse intellexerunt, legatos ad Crassum mittunt seque in deditionem ut recipiat, petunt. Qua re impetrata arma tradere iussi faciunt.

22. Atque in ea re omnium nostrorum intentis animis alia ex parte oppidi Adiatunnus, qui summam imperii tenebat, cum DC devotis, quos illi soldurios
2 appellant, quorum haec est condicio, ut omnibus in vita commodis una cum iis fruantur, quorum se amicitiae dediderint, si quid his per vim accidat, aut eundem casum una ferant aut sibi mortem con-
3 sciscant; neque adhuc hominum memoria repertus est quisquam, qui eo interfecto, cuius se amicitiae
4 devovisset, mori recusaret: cum his Adiatunnus eruptionem facere conatus, clamore ab ea parte munitionis sublato, cum ad arma milites concurrissent vehementerque ibi pugnatum esset, repulsus in oppidum tamen, uti eadem deditionis condicione uteretur, a Crasso impetravit.

23. Armis obsidibusque acceptis Crassus in fines
2 Vocatium et Tarusatium profectus est. Tum vero barbari commoti, quod oppidum et natura loci et manu munitum paucis diebus, quibus eo ventum erat, expugnatum cognoverant, legatos quoquo versum dimittere, coniurare, obsides inter se dare, co-
3 pias parare coeperunt. Mittuntur etiam ad eas civitates legati, quae sunt citerioris Hispaniae finitimae
4 Aquitaniae: inde auxilia ducesque arcessuntur. Quorum adventu magna cum auctoritate et magna cum
5 hominum multitudine bellum gerere conantur. Duces vero ii deliguntur, qui una cum Quinto Sertorio omnes annos fuerant summamque scientiam rei mili-

taris habere existimabantur. Hi consuetudine populi 6
Romani loca capere, castra munire, commeatibus
nostros intercludere instituunt. Quod ubi Crassus 7
animadvertit, suas copias propter exiguitatem non
facile diduci, hostem et vagari et vias obsidere et
castris satis praesidii relinquere, ob eam causam
minus commode frumentum commeatumque sibi
supportari, in dies hostium numerum augeri, non
cunctandum existimavit, quin pugna decertaret. Hac 8
re ad consilium delata, ubi omnes idem sentire in-
tellexit, posterum diem pugnae constituit.

24. Prima luce productis omnibus copiis duplici
acie instituta, auxiliis in mediam aciem coniectis,
quid hostes consilii caperent, exspectabat. Illi, etsi 2
propter multitudinem et veterem belli gloriam pau-
citatemque nostrorum se tuto dimicaturos existima-
bant, tamen tutius esse arbitrabantur obsessis viis
commeatu intercluso sine ullo vulnere victoria potiri
et, si propter inopiam rei frumentariae Romani sese 3
recipere coepissent, impeditos in agmine et sub sar-
cinis infirmiore animo adoriri cogitabant. Hoc con- 4
silio probato ab ducibus, productis Romanorum
copiis, sese castris tenebant. Hac re perspecta 5
Crassus cum sua cunctatione [atque opinione timi-
diores] hostes nostros milites alacriores ad pugnan-
dum effecissent, atque omnium voces audirentur,
exspectari diutius non oportere, quin ad castra
iretur, cohortatus suos omnibus cupientibus ad ho-
stium castra contendit.

25. Ibi cum alii fossas complerent, alii multis
telis coniectis defensores vallo munitionibusque de-

pellerent, auxiliaresque, quibus ad pugnam non multum Crassus confidebat, lapidibus telisque subministrandis et ad aggerem caespitibus comportandis speciem atque opinionem pugnantium praeberent, cum item ab hostibus constanter ac non timide pugnaretur, telaque ex loco superiore missa non frustra
2 acciderent, equites circumitis hostium castris Crasso renuntiaverunt, non eadem esse diligentia ab decumana porta castra munita facilemque aditum habere.

26. Crassus equitum praefectos cohortatus, ut magnis praemiis pollicitationibusque suos excitarent,
2 quid fieri velit, ostendit. Illi, ut erat imperatum, eductis iis cohortibus, quae praesidio castris relictae intritae ab labore erant, et longiore itinere circumductis, ne ex hostium castris conspici possent, omnium oculis mentibusque ad pugnam intentis cele-
3 riter ad eas, quas diximus, munitiones pervenerunt atque his prorutis prius in hostium castris constiterunt, quam plane ab his videri aut, quid rei gere-
4 retur, cognosci posset. Tum vero clamore ab ea parte audito nostri redintegratis viribus, quod plerumque in spe victoriae accidere consuevit, acrius
5 impugnare coeperunt. Hostes undique circumventi desperatis omnibus rebus se per munitiones deicere
6 et fuga salutem petere intenderunt. Quos equitatus apertissimis campis consectatus ex milium L numero, quae ex Aquitania Cantabrisque convenisse constabat, vix quarta parte relicta, multa nocte se in castra recipit.

27. Hac audita pugna maxima pars Aquitaniae sese Crasso dedidit obsidesque ultro misit; quo in

numero fuerunt Tarbelli, Bigerriones, Ptianii, Vocates, Tarusates, Elusates, Gates, Ausci, Garumni, Sibuzates, Cocosates; paucae ultimae nationes anni 2
tempore confisae, quod hiems suberat, hoc facere neglexerunt.

28. Eodem fere tempore Caesar, etsi prope exacta iam aestas erat, tamen, quod omni Gallia pacata Morini Menapiique supererant, qui in armis essent neque ad eum umquam legatos de pace misissent, arbitratus id bellum celeriter confici posse, eo exercitum adduxit; qui longe alia ratione ac reliqui Galli bellum gerere coeperunt. Nam quod 2
intellegebant maximas nationes, quae proelio contendissent, pulsas superatasque esse, continentesque silvas ac paludes habebant, eo se suaque omnia contulerunt. Ad quarum initium silvarum cum Caesar 3
pervenisset castraque munire instituisset, neque hostis interim visus esset, dispersis in opere nostris subito ex omnibus partibus silvae evolaverunt et in nostros impetum fecerunt. Nostri celeriter arma ceperunt 4
eosque in silvas reppulerunt et compluribus interfectis longius impeditioribus locis secuti paucos ex suis deperdiderunt.

29. Reliquis deinceps diebus Caesar silvas caedere instituit, et ne quis inermibus imprudentibusque militibus ab latere impetus fieri posset, omnem eam materiam, quae erat caesa, conversam ad hostem collocabat et pro vallo ad utrumque latus exstruebat. Incredibili celeritate magno spatio paucis 2
diebus confecto, cum iam pecus atque extrema impedimenta ab nostris tenerentur, ipsi densiores silvas

peterent, eiusmodi sunt tempestates consecutae, uti
opus necessario intermitteretur et continuatione im-
brium diutius sub pellibus milites contineri non
3 possent. Itaque vastatis omnibus eorum agris, vicis
aedificiisque incensis Caesar exercitum reduxit et
in Aulercis Lexoviisque, reliquis item civitatibus,
quae proxime bellum fecerant, in hibernis collocavit.

C. IULII CAESARIS

DE BELLO GALLICO

LIBER QUARTUS.

ARGUMENTUM.

[A. U. C. 699.] Usipetes et Tencteri, Germani, continuo bello lacessiti a Suebis, quorum mores c. 1—3 describuntur, Rhenum transeunt et Menapios, deinde Eburones Condrusosque aggressi a Caesare castris exuuntur. Qui ex gravissima clade evaserant, trans Rhenum ad Sugambros se recipiunt c. 1—15. Ponte facto Caesar Rhenum transgreditur, Sugambros agris devastandis ulciscitur, Ubios a Suebis oppressos liberat, deinde in Galliam redit c. 16—19. Britanniae litoribus a Voluseno exploratis et classe coacta Caesar e Morinis in insulam traicit c. 20—23. Aegre exercitu in terram exposito barbaros semel iterumque vincit c. 24—35; obsidibus imperatis in Galliam redit c. 36. Morini, qui rebellionem fecerant, subiguntur, nec non Messapiorum agri vastantur c. 37, 38.

1. Ea, quae secuta est, hieme, qui fuit annus Gneo Pompeio, Marco Crasso consulibus, Usipetes Germani et item Tencteri magna cum multitudine hominum flumen Rhenum transierunt, non longe a mari, quo Rhenus influit. Causa transeundi fuit, 2
quod ab Suebis complures annos exagitati bello

3 premebantur et agricultura prohibebantur. Sueborum
gens est longe maxima et bellicosissima Germa-
4 norum omnium. Hi centum pagos habere dicuntur,
ex quibus quotannis singula milia armatorum bel-
5 landi causa ex finibus educunt. Reliqui, qui domi
manserunt, se atque illos alunt; hi rursus in vicem
6 anno post in armis sunt, illi domi remanent. Sic
neque agricultura nec ratio atque usus belli inter-
7 mittitur. Sed privati ac separati agri apud eos nihil
est, neque longius anno remanere uno in loco in-
8 colendi causa licet. Neque multum frumento, sed
maximam partem lacte atque pecore vivunt, mul-
9 tumque sunt in venationibus; quae res et cibi ge-
nere et cotidiana exercitatione et libertate vitae,
cum a pueris nullo officio aut disciplina assuefacti
nihil omnino contra voluntatem faciant, et viros alit
et immani corporum magnitudine homines efficit.
10 Atque in eam se consuetudinem adduxerunt, ut locis
frigidissimis neque vestitus praeter pelles haberent
quicquam, quarum propter exiguitatem magna est
corporis pars aperta, et lavarentur in fluminibus.

2. Mercatoribus est aditus magis eo, ut, quae
bello ceperint, quibus vendant habeant, quam quo
2 ullam rem ad se importari desiderent. Quin etiam
iumentis, quibus maxime Galli delectantur quaeque
impenso parant pretio, [Germani] importatis non
utuntur, sed quae sunt apud eos nata, parva atque
deformia, haec cotidiana exercitatione summi ut
3 sint laboris efficiunt. Equestribus proeliis saepe ex
equis desiliunt ac pedibus proeliantur, equosque
eodem remanere vestigio assuefecerunt, ad quos se

celeriter, cum usus est, recipiunt; neque eorum 4
moribus turpius quicquam aut inertius habetur, quam
ephippiis uti. Itaque ad quemvis numerum ephip- 5
piatorum equitum quamvis pauci adire audent.
Vinum ad se omnino importari non sinunt, quod 6
ea re ad laborem ferendum remollescere homines
atque effeminari arbitrantur.

3. Publice maximam putant esse laudem, quam
latissime a suis finibus vacare agros; hac re signi-
ficari magnum numerum civitatum suam vim su-
stinere non posse. Itaque una ex parte a Suebis 2
circiter milia passuum sescenta agri vacare di-
cuntur. Ad alteram partem succedunt Ubii, quorum 3
fuit civitas ampla atque florens, ut est captus Ger-
manorum, et paulo, quam sunt eiusdem generis,
[et ceteri] humaniores, propterea quod Rhenum
attingunt multumque ad eos mercatores ventitant,
et ipsi propter propinquitatem Gallicis sunt moribus
assuefacti. Hos cum Suebi multis saepe bellis ex- 4
perti propter amplitudinem gravitatemque civitatis
finibus expellere non potuissent, tamen vectigales
sibi fecerunt ac multo humiliores infirmioresque
redegerunt.

4. In eadem causa fuerunt Usipetes et Tencteri,
quos supra diximus, qui complures annos Sueborum
vim sustinuerunt, ad extremum tamen agris ex-
pulsi et multis locis Germaniae triennium vagati
ad Rhenum pervenerunt. Quas regiones Menapii 2
incolebant et ad utramque ripam fluminis agros,
aedificia vicosque habebant, sed tantae multitudinis 3
aditu perterriti ex iis aedificiis, quae trans flumen

habuerant, demigraverunt et cis Rhenum dispositis
4 praesidiis Germanos transire prohibebant. Illi omnia
experti, cum neque vi contendere propter inopiam
navium neque clam transire propter custodias Me-
napiorum possent, reverti se in suas sedes regio-
5 nesque simulaverunt et tridui viam progressi rursus
reverterunt atque omni hoc itinere una nocte equi-
tatu confecto inscios inopinantesque Menapios op-
6 presserunt, qui de Germanorum discessu per ex-
ploratores certiores facti sine metu trans Rhenum
7 in suos vicos remigraverant. His interfectis navi-
busque eorum occupatis, priusquam ea pars Mena-
piorum, quae citra Rhenum erat, certior fieret, flumen
transierunt atque omnibus eorum aedificiis occupatis
reliquam partem hiemis se eorum copiis aluerunt.

5. His de rebus Caesar certior factus et infir-
mitatem Gallorum veritus, quod sunt in consiliis
capiendis mobiles et novis plerumque rebus student,
2 nihil his committendum existimavit. Est enim hoc
Gallicae consuetudinis, uti et viatores etiam invitos
consistere cogant, et quid quisque eorum de quaque
re audierit aut cognoverit, quaerant, et mercatores
in oppidis vulgus circumsistat quibusque ex regio-
nibus veniant quasque ibi res cognoverint, pronun-
3 tiare cogant. His rebus atque auditionibus permoti
de summis saepe rebus consilia ineunt, quorum eos
in vestigio poenitere necesse est, cum incertis ru-
moribus serviant, et plerique ad voluntatem eorum
ficta respondeant.

6. Qua consuetudine cognita Caesar, ne graviori
bello occurreret, maturius, quam consuerat, ad

exercitum proficiscitur. Eo cum venisset, ea, quae 2
fore suspicatus erat, facta cognovit: missas lega- 3
tiones ab nonnullis civitatibus ad Germanos invi-
tatosque eos, uti ab Rheno discederent, omniaque,
quae postulassent, ab se fore parata. Qua spe ad- 4
ducti Germani latius vagabantur et in fines Ebu-
ronum et Condrusorum, qui sunt Treverorum clientes,
pervenerant. Principibus Galliae evocatis Caesar ea, 5
quae cognoverat, dissimulanda sibi existimavit eo-
rumque animis permulsis et confirmatis equitatuque
imperato bellum cum Germanis gerere constituit.

7. Re frumentaria comparata equitibusque de-
lectis iter in ea loca facere coepit, quibus in locis
esse Germanos audiebat. A quibus cum paucorum 2
dierum iter abesset, legati ab iis venerunt, quorum
haec fuit oratio: Germanos neque priores populo 3
Romano bellum inferre neque tamen recusare, si
lacessantur, quin armis contendant, quod Germa-
norum consuetudo [haec] sit a maioribus tradita,
quicumque bellum inferant, resistere neque depre-
cari. Haec tamen dicere: venisse invitos, eiectos 4
domo; si suam gratiam Romani velint, posse iis
utiles esse amicos; vel sibi agros attribuant, vel
patiantur eos tenere, quos armis possederint: sese 5
unis Suebis concedere, quibus ne dii quidem immor-
tales pares esse possint; reliquum quidem in terris
esse neminem, quem non superare possint.

8. Ad haec, quae visum est, Caesar respondit;
sed exitus fuit orationis: sibi nullam cum iis ami-
citiam esse posse, si in Gallia remanerent; neque 2
verum esse, qui suos fines tueri non potuerint,

alienos occupare; neque ullos in Gallia vacare agros,
qui dari tantae praesertim multitudini sine iniuria
3 possint; sed licere, si velint, in Ubiorum finibus
considere, quorum sint legati apud se et de Sue-
borum iniuriis querantur et a se auxilium petant:
hoc se Ubiis imperaturum.

9. Legati haec se ad suos relaturos dixerunt
et re deliberata post diem tertium ad Caesarem
2 reversuros: interea ne propius se castra moveret,
petierunt. Ne id quidem Caesar ab se impetrari
3 posse dixit. Cognoverat enim magnam partem equi-
tatus ab iis aliquot diebus ante praedandi frumen-
tandique causa ad Ambivaritos trans Mosam missam:
hos exspectari equites atque eius rei causa moram
interponi arbitrabatur.

10. Mosa profluit ex monte Vosego, qui est
in finibus Lingonum, et parte quadam ex Rheno
2 recepta, quae appellatur Vacalus, insulam efficit
Batavorum, neque longius ab Oceano milibus pas-
3 suum LXXX in Rhenum influit. Rhenus autem oritur
ex Lepontiis, qui Alpes incolunt, et longo spatio
per fines Nantuatium, Helvetiorum, Sequanorum,
Mediomatricum, Triboeorum, Treverorum citatus
4 fertur et, ubi Oceano appropinquavit, in plures
defluit partes multis ingentibusque insulis effectis,
quarum pars magna a feris barbarisque nationibus
5 incolitur (ex quibus sunt, qui piscibus atque ovis
avium vivere existimantur), multisque capitibus in
Oceanum influit.

11. Caesar cum ab hoste non amplius passuum
XII milibus abesset, ut erat constitutum, ad eum le-

gati revertuntur; qui in itinere congressi magnopere,
ne longius progrederetur, orabant. Cum id non 2
impetrassent, petebant, uti ad eos equites, qui agmen
antecessissent, praemitteret eosque pugna prohiberet,
sibique ut potestatem faceret in Ubios legatos mit-
tendi; quorum si principes ac senatus sibi iureiu- 3
rando fidem fecisset, ea condicione, quae a Caesare
ferretur, se usuros ostendebant: ad has res con-
ficiendas sibi tridui spatium daret. Haec omnia 4
Caesar eodem illo pertinere arbitrabatur, ut tridui
mora interposita equites eorum, qui abessent, rever-
terentur; tamen sese non longius milibus passuum
quattuor aquationis causa processurum eo die dixit;
huc postero die quam frequentissimi convenirent, 5
ut de eorum postulatis cognosceret. Interim ad prae- 6
fectos, qui cum omni equitatu antecesserant, mittit
qui nuntiarent, ne hostes proelio lacesserent et, si
ipsi lacesserentur, sustinerent, quoad ipse cum exer-
citu propius accessisset.

12. At hostes, ubi primum nostros equites conspexerunt, quorum erat V milium numerus, cum ipsi non amplius octingentos equites haberent, quod ii, qui frumentandi causa ierant trans Mosam, nondum redierant, nihil timentibus nostris, quod legati eorum paulo ante a Caesare discesserant atque is dies indutiis erat ab his petitus, impetu facto cele-
riter nostros perturbaverunt; rursus resistentibus 2
consuetudine sua ad pedes desiluerunt, suffossis
equis compluribusque nostris deiectis reliquos in
fugam coniecerunt atque ita perterritos egerunt, ut
non prius fuga desisterent, quam in conspectum

3 agminis nostri venissent. In eo proelio ex equitibus
4 nostris interficiuntur quattuor et septuaginta, in his
vir fortissimus Piso Aquitanus, amplissimo genere
natus, cuius avus in civitate sua regnum obtinuerat
5 amicus ab senatu nostro appellatus. Hic cum fratri
intercluso ab hostibus auxilium ferret, illum ex pe-
riculo eripuit, ipse equo vulnerato deiectus, quoad
6 potuit, fortissime restitit; cum circumventus multis
vulneribus acceptis cecidisset, atque id frater, qui
iam proelio excesserat, procul animadvertisset, in-
citato equo se hostibus obtulit atque interfectus est.

13. Hoc facto proelio Caesar neque iam sibi le-
gatos audiendos neque condiciones accipiendas arbi-
trabatur ab iis, qui per dolum atque insidias petita
2 pace ultro bellum intulissent; exspectare vero, dum
hostium copiae augerentur equitatusque reverteretur,
3 summae dementiae esse iudicabat, et cognita Gallo-
rum infirmitate, quantum iam apud eos hostes uno
proelio auctoritatis essent consecuti, sentiebat; qui-
bus ad consilia capienda nihil spatii dandum existi-
4 mabat. His constitutis rebus et consilio cum legatis
et quaestore communicato, ne quem diem pugnae
praetermitteret, opportunissima res accidit, quod
postridie eius diei mane eadem et perfidia et simula-
tione usi Germani frequentes omnibus principibus
maioribusque natu adhibitis ad eum in castra vene-
5 runt, simul, ut dicebatur, sui purgandi causa, quod
contra, atque esset dictum et ipsi petissent, proelium
pridie commisissent, simul ut, si quid possent, de
6 indutiis fallendo impetrarent. Quos sibi Caesar obla-
tos gavisus illos retineri iussit; ipse omnes copias

castris eduxit equitatumque, quod recenti proelio
perterritum esse existimabat, agmen subsequi iussit.

14. Acie triplici instituta et celeriter octo milium
itinere confecto prius ad hostium castra pervenit,
quam, quid ageretur, Germani sentire possent. Qui 2
omnibus rebus subito perterriti, et celeritate adven-
tus nostri et discessu suorum, neque consilii habendi
neque arma capiendi spatio dato perturbantur, co-
piasne adversus hostem ducere, an castra defendere,
an fuga salutem petere praestaret. Quorum timor 3
cum fremitu et concursu significaretur, milites no-
stri pristini diei perfidia incitati in castra irrupe-
runt. Quo loco qui celeriter arma capere potuerunt, 4
paulisper nostris restiterunt atque inter carros im-
pedimentaque proelium commiserunt; at reliqua mul- 5
titudo puerorum mulierumque (nam cum omnibus suis
domo excesserant Rhenumque transierant) passim
fugere coepit; ad quos consectandos Caesar equi-
tatum misit.

15. Germani post tergum clamore audito, cum
suos interfici viderent, armis abiectis signisque mi-
litaribus relictis se ex castris eiecerunt, et cum 2
ad confluentem Mosae et Rheni pervenissent, reliqua
fuga desperata, magno numero interfecto, reliqui se
in flumen praecipitaverunt atque ibi timore, lassi-
tudine, vi fluminis oppressi perierunt. Nostri ad 3
unum omnes incolumes perpaucis vulneratis ex tanti
belli timore, cum hostium numerus capitum CCCCXXX
milium fuisset, se in castra receperunt. Caesar iis, 4
quos in castris retinuerat, discedendi potestatem
fecit. Illi supplicia cruciatusque Gallorum veriti, 5

quorum agros vexaverant, remanere se apud eum
velle dixerunt. His Caesar libertatem concessit.

16. Germanico bello confecto multis de causis
Caesar statuit sibi Rhenum esse transeundum; qua-
rum illa fuit iustissima, quod, cum videret Germa-
nos tam facile impelli, ut in Galliam venirent, suis
quoque rebus eos timere voluit, cum intellegerent
et posse et audere populi Romani exercitum Rhe-
2 num transire. Accessit etiam, quod illa pars equi-
tatus Usipetum et Tencterorum, quam supra com-
memoravi praedandi frumentandique causa Mosam
transisse neque proelio interfuisse, post fugam
suorum se trans Rhenum in fines Sugambrorum
3 receperat seque cum iis coniunxerat. Ad quos cum
Caesar nuntios misisset, qui postularent, eos, qui
sibi Galliaeque bellum intulissent, sibi dederent,
4 responderunt: populi Romani imperium Rhenum
finire; si se invito Germanos in Galliam transire
non aequum existimaret, cur sui quicquam esse im-
5 perii aut potestatis trans Rhenum postularet? Ubii
autem, qui uni ex Transrhenanis ad Caesarem
legatos miserant, amicitiam fecerant, obsides dede-
rant, magnopere orabant, ut sibi auxilium ferret,
6 quod graviter ab Suebis premerentur; vel, si id
facere occupationibus rei publicae prohiberetur,
exercitum modo Rhenum transportaret: id sibi ad
auxilium spemque reliqui temporis satis futurum.
7 Tantum esse nomen atque opinionem eius exer-
citus Ariovisto pulso et hoc novissimo proelio facto
etiam ad ultimas Germanorum nationes, uti opi-
nione et amicitia populi Romani tuti esse possint.

Navium magnam copiam ad transportandum exer- 8
citum pollicebantur.

17. Caesar his de causis, quas commemoravi,
Rhenum transire decreverat; sed navibus transire
neque satis tutum esse arbitrabatur, neque suae
neque populi Romani dignitatis esse statuebat. Ita- 2
que, etsi summa difficultas faciendi pontis propone-
batur propter latitudinem, rapiditatem altitudinem-
que fluminis, tamen id sibi contendendum aut aliter
non traducendum exercitum existimabat. Rationem 3
pontis hanc instituit. Tigna bina sesquipedalia,
paulum ab imo praeacuta, dimensa ad altitudinem
fluminis intervallo pedum duorum inter se iungebat.
Haec cum machinationibus immissa in flumen defi- 4
xerat fistucisque adegerat, non sublicae modo di-
recte ad perpendiculum, sed prone ac fastigate, ut
secundum naturam fluminis procumberent; his item 5
contraria duo ad eundem modum iuncta intervallo
pedum quadragenum ab inferiore parte contra vim
atque impetum fluminis conversa statuebat. Haec 6
utraque insuper bipedalibus trabibus immissis, quan-
tum eorum tignorum iunctura distabat, binis utrim-
que fibulis ab extrema parte distinebantur; quibus 7
disclusis atque in contrariam partem revinctis tanta
erat operis firmitudo atque ea rerum natura, ut,
quo maior vis aquae se incitavisset, hoc artius illi-
gata tenerentur. Haec directa materia iniecta con- 8
texebantur ac longuriis cratibusque consternebantur;
ac nihilo secius sublicae et ad inferiorem partem 9
fluminis oblique agebantur, quae pro ariete sub-
iectae et cum omni opere coniunctae vim fluminis

10 exciperent, et aliae item supra pontem mediocri
spatio, ut, si arborum trunci sive naves deiciendi
operis essent a barbaris missae, his defensoribus
earum rerum vis minueretur, neu ponti nocerent.

18. Diebus decem, quibus materia coepta erat
comportari, omni opere effecto exercitus traducitur.
2 Caesar ad utramque partem pontis firmo praesidio
3 relicto in fines Sugambrorum contendit. Interim a
compluribus civitatibus ad eum legati veniunt; qui-
bus pacem atque amicitiam petentibus liberaliter
4 respondit obsidesque ad se adduci iubet. Sugambri
ex eo tempore, quo pons institui coeptus est, fuga
comparata hortantibus iis, quos ex Tencteris atque
Usipetibus apud se habebant, finibus suis excesse-
rant suaque omnia exportaverant seque in solitu-
dinem ac silvas abdiderant.

19. Caesar paucos dies in eorum finibus mo-
ratus omnibus vicis aedificiisque incensis frumen-
tisque succisis se in fines Ubiorum recepit atque
iis auxilium suum pollicitus, si ab Suebis preme-
2 rentur, haec ab iis cognovit: Suebos, posteaquam
per exploratores pontem fieri comperissent, more
suo concilio habito nuntios in omnes partes dimi-
sisse, uti de oppidis demigrarent, liberos, uxores
suaque omnia in silvis deponerent, atque omnes,
qui arma ferre possent, unum in locum conve-
3 nirent; hunc esse delectum medium fere regionum
earum, quas Suebi obtinerent; hic Romanorum ad-
ventum exspectare atque ibi decertare constituisse.
4 Quod ubi Caesar comperit, omnibus rebus iis con-
fectis, quarum rerum causa traducere exercitum

constituerat, ut Germanis metum iniceret, ut Sugambros ulcisceretur, ut Ubios obsidione liberaret, diebus omnino decem et octo trans Rhenum consumptis, satis et ad laudem et ad utilitatem profectum arbitratus, se in Galliam recepit pontemque rescidit.

20. Exigua parte aestatis reliqua Caesar, etsi
in his locis, quod omnis Gallia ad septentriones
vergit, maturae sunt hiemes, tamen in Britanniam
proficisci contendit, quod omnibus fere Gallicis
bellis hostibus nostris inde subministrata auxilia
intellegebat et, si tempus anni ad bellum gerendum 2
deficeret, tamen magno sibi usui fore arbitrabatur,
si modo insulam adisset et genus hominum perspexisset, loca, portus, aditus cognovisset; quae 3
omnia fere Gallis erant incognita. Neque enim temere praeter mercatores illo adit quisquam, neque
iis ipsis quicquam praeter oram maritimam atque
eas regiones, quae sunt contra Gallias, notum est.
Itaque vocatis ad se undique mercatoribus neque 4
quanta esset insulae magnitudo, neque quae aut
quantae nationes incolerent, neque quem usum belli
haberent aut quibus institutis uterentur, neque qui
essent ad maiorum navium multitudinem idonei portus, reperire poterat.

21. Ad haec cognoscenda, priusquam periculum
faceret, idoneum esse arbitratus Gaium Volusenum
cum navi longa praemittit. Huic mandat, ut explo- 2
ratis omnibus rebus ad se quam primum revertatur.
Ipse cum omnibus copiis in Morinos proficiscitur, 3
quod inde erat brevissimus in Britanniam traiectus.

4 Huc naves undique ex finitimis regionibus et quam
superiore aestate ad Veneticum bellum effecerat
5 classem iubet convenire. Interim consilio eius co-
gnito et per mercatores perlato ad Britannos a
compluribus insulae civitatibus ad eum legati ve-
niunt, qui polliceantur obsides dare atque imperio
6 populi Romani obtemperare. Quibus auditis libera-
liter pollicitus hortatusque, ut in ea sententia per-
manerent, eos domum remittit et cum iis una Com-
7 mium, quem ipse Atrebatibus superatis regem ibi
constituerat, cuius et virtutem et consilium probabat
et quem sibi fidelem esse arbitrabatur, cuiusque
auctoritas in his regionibus magni habebatur, mittit.
8 Huic imperat, quas possit, adeat civitates hortetur-
que, ut populi Romani fidem sequantur, seque ce-
9 leriter eo venturum nuntiet. Volusenus perspectis
regionibus omnibus, quantum ei facultatis dari po-
tuit, qui navi egredi ac se barbaris committere non
auderet, quinto die ad Caesarem revertitur quaeque
ibi perspexisset, renuntiat.

22. Dum in his locis Caesar navium paran-
darum causa moratur, ex magna parte Morinorum
ad eum legati venerunt, qui se de superioris tem-
poris consilio excusarent, quod homines barbari et
nostrae consuetudinis imperiti bellum populo Romano
fecissent, seque ea, quae imperasset, facturos polli-
2 cerentur. Hoc sibi Caesar satis opportune accidisse
arbitratus, quod neque post tergum hostem relinquere
volebat neque belli gerendi propter anni tempus
facultatem habebat neque has tantularum rerum
occupationes Britanniae anteponendas iudicabat,

magnum iis numerum obsidum imperat. Quibus
adductis eos in fidem recepit. Navibus circiter 3
LXXX onerariis coactis constratisque, quot satis esse
ad duas transportandas legiones existimabat, quod
praeterea navium longarum habebat, quaestori, le-
gatis praefectisque distribuit. Huc accedebant XVIII 4
onerariae naves, quae ex eo loco a milibus pas-
suum octo vento tenebantur, quo minus in eundem
portum venire possent: has equitibus distribuit.
Reliquum exercitum Quinto Titurio Sabino et Lucio 5
Aurunculeio Cottae legatis in Menapios atque in
eos pagos Morinorum, a quibus ad eum legati
non venerant, ducendum dedit; Publium Sulpicium 6
Rufum legatum cum eo praesidio, quod satis esse
arbitrabatur, portum tenere iussit.

23. His constitutis rebus nactus idoneam ad
navigandum tempestatem tertia fere vigilia solvit
equitesque in ulteriorem portum progredi et naves
conscendere et se sequi iussit. A quibus cum paulo 2
tardius esset administratum, ipse hora circiter diei
quarta cum primis navibus Britanniam attigit atque
ibi in omnibus collibus expositas hostium copias
armatas conspexit. Cuius loci haec erat natura, 3
atque ita montibus anguste mare continebatur, uti
ex locis superioribus in litus telum adigi posset.
Hunc ad egrediendum nequaquam idoneum locum 4
arbitratus, dum reliquae naves eo convenirent, ad
horam nonam in ancoris exspectavit. Interim legatis 5
tribunisque militum convocatis et quae ex Voluseno
cognosset, et quae fieri vellet, ostendit monuitque,
ut rei militaris ratio, maxime ut maritimae res

postularent, ut quae celerem atque instabilem motum
haberent, ad nutum et ad tempus omnes res ab
6 iis administrarentur. His dimissis et ventum et
aestum uno tempore nactus secundum dato signo
et sublatis ancoris circiter milia passuum septem
ab eo loco progressus aperto ac plano litore naves
constituit.

24. At barbari, consilio Romanorum cognito,
praemisso equitatu et essedariis, quo plerumque
genere in proeliis uti consuerunt, reliquis copiis
2 subsecuti nostros navibus egredi prohibebant. Erat
ob has causas summa difficultas, quod naves propter
magnitudinem nisi in alto constitui non poterant,
militibus autem ignotis locis, impeditis manibus,
magno et gravi onere armorum oppressis simul et
de navibus desiliendum et in fluctibus consistendum
3 et cum hostibus erat pugnandum, cum illi aut ex
arido aut paulum in aquam progressi omnibus
membris expeditis, notissimis locis audacter tela
4 conicerent et equos insuefactos incitarent. Quibus
rebus nostri perterriti atque huius omnino generis
pugnae imperiti non eadem alacritate ac studio, quo
in pedestribus uti proeliis consuerant, nitebantur.

25. Quod ubi Caesar animadvertit, naves longas,
quarum et species erat barbaris inusitatior et motus
ad usum expeditior, paulum removeri ab onerariis
navibus et remis incitari et ad latus apertum ho-
stium constitui atque inde fundis, sagittis, tormentis
hostes propelli ac submoveri iussit; quae res magno
2 usui nostris fuit. Nam et navium figura et remo-
rum motu et inusitato genere tormentorum permoti

barbari constiterunt ac paulum modo pedem rettulerunt. Atque nostris militibus cunctantibus, maxime 3
propter altitudinem maris, qui decimae legionis aquilam ferebat, contestatus deos, ut ea res legioni feliciter eveniret, 'desilite', inquit, 'milites, nisi vultis aquilam hostibus prodere: ego certe meum rei publicae atque imperatori officium praestitero.' Hoc 4
cum voce magna dixisset, se ex navi proiecit atque in hostes aquilam ferre coepit. Tum nostri cohor- 5
tati inter se, ne tantum dedecus admitteretur, universi ex navi desiluerunt. Hos item ex proximis 6
navibus cum conspexissent, subsecuti hostibus appropinquarunt.

26. Pugnatum est ab utrisque acriter. Nostri tamen, quod neque ordines servare neque firmiter insistere neque signa subsequi poterant, atque alius alia ex navi, quibuscumque signis occurrerat, se aggregabat, magnopere perturbantur; hostes vero 2
notis omnibus vadis, ubi ex litore aliquos singulares ex navi egredientes conspexerant, incitatis equis impeditos adoriebantur, plures paucos circumsistebant, alii ab latere aperto in universos tela coni- 3
ciebant. Quod cum animadvertisset Caesar, scaphas 4
longarum navium, item speculatoria navigia militibus compleri iussit et, quos laborantes conspexerat, his subsidia submittebat. Nostri, simul in arido con- 5
stiterunt, suis omnibus consecutis in hostes impetum fecerunt atque eos in fugam dederunt, neque longiu prosequi potuerunt, quod equites cursum tenere atque insulam capere non potuerant. Hoc unum ad pristinam fortunam Caesari defuit.

27. Hostes proelio superati, simul atque se ex
fuga receperunt, statim ad Caesarem legatos de
pace miserunt; obsides daturos quaeque imperasset
2 facturos esse polliciti sunt. Una cum his legatis
Commius Atrebas venit, quem supra demonstraveram
3 a Caesare in Britanniam praemissum. Hunc illi e
navi egressum, cum ad eos oratoris modo Caesaris
mandata deferret, comprehenderant atque in vincula
4 coniecerant; tum proelio facto remiserunt et in pe-
tenda pace eius rei culpam in multitudinem conie-
5 cerunt et propter imprudentiam ut ignosceretur, peti-
verunt. Caesar questus, quod, cum ultro in conti-
nentem legatis missis pacem ab se petissent, bellum
sine causa intulissent, ignoscere imprudentiae dixit
6 obsidesque imperavit; quorum illi partem statim
dederunt, partem ex longinquioribus locis arces-
7 sitam paucis diebus sese daturos dixerunt. Interea
suos remigrare in agros iusserunt, principesque un-
dique convenire et se civitatesque suas Caesari com-
mendare coeperunt.

28. His rebus pace confirmata post diem quar-
tum, quam est in Britanniam ventum, naves XVIII,
de quibus supra demonstratum est, quae equites
sustulerant, ex superiore portu leni vento solverunt.
2 Quae cum appropinquarent Britanniae et ex castris
viderentur, tanta tempestas subito coorta est, ut
nulla earum cursum tenere posset, sed aliae eodem,
unde erant profectae, referrentur, aliae ad inferiorem
partem insulae, quae est propius solis occasum,
3 magno sui cum periculo deicerentur; quae tamen
ancoris iactis cum fluctibus complerentur, neces-

sario adversa nocte in altum provectae continentem
petierunt.

29. Eadem nocte accidit, ut esset luna plena,
qui dies maritimos aestus maximos in Oceano effi-
cere consuevit, nostrisque id erat incognitum. Ita 2
uno tempore et longas naves, quibus Caesar exer-
citum transportandum curaverat quasque in aridum
subduxerat, aestus compleverat, et onerarias, quae
ad ancoras erant deligatae, tempestas afflictabat,
neque ulla nostris facultas aut administrandi aut
auxiliandi dabatur. Compluribus navibus fractis reli- 3
quae cum essent funibus, ancoris reliquisque arma-
mentis amissis ad navigandum inutiles, magna, id
quod necesse erat accidere, totius exercitus pertur-
batio facta est. Neque enim naves erant aliae, qui- 4
bus reportari possent, et omnia deerant, quae ad
reficiendas naves erant usui, et, quod omnibus con-
stabat hiemari in Gallia oportere, frumentum his in
locis in hiemem provisum non erat.

30. Quibus rebus cognitis principes Britanniae,
qui post proelium ad Caesarem convenerant, inter
se collocuti, cum equites et naves et frumentum
Romanis deesse intellegerent et paucitatem militum
ex castrorum exiguitate cognoscerent, quae hoc erant
etiam angustiora, quod sine impedimentis Caesar
legiones transportaverat, optimum factu esse duxe- 2
runt, rebellione facta frumento commeatuque nostros
prohibere et rem in hiemem producere, quod his
superatis aut reditu interclusis neminem postea belli
inferendi causa in Britanniam transiturum confide-
bant. Itaque rursus coniuratione facta paulatim ex 3

castris discedere ac suos clam ex agris deducere
coeperunt.

31. At Caesar, etsi nondum eorum consilia co-
gnoverat, tamen et ex eventu navium suarum et ex
eo, quod obsides dare intermiserant, fore id, quod
2 accidit, suspicabatur. Itaque ad omnes casus subsi-
dia comparabat. Nam et frumentum ex agris coti-
die in castra conferebat et quae gravissimae afflictae
erant naves, earum materia atque aere ad reliquas
reficiendas utebatur et quae ad eas res erant usui,
3 ex continenti comportari iubebat. Itaque, cum
summo studio a militibus administraretur, XII navi-
bus amissis, reliquis ut navigari commode posset,
effecit.

32. Dum ea geruntur, legione ex consuetudine
una frumentatum missa, quae appellabatur septima,
neque ulla ad id tempus belli suspicione interposita,
cum pars hominum in agris remaneret, pars etiam
in castra ventitaret, ii, qui pro portis castrorum in
statione erant, Caesari nuntiaverunt pulverem ma-
iorem, quam consuetudo ferret, in ea parte videri,
2 quam in partem legio iter fecisset. Caesar id, quod
erat, suspicatus, aliquid novi a barbaris initum con-
silii, cohortes, quae in stationibus erant, secum in
eam partem proficisci, ex reliquis duas in stationem
cohortes succedere, reliquas armari et confestim
3 sese subsequi iussit. Cum paulo longius a castris
processisset, suos ab hostibus premi atque aegre
sustinere et conferta legione ex omnibus partibus
4 tela conici animadvertit. Nam quod omni ex reliquis
partibus demesso frumento pars una erat reliqua,

suspicati hostes, huc nostros esse venturos, noctu in
silvis delituerant; tum dispersos depositis armis in
metendo occupatos subito adorti, paucis interfectis,
reliquos incertis ordinibus perturbaverant, simul
equitatu atque essedis circumdederant.

33. Genus hoc est ex essedis pugnae. Primo
per omnes partes perequitant et tela coniciunt atque
ipso terrore equorum et strepitu rotarum ordines
plerumque perturbant, et cum se inter equitum tur-
mas insinuaverunt, ex essedis desiliunt et pedibus
proeliantur. Aurigae interim paulatim ex proelio 2
excedunt atque ita currus collocant, ut, si illi a mul-
titudine hostium premantur, expeditum ad suos re-
ceptum habeant. Ita mobilitatem equitum, stabilita- 3
tem peditum in proeliis praestant, ac tantum usu
cotidiano et exercitatione efficiunt, uti in declivi
ac praecipiti loco incitatos equos sustinere et brevi
moderari ac flectere et per temonem percurrere et
in iugo insistere et se inde in currus citissime re-
cipere consuerint.

34. Quibus rebus perturbatis nostris [novitate
pugnae] tempore opportunissimo Caesar auxilium
tulit: namque eius adventu hostes constiterunt, nostri
se ex timore receperunt. Quo facto ad lacessendum 2
et ad committendum proelium alienum esse tempus
arbitratus suo se loco continuit et brevi tempore in-
termisso in castra legiones reduxit. Dum haec ge- 3
runtur, nostris omnibus occupatis, qui erant in agris
reliqui, discesserunt. Secutae sunt continuos com- 4
plures dies tempestates, quae et nostros in castris
continerent et hostem a pugna prohiberent. Interim 5

barbari nuntios in omnes partes dimiserunt paucitatemque nostrorum militum suis praedicaverunt et, quanta praedae faciendae atque in perpetuum sui liberandi facultas daretur, si Romanos castris expulissent, demonstraverunt. His rebus celeriter magna multitudine peditatus equitatusque coacta ad castra venerunt.

35. Caesar, etsi idem, quod superioribus diebus acciderat, fore videbat, ut, si essent hostes pulsi, celeritate periculum effugerent, tamen nactus equites circiter XXX, quos Commius Atrebas, de quo ante dictum est, secum transportaverat, legiones in acie
2 pro castris constituit. Commisso proelio diutius nostrorum militum impetum hostes ferre non potuerunt
3 ac terga verterunt. Quos tanto spatio secuti, quantum cursu et viribus efficere potuerunt, complures ex iis occiderunt, deinde omnibus longe lateque aedificiis incensis se in castra receperunt.

36. Eodem die legati ab hostibus missi ad Cae-
2 sarem de pace venerunt. His Caesar numerum obsidum, quem ante imperaverat, duplicavit eosque in continentem adduci iussit, quod propinqua die aequinoctii infirmis navibus hiemi navigationem subicien-
3 dam non existimabat. Ipse idoneam tempestatem nanctus paulo post mediam noctem naves solvit; quae omnes incolumes ad continentem pervenerunt;
4 sed ex iis onerariae duae eosdem, quos reliqui, portus capere non potuerunt et paulo infra delatae sunt.

37. Quibus ex navibus cum essent expositi milites circiter trecenti atque in castra contenderent, Morini, quos Caesar in Britanniam proficiscens pa-

catos reliquerat, spe praedae adducti primo non ita magno suorum numero circumsteterunt ac, si sese interfici nollent, arma ponere iusserunt. Cum illi 2
orbe facto sese defenderent, celeriter ad clamorem hominum circiter milia sex convenerunt. Qua re nuntiata Caesar omnem ex castris equitatum suis auxilio misit. Interim nostri milites impetum hostium 3
sustinuerunt atque amplius horis quattuor fortissime pugnaverunt et paucis vulneribus acceptis complures ex his occiderunt. Postea vero quam equitatus noster 4
in conspectum venit, hostes abiectis armis terga verterunt magnusque eorum numerus est occisus.

38. Caesar postero die Titum Labienum legatum cum iis legionibus, quas ex Britannia reduxerat, in Morinos, qui rebellionem fecerant, misit. Qui cum 2
propter siccitates paludum, quo se reciperent, non haberent, quo superiore anno perfugio fuerant usi, omnes fere in potestatem Labieni pervenerunt. At 3
Qu. Titurius et L. Cotta legati, qui in Menapiorum fines legiones duxerant, omnibus eorum agris vastatis, frumentis succisis, aedificiis incensis, quod Menapii se omnes in densissimas silvas abdiderant, se ad Caesarem receperunt. Caesar in Belgis omnium 4
legionum hiberna constituit. Eo duae omnino civitates ex Britannia obsides miserunt, reliquae neglexerunt. His rebus gestis ex litteris Caesaris dierum 5
viginti supplicatio a senatu decreta est.

C. IULII CAESARIS

DE BELLO GALLICO

LIBER QUINTUS.

ARGUMENTUM.

[A. U. C. 700.] Dum ex Caesaris iussu magna classis in Gallia instruitur, ipse in Illyricum profectus Pirustas obsidibus imperatis cohibet c. 1. In Galliam reversus, postquam Treverorum turbas composuit et interfecto Dumnorige Aeduos coercuit c. 2—7, iterum in Britanniam exercitum transmittit c. 8—11. Quae sit Britanniae incolarumque natura atque indoles, exponitur c. 12—14. Devictis qui citra ultraque Tamesim accolunt c. 15—22, in Galliam revertitur. Plerisque Gallis a Caesare deficientibus legati Sabinus et Cotta cum legione ab Eburonibus circumventi caeduntur c. 23—37. Victor Ambiorix Aduatucos et Nervios sibi adiungit et Q. Ciceronis castra graviter oppugnat c. 38—48. Caesaris adventu hostes ab obsidione deterrentur, deinde proelio facto profligantur c. 49—51. Senones nihilominus et Treveri res novas moliuntur, sed interfecto Indutiomaro res paulum pacantur c. 52—58.

1. L. Domitio, Ap. Claudio consulibus discedens ab hibernis Caesar in Italiam, ut quotannis facere consuerat, legatis imperat, quos legionibus

praefecerat, uti, quam plurimas possent, hieme
naves aedificandas veteresque reficiendas curarent.
Earum modum formamque demonstrat. Ad celeri- 2
tatem onerandi subductionesque paulo facit humi-
liores, quam quibus in nostro mari uti consuevimus,
atque id eo magis, quod propter crebras commu-
tationes aestuum minus magnos ibi fluctus fieri
cognoverat; ad onera ac multitudinem iumentorum
transportandam paulo latiores, quam quibus in
reliquis utimur maribus. Has omnes actuarias im- 3
perat fieri, quam ad rem multum humilitas adiuvat.
Ea, quae sunt usui ad armandas naves, ex Hispania 4
apportari iubet. Ipse conventibus Galliae citerioris 5
peractis in Illyricum proficiscitur, quod a Pirustis
finitimam partem provinciae incursionibus vastari
audiebat. Eo cum venisset, civitatibus milites im- 6
perat certumque in locum convenire iubet. Qua re 7
nuntiata Pirustae legatos ad eum mittunt, qui do-
ceant nihil earum rerum publico factum consilio,
seseque paratos esse demonstrant omnibus ratio-
nibus de iniuriis satisfacere. Percepta oratione 8
eorum Caesar obsides imperat eosque ad certam
diem adduci iubet; nisi ita fecerint, sese bello civi-
tatem persecuturum demonstrat. Iis ad diem ad- 9
ductis, ut imperaverat, arbitros inter civitates dat,
qui litem aestiment poenamque constituant.

2. His confectis rebus conventibusque peractis
in citeriorem Galliam revertitur atque inde ad exer-
citum proficiscitur. Eo cum venisset, circuitis om- 2
nibus hibernis singulari militum studio in summa
omnium rerum inopia circiter sescentas eius generis,

cuius supra demonstravimus, naves et longas XXVIII invenit instructas neque multum abesse ab eo, quin
3 paucis diebus deduci possint. Collaudatis militibus atque iis, qui negotio praefuerant, quid fieri velit ostendit atque omnes ad portum Itium convenire iubet, quo ex portu commodissimum in Britanniam traiectum esse cognoverat, circiter milium passuum XXX [transmissum] a continenti: huic rei quod satis
4 esse visum est militum reliquit. Ipse cum legionibus expeditis IIII et equitibus DCCC in fines Treverorum proficiscitur, quod hi neque ad concilia veniebant neque imperio parebant Germanosque Transrhenanos sollicitare dicebantur.

3. Haec civitas longe plurimum totius Galliae equitatu valet magnasque habet copias peditum
2 Rhenumque, ut supra demonstravimus, tangit. In ea civitate duo de principatu inter se contendebant,
3 Indutiomarus et Cingetorix; e quibus alter, simulatque de Caesaris legionumque adventu cognitum est, ad eum venit, se suosque omnes in officio futuros neque ab amicitia populi Romani defecturos confirmavit, quaeque in Treveris gererentur ostendit.
4 At Indutiomarus equitatum peditatumque cogere iisque, qui per aetatem in armis esse non poterant, in silvam Arduennam abditis, quae ingenti magnitudine per medios fines Treverorum a flumine Rheno ad initium Remorum pertinet, bellum parare instituit.
5 Sed posteaquam nonnulli principes ex ea civitate et familiaritate Cingetorigis adducti et adventu nostri exercitus perterriti ad Caesarem venerunt et de suis privatim rebus ab eo petere coeperunt,

quoniam civitati consulere non possent, veritus, ne
ab omnibus desereretur, Indutiomarus legatos ad
Caesarem mittit: sese idcirco ab suis discedere 6
atque ad eum venire noluisse, quo facilius civitatem
in officio contineret, ne omnis nobilitatis discessu
plebs propter imprudentiam laberetur; itaque esse 7
civitatem in sua potestate, seseque, si Caesar per-
mitteret, ad eum in castra venturum, suas civita-
tisque fortunas eius fidei permissurum.

4. Caesar, etsi intellegebat, qua de causa ea
dicerentur, quaeque eum res ab instituto consilio
deterreret, tamen, ne aestatem in Treveris consu-
mere cogeretur omnibus ad Britannicum bellum
rebus comparatis, Indutiomarum ad se cum CC ob-
sidibus venire iussit. His adductis, in iis filio pro- 2
pinquisque eius omnibus, quos nominatim evoca-
verat, consolatus Indutiomarum hortatusque est, uti
in officio maneret; nihilo tamen secius principibus 3
Treverorum ad se convocatis hos singillatim Cinge-
torigi conciliavit, quod cum merito eius a se fieri
intellegebat, tum magni interesse arbitrabatur eius
auctoritatem inter suos quam plurimum valere, cuius
tam egregiam in se voluntatem perspexisset. Id tulit 4
factum graviter Indutiomarus, suam gratiam inter
suos minui, et, qui iam ante inimico in nos animo
fuisset, multo gravius hoc dolore exarsit.

5. His rebus constitutis Caesar ad portum Itium
cum legionibus pervenit. Ibi cognoscit LX naves, 2
quae in Meldis factae erant, tempestate reiectas
cursum tenere non potuisse atque eodem, unde
erant profectae, revertisse; reliquas paratas ad

navigandum atque omnibus rebus instructas invenit.
3 Eodem equitatus totius Galliae convenit numero milium quattuor principesque ex omnibus civitati-
4 bus; ex quibus perpaucos, quorum in se fidem perspexerat, relinquere in Gallia, reliquos obsidum loco secum ducere decreverat, quod, cum ipse abesset, motum Galliae verebatur.

6. Erat una cum ceteris Dumnorix Aeduus, de quo ante ab nobis dictum est. Hunc secum habere in primis constituerat, quod eum cupidum rerum novarum, cupidum imperii, magni animi, magnae
2 inter Gallos auctoritatis cognoverat. Accedebat huc, quod in concilio Aeduorum Dumnorix dixerat, sibi a Caesare regnum civitatis deferri; quod dictum Aedui graviter ferebant neque recusandi aut deprecandi causa legatos ad Caesarem mittere audebant. Id factum ex suis hospitibus Caesar cognoverat.
3 Ille omnibus primo precibus petere contendit, ut in Gallia relinqueretur, partim, quod insuetus navigandi mare timeret, partim, quod religionibus impediri sese
4 diceret. Posteaquam id obstinate sibi negari vidit, omni spe impetrandi adempta principes Galliae sollicitare, sevocare singulos hortarique coepit, uti in
5 continenti remanerent; metu territare: non sine causa fieri, ut Gallia omni nobilitate spoliaretur; id esse consilium Caesaris, ut, quos in conspectu Galliae interficere vereretur, hos omnes in Britan-
6 niam traductos necaret; fidem reliquis interponere, iusiurandum poscere, ut, quod esse ex usu Galliae intellexissent, communi consilio administrarent. Haec a compluribus ad Caesarem deferebantur.

7. Qua re cognita Caesar, quod tantum civitati
Aeduae dignitatis tribuebat, coërcendum atque de-
terrendum, quibuscumque rebus posset, Dumnorigem
statuebat; quod longius eius amentiam progredi vi- 2
debat, prospiciendum, ne quid sibi ac rei publicae
nocere posset. Itaque dies circiter XXV in eo loco 3
commoratus, quod Corus ventus navigationem impe-
diebat, qui magnam partem omnis temporis in his
locis flare consuevit, dabat operam, ut in officio
Dumnorigem contineret, nihilo tamen secius omnia
eius consilia cognosceret; tandem idoneam nactus 4
tempestatem milites equitesque conscendere in naves
iubet. At omnium impeditis animis Dumnorix cum 5
equitibus Aeduorum a castris insciente Caesare
domum discedere coepit. Qua re nuntiata Caesar 6
intermissa profectione atque omnibus rebus post-
positis magnam partem equitatus ad eum insequen-
dum mittit retrahique imperat; si vim faciat neque 7
pareat, interfici iubet, nihil hunc se absente pro
sano facturum arbitratus, qui praesentis imperium
neglexisset. Ille iam revocatus resistere ac se manu 8
defendere suorumque fidem implorare coepit saepe
clamitans liberum se liberaeque esse civitatis. Illi, 9
ut erat imperatum, circumsistunt hominem atque
interficiunt; at equites Aedui ad Caesarem omnes
revertuntur.

8. His rebus gestis Labieno in continente cum
tribus legionibus et equitum milibus duobus relicto,
ut portus tueretur et rem frumentariam provideret,
quaeque in Gallia gererentur, cognosceret consilium-
que pro tempore et pro re caperet, ipse cum quinque 2

legionibus et pari numero equitum, quem in con-
tinenti reliquerat, ad solis occasum naves solvit et
leni Africo provectus media circiter nocte vento
intermisso cursum non tenuit et longius delatus
aestu orta luce sub sinistra Britanniam relictam
3 conspexit. Tum rursus aestus commutationem se-
cutus remis contendit, ut eam partem insulae ca-
peret, qua optimum esse egressum superiore aestate
4 cognoverat. Qua in re admodum fuit militum virtus
laudanda, qui vectoriis gravibusque navigiis non
intermisso remigandi labore longarum navium cur-
5 sum adaequarunt. Accessum est ad Britanniam om-
nibus navibus meridiano fere tempore, neque in eo
6 loco hostis est visus; sed, ut postea Caesar ex
captivis cognovit, cum magnae manus eo conve-
nissent, multitudine navium perterritae, quae cum
annotinis privatisque, quas sui quisque commodi
fecerat, amplius octingentae uno erant visae tem-
pore, a litore discesserant ac se in superiora loca
abdiderant.

9. Caesar exposito exercitu et loco castris
idoneo capto, ubi ex captivis cognovit, quo in loco
hostium copiae consedissent, cohortibus decem ad
mare relictis et equitibus trecentis, qui praesidio
navibus essent, de tertia vigilia ad hostes contendit,
eo minus veritus navibus, quod in litore molli atque
aperto deligatas ad ancoram relinquebat, et prae-
2 sidio navibus Quintum Atrium praefecit. Ipse noctu
progressus milia passuum circiter XII hostium co-
3 pias conspicatus est. Illi equitatu atque essedis ad
flumen progressi ex loco superiore nostros prohibere

et proelium committere coeperunt. Repulsi ab equi- 4
tatu se in silvas abdiderunt locum nancti egregie
et natura et opere munitum, quem domestici belli,
ut videbatur, causa iam ante praeparaverant; nam 5
crebris arboribus succisis omnes introitus erant
praeclusi. Ipsi ex silvis rari propugnabant nostros- 6
que intra munitiones ingredi prohibebant. At milites 7
legionis septimae testudine facta et aggere ad mu-
nitiones adiecto locum ceperunt eosque ex silvis
expulerunt paucis vulneribus acceptis. Sed eos fu- 8
gientes longius Caesar prosequi vetuit, et quod loci
naturam ignorabat, et quod magna parte diei con-
sumpta munitioni castrorum tempus relinqui volebat.

10. Postridie eius diei mane tripertito milites
equitesque in expeditionem misit, ut eos, qui fuge-
rant, persequerentur. His aliquantum itineris pro- 2
gressis, cum iam extremi essent in prospectu, equites
a Quinto Atrio ad Caesarem venerunt, qui nuntia-
rent, superiore nocte maxima coorta tempestate prope
omnes naves afflictas atque in litore eiectas esse,
quod neque ancorae funesque subsisterent, neque
nautae gubernatoresque vim tempestatis pati pos-
sent; itaque ex eo concursu navium magnum esse 3
incommodum acceptum.

11. His rebus cognitis Caesar legiones equi-
tatumque revocari atque in itinere resistere iubet,
ipse ad naves revertitur; eadem fere, quae ex 2
nuntiis litterisque cognoverat, coram perspicit, sic
ut amissis circiter XL navibus reliquae tamen refici
posse magno negotio viderentur. Itaque ex legio- 3
nibus fabros deligit et ex continenti alios arcessi

4 iubet; Labieno scribit, ut, quam plurimas possit,
iis legionibus, quae sunt apud eum, naves instituat.
5 Ipse, etsi res erat multae operae ac laboris, tamen
commodissimum esse statuit, omnes naves subduci
6 et cum castris una munitione coniungi. In his rebus
circiter dies x consumit ne nocturnis quidem tem-
7 poribus ad laborem militum intermissis. Subductis
navibus castrisque egregie munitis easdem copias,
quas ante, praesidio navibus reliquit, ipse eodem,
8 unde redierat, proficiscitur. Eo cum venisset, ma-
iores iam undique in eum locum copiae Britannorum
convenerant summa imperii bellique administrandi
communi consilio permissa Cassivellauno; cuius fines
a maritimis civitatibus flumen dividit, quod appel-
latur Tamesis, a mari circiter milia passuum LXXX.
9 Huic superiore tempore cum reliquis civitatibus con-
tinentia bella intercesserant; sed nostro adventu
permoti Britanni hunc toti bello imperioque prae-
fecerant.

12. Britanniae pars interior ab iis incolitur,
quos natos in insula ipsa memoria proditum dicunt,
2 maritima pars ab iis, qui praedae [ac belli infe-
rendi] causa ex Belgio transierant (qui omnes fere
iis nominibus civitatum appellantur, quibus orti ex
civitatibus eo pervenerunt) et bello illato ibi per-
3 manserunt atque agros colere coeperunt. Hominum
est infinita multitudo creberrimaque aedificia fere
4 Gallicis consimilia, pecorum magnus numerus. Ut-
untur aut aere [aut nummo aureo] aut taleis ferreis
5 ad certum pondus examinatis pro nummo. Nascitur
ibi plumbum album in mediterraneis regionibus, in

maritimis ferrum, sed eius exigua est copia; aere
utuntur importato. Materia cuiusque generis ut in
Gallia est praeter fagum atque abietem. Leporem 6
et gallinam et anserem gustare fas non putant; haec
tamen alunt animi voluptatisque causa. Loca sunt
temperatiora quam in Gallia, remissioribus frigoribus.

13. Insula natura triquetra, cuius unum latus
est contra Galliam. Huius lateris alter angulus, qui
est ad Cantium, quo fere omnes ex Gallia naves
appelluntur, ad orientem solem, inferior ad meri-
diem spectat. Hoc pertinet circiter milia passuum
quingenta. Alterum vergit ad Hispaniam atque occi- 2
dentem solem; qua ex parte est Hibernia, dimidio
minor, ut existimatur, quam Britannia, sed pari
spatio transmissus atque ex Gallia est in Britanniam.
In hoc medio cursu est insula, quae appellatur Mona; 3
complures praeterea minores subiectae insulae existi-
mantur; de quibus insulis nonnulli scripserunt dies
continuos triginta sub bruma esse noctem. Nos nihil 4
de eo percontationibus reperiebamus, nisi certis ex
aqua mensuris breviores esse quam in continenti
noctes videbamus. Huius est longitudo lateris, ut 5
fert illorum opinio, septingentorum milium. Tertium 6
est contra septentriones; cui parti nulla est obiecta
terra, sed eius angulus lateris maxime ad Germa-
niam spectat. Hoc milia passuum octingenta in lon-
gitudinem esse existimatur. Ita omnis insula est in 7
circuitu vicies centum milium passuum.

14. Ex his omnibus longe sunt humanissimi,
qui Cantium incolunt, quae regio est maritima omnis,
neque multum a Gallica differunt consuetudine. In- 2

teriores plerique frumenta non serunt, sed lacte et carne vivunt pellibusque sunt vestiti. Omnes vero se Britanni vitro inficiunt, quod caeruleum efficit colorem, atque hoc horridiores sunt in pugna aspectu;
3 capilloque sunt promisso atque omni parte corporis
4 rasa praeter caput et labrum superius. Uxores habent deni duodenique inter se communes et maxime
5 fratres cum fratribus parentesque cum liberis; sed qui sunt ex his nati, eorum habentur liberi, quo primum virgo quaeque deducta est.

15. Equites hostium essedariique acriter proelio cum equitatu nostro in itinere conflixerunt, tamen ut nostri omnibus partibus superiores fuerint atque
2 eos in silvas collesque compulerint; sed compluribus interfectis cupidius insecuti nonnullos ex suis amise-
3 runt. At illi intermisso spatio imprudentibus nostris atque occupatis in munitione castrorum subito se ex silvis eiecerunt impetuque in eos facto, qui erant in statione pro castris collocati, acriter pugnaverunt,
4 duabusque missis subsidio cohortibus a Caesare atque his primis legionum duarum, cum hae perexiguo intermisso loci spatio inter se constitissent, novo genere pugnae perterritis nostris per medios audacissime perruperunt seque inde incolumes receperunt.
5 Eo die Quintus Laberius Durus, tribunus militum, interficitur. Illi pluribus submissis cohortibus repelluntur.

16. Toto hoc in genere pugnae, cum sub oculis omnium ac pro castris dimicaretur, intellectum est nostros propter gravitatem armorum, q od neque insequi cedentes possent neque ab signis discedere

auderent, minus aptos esse ad huius generis hostem; equites autem magno cum periculo proelio dimicare, 2
propterea quod illi etiam consulto plerumque cederent et, cum paulum ab legionibus nostros removissent, ex essedis desilirent et pedibus dispari proelio contenderent. Equestris autem proelii ratio et 3
cedentibus *illis* et insequentibus par atque idem periculum inferebat. Accedebat huc, ut numquam 4
conferti, sed rari magnisque intervallis proeliarentur stationesque dispositas haberent, atque alios alii deinceps exciperent, integrique et recentes defatigatis succederent.

17. Postero die procul a castris hostes in collibus constiterunt rarique se ostendere et lenius quam pridie nostros equites proelio lacessere coeperunt. Sed meridie, cum Caesar pabulandi causa tres 2
legiones atque omnem equitatum cum Gaio Trebonio legato misisset, repente ex omnibus partibus ad pabulatores advolaverunt, sic uti ab signis legionibusque non absisterent. Nostri acriter in eos impetu 3
facto repulerunt neque finem sequendi fecerunt, quoad subsidio confisi equites, cum post se legiones viderent, praecipites hostes egerunt, magnoque 4
eorum numero interfecto neque sui colligendi neque consistendi aut ex essedis desiliendi facultatem dederunt. Ex hac fuga protinus, quae undique con- 5
venerant, auxilia discesserunt, neque post id tempus umquam summis nobiscum copiis hostes contenderunt.

18. Caesar cognito consilio eorum ad flumen Tamesim in fines Cassivellauni exercitum duxit;

quod flumen uno omnino loco pedibus, atque hoc
2 aegre, transiri potest. Eo cum venisset, animum
advertit ad alteram fluminis ripam magnas esse
3 copias hostium instructas. Ripa autem erat acutis
sudibus praefixis munita, eiusdemque generis sub
4 aqua defixae sudes flumine tegebantur. His rebus
cognitis a captivis perfugisque Caesar praemisso
5 equitatu confestim legiones subsequi iussit. Sed ea
celeritate atque eo impetu milites ierunt, cum capite
solo ex aqua exstarent, ut hostes impetum legionum
atque equitum sustinere non possent ripasque di-
mitterent ac se fugae mandarent.

19. Cassivellaunus, ut supra demonstravimus,
omni deposita spe contentionis, dimissis amplioribus
copiis, milibus circiter quattuor essedariorum relictis,
itinera nostra servabat paulumque ex via excedebat
locisque impeditis ac silvestribus sese occultabat at-
que iis regionibus, quibus nos iter facturos cogno-
verat, pecora atque homines ex agris in silvas com-
2 pellebat et, cum equitatus noster liberius praedandi
vastandique causa se in agros eiecerat, omnibus viis
notis semitisque, essedarios ex silvis emittebat et
magno cum periculo nostrorum equitum cum iis
confligebat atque hoc metu latius vagari prohibebat.
3 Relinquebatur, ut neque longius ab agmine legionum
discedi Caesar pateretur, et tantum in agris vastandis
incendiisque faciendis hostibus noceretur, quantum
labore atque itinere legionarii milites efficere po-
terant.

20. Interim Trinobantes, prope firmissima earum
regionum civitas, ex qua Mandubracius adulescens

Caesaris fidem secutus ad eum in continentem Gal-
liam venerat, cuius pater in ea civitate regnum ob-
tinuerat interfectusque erat a Cassivellauno, ipse
fuga mortem vitaverat, legatos ad Caesarem mittunt 2
pollicenturque sese ei dedituros atque imperata
facturos; petunt, ut Mandubracium ab iniuria Cassi- 3
vellauni defendat atque in civitatem mittat, qui
praesit imperiumque obtineat. His Caesar imperat 4
obsides quadraginta frumentumque exercitui, Man-
dubraciumque ad eos mittit. Illi imperata celeriter
fecerunt, obsides ad numerum frumentumque mi-
serunt.

21. Trinobantibus defensis atque ab omni mili-
tum iniuria prohibitis Cenimagni, Segontiaci, An-
calites, Bibroci, Cassi legationibus missis sese Cae-
sari dedunt. Ab his cognoscit non longe ex eo loco 2
oppidum Cassivellauni abesse silvis paludibusque
munitum, quo satis magnus hominum pecorisque
numerus convenerit. Oppidum autem Britanni vo- 3
cant, cum silvas impeditas vallo atque fossa muni-
erunt, quo incursionis hostium vitandae causa con-
venire consuerunt. Eo proficiscitur cum legionibus; 4
locum repperit egregie natura atque opere munitum;
tamen hunc duabus ex partibus oppugnare con-
tendit. Hostes paulisper morati militum nostrorum 5
impetum non tulerunt seseque alia ex parte oppidi
eiecerunt. Magnus ibi numerus pecoris repertus, 6
multique in fuga sunt comprehensi atque interfecti.

22. Dum haec in his locis geruntur, Cassivellau-
nus ad Cantium, quod esse ad mare supra demonstra-
vimus, quibus regionibus quattuor reges praeerant,

Cingetorix, Carvilius, Taximagulus, Segovax, nun-
tios mittit atque his imperat, uti coactis omnibus
copiis castra navalia de improviso adoriantur atque
2 oppugnent. Ii cum ad castra venissent, nostri erup-
tione facta multis eorum interfectis, capto etiam
nobili duce Lugotorige suos incolumes reduxerunt.
3 Cassivellaunus hoc proelio nuntiato, tot detrimentis
acceptis, vastatis finibus, maxime etiam permotus
defectione civitatum, legatos per Atrebatem Com-
4 mium de deditione ad Caesarem mittit. Caesar, cum
constituisset hiemare in continenti propter repen-
tinos Galliae motus, neque multum aestatis superesset, atque id facile extrahi posse intellegeret, ob-
sides imperat et, quid in annos singulos vectigalis
5 populo Romano Britannia penderet, constituit; inter-
dicit atque imperat Cassivellauno, ne Mandubracio
neu Trinobantibus noceat.

23. Obsidibus acceptis exercitum reducit ad
2 mare, naves invenit refectas. His deductis, quod et
captivorum magnum numerum habebat et nonnullae
tempestate deperierant naves, duobus commeatibus
3 exercitum reportare instituit. Ac sic accidit, uti ex
tanto navium numero tot navigationibus neque hoc
neque superiore anno ulla omnino navis, quae mi-
4 lites portaret, desideraretur; at ex iis, quae inanes
ex continenti ad eum remitterentur et prioris com-
meatus expositis militibus et quas postea Labienus
faciendas curaverat numero LX, perpaucae locum
5 caperent, reliquae fere omnes reicerentur. Quas
cum aliquamdiu Caesar frustra exspectasset, ne anni
tempore a navigatione excluderetur, quod aequi-

noctium suberat, necessario angustius milites collocavit ac summa tranquillitate consecuta, secunda inita cum solvisset vigilia, prima luce terram attigit omnesque incolumes naves perduxit.

24. Subductis navibus concilioque Gallorum
Samarobrivae peracto, quod eo anno frumentum in
Gallia propter siccitates angustius provenerat, coac-
tus est aliter ac superioribus annis exercitum in
hibernis collocare legionesque in plures civitates
distribuere. Ex quibus unam in Morinos ducendam 2
Gaio Fabio legato dedit, alteram in Nervios Quinto
Ciceroni, tertiam in Esuvios Lucio Roscio; quartam
in Remis cum Tito Labieno in confinio Treverorum
hiemare iussit; tres in Belgis collocavit: his Marcum 3
Crassum quaestorem et Lucium Munatium Plancum
et Gaium Trebonium legatos praefecit. Unam legio- 4
nem, quam proxime trans Padum conscripserat, et
cohortes V in Eburones, quorum pars maxima est
inter Mosam ac Rhenum, qui sub imperio Ambiori-
gis et Catuvolci erant, misit. His militibus Quintum 5
Titurium Sabinum et Lucium Aurunculeium Cottam
legatos praeesse iussit. Ad hunc modum distributis 6
legionibus facillime inopiae frumentariae sese mederi
posse existimavit. Atque harum tamen omnium legio- 7
num hiberna praeter eam, quam Lucio Roscio in
pacatissimam et quietissimam partem ducendam de-
derat, milibus passuum centum continebantur. Ipse 8
interea, quoad legiones collocatas munitaque hiberna
cognovisset, in Gallia morari constituit.

25. Erat in Carnutibus summo loco natus Tasgetius, cuius maiores in sua civitate regnum obti-

2 nuerant. Huic Caesar pro eius virtute atque in se benevolentia, quod in omnibus bellis singulari eius
3 opera fuerat usus, maiorum locum restituerat. Tertium iam hunc annum regnantem inimici, etiam multis palam ex civitate auctoribus, [eum] inter-
4 fecerunt. Defertur ea res ad Caesarem. Ille veritus, quod ad plures pertinebat, ne civitas eorum impulsu deficeret, Lucium Plancum cum legione ex Belgio celeriter in Carnutes proficisci iubet ibique hiemare, quorumque opera cognoverat Tasgetium
5 interfectum, hos comprehensos ad se mittere. Interim ab omnibus legatis quibusque legiones tradiderat, certior factus est in hiberna perventum locumque hibernis esse munitum.

26. Diebus circiter XV, quibus in hiberna ventum est, initium repentini tumultus ac defectionis
2 ortum est ab Ambiorige et Catuvolco; qui, cum ad fines regni sui Sabino Cottaeque praesto fuissent frumentumque in hiberna comportavissent, Indutiomari Treveri nuntiis impulsi suos concitaverunt subitoque oppressis lignatoribus magna manu ad
3 castra oppugnatum venerunt. Cum celeriter nostri arma cepissent vallumque ascendissent atque una ex parte Hispanis equitibus emissis equestri proelio superiores fuissent, desperata re hostes suos ab
4 oppugnatione reduxerunt. Tum suo more conclamaverunt, uti aliquis ex nostris ad colloquium prodiret: habere sese, quae de re communi dicere vellent, quibus rebus controversias minui posse sperarent.

27. Mittitur ad eos colloquendi causa Gaius Arpineius, eques Romanus, familiaris Quinti Titurii,

et Quintus Iunius ex Hispania quidam, qui iam
ante missu Caesaris ad Ambiorigem ventitare con-
suerat; apud quos Ambiorix ad hunc modum locutus
est: sese pro Caesaris in se beneficiis plurimum ei 2
confiteri debere, quod eius opera stipendio liberatus
esset, quod Aduatucis, finitimis suis, pendere con-
suesset, quodque ei et filius et fratris filius a Cae-
sare remissi essent, quos Aduatuci obsidum numero
missos apud se in servitute et catenis tenuissent;
neque id, quod fecerit de oppugnatione castrorum, 3
aut iudicio aut voluntate sua fecisse, sed coactu
civitatis; suaque esse eiusmodi imperia, ut non
minus haberet iuris in se multitudo, quam ipse in
multitudinem. Civitati porro hanc fuisse belli causam, 4
quod repentinae Gallorum coniurationi resistere non
potuerit. Id se facile ex humilitate sua probare
posse, quod non adeo sit imperitus rerum, ut suis
copiis populum Romanum superari posse confidat.
Sed esse Galliae commune consilium: omnibus 5
hibernis Caesaris oppugnandis hunc esse dictum
diem, ne qua legio alterae legioni subsidio venire
posset. Non facile Gallos Gallis negare potuisse, 6
praesertim cum de recuperanda communi libertate
consilium initum videretur. Quibus quoniam pro 7
pietate satisfecerit, habere nunc se rationem officii
pro beneficiis Caesaris: monere, orare Titurium pro
hospitio, ut suae ac militum saluti consulat. Magnam 8
manum Germanorum conductam Rhenum transisse;
hanc affore biduo. Ipsorum esse consilii, velintne 9
prius, quam finitimi sentiant, eductos ex hibernis
milites aut ad Ciceronem aut ad Labienum dedu-

cere, quorum alter milia passuum circiter quinqua-
10 ginta, alter paulo amplius ab iis absit. Illud se
polliceri et iureiurando confirmare, tutum iter per
11 fines daturum. Quod cum faciat, et civitati sese
consulere, quod hibernis levetur, et Caesari pro
eius meritis gratiam referre. Hac oratione habita
discedit Ambiorix.

28. Arpineius et Iunius, quae audierunt, ad legatos deferunt. Illi repentina re perturbati, etsi ab hoste ea dicebantur, tamen non neglegenda existimabant maximeque hac re permovebantur, quod civitatem ignobilem atque humilem Eburonum sua sponte populo Romano bellum facere ausam vix
2 erat credendum. Itaque ad consilium rem deferunt,
3 magnaque inter eos exsistit controversia. Lucius
Aurunculeius compluresque tribuni militum et primorum ordinum centuriones nihil temere agendum
neque ex hibernis iniussu Caesaris discedendum
4 existimabant; quantasvis copias etiam Germanorum
sustineri posse munitis hibernis docebant rem esse
testimonio, quod primum hostium impetum multis
5 ultro vulneribus illatis fortissime sustinuerint; re
frumentaria non premi; interea et ex proximis hiber-
6 nis et a Caesare conventura subsidia: postremo quid
esse levius aut turpius, quam auctore hoste de
summis rebus capere consilium?

29. Contra ea Titurius sero facturos clamitabat, cum maiores manus hostium adiunctis Germanis convenissent, aut cum aliquid calamitatis in proxi-
7 mis hibernis esset acceptum. Brevem consulendi
esse occasionem. Caesarem arbitrari profectum in

Italiam; neque aliter Carnutes interficiundi Tasgetii
consilium fuisse capturos, neque Eburones, si ille
adesset, tanta contemptione nostri ad castra venturos
esse. Non hostem auctorem, sed rem spectare: sub- 3
esse Rhenum; magno esse Germanis dolori Ariovisti
mortem et superiores nostras victorias; ardere Gal- 4
liam tot contumeliis acceptis sub populi Romani im-
perium redactam, superiore gloria rei militaris ex-
stincta. Postremo quis hoc sibi persuaderet, sine 5
certa re Ambiorigem ad eiusmodi consilium descen-
disse? Suam sententiam in utramque partem esse 6
tutam: si nihil esset durius, nullo cum periculo ad
proximam legionem perventuros; si Gallia omnis
cum Germanis consentiret, unam esse in celeritate
positam salutem. Cottae quidem atque eorum, qui 7
dissentirent, consilium quem haberet exitum? in
quo si non praesens periculum, at certe longinqua
obsidione fames esset timenda.

30. Hac in utramque partem disputatione ha-
bita, cum a Cotta primisque ordinibus acriter re-
sisteretur: 'vincite', inquit, 'si ita vultis', Sabinus,
et id clariore voce, ut magna pars militum exau-
diret; 'neque is sum', inquit, 'qui gravissime ex 2
vobis mortis periculo terrear: hi sapient; si gra-
vius quid acciderit, abs te rationem reposcent; qui, 3
si per te liceat, perendino die cum proximis hibernis
coniuncti communem cum reliquis belli casum su-
stineant, non reiecti et relegati longe ab ceteris
aut ferro aut fame intereant.'

31. Consurgitur ex consilio; comprehendunt
utrumque et orant, ne sua dissensione et pertinacia

2 rem in summum periculum deducant: facilem esse
rem, seu maneant, seu proficiscantur, si modo unum
omnes sentiant ac probent; contra in dissensione
3 nullam se salutem perspicere. Res disputatione ad
4 mediam noctem perducitur. Omnia excogitantur,
quare nec sine periculo maneatur, et languore mi-
litum ex vigiliis periculum augeatur. Tandem dat
Cotta permotus manus: superat sententia Sabini.
5 Pronuntiatur prima luce ituros. Consumitur vigiliis
reliqua pars noctis, cum sua quisque miles circum-
spiceret, quid secum portare posset, quid ex instru-
6 mento hibernorum relinquere cogeretur. Prima luce
sic ex castris proficiscuntur, ut quibus esset per-
suasum non ab hoste, sed ab homine amicissimo
[Ambiorige] consilium datum, longissimo agmine
maximisque impedimentis.

32. At hostes, posteaquam ex nocturno fremitu
vigiliisque de profectione eorum senserunt, collo-
catis insidiis bipertito in silvis opportuno atque
occulto loco a milibus passuum circiter duobus
2 Romanorum adventum exspectabant, et cum se
maior pars agminis in magnam convallem demi-
sisset, ex utraque parte eius vallis subito se osten-
derunt novissimosque premere et primos prohibere
ascensu atque iniquissimo nostris loco proelium
committere coeperunt.

33. Tum demum Titurius, qui nihil ante pro-
vidisset, trepidare et concursare cohortesque dispo-
nere, haec tamen ipsa timide atque ut eum omnia
deficere viderentur; quod plerumque iis accidere
consuevit, qui in ipso negotio consilium capere

coguntur. At Cotta, qui cogitasset haec posse in 2
itinere accidere atque ob eam causam profectionis
auctor non fuisset, nulla in re communi saluti
deerat et in appellandis cohortandisque militibus
imperatoris et in pugna militis officia praestabat.
Cum propter longitudinem agminis minus facile 3
omnia per se obire et, quid quoque loco faciendum
esset, providere possent, iusserunt pronuntiare, ut
impedimenta relinquerent atque in orbem consi-
sterent. Quod consilium etsi in eiusmodi casu re- 4
prehendendum non est, tamen incommode accidit;
nam et nostris militibus spem minuit et hostes ad 5
pugnam alacriores effecit, quod non sine summo
timore et desperatione id factum videbatur. Prae- 6
terea accidit, quod fieri necesse erat, ut vulgo
milites ab signis discederent, quae quisque eorum
carissima haberet, ab impedimentis petere atque
arripere properaret, clamore et fletu omnia com-
plerentur.

34. At barbaris consilium non defuit. Nam
duces eorum tota acie pronuntiare iusserunt, ne
quis ab loco discederet: illorum esse praedam atque
illis reservari, quaecumque Romani reliquissent;
proinde omnia in victoria posita existimarent. Erant 2
et virtute et saepenumero pugnando pares nostris;
hi tametsi ab duce et a fortuna deserebantur, tamen
omnem spem salutis in virtute ponebant, et quo-
tiens quaeque cohors procurrerat, ab ea parte
magnus numerus hostium cadebat. Qua re animad- 3
versa Ambiorix pronuntiari iubet, ut procul tela
coniciant neu propius accedant et, quam in partem

Romani impetum fecerint, cedant (levitate armorum et cotidiana exercitatione nihil iis noceri posse), rursus se ad signa recipientes insequantur.

35. Quo praecepto ab iis diligentissime obser-
vato, cum quaepiam cohors ex orbe excesserat
atque impetum fecerat, hostes velocissime refugie-
2 bant. Interim eam partem nudari necesse erat et
3 ab latere aperto tela recipi. Rursus, cum in eum
locum, unde erant egressi, reverti coeperant, et ab
iis, qui cesserant, et ab iis, qui proximi steterant,
4 circumveniebantur; sin autem locum tenere vellent,
nec virtuti locus relinquebatur, neque ab tanta
multitudine coniecta tela conferti vitare poterant.
5 Tamen tot incommodis conflictati, multis vulneribus
acceptis resistebant et magna parte diei consumpta,
cum a prima luce ad horam octavam pugnaretur,
nihil, quod ipsis esset indignum, committebant.
6 Tum Tito Balventio, qui superiore anno primum
pilum duxerat, viro forti et magnae auctoritatis,
7 utrumque femur tragula traicitur; Quintus Luca-
nius, eiusdem ordinis, fortissime pugnans, dum cir-
8 cumvento filio subvenit, interficitur; Lucius Cotta
legatus omnes cohortes ordinesque adhortans in
adversum os funda vulneratur.

36. His rebus permotus Quintus Titurius, cum
procul Ambiorigem suos cohortantem conspexisset,
interpretem suum Gneum Pompeium ad eum mittit
2 rogatum, ut sibi militibusque parcat. Ille appellatus
respondit: si velit secum colloqui, licere; sperare
a multitudine impetrari posse, quod ad militum sa-
lutem pertineat; ipsi vero nihil nocitum iri, inque

eam rem se suam fidem interponere. Ille cum 3
Cotta saucio communicat, si videatur, pugna ut ex-
cedant et cum Ambiorige una colloquantur; sperare
ab eo de sua ac militum salute impetrari posse.
Cotta se ad armatum hostem iturum negat atque in 4
eo perseverat.

37. Sabinus quos in praesentia tribunos militum
circum se habebat et primorum ordinum centuriones
se sequi iubet et, cum propius Ambiorigem acces-
sisset, iussus arma abicere imperatum facit suisque,
ut idem faciant, imperat. Interim, dum de condi- 2
cionibus inter se agunt longiorque consulto ab
Ambiorige instituitur sermo, paulatim circumventus
interficitur. Tum vero suo more victoriam concla- 3
mant atque ululatum tollunt impetuque in nostros
facto ordines perturbant. Ibi Lucius Cotta pugnans 4
interficitur cum maxima parte militum. Reliqui se
in castra recipiunt, unde erant egressi. Ex quibus 5
Lucius Petrosidius aquilifer, cum magna multitu-
dine hostium premeretur, aquilam intra vallum pro-
iecit, ipse pro castris fortissime pugnans occiditur.
Illi aegre ad noctem oppugnationem sustinent; noctu 6
ad unum omnes desperata salute se ipsi interficiunt.
Pauci ex proelio elapsi incertis itineribus per silvas 7
ad Titum Labienum legatum in hiberna perveniunt
atque eum de rebus gestis certiorem faciunt.

38. Hac victoria sublatus Ambiorix statim cum
equitatu in Aduatucos, qui erant eius regno fini-
timi, proficiscitur; neque noctem neque diem inter-
mittit peditatumque sese subsequi iubet. Re demon- 2
strata Aduatucisque concitatis postero die in Nervios

pervenit hortaturque, ne sui in perpetuum liberandi
atque ulciscendi Romanos pro iis, quas acceperint,
3 iniuriis occasionem dimittant: interfectos esse legatos
duos magnamque partem exercitus interisse demonstrat; nihil esse negotii subito oppressam legionem,
4 quae cum Cicerone hiemet, interfici; se ad eam
rem profitetur adiutorem. Facile hac oratione Nerviis
persuadet.

39. Itaque confestim dimissis nuntiis ad Ceutrones, Grudios, Levacos, Pleumoxios, Geidumnos, qui omnes sub eorum imperio sunt, quam maximas manus possunt cogunt et de improviso ad Ciceronis hiberna advolant, nondum ad eum fama de Titurii
2 morte perlata. Huic quoque accidit, quod fuit necesse, ut nonnulli milites, qui lignationis munitionisque causa in silvas discessissent, repentino equi-
3 tum adventu interciperentur. His circumventis magna
manu Eburones, Nervii, Aduatuci atque horum omnium socii et clientes legionem oppugnare incipiunt. Nostri celeriter ad arma concurrunt, vallum con-
4 scendunt. Aegre is dies sustentatur, quod omnem
spem hostes in celeritate ponebant atque hanc adepti victoriam in perpetuum se fore victores confidebant.

40. Mittuntur ad Caesarem confestim a Cicerone litterae, magnis propositis praemiis qui pertulissent; obsessis omnibus viis missi intercipiuntur.
2 Noctu ex materia, quam munitionis causa comportaverant, turres admodum CXX excitantur incredibili celeritate; quae deesse operi videbantur, perficiuntur.
3 Hostes postero die multo maioribus coactis copiis
4 castra oppugnant, fossam complent. Eadem ratione,

qua pridie, ab nostris resistitur. Hoc idem reliquis
deinceps fit diebus. Nulla pars nocturni temporis 5
ad laborem intermittitur; non aegris, non vulneratis
facultas quietis datur. Quaecumque ad proximi diei
oppugnationem opus sunt, noctu comparantur; multae 6
praeustae sudes, magnus muralium pilorum numerus
instituitur; turres contabulantur, pinnae loricaeque
ex cratibus attexuntur. Ipse Cicero, cum tenuissima 7
valetudine esset, ne nocturnum quidem sibi tempus
ad quietem relinquebat, ut ultro militum concursu
ac vocibus sibi parcere cogeretur.

41. Tunc duces principesque Nerviorum, qui
aliquem sermonis aditum causamque amicitiae cum
Cicerone habebant, colloqui sese velle dicunt. Facta 2
potestate eadem, quae Ambiorix cum Titurio egerat,
commemorant: omnem esse in armis Galliam; Ger- 3
manos Rhenum transisse; Caesaris reliquorumque
hiberna oppugnari. Addunt etiam de Sabini morte; 4
Ambiorigem ostentant fidei faciundae causa. Errare 5
eos dicunt, si quicquam ab his praesidii sperent,
qui suis rebus diffidant; sese tamen hoc esse in
Ciceronem populumque Romanum animo, ut nihil
nisi hiberna recusent atque hanc inveterascere con-
suetudinem nolint; licere illis incolumibus per se 6
ex hibernis discedere et, quascumque in partes
velint, sine metu proficisci. Cicero ad haec unum 7
modo respondit: non esse consuetudinem populi
Romani accipere ab hoste armato condicionem; si 8
ab armis discedere velint, se adiutore utantur lega-
tosque ad Caesarem mittant; sperare pro eius
iustitia, quae petierint, impetraturos.

42. Ab hac spe repulsi Nervii vallo pedum IX
2 et fossa pedum XV hiberna cingunt. Haec et supe-
riorum annorum consuetudine ab nobis cognoverant
et quosdam de exercitu nacti captivos, ab his doce-
3 bantur; sed nulla ferramentorum copia, quae esset
ad hunc usum idonea, gladiis caespites circumcidere,
manibus sagulisque terram exhaurire nitebantur.
4 Qua quidem ex re hominum multitudo cognosci po-
5 tuit; nam minus horis tribus milium passuum XV in
circuitu munitionem perfecerunt reliquisque diebus
turres ad altitudinem valli, falces testudinesque,
quas iidem captivi docuerant, parare ac facere
coeperunt.

43. Septimo oppugnationis die maximo coorto
vento ferventes fusili ex argilla glandes fundis et
fervefacta iacula in casas, quae more Gallico stra-
2 mentis erant tectae, iacere coeperunt. Hae celeriter
ignem comprehenderunt et venti magnitudine in
3 omnem locum castrorum distulerunt. Hostes maximo
clamore sicuti parta iam atque explorata victoria
turres testudinesque agere et scalis vallum ascendere
4 coeperunt. At tanta militum virtus atque ea prae-
sentia animi fuit, ut, cum undique flamma torreren-
tur maximaque telorum multitudine premerentur sua-
que omnia impedimenta atque omnes fortunas con-
flagrare intellegerent, non modo demigrandi causa
de vallo decederet nemo, sed paene ne respiceret
quidem quisquam, ac tum omnes acerrime fortissi-
5 meque pugnarent. Hic dies nostris longe gravissimus
fuit; sed tamen hunc habuit eventum, ut eo die ma-
ximus numerus hostium vulneraretur atque interfi-

ceretur, ut se sub ipso vallo constipaverant reces-
sumque primis ultimi non dabant. Paulum quidem 6
intermissa flamma et quodam loco turri adacta et
contingente vallum tertiae cohortis centuriones ex
eo, quo stabant, loco recesserunt suosque omnes
removerunt, nutu vocibusque hostes, si introire vel-
lent, vocare coeperunt; quorum progredi ausus est
nemo. Tum ex omni parte lapidibus coniectis detur- 7
bati, turrisque succensa est.

44. Erant in ea legione fortissimi viri, centu-
riones, qui primis ordinibus appropinquarent, Titus
Pulio et Lucius Vorenus. Hi perpetuas inter se 2
controversias habebant, quinam anteferretur, omni-
busque annis de locis summis simultatibus conten-
debant. Ex his Pulio, cum acerrime ad munitiones 3
pugnaretur, 'quid dubitas', inquit, 'Vorene? aut quem
locum tuae probandae virtutis exspectas? Hic dies de
nostris controversiis iudicabit.' Haec cum dixisset, 4
procedit extra munitiones, quaeque pars hostium
confertissima est visa, irrumpit. Ne Vorenus quidem 5
sese vallo continet, sed omnium veritus existima-
tionem subsequitur. Mediocri spatio relicto Pulio 6
pilum in hostes immittit atque unum ex multitudine
procurrentem traicit; quo percusso et exanimato
hunc scutis protegunt, in hostem tela universi coni-
ciunt neque dant regrediendi facultatem. Trans- 7
figitur scutum Pulioni et verutum in balteo defigitur.
Avertit hic casus vaginam, et gladium educere co- 8
nanti dextram moratur manum, impeditumque hostes
circumsistunt. Succurrit inimicus illi Vorenus et labo- 9
ranti subvenit. Ad hunc se confestim a Pulione 10

omnis multitudo convertit; illum veruto arbitrantur
11 occisum. Gladio comminus rem gerit Vorenus atque
12 uno interfecto reliquos paulum propellit; dum cupi-
dius instat, in locum deiectus inferiorem concidit.
13 Huic rursus circumvento fert subsidium Pulio, atque
ambo incolumes compluribus interfectis summa cum
14 laude sese intra munitiones recipiunt. Sic fortuna
in contentione et certamine utrumque versavit, ut
alter alteri inimicus auxilio salutique esset, neque
diiudicari posset, uter utri virtute anteferendus vi-
deretur.

45. Quanto erat in dies gravior atque asperior
oppugnatio, et maxime quod magna parte militum
confecta vulneribus res ad paucitatem defensorum
pervenerat, tanto crebriores litterae nuntiique ad
Caesarem mittebantur; quorum pars deprehensa in
conspectu nostrorum militum cum cruciatu neca-
2 batur. Erat unus intus Nervius nomine Vertico, loco
natus honesto, qui a prima obsidione ad Ciceronem
3 perfugerat suamque ei fidem praestiterat. Hic servo
spe libertatis magnisque persuadet praemiis, ut lit-
4 teras ad Caesarem deferat. Has ille in iaculo illi-
gatas effert et Gallus inter Gallos sine ulla suspi-
5 cione versatus ad Caesarem pervenit. Ab eo de
periculis Ciceronis legionisque cognoscitur.

46. Caesar acceptis litteris hora circiter XI. diei
statim nuntium in Bellovacos ad M. Crassum quae-
storem mittit, cuius hiberna aberant ab eo milia
2 passuum XXV; iubet media nocte legionem profi-
3 cisci celeriterque ad se venire. Exit cum nuntio
Crassus. Alterum ad Gaium Fabium legatum mittit,

ut in Atrebatium fines legionem adducat, qua sibi
iter faciendum sciebat. Scribit Labieno, si rei pu- 4
blicae commodo facere posset, cum legione ad fines
Nerviorum veniat. Reliquam partem exercitus, quod
paulo aberat longius, non putat exspectandam;
equites circiter quadringentos ex proximis hibernis
colligit.

47. Hora circiter tertia ab antecursoribus de
Crassi adventu certior factus eo die milia passuum
XX procedit. Crassum Samarobrivae praeficit legio- 2
nemque attribuit, quod ibi impedimenta exercitus,
obsides civitatum, litteras publicas frumentumque
omne, quod eo tolerandae hiemis causa devexerat,
relinquebat. Fabius, ut imperatum erat, non ita 3
multum moratus in itinere cum legione occurrit. La- 4
bienus interitu Sabini et caede cohortium cognita,
cum omnes ad eum Treverorum copiae venissent,
veritus, ne, si ex hibernis fugae similem profectionem
fecisset, hostium impetum sustinere non posset, prae-
sertim quos recenti victoria efferri sciret, litteras 5
Caesari remittit, quanto cum periculo legionem ex
hibernis educturus esset; rem gestam in Eburonibus
perscribit; docet omnes equitatus peditatusque co-
pias Treverorum tria milia passuum longe ab suis
castris consedisse.

48. Caesar consilio eius probato, etsi opinione
trium legionum deiectus ad duas redierat, tamen
unum communis salutis auxilium in celeritate pone-
bat. Venit magnis itineribus in Nerviorum fines. 2
Ibi ex captivis cognoscit, quae apud Ciceronem ge-
rantur, quantoque in periculo res sit. Tum cuidam 3

ex equitibus Gallis magnis praemiis persuadet, uti
4 ad Ciceronem epistolam deferat. Hanc Graecis con-
scriptam litteris mittit, ne intercepta epistola nostra
5 ab hostibus consilia cognoscantur. Si adire non
possit, monet, ut tragulam cum epistola ad amen-
6 tum deligata intra munitionem castrorum abiciat. In
litteris scribit se cum legionibus profectum celeriter
7 affore; hortatur, ut pristinam virtutem retineat. Gal-
lus periculum veritus, ut erat praeceptum, tragulam
8 mittit. Haec casu ad turrim adhaesit neque ab nostris
biduo animadversa tertio die a quodam milite con-
9 spicitur, dempta ad Ciceronem defertur. Ille perlec-
tam in conventu militum recitat maximaque omnes
10 laetitia afficit. Tum fumi incendiorum procul vide-
bantur; quae res omnem dubitationem adventus le-
gionum expulit.

49. Galli re cognita per exploratores obsidionem
relinquunt, ad Caesarem omnibus copiis contendunt.
2 Haec erant armata circiter milia LX. Cicero data
facultate Gallum ab eodem Verticone, quem supra
demonstravimus, repetit, qui litteras ad Caesarem
deferat; hunc admonet, iter caute diligenterque faciat;
3 perscribit in litteris hostes ab se discessisse omnem-
4 que ad eum multitudinem convertisse. Quibus litte-
ris circiter media nocte Caesar allatis suos facit cer-
5 tiores eosque ad dimicandum animo confirmat. Po-
stero die luce prima movet castra et circiter milia
passuum quattuor progressus trans vallem et rivum
6 multitudinem hostium conspicatur. Erat magni peri-
culi res tantulis copiis iniquo loco dimicare; tum,
quoniam obsidione liberatum Ciceronem sciebat,

aequo animo remittendum de celeritate existimabat:
consedit et, quam aequissimo loco potest, castra 7
communit atque haec, etsi erant exigua per se, vix
hominum milium septem praesertim nullis cum im-
pedimentis, tamen angustiis viarum, quam maxime
potest, contrahit eo consilio, ut in summam con-
temptionem hostibus veniat. Interim speculatoribus 8
in omnes partes dimissis explorat, quo commodissime
itinere vallem transire possit.

50. Eo die parvulis equestribus proeliis ad aquam
factis utrique sese suo loco continent: Galli, quod 2
ampliores copias, quae nondum convenerant, exspec-
tabant; Caesar, si forte timoris simulatione hostes 3
in suum locum elicere posset, ut citra vallem pro
castris proelio contenderet; si id efficere non posset,
ut exploratis itineribus minore cum periculo vallem
rivumque transiret. Prima luce hostium equitatus 4
ad castra accedit proeliumque cum nostris equitibus
committit. Caesar consulto equites cedere seque in 5
castra recipere iubet; simul ex omnibus partibus
castra altiore vallo muniri portasque obstrui atque
in his administrandis rebus quam maxime concur-
sari et cum simulatione agi timoris iubet.

51. Quibus omnibus rebus hostes invitati copias
traducunt aciemque iniquo loco constituunt, nostris 2
vero etiam de vallo deductis propius accedunt et
tela intra munitionem ex omnibus partibus coniciunt
praeconibusque circummissis pronuntiari iubent, seu 3
quis Gallus seu Romanus velit ante horam tertiam
ad se transire, sine periculo licere; post id tempus
non fore potestatem; ac sic nostros contempserunt, 4

ut obstructis in speciem portis singulis ordinibus caespitum, quod ea non posse introrumpere videbantur, alii vallum manu scindere, alli fossas complere
5 inciperent. Tum Caesar omnibus portis eruptione facta equitatuque emisso celeriter hostes in fugam dat, sic uti omnino pugnandi causa resisteret nemo, magnumque ex eis numerum occidit atque omnes armis exuit.

52. Longius prosequi veritus, quod silvae paludesque intercedebant neque etiam parvulo detrimento illorum locum relinqui videbat, omnibus suis incolumibus copiis eodem die ad Ciceronem pervenit.
2 Institutas turres, testudines munitionesque hostium admiratur; legione producta cognoscit non decimum
3 quemque esse reliquum militem sine vulnere: ex his omnibus iudicat rebus, quanto cum periculo et
4 quanta cum virtute res sint administratae. Ciceronem pro eius merito legionemque collaudat; centuriones singillatim tribunosque militum appellat, quorum egregiam fuisse virtutem testimonio Ciceronis cognoverat. De casu Sabini et Cottae certius ex
5 captivis cognoscit. Postero die contione habita rem gestam proponit, milites consolatur et confirmat:
6 quod detrimentum culpa et temeritate legati sit acceptum, hoc aequiore animo ferundum docet, quod beneficio deorum immortalium et virtute eorum expiato incommodo neque hostibus diutina laetatio neque ipsis longior dolor relinquatur.

53. Interim ad Labienum per Remos incredibili celeritate de victoria Caesaris fama perfertur, ut cum ab hibernis Ciceronis milia passuum abesset

circiter LX, eoque post horam nonam diei Caesar
pervenisset, ante mediam noctem ad portas castro-
rum clamor oreretur, quo clamore significatio victo-
riae gratulatioque ab Remis Labieno fieret. Hac 2
fama ad Treveros perlata Indutiomarus, qui postero
die castra Labieni oppugnare decreverat, noctu pro-
fugit copiasque omnes in Treveros reducit. Caesar 3
Fabium cum sua legione remittit in hiberna, ipse
cum tribus legionibus circum Samarobrivam trinis
hibernis hiemare constituit et, quod tanti motus Gal-
liae exstiterant, totam hiemem ipse ad exercitum
manere decrevit. Nam illo incommodo de Sabini 4
morte perlato omnes fere Galliae civitates de bello
consultabant, nuntios legationesque in omnes partes
dimittebant et, quid reliqui consilii caperent atque
unde initium belli fieret, explorabant nocturnaque
in locis desertis concilia habebant. Neque ullum 5
fere totius hiemis tempus sine sollicitudine Caesaris
intercessit, quin aliquem de consiliis ac motu Gal-
lorum nuntium acciperet. In his ab Lucio Roscio, 6
quem legioni tertiaedecimae praefecerat, certior
factus est magnas Gallorum copias earum civitatum,
quae Armoricae appellantur, oppugnandi sui causa
convenisse neque longius milia passuum octo ab
hibernis suis afuisse, sed nuntio allato de victoria 7
Caesaris discessisse, adeo ut fugae similis discessus
videretur.

54. At Caesar principibus cuiusque civitatis ad
se evocatis alias territando, cum se scire, quae
fierent, denuntiaret, alias cohortando magnam partem
Galliae in officio tenuit. Tamen Senones, quae est 2

civitas imprimis firma et magnae inter Gallos aucto-
ritatis, Cavarinum, quem Caesar apud eos regem
constituerat, cuius frater Moritasgus adventu in Gal-
liam Caesaris cuiusque maiores regnum obtinuerant,
interficere publico consilio conati, cum ille prae-
sensisset ac profugisset, usque ad fines insecuti regno
3 domoque expulerunt et missis ad Caesarem satis-
faciundi causa legatis, cum is omnem ad se sena-
tum venire iussisset, dicto audientes non fuerunt.
4 Tantum apud homines barbaros valuit esse aliquos
repertos principes inferendi belli, tantamque omni-
bus voluntatum commutationem attulit, ut praeter
Aeduos et Remos, quos praecipuo semper honore
Caesar habuit, alteros pro vetere ac perpetua erga
populum Romanum fide, alteros pro recentibus Gal
lici belli officiis, nulla fere civitas fuerit non su-
5 specta nobis. Idque adeo haud scio mirandumne
sit, cum compluribus aliis de causis, tum maxime,
quod [ei], qui virtute belli omnibus gentibus praefere-
bantur, tantum se eius opinionis deperdidisse, ut
a populo Romano imperia perferrent, gravissime
dolebant.

55. Treveri vero atque Indutiomarus totius
hiemis nullum tempus intermiserunt, quin trans
Rhenum legatos mitterent, civitates sollicitarent,
pecunias pollicerentur, magna parte exercitus nostri
interfecta multo minorem superesse dicerent partem.
2 Neque tamen ulli civitati Germanorum persuaderi
potuit, ut Rhenum transiret, cum se bis expertos
dicerent, Ariovisti bello et Tencterorum transitu:
3 non esse amplius fortunam temptaturos. Hac spe

lapsus Indutiomarus nihilo minus copias cogere,
exercere, a finitimis equos parare, exules damna-
tosque tota Gallia magnis praemiis ad se allicere
coepit. Ac tantam sibi iam his rebus in Gallia 4
auctoritatem comparaverat, ut undique ad eum lega-
tiones concurrerent, gratiam atque amicitiam publice
privatimque peterent.

56. Ubi intellexit ultro ad se veniri, altera ex
parte Senones Carnutesque conscientia facinoris in-
stigari, altera Nervios Aduatucosque bellum Ro-
manis parare, neque sibi voluntariorum copias de-
fore, si ex finibus suis progredi coepisset, armatum
concilium indicit. Hoc more Gallorum est initium 2
belli: quo lege communi omnes puberes armati con-
venire consuerunt, qui ex iis novissimus convenit,
in conspectu multitudinis omnibus cruciatibus af-
fectus necatur. In eo concilio Cingetorigem, alterius 3
principem factionis, generum suum, quem supra
demonstravimus Caesaris secutum fidem ab eo non
discessisse, hostem iudicat bonaque eius publicat.
His rebus confectis in concilio pronuntiat arcessitum 4
se a Senonibus et Carnutibus aliisque compluribus
Galliae civitatibus; huc iturum per fines Remorum 5
eorumque agros populaturum ac, priusquam id fa-
ciat, castra Labieni oppugnaturum. Quae fieri velit,
praecipit.

57. Labienus, cum et loci natura et manu mu-
nitissimis castris sese teneret, de suo ac legionis
periculo nihil timebat; ne quam occasionem rei
bene gerendae dimitteret, cogitabat. Itaque a Cinge- 2
torige atque eius propinquis oratione Indutiomari

cognita, quam in concilio habuerat, nuntios mittit
ad finitimas civitates equitesque undique evocat;
3 his certum diem conveniendi dicit. Interim prope
cotidie cum omni equitatu Indutiomarus sub castris
eius vagabatur, alias ut situm castrorum cogno-
sceret, alias colloquendi aut territandi causa;
equites plerumque omnes tela intra vallum coni-
4 ciebant. Labienus suos intra munitionem continebat
timorisque opinionem, quibuscumque poterat rebus,
augebat.

58. Cum maiore in dies contemptione Indutio-
marus ad castra accederet, nocte una intromissis
equitibus omnium finitimarum civitatum, quos arces-
sendos curaverat, tanta diligentia omnes suos custo-
diis intra castra continuit, ut nulla ratione ea res
2 enuntiari aut ad Treveros perferri posset. Interim
ex consuetudine cotidiana Indutiomarus ad castra
accedit atque ibi magnam partem diei consumit;
equites tela coniciunt et magna cum contumelia
3 verborum nostros ad pugnam evocant. Nullo ab
nostris dato responso, ubi visum est, sub vesperum
4 dispersi ac dissipati discedunt. Subito Labienus
duabus portis omnem equitatum emittit; praecipit
atque interdicit, proterritis hostibus atque in fugam
coniectis (quod fore, sicut accidit, videbat) unum
omnes peterent Indutiomarum, neu quis quem prius
vulneret, quam illum interfectum viderit, quod mora
reliquorum spatium nactum illum effugere nolebat;
5 magna proponit iis, qui occiderint, praemia; sub-
6 mittit cohortes equitibus subsidio. Comprobat ho-
minis consilium fortuna, et cum unum omnes pete-

rent, in ipso fluminis vado deprehensus Indutio-
marus interficitur, caputque eius refertur in castra;
redeuntes equites, quos possunt, consectantur atque
occidunt. Hac re cognita omnes Eburonum et Ner- 7
viorum, quae convenerant, copiae discedunt, pauloque
habuit post id factum Caesar quietiorem Galliam.

C. IULII CAESARIS

DE BELLO GALLICO

LIBER SEXTUS.

ARGUMENTUM.

[A. U. C. 701.] Maiorem Galliae motum exspectans Caesar copias auget c. 1. Nervios ex improviso aggressus subigit; Senonibus atque Carnutibus bellum deprecantibus obsides imperat; Menapios agris vastatis in deditionem accipit c. 2—6. Treveri a Labieno debellati sunt c. 7—8. Qui cum Germanorum auxiliis adiuti essent, Caesar iterum Rhenum transgreditur c. 9. Suebi penitus ad extremos fines se recipiunt c. 10. Hac data occasione Gallorum et Germanorum moribus describendis Caesar utrorumque comparationem instituit c. 11—24. Deinde Hercyniam silvam et ferarum, quae ibi proveniant, aliquot genera describit c. 25—28. Suebis frustra temptatis cum in Galliam regressus esset, exercitum in Eburones ducit c. 29—33, omnesque Gallos ad illos diripiendos evocat c. 34. Interim Sugambri Ciceronis castra adoriuntur; irrumpere conati repelluntur quidem, at partem Romanorum frumentandi causa ex castris egressorum interimunt; deinde desperata castrorum expugnatione domum revertuntur c. 35—42. Caesar Eburonum agris vastatis conciliogue peracto in Italiam ad conventus agendos proficiscitur c. 43, 44.

1. Multis de causis Caesar maiorem Galliae motum exspectans per Marcum Silanum, Gaium

Antistium Reginum, Titum Sextium legatos delectum
habere instituit; simul ab Gneo Pompeio procon- 2
sule petit, quoniam ipse ad urbem cum imperio
rei publicae causa remaneret, quos ex Cisalpina
Gallia consulis sacramento rogavisset, ad signa
convenire et ad se proficisci iuberet, magni inter- 3
esse etiam in reliquum tempus ad opinionem Galliae
existimans tantas videri Italiae facultates, ut, si
quid esset in bello detrimenti acceptum, non modo
id brevi tempore resarciri, sed etiam maioribus
augeri copiis posset. Quod cum Pompeius et rei- 4
publicae et amicitiae tribuisset, celeriter confecto
per suos delectu tribus ante exactam hiemem et
constitutis et adductis legionibus duplicatoque earum
cohortium numero, quas cum Q. Titurio amiserat,
et celeritate et copiis docuit, quid populi Romani
disciplina atque opes possent.

2. Interfecto Indutiomaro, ut docuimus, ad eius
propinquos a Treveris imperium defertur. Illi fini-
timos Germanos sollicitare et pecuniam polliceri non
desistunt. Cum a proximis impetrare non possent, 2
ulteriores temptant. Inventis nonnullis civitatibus
iureiurando inter se confirmant obsidibusque de pe-
cunia cavent; Ambiorigem sibi societate et foedere
adiungunt. Quibus rebus cognitis Caesar, cum undique 3
bellum parari videret, Nervios, Aduatucos [ac] Mena-
pios adiunctis Cisrhenanis omnibus Germanis esse
in armis, Senones ad imperatum non venire et cum
Carnutibus finitimisque civitatibus consilia communi-
care, a Treveris Germanos crebris legationibus solli-
citari, maturius sibi de bello cogitandum putavit.

3. Itaque nondum hieme confecta proximis quat-
tuor coactis legionibus de improviso in fines Ner-
2 viorum contendit et, priusquam illi aut convenire
aut profugere possent, magno pecoris atque hominum
numero capto atque ea praeda militibus concessa
vastatisque agris in deditionem venire atque obsides
3 sibi dare coëgit. Eo celeriter confecto negotio rursus
4 in hiberna legiones reduxit. Concilio Galliae primo
vere, ut instituerat, indicto, cum reliqui praeter Se-
nones, Carnutes Treverosque venissent, initium belli
ac defectionis hoc esse arbitratus, ut omnia post-
ponere videretur, concilium Lutetiam Parisiorum
5 transfert. Confines erant hi Senonibus civitatemque
patrum memoria coniunxerant, sed ab hoc consilio
6 afuisse existimabantur. Hac re pro suggestu pro-
nuntiata eodem die cum legionibus in Senones pro-
ficiscitur magnisque itineribus eo pervenit.

4. Cognito eius adventu Acco, qui princeps
eius consilii fuerat, iubet in oppida multitudinem
convenire. Conantibus, priusquam id effici posset,
2 adesse Romanos nuntiatur. Necessario sententia de-
sistunt legatosque deprecandi causa ad Caesarem
mittunt; adeunt per Aeduos, quorum antiquitus erat
3 in fide civitas. Libenter Caesar petentibus Aeduis
dat veniam excusationemque accipit, quod aestivum
tempus instantis belli, non quaestionis esse arbitra-
4 batur. Obsidibus imperatis centum hos Aeduis custo-
5 diendos tradit. Eodem Carnutes legatos obsidesque
mittunt usi deprecatoribus Remis, quorum erant in
6 clientela: eadem ferunt responsa. Peragit concilium
Caesar equitesque imperat civitatibus.

5. Hac parte Galliae pacata totus et mente
et animo in bellum Treverorum et Ambiorigis in-
sistit. Cavarinum cum equitatu Senonum secum 2
proficisci iubet, ne quis aut ex huius iracundia aut
ex eo, quod meruerat, odio civitatis motus exsistat.
His rebus constitutis, quod pro explorato habebat 3
Ambiorigem proelio non esse concertaturum, reliqua
eius consilia animo circumspiciebat. Erant Menapii 4
propinqui Eburonum finibus, perpetuis paludibus
silvisque muniti, qui uni ex Gallia de pace ad
Caesarem legatos numquam miserant. Cum his
esse hospitium Ambiorigi sciebat; item per Tre-
veros venisse Germanis in amicitiam cognoverat.
Haec prius illi detrahenda auxilia existimabat, 5
quam ipsum bello lacesseret, ne desperata salute
aut se in Menapios abderet aut cum Transrhenanis
congredi cogeretur. Hoc inito consilio totius exer- 6
citus impedimenta ad Labienum in Treveros mittit
duasque legiones ad eum proficisci iubet; ipse
cum legionibus expeditis quinque in Menapios
proficiscitur. Illi nulla coacta manu loci praesidio 7
freti in silvas paludesque confugiunt suaque eodem
conferunt.

6. Caesar partitis copiis cum Gaio Fabio legato
et Marco Crasso quaestore celeriterque effectis pon-
tibus adit tripertito, aedificia vicosque incendit,
magno pecoris atque hominum numero potitur. Qui- 2
bus rebus coacti Menapii legatos ad eum pacis
petendae causa mittunt. Ille obsidibus acceptis ho- 3
stium se habiturum numero confirmat, si aut Am-
biorigem aut eius legatos finibus suis recepissent.

4 His confirmatis rebus Commium Atrebatem cum
equitatu custodis loco in Menapiis relinquit; ipse
in Treveros proficiscitur.

7. Dum haec a Caesare geruntur, Treveri magnis
coactis peditatus equitatusque copiis Labienum cum
una legione, quae in eorum finibus hiemaverat, adoriri
2 parabant, iamque ab eo non longius bidui via aberant,
cum duas venisse legiones missu Caesaris cogno-
3 scunt. Positis castris a milibus passuum XV auxilia
4 Germanorum exspectare constituunt. Labienus ho-
stium cognito consilio, sperans temeritate eorum fore
aliquam dimicandi facultatem, praesidio quinque co-
hortium impedimentis relicto cum viginti quinque
cohortibus magnoque equitatu contra hostem profi-
ciscitur et mille passuum intermisso spatio castra
5 communit. Erat inter Labienum atque hostem diffi-
cili transitu flumen ripisque praeruptis. Hoc neque
ipse transire habebat in animo neque hostes transi-
6 turos existimabat. Augebatur auxiliorum cotidie
spes. Loquitur in concilio palam, quoniam Ger-
mani appropinquare dicantur, sese suas exercitusque
fortunas in dubium non devocaturum et postero die
7 prima luce castra moturum. Celeriter haec ad hostes
deferuntur, ut ex magno Gallorum equitum numero
8 nonnullos Gallicis rebus favere natura cogebat. La-
bienus noctu tribunis militum primisque ordinibus
convocatis, quid sui sit consilii, proponit et, quo
facilius hostibus timoris det suspicionem, maiore
strepitu et tumultu, quam populi Romani fert consue-
tudo, castra moveri iubet. His rebus fugae similem
9 profectionem effecit. Haec quoque per exploratores

ante lucem in tanta propinquitate castrorum ad hostes deferuntur.

8. Vix agmen novissimum extra munitiones pro-
cesserat, cum Galli cohortati inter se, ne speratam
praedam ex manibus dimitterent; longum esse per-
territis Romanis Germanorum auxilium exspectare,
neque suam pati dignitatem, ut tantis copiis tam
exiguam manum praesertim fugientem atque impe-
ditam adoriri non audeant, flumen transire et iniquo
loco committere proelium non dubitant. Quae fore 2
suspicatus Labienus, ut omnes citra flumen eliceret,
eadem usus simulatione itineris placide progredie-
batur. Tum praemissis paulum impedimentis atque 3
in tumulo quodam collocatis, 'habetis', inquit, 'mi-
lites, quam petistis, facultatem: hostem impedito
atque iniquo loco tenetis; praestate eandem nobis 4
ducibus virtutem, quam saepenumero imperatori
praestitistis, atque illum adesse et haec coram cer-
nere existimate.' Simul signa ad hostem converti 5
aciemque dirigi iubet et paucis turmis praesidio ad
impedimenta dimissis reliquos equites ad latera dis-
ponit. Celeriter nostri clamore sublato pila in hostes 6
immittunt. Illi, ubi praeter spem quos fugere cre-
debant infestis signis ad se ire viderunt, impetum
modo ferre non potuerunt ac primo concursu in
fugam coniecti proximas silvas petierunt. Quos La- 7
bienus equitatu consectatus magno numero inter-
fecto, compluribus captis paucis post diebus civi-
tatem recepit. Nam Germani, qui auxilio veniebant,
percepta Treverorum fuga sese domum receperunt.
Cum his propinqui Indutiomari, qui defectionis 8

auctores fuerant, comitati eos ex civitate excesse-
9 runt. Cingetorigi, quem ab initio permansisse in
officio demonstravimus, principatus atque imperium
est traditum.

9. Caesar, postquam ex Menapiis in Treveros
venit, duabus de causis Rhenum transire constituit;
2 quarum una erat, quod auxilia contra se Treveris
miserant, altera, ne ad eos Ambiorix receptum ha-
3 beret. His constitutis rebus paulum supra eum
locum, quo ante exercitum traduxerat, facere pon-
4 tem instituit. Nota atque instituta ratione magno
5 militum studio paucis diebus opus efficitur. Firmo
in Treveris ad pontem praesidio relicto, ne quis ab
his subito motus oreretur, reliquas copias equita-
6 tumque traducit. Ubii, qui ante obsides dederant
atque in deditionem venerant, purgandi sui causa
ad eum legatos mittunt, qui doceant neque auxilia
ex sua civitate in Treveros missa, neque ab se
7 fidem laesam; petunt atque orant, ut sibi parcat,
ne communi odio Germanorum innocentes pro no-
centibus poenas pendant; si amplius obsidum vellet,
8 dare pollicentur. Cognita Caesar causa repperit ab
Suebis auxilia missa esse; Ubiorum satisfactionem
accipit, aditus viasque in Suebos perquirit.

10. Interim paucis post diebus fit ab Ubiis cer-
tior Suebos omnes in unum locum copias cogere
atque iis nationibus, quae sub eorum sint imperio,
denuntiare, ut auxilia peditatus equitatusque mittant.
2 His cognitis rebus rem frumentariam providet, castris
idoneum locum deligit; Ubiis imperat, ut pecora de-
ducant suaque omnia ex agris in oppida conferant,

sperans barbaros atque imperitos homines inopia
cibariorum adductos ad iniquam pugnandi condi-
cionem posse deduci; mandat, ut crebros exploratores 3
in Suebos mittant quaeque apud eos gerantur co-
gnoscant. Illi imperata faciunt et paucis diebus inter- 4
missis referunt: Suebos omnes, posteaquam certiores
nuntii de exercitu Romanorum venerint, cum omni-
bus suis sociorumque copiis, quas coëgissent, pe-
nitus ad extremos fines se recepisse; silvam esse 5
ibi infinita magnitudine, quae appellatur Bacenis;
hanc longe introrsus pertinere et pro nativo muro
obiectam Cheruscos ab Suebis Suebosque ab Che-
ruscis iniuriis incursionibusque prohibere; ad eius
initium silvae Suebos adventum Romanorum ex-
spectare constituisse.

11. Quoniam ad hunc locum perventum est, non
alienum esse videtur de Galliae Germaniaeque mo-
ribus et, quo differant hae nationes inter sese, pro-
ponere. In Gallia non solum in omnibus civitatibus 2
atque in omnibus pagis [partibusque], sed paene
etiam in singulis domibus factiones sunt, earumque 3
factionum principes sunt qui summam auctoritatem
eorum iudicio habere existimantur, quorum ad arbi-
trium iudiciumque summa omnium rerum consilio-
rumque redeat. Itaque eius rei causa antiquitus 4
institutum videtur, ne quis ex plebe contra poten-
tiorem auxilii egeret: suos enim quisque opprimi et
circumveniri non patitur, neque, aliter si faciat, ullam
inter suos habet auctoritatem. Haec eadem ratio est 5
in summa totius Galliae; namque omnes civitates
in partes divisae sunt duas.

12. Cum Caesar in Galliam venit, alterius fac-
2 tionis principes erant Aedui, alterius Sequani. Hi
cum per se minus valerent, quod summa auctoritas
antiquitus erat in Aeduis magnaeque eorum erant
clientelae, Germanos atque Ariovistum sibi adiun-
xerant eosque ad se magnis iacturis pollicitationi-
3 busque perduxerant. Proeliis vero compluribus factis
secundis atque omni nobilitate Aeduorum interfecta
4 tantum potentia antecesserant, ut magnam partem
clientium ab Aeduis ad se traducerent obsidesque ab
iis principum filios acciperent et publice iurare
cogerent nihil se contra Sequanos consilii inituros,
et partem finitimi agri per vim occupatam possi-
derent Galliaeque totius principatum obtinerent.
5 Qua necessitate adductus Divitiacus auxilii petendi
causa Romam ad senatum profectus imperfecta re
6 redierat. Adventu Caesaris facta commutatione rerum,
obsidibus Aeduis redditis, veteribus clientelis re-
stitutis, novis per Caesarem comparatis, quod hi,
qui se ad eorum amicitiam aggregaverant, meliore
condicione atque aequiore imperio se uti videbant,
reliquis rebus eorum gratia dignitateque amplificata,
7 Sequani principatum dimiserant. In eorum locum
Remi successerant, quos quod adaequare apud Cae-
sarem gratia intellegebatur, ii, qui propter veteres
inimicitias nullo modo cum Aeduis coniungi pote-
8 rant, se Remis in clientelam dicabant. Hos illi dili-
genter tuebantur; ita et novam et repente collectam
9 auctoritatem tenebant. Eo tum statu res erat, ut
longe principes haberentur Aedui, secundum locum
dignitatis Remi obtinerent.

13. In omni Gallia eorum hominum, qui aliquo
sunt numero atque honore, genera sunt duo. Nam
plebes paene servorum habetur loco, quae nihil
audet per se, nullo adhibetur consilio. Plerique, 2
cum aut aere alieno aut magnitudine tributorum aut
iniuria potentiorum premuntur, sese in servitutem
dicant nobilibus. In hos eadem omnia sunt iura, 3
quae dominis in servos. Sed de his duobus gene-
ribus alterum est druidum, alterum equitum. Illi 4
rebus divinis intersunt, sacrificia publica ac privata
procurant, religiones interpretantur; ad eos magnus
adulescentium numerus disciplinae causa concurrit,
magnoque hi sunt apud eos honore. Nam fere de 5
omnibus controversiis publicis privatisque consti-
tuunt, et, si quod est admissum facinus, si caedes
facta, si de hereditate, de finibus controversia est,
iidem decernunt, praemia poenasque constituunt;
si qui aut privatus aut populus eorum decreto non 6
stetit, sacrificiis interdicunt. Haec poena apud eos
est gravissima. Quibus ita est interdictum, hi nu- 7
mero impiorum ac sceleratorum habentur, his omnes
decedunt, aditum sermonemque defugiunt, ne quid
ex contagione incommodi accipiant, neque his pe-
tentibus ius redditur neque honos ullus communi-
catur. His autem omnibus druidibus praeest unus, 8
qui summam inter eos habet auctoritatem. Hoc 9
mortuo aut, si qui ex reliquis excellit dignitate,
succedit, aut, si sunt plures pares, suffragio druidum,
nonnumquam etiam armis de principatu contendunt.
Hi certo anni tempore in finibus Carnutum, quae 10
regio totius Galliae media habetur, considunt in

loco consecrato. Huc omnes undique, qui contro-
versias habent, conveniunt eorumque decretis iudi-
11 ciisque parent. Disciplina in Britannia reperta atque
12 inde in Galliam translata esse existimatur, et nunc,
qui diligentius eam rem cognoscere volunt, plerumque
illo discendi causa proficiscuntur.

14. Druides a bello abesse consuerunt neque
tributa una cum reliquis pendunt, [militiae vaca-
tionem] omniumque rerum habent immunitatem.
2 Tantis excitati praemiis et sua sponte multi in dis-
ciplinam conveniunt et a parentibus propinquisque
3 mittuntur. Magnum ibi numerum versuum ediscere
dicuntur. Itaque annos nonnulli vicenos in disciplina
permanent. Neque fas esse existimant ea litteris
mandare, cum in reliquis fere rebus, publicis priva-
4 tisque rationibus Graecis litteris utantur. Id mihi
duabus de causis instituisse videntur, quod neque
in vulgum disciplinam efferri velint neque eos, qui
discunt, litteris confisos minus memoriae studere;
quod fere plerisque accidit, ut praesidio litterarum
diligentiam in perdiscendo ac memoriam remittant.
5 Imprimis hoc volunt persuadere, non interire animas,
sed ab aliis post mortem transire ad alios, atque
hoc maxime ad virtutem excitari putant metu mortis
6 neglecto. Multa praeterea de sideribus atque eorum
motu, de mundi ac terrarum magnitudine, de rerum
natura, de deorum immortalium vi ac potestate dis-
putant et iuventuti tradunt.

15. Alterum genus est equitum. Hi, cum est
usus atque aliquod bellum incidit (quod fere ante
Caesaris adventum quotannis accidere solebat, uti

aut ipsi iniurias inferrent aut illatas propulsarent),
omnes in bello versantur, atque eorum ut quisque 2
est genere copiisque amplissimus, ita plurimos cir-
cum se ambactos clientesque habet. Hanc unam
gratiam potentiamque noverunt.

16. Natio est omnis Gallorum admodum dedita
religionibus, atque ob eam causam, qui sunt affecti 2
gravioribus morbis quique in proeliis periculisque
versantur, aut pro victimis homines immolant aut
se immolaturos vovent, administrisque ad ea sacri- 3
ficia druidibus utuntur, quod, pro vita hominis nisi
hominis vita reddatur, non posse deorum immor-
talium numen placari arbitrantur, publiceque eiusdem
generis habent instituta sacrificia. Alii immani magni- 4
tudine simulacra habent, quorum contexta viminibus
membra vivis hominibus complent; quibus succensis
circumventi flamma exanimantur homines. Sup- 5
plicia eorum, qui in furto aut in latrocinio aut aliqua
noxia sint comprehensi, gratiora dis immortalibus
esse arbitrantur; sed, cum eius generis copia de-
fecit, etiam ad innocentium supplicia descendunt.

17. Deum maxime Mercurium colunt: huius
sunt plurima simulacra; hunc omnium inventorem
artium ferunt, hunc viarum atque itinerum ducem,
hunc ad quaestus pecuniae mercaturasque habere
vim maximam arbitrantur. Post hunc Apollinem et 2
Martem et Iovem et Minervam. De his eandem fere,
quam reliquae gentes, habent opinionem: Apollinem
morbos depellere, Minervam operum atque artificio-
rum initia tradere, Iovem imperium caelestium tenere,
Martem bella regere. Huic, cum proelio dimicare 3

constituerunt, ea, quae bello ceperint, plerumque
devovent: qui superaverint, animalia capta immo-
4 lant reliquasque res in unum locum conferunt. Multis
in civitatibus harum rerum exstructos tumulos locis
5 consecratis conspicari licet; neque saepe accidit, ut
neglecta quispiam religione aut capta apud se oc-
cultare aut posita tollere auderet, gravissimumque
ei rei supplicium cum cruciatu constitutum est.

18. Galli se omnes ab Dite patre prognatos
2 praedicant idque ab druidibus proditum dicunt. Ob
eam causam spatia omnis temporis non numero
dierum, sed noctium finiunt; dies natales et men-
sium et annorum initia sic observant, ut noctem
3 dies subsequatur. In reliquis vitae institutis hoc
fere ab reliquis differunt, quod suos liberos, nisi
cum adoleverunt, ut munus militiae sustinere pos-
sint, palam ad se adire non patiuntur filiumque
puerili aetate in publico in conspectu patris assi-
stere turpe ducunt.

19. Viri, quantas pecunias ab uxoribus dotis
nomine acceperunt, tantas ex suis bonis aestima-
2 tione facta cum dotibus communicant. Huius omnis
pecuniae coniunctim ratio habetur fructusque ser-
vantur; uter eorum vita superarit, ad eum pars
utriusque cum fructibus superiorum temporum per-
3 venit. Viri in uxores, sicuti in liberos, vitae necis-
que habent potestatem; et cum pater familiae illu-
striore loco natus decessit, eius propinqui conveniunt
et, de morte si res in suspicionem venit, de uxo-
ribus in servilem modum quaestionem habent et, si
compertum est, igni atque omnibus tormentis ex-

cruciatas interficiunt. Funera sunt pro cultu Gallo- 4
rum magnifica et sumptuosa; omniaque, quae vivis
cordi fuisse arbitrantur, in ignem inferunt, etiam
animalia, ac paulo supra hanc memoriam servi et
clientes, quos ab iis dilectos esse constabat, iustis
funeribus confectis una cremabantur.

20. Quae civitates commodius suam rem publi-
cam administrare existimantur, habent legibus
sanctum, si quis quid de re publica a finitimis
rumore aut fama acceperit, uti ad magistratum de-
ferat neve cum quo alio communicet, quod saepe 2
homines temerarios atque imperitos falsis rumo-
ribus terreri et ad facinus impelli et de summis
rebus consilium capere cognitum est. Magistratus 3
quae visa sunt occultant, quaeque esse ex usu iudi-
caverunt, multitudini produnt. De re publica nisi
per concilium loqui non conceditur.

21. Germani multum ab hac consuetudine diffe-
runt. Nam neque druides habent, qui rebus divinis
praesint, neque sacrificiis student. Deorum numero 2
eos solos ducunt, quos cernunt et quorum aperte
opibus iuvantur, Solem et Vulcanum et Lunam,
reliquos ne fama quidem acceperunt. Vita omnis in 3
venationibus atque in studiis rei militaris consistit;
a parvulis labori ac duritiae student. Qui diutis- 4
sime impuberes permanserunt, maximam inter suos
ferunt laudem: hoc ali staturam, ali vires nervos-
que confirmari putant. Intra annum vero vicesimum 5
feminae notitiam habuisse in turpissimis habent re-
bus; cuius rei nulla est occultatio, quod et pro-
miscue in fluminibus perluuntur et pellibus aut

parvis rhenonum tegimentis utuntur magna corporis
parte nuda.

22. Agriculturae non student, maiorque pars
2 eorum victus in lacte, caseo, carne consistit. Neque
quisquam agri modum certum aut fines habet pro-
prios; sed magistratus ac principes in annos sin-
gulos gentibus cognationibusque hominum, cum una
coierunt, quantum et quo loco visum est agri attri-
3 buunt atque anno post alio transire cogunt. Eius
rei multas afferunt causas: ne assidua consuetudine
capti studium belli gerendi agricultura commutent;
ne latos fines parare studeant, potentioresque hu-
miliores possessionibus expellant; ne accuratius ad
frigora atque aestus vitandos aedificent; ne qua
oriatur pecuniae cupiditas, qua ex re factiones
4 dissensionesque nascuntur: ut animi aequitate ple-
bem contineant, cum suas quisque opes cum poten-
tissimis aequari videat.

23. Civitatibus maxima laus est quam latissime
2 circum se vastatis finibus solitudines habere. Hoc
proprium virtutis existimant, expulsos agris finitimos
cedere, neque quemquam prope audere consistere:
3 simul hoc se fore tutiores arbitrantur repentinae
4 incursionis timore sublato. Cum bellum civitas aut
illatum defendit aut infert, magistratus, qui ei bello
praesint, ut vitae necisque habeant potestatem, deli-
5 guntur. In pace nullus est communis magistratus,
sed principes regionum atque pagorum inter suos
6 ius dicunt controversiasque minuunt. Latrocinia
nullam habent infamiam, quae extra fines cuiusque
civitatis fiunt, atque ea iuventutis exercendae ac

desidiae minuendae causa fieri praedicant. Atque 7
ubi quis ex principibus in concilio dixit se ducem
fore, qui sequi velint, profiteantur, consurgunt ii, qui
et causam et hominem probant suumque auxilium
pollicentur atque ab multitudine collaudantur; qui 8
ex his secuti non sunt, in desertorum ac prodi-
torum numero ducuntur, omniumque his rerum
postea fides derogatur. Hospitem violare fas non 9
putant; qui quacumque de causa ad eos venerunt,
ab iniuria prohibent, sanctos habent, hisque om-
nium domus patent victusque communicatur.

24. Ac fuit antea tempus, cum Germanos Galli
virtute superarent, ultro bella inferrent, propter ho-
minum multitudinem agrique inopiam trans Rhenum
colonias mitterent. Itaque ea, quae fertilissima Ger- 2
maniae sunt, loca circum Hercyniam silvam, quam
Eratostheni et quibusdam Graecis fama notam esse
video, quam illi Orcyniam appellant, Volcae Tecto-
sages occupaverunt atque ibi consederunt; quae 3
gens ad hoc tempus his sedibus sese continet sum-
mamque habet iustitiae et bellicae laudis opinionem.
Nunc quoque in eadem [inopia] egestate patientia- 4
que Germani permanent, eodem victu et cultu cor-
poris utuntur; Gallis autem provinciarum propin- 5
quitas et transmarinarum rerum notitia multa ad
copiam atque usus largitur; paulatim assuefacti 6
superari multisque victi proeliis ne se quidem ipsi
cum illis virtute comparant.

25. Huius Hercyniae silvae, quae supra demon-
strata est, latitudo novem dierum iter expedito
patet; non enim aliter finiri potest, neque mensuras

2 itinerum noverunt. Oritur ab Helvetiorum et Ne-
metum et Rauracorum finibus rectaque fluminis
Danubii regione pertinet ad fines Dacorum et Anar-
3 tium; hinc se flectit sinistrorsus diversis ab flumine
regionibus multarumque gentium fines propter magni-
4 tudinem attingit; neque quisquam est huius Ger-
maniae, qui se aut adisse ad initium eius silvae
dicat, cum dierum iter LX processerit, aut, quo ex
5 loco oriatur, acceperit; multaque in ea genera fe-
rarum nasci constat, quae reliquis in locis visa non
sint; ex quibus quae maxime differant ab ceteris
et memoriae prodenda videantur, haec sunt.

26. Est bos cervi figura, cuius a media fronte
inter aures unum cornu exsistit excelsius magisque
2 directum his, quae nobis nota sunt, cornibus; ab
eius summo sicut palmae ramique late diffunduntur.
3 Eadem est feminae marisque natura, eadem forma
magnitudoque cornuum.

27. Sunt item, quae appellantur alces. Harum
est consimilis capris figura et varietas pellium, sed
magnitudine paulo antecedunt mutilaeque sunt cor-
2 nibus et crura sine nodis articulisque habent, neque
quietis causa procumbunt neque, si quo afflictae
casu conciderunt, erigere sese aut sublevare pos-
3 sunt. His sunt arbores pro cubilibus: ad eas se
applicant atque ita paulum modo reclinatae quietem
4 capiunt. Quarum ex vestigiis cum est animadversum
a venatoribus, quo se recipere consuerint, omnes
eo loco aut ab radicibus subruunt aut accidunt ar-
bores, tantum ut summa species earum stantium
5 relinquatur. Huc cum se consuetudine reclinaverunt,

infirmas arbores pondere affligunt atque una ipsae concidunt.

28. Tertium est genus eorum, qui uri appellantur. Hi sunt magnitudine paulo infra elephantos, 2
specie et colore et figura tauri. Magna vis eorum est et magna velocitas, neque homini neque ferae, quam conspexerunt, parcunt. Hos studiose foveis 3
captos interficiunt. Hoc se labore durant adulescentes atque hoc genere venationis exercent, et qui plurimos ex his interfecerunt, relatis in publicum cornibus, quae sint testimonio, magnam ferunt laudem. Sed assuescere ad homines et mansuefieri 4
ne parvuli quidem excepti possunt. Amplitudo cor- 5
nuum et figura et species multum a nostrorum boum cornibus differt. Haec studiose conquisita ab labris 6
argento circumcludunt atque in amplissimis epulis pro poculis utuntur.

29. Caesar, postquam per Ubios exploratores comperit Suebos sese in silvas recepisse, inopiam frumenti veritus, quod, ut supra demonstravimus, minime omnes Germani agriculturae student, constituit non progredi longius; sed, ne omnino metum 2
reditus sui barbaris tolleret atque ut eorum auxilia tardaret, reducto exercitu partem ultimam pontis, quae ripas Ubiorum contingebat, in longitudinem pedum ducentorum rescindit atque in extremo ponte 3
turrim tabulatorum quattuor constituit praesidiumque cohortium duodecim pontis tuendi causa ponit magnisque eum locum munitionibus firmat. Ei loco praesidioque Gaium Volcatium Tullum adulescentem praefecit. Ipse, cum maturescere frumenta inciperent, 4

ad bellum Ambiorigis profectus per Arduennam
silvam, quae est totius Galliae maxima atque ab
ripis Rheni finibusque Treverorum ad Nervios per-
tinet milibusque amplius quingentis in longitudinem
patet, Lucium Minucium Basilum cum omni equi-
tatu praemittit, si quid celeritate itineris atque op-
5 portunitate temporis proficere posset: monet, ut
ignes in castris fieri prohibeat, ne qua eius ad-
ventus procul significatio fiat; sese confestim sub-
sequi dicit.

30. Basilus, ut imperatum est, facit. Celeriter
contraque omnium opinionem confecto itinere multos
in agris inopinantes deprehendit; eorum indicio ad
ipsum Ambiorigem contendit, quo in loco cum pau-
2 cis equitibus esse dicebatur. Multum cum in omni-
bus rebus tum in re militari potest fortuna. Nam
sicut magno accidit casu, ut in ipsum incautum
etiam atque imparatum incideret, priusque eius ad-
ventus ab omnibus videretur, quam fama ac nuntius
afferretur, sic magnae fuit fortunae omni militari
instrumento, quod circum se habebat, erepto, redis
3 equisque comprehensis ipsum effugere mortem. Sed
hoc quoque factum est, quod aedificio circumdato
silva, ut sunt fere domicilia Gallorum, qui vitandi
aestus causa plerumque silvarum atque fluminum
petunt propinquitates, comites familiaresque eius
angusto in loco paulisper equitum nostrorum vim
4 sustinuerunt. His pugnantibus illum in equum qui-
dam ex suis intulit; fugientem silvae texerunt. Sic
et ad subeundum periculum et ad vitandum multum
fortuna valuit.

31. Ambiorix copias suas iudicione non con-
duxerit, quod proelio dimicandum non existimarit,
an tempore exclusus et repentino equitum adventu
prohibitus, cum reliquum exercitum subsequi cre-
deret, dubium est. Sed certe dimissis per agros 2
nuntiis sibi quemque consulere iussit. Quorum pars
in Arduennam silvam, pars in continentes paludes
profugit; qui proximi Oceano fuerunt, hi insulis 3
sese occultaverunt, quas aestus efficere consuerunt;
multi ex suis finibus egressi se suaque omnia alie- 4
nissimis crediderunt. Catuvolcus, rex dimidiae partis 5
Eburonum, qui una cum Ambiorige consilium inierat,
aetate iam confectus, cum laborem aut belli aut
fugae ferre non posset, omnibus precibus detestatus
Ambiorigem, qui eius consilii auctor fuisset, taxo,
cuius magna in Gallia Germaniaque copia est, se
exanimavit.

32. Segni Condrusique, ex gente et numero
Germanorum, qui sunt inter Eburones Treverosque,
legatos ad Caesarem miserunt oratum, ne se in
hostium numero duceret neve omnium Germanorum,
qui essent citra Rhenum, unam esse causam iudi-
caret: nihil se de bello cogitavisse, nulla Ambiorigi
auxilia misisse. Caesar explorata re quaestione 2
captivorum, si qui ad eos Eburones ex fuga con-
venissent, ad se ut reducerentur, imperavit; si ita
fecissent, fines eorum se violaturum negavit. Tum 3
copiis in tris partes distributis impedimenta omnium
legionum Aduatucam contulit. Id castelli nomen est. 4
Hoc fere est in mediis Eburonum finibus, ubi Titu-
rius atque Aurunculeius hiemandi causa consederant.

5 Hunc cum reliquis rebus locum probarat, tum quod
superioris anni munitiones integrae manebant, ut
militum laborem sublevaret. Praesidio impedimentis
legionem quartamdecimam reliquit, unam ex his
tribus, quas proxime conscriptas ex Italia traduxe-
6 rat. Ei legioni castrisque Quintum Tullium Cicero-
nem praeficit ducentosque equites attribuit.

33. Partito exercitu Titum Labienum cum legio-
nibus tribus ad Oceanum versus in eas partes, quae
2 Menapios attingunt, proficisci iubet; Gaium Trebo-
nium cum pari legionum numero ad eam regionem,
quae ad Aduatucos adiacet, depopulandam mittit;
3 ipse cum reliquis tribus ad flumen Scaldem, quod
influit in Mosam, extremasque Arduennae partes
ire constituit, quo cum paucis equitibus profectum
4 Ambiorigem audiebat. Discedens post diem septimum
sese reversurum confirmat; quam ad diem ei legioni,
quae in praesidio relinquebatur, deberi frumentum
5 sciebat. Labienum Treboniumque hortatur, si rei
publicae commodo facere possint, ad eum diem
revertantur, ut rursus communicato consilio explora-
tisque hostium rationibus aliud initium belli capere
possent.

34. Erat, ut supra demonstravimus, manus
certa nulla, non oppidum, non praesidium, quod
se armis defenderet, sed in omnes partes dispersa
2 multitudo. Ubi cuique aut valles abdita aut locus
silvestris aut palus impedita spem praesidii aut
3 salutis aliquam offerebat, consederat. Haec loca
vicinitatibus erant nota, magnamque res diligentiam
requirebat non in summa exercitus tuenda (nullum

enim poterat universis a perterritis ac dispersis periculum accidere), sed in singulis militibus conservandis; quae tamen ex parte res ad salutem exercitus pertinebat. Nam et praedae cupiditas 4
multos longius evocabat, et silvae incertis occultisque itineribus confertos adire prohibebant. Si 5
negotium confici stirpemque hominum sceleratorum interfici vellet, dimittendae plures manus diducendique erant milites; si continere ad signa mani- 6
pulos vellet, ut instituta ratio et consuetudo exercitus Romani postulabat, locus ipse erat praesidio barbaris, neque ex occulto insidiandi et dispersos circumveniendi singulis deerat audacia. Ut in eius- 7
modi difficultatibus, quantum diligentia provideri poterat, providebatur, ut potius in nocendo aliquid praetermitteretur, etsi omnium animi ad ulciscendum ardebant, quam cum aliquo militum detrimento noceretur. Dimittit ad finitimas civitates 8
nuntios Caesar: omnes evocat spe praedae ad diripiendos Eburones, ut potius in silvis Gallorum vita quam legionarius miles periclitetur, simul ut magna multitudine circumfusa pro tali facinore stirps ac nomen civitatis tollatur. Magnus undique numerus 9
celeriter convenit.

35. Haec in omnibus Eburonum partibus gerebantur, diesque appetebat septimus, quem ad diem Caesar ad impedimenta legionemque reverti constituerat. Hic, quantum in bello fortuna possit et 2
quantos afferat casus, cognosci potuit. Dissipatis 3
ac perterritis hostibus, ut demonstravimus, manus erat nulla, quae parvam modo causam timoris

4 afferret. Trans Rhenum ad Germanos pervenit fama,
diripi Eburones atque ultro omnes ad praedam
5 evocari. Cogunt equitum duo milia Sugambri, qui
sunt proximi Rheno, a quibus receptos ex fuga
6 Tencteros atque Usipetes supra docuimus. Trans-
eunt Rhenum navibus ratibusque triginta milibus
passuum infra eum locum, ubi pons erat perfectus
praesidiumque a Caesare relictum; primos Ebu-
ronum fines adeunt; multos ex fuga dispersos ex-
cipiunt, magno pecoris numero, cuius sunt cupi-
dissimi barbari, potiuntur. Invitati praeda longius
7 procedunt. Non hos palus in bello latrociniisque
natos, non silvae morantur. Quibus in locis sit
Caesar, ex captivis quaerunt; profectum longius
reperiunt omnemque exercitum discessisse cogno-
8 scunt. Atque unus ex captivis, 'quid vos', inquit,
'hanc miseram ac tenuem sectamini praedam, qui-
bus licet iam esse fortunatissimis? Tribus horis
Aduatucam venire potestis: huc omnes suas for-
9 tunas exercitus Romanorum contulit; praesidii tan-
tum est, ut ne murus quidem cingi possit, neque
10 quisquam egredi extra munitiones audeat'. Oblata
spe Germani, quam nacti erant praedam, in occulto
relinquunt; ipsi Aduatucam contendunt usi eodem
duce, cuius haec indicio cognoverant.

36. Cicero, qui omnes superiores dies praeceptis Caesaris cum summa diligentia milites in castris continuisset ac ne calonem quidem quemquam extra munitionem egredi passus esset, septimo die diffidens de numero dierum Caesarem fidem servaturum, quod longius progressum audiebat,

neque ulla de reditu eius fama afferebatur, simul 2
eorum permotus vocibus, qui illius patientiam paene
obsessionem appellabant, siquidem ex castris egredi
non liceret, nullum eiusmodi casum exspectans,
quo novem oppositis legionibus maximoque equitatu
dispersis ac paene deletis hostibus in milibus pas-
suum tribus offendi posset, quinque cohortes fru-
mentatum in proximas segetes mittit, quas inter et
castra unus omnino collis intererat. Complures 3
erant ex legionibus aegri relicti; ex quibus qui
hoc spatio dierum convaluerant, circiter CCC, sub
vexillo una mittuntur; magna praeterea multitudo
calonum, magna vis iumentorum, quae in castris
subsederant, facta potestate sequitur.

37. Hoc ipso tempore et casu Germani equites
interveniunt protinusque eodem illo, quo venerant,
cursu ab decumana porta in castra irrumpere co-
nantur, nec prius sunt visi obiectis ab ea parte 2
silvis, quam castris appropinquarent, usque eo ut,
qui sub vallo tenderent mercatores, recipiendi sui
facultatem non haberent. Inopinantes nostri re nova 3
perturbantur, ac vix primum impetum cohors in
statione sustinet. Circumfunduntur ex reliquis hostes 4
partibus, si quem aditum reperire possent. Aegre 5
portas nostri tuentur, reliquos aditus locus ipse
per se munitioque defendit. Totis trepidatur castris, 6
atque alius ex alio causam tumultus quaerit; neque
quo signa ferantur neque quam in partem quisque
conveniat, provident. Alius iam castra capta pronun- 7
tiat, alius deleto exercitu atque imperatore victores
barbaros venisse contendit; plerique novas sibi ex loco 8

religiones fingunt Cottaeque et Titurii calamitatem,
qui in eodem occiderint castello, ante oculos ponunt.
9 Tali timore omnibus perterritis confirmatur opinio
barbaris, ut ex captivo audierant, nullum esse intus
10 praesidium. Perrumpere nituntur seque ipsi adhor-
tantur, ne tantam fortunam ex manibus dimittant.

38. Erat aeger cum praesidio relictus Publius
Sextius Baculus, qui primum pilum ad Caesarem
duxerat, cuius mentionem superioribus proeliis feci-
2 mus, ac diem iam quintum cibo caruerat. Hic dif-
fisus suae atque omnium saluti inermis ex taber-
naculo prodit, videt imminere hostes atque in summo
esse rem discrimine, capit arma a proximis atque
3 in porta consistit. Consequuntur hunc centuriones
eius cohortis, quae in statione erat; paulisper una
4 proelium sustinent. Relinquit animus Sextium gra-
vibus acceptis vulneribus; aegre per manus tractus
5 servatur. Hoc spatio interposito reliqui sese confir-
mant tantum, ut in munitionibus consistere audeant
speciemque defensorum praebeant.

39. Interim confecta frumentatione milites nostri
clamorem exaudiunt; praecurrunt equites; quanto res
2 sit in periculo cognoscunt. Hic vero nulla munitio est,
quae perterritos recipiat: modo conscripti atque usus
militaris imperiti ad tribunum militum centurionesque
ora convertunt; quid ab his praecipiatur, exspectant.
3 Nemo est tam fortis, quin rei novitate perturbetur.
4 Barbari signa procul conspicati oppugnatione desi-
stunt; redisse primo legiones credunt, quas longius
discessisse ex captivis cognoverant; postea despecta
paucitate ex omnibus partibus impetum faciunt.

40. Calones in proximum tumulum procurrunt.
Hinc celeriter deiecti se in signa manipulosque
coniciunt; eo magis timidos perterrent milites. Alii, 2
cuneo facto ut celeriter perrumpant, censent, quo-
niam tam propinqua sint castra, et si pars aliqua
circumventa ceciderit, at reliquos servari posse
confidunt; alii, ut in iugo consistant atque eundem 3
omnes ferant casum. Hoc veteres non probant mi- 4
lites, quos sub vexillo una profectos docuimus. Ita-
que inter se cohortati duce Gaio Trebonio, equite
Romano, qui eis erat praepositus, per medios ho-
stes perrumpunt incolumesque ad unum omnes in
castra perveniunt. Hos subsecuti calones equitesque 5
eodem impetu militum virtute servantur. At ii, qui 6
in iugo constiterant, nullo etiam nunc usu rei mili-
taris percepto neque in eo, quod probaverant, con-
silio permanere, ut se loco superiore defenderent,
neque eam, quam prodesse aliis vim celeritatemque
viderant, imitari potuerunt, sed se in castra recipere
conati iniquum in locum demiserunt. Centuriones, 7
quorum nonnulli ex inferioribus ordinibus reliqua-
rum legionum virtutis causa in superiores erant
ordines huius legionis traducti, ne ante partam rei
militaris laudem amitterent, fortissime pugnantes
conciderunt. Militum pars horum virtute submotis 8
hostibus praeter spem incolumis in castra pervenit,
pars a barbaris circumventa periit.

41. Germani desperata expugnatione castrorum,
quod nostros iam constitisse in munitionibus vide-
bant, cum ea praeda, quam in silvis deposuerant,
trans Rhenum sese receperunt Ac tantus fuit etiam 2

post discessum hostium terror, ut ea nocte, cum
Gaius Volusenus missus cum equitatu ad castra
venisset, fidem non faceret adesse cum incolumi
3 Caesarem exercitu. Sic omnino animos timor prae-
occupaverat, ut paene alienata mente deletis om-
nibus copiis equitatum se ex fuga recepisse dicerent,
neque incolumi exercitu Germanos castra oppugna-
4 turos fuisse contenderent. Quem timorem Caesaris
adventus sustulit.

42. Reversus ille eventus belli non ignorans
unum, quod cohortes ex statione et praesidio essent
emissae, questus (ne minimo quidem casu locum
relinqui debuisse) multum fortunam in repentino
2 hostium adventu potuisse iudicavit, multo etiam
amplius, quod paene ab ipso vallo portisque castro-
3 rum barbaros avertisset. Quarum omnium rerum
maxime admirandum videbatur, quod Germani, qui
eo consilio Rhenum transierant, ut Ambiorigis fines
depopularentur, ad castra Romanorum delati opta-
tissimum Ambiorigi beneficium obtulerunt.

43. Caesar rursus ad vexandos hostes profectus
magno coacto numero ex finitimis civitatibus in
2 omnes partes dimittit. Omnes vici atque omnia
aedificia, quae quisque conspexerat, incendebantur;
3 praeda ex omnibus locis agebatur; frumenta non
solum tanta multitudine iumentorum atque hominum
consumebantur, sed etiam anni tempore atque im-
bribus procubuerant, ut, si qui etiam in praesentia
se occultassent, tamen his deducto exercitu rerum
4 omnium inopia pereundum videretur. Ac saepe in
eum locum ventum est tanto in omnes partes diviso

equitatu, ut modo visum ab se Ambiorigem in fuga
circumspicerent captivi nec plane etiam abisse ex
conspectu contenderent, ut spe consequendi illata 5
atque infinito labore suscepto, qui se summam ab
Caesare gratiam inituros putarent, paene naturam
studio vincerent, semperque paulum ad summam
felicitatem defuisse videretur, atque ille latebris aut 6
saltibus se eriperet et noctu occultatus alias re-
giones partesque peteret non maiore equitum prae-
sidio quam quattuor, quibus solis vitam suam com-
mittere audebat.

44. Tali modo vastatis regionibus exercitum
Caesar duarum cohortium damno Durocortorum Re-
morum reducit, concilioque in eum locum Galliae
indicto de coniuratione Senonum et Carnutum quae-
stionem habere instituit et de Accone, qui princeps 2
eius consilii fuerat, graviore sententia pronuntiata
more maiorum supplicium sumpsit. Nonnulli iudi- 3
cium veriti profugerunt. Quibus cum aqua atque
igni interdixisset, duas legiones ad fines Trevero-
rum, duas in Lingonibus, sex reliquas in Senonum
finibus Agedinci in hibernis collocavit frumentoque
exercitui proviso, ut instituerat, in Italiam ad con-
ventus agendos profectus est.

C. IULII CAESARIS

DE BELLO GALLICO

LIBER SEPTIMUS.

ARGUMENTUM.

[A. U. C. 702.] Cum Caesar motu urbano in Italia retineri ferretur, multae Gallorum gentes de recuperanda libertate conspirant c. 1. Primi Carnutes, deinde Arverni auctore Vercingetorige bellum suscipiunt; his Bituriges se adiungunt c. 2—5. Caesar ex Italia reversus de improviso Arvernos invadit et opprimit c. 6—8; legionibus quam celerrime in unum locum coactis Boiis auxilio proficiscitur, quorum oppidum Gorgobinam hostes duce Vercingetorige oppugnabant c. 9—11. In itinere Vellaunodunum, Genabum, Noviodunum oppida capit c. 12—13; deinde Avaricum, cui soli ceteris Biturigum oppidis incensis Galli pepercerant, cum aliquamdiu fortiter defensum esset, expugnat c. 14—27. Dum Galli a Vercingetorige incitati bello continuando operam dant, Caesar Aeduorum turbis a bello avocatur c. 29—33; quibus compositis Labienum cum exercitus parte in Senones Parisiosque delegat; ipse ad Gergoviam proficiscitur c. 34—36. Hanc oppugnans, cum iterum in Aeduis turbae excitatae essent c. 32—39, Caesar auxiliorum ab Aeduis missorum defectioni occursurus cum exercitus parte his obviam proficiscitur c. 40. Interim castra aegre a Gallorum impetu defenduntur c. 41. Cum reversus esset in castra Caesar, Aedui deficiunt c. 42, 43. Romani Gergoviam impetu ca-

pere conati magna cum clade repulsi sunt c. 44—51. Itaque Caesar oratione ad milites habita obsidionem solvit c. 52, 53, et castra in Aeduos movet c. 54—56; ibi Labienum, qui res prospere in Parisiis gesserat, sibi adiungit c. 57—62. Aeduorum exemplum imitati omnes fere Galli deficiunt; Vercingetorigem summum ducem constituunt; at vincuntur a Caesare c. 62—67. Vercingetorix Alesiam se confert omnemque Galliam ad bellum evocat c. 68—71. Hanc urbem Caesar circumvallat; alias munitiones contra exteriorem hostem exstruit c. 72—74. Galli socios obsidione liberare conati, magno detrimento repelluntur c. 75—88. Alesia et Vercingetorix deduntur c. 89; Aeduis, Arvernis item in deditionem acceptis Caesar legiones in hiberna distribuit c. 90.

1. Quieta Gallia Caesar, ut constituerat, in Italiam ad conventus agendos proficiscitur. Ibi cognoscit de Clodii caede, *de* senatusque consulto certior factus, ut omnes iuniores Italiae coniurarent, delectum tota provincia habere instituit. Eae res in 2
Galliam Transalpinam celeriter perferuntur. Addunt ipsi et affingunt rumoribus Galli, quod res poscere videbatur, retineri urbano motu Caesarem neque in tantis dissensionibus ad exercitum venire posse. Hac impulsi occasione, qui iam ante se populi Ro- 3
mani imperio subiectos dolerent, liberius atque audacius de bello consilia inire incipiunt. Indictis 4
inter se principes Galliae conciliis silvestribus ac remotis locis queruntur de Acconis morte; posse hunc casum ad ipsos recidere demonstrant; mise- 5
rantur communem Galliae fortunam; omnibus pollicitationibus ac praemiis deposcunt, qui belli initium faciant et sui capitis periculo Galliam in libertatem vindicent. Imprimis rationem esse habendam dicunt, 6

priusquam eorum clandestina consilia efferantur,
7 ut Caesar ab exercitu intercludatur. Id esse facile,
quod neque legiones audeant absente imperatore
ex hibernis egredi, neque imperator sine praesidio
8 ad legiones pervenire possit. Postremo in acie
praestare interfici, quam non veterem belli glo-
riam libertatemque, quam a maioribus acceperint,
recuperare.

2. His rebus agitatis profitentur Carnutes se
nullum periculum communis salutis causa recusare,
principesque ex omnibus bellum facturos polli-
2 centur et, quoniam in praesentia obsidibus cavere
inter se non possint, ne res efferatur, ut iureiu-
rando ac fide sanciatur, petunt, collatis militaribus
signis, quo more eorum gravissima caerimonia con-
tinetur, ne facto initio belli ab reliquis deserantur.
3 Tum collaudatis Carnutibus dato iureiurando ab
omnibus, qui aderant, tempore eius rei constituto
ab concilio disceditur.

3. Ubi ea dies venit, Carnutes Gutruato et Con-
connetodumno ducibus, desperatis hominibus, Gena-
bum signo dato concurrunt civesque Romanos, qui ne-
gotiandi causa ibi constiterant, in his Gaium Fufium
Citam, honestum equitem Romanum, qui rei frumen-
tariae iussu Caesaris praeerat, interficiunt bonaque
2 eorum diripiunt. Celeriter ad omnes Galliae civi-
tates fama perfertur. Nam ubicumque maior atque
illustrior incidit res, clamore per agros regionesque
significant; hunc alii deinceps excipiunt et proximis
3 tradunt, ut tum accidit. Nam quae Genabi oriente
sole gesta essent, ante primam confectam vigiliam

in finibus Arvernorum audita sunt, quod spatium est milium passuum circiter centum LX.

4. Simili ratione ibi Vercingetorix, Celtilli filius,
Arvernus, summae potentiae adulescens, cuius pater
principatum Galliae totius obtinuerat et ob eam
causam, quod regnum appetebat, ab civitate erat
interfectus, convocatis suis clientibus facile incendit.
Cognito eius consilio ad arma concurritur. Prohi- 2
betur a Gobannitione, patruo suo, reliquisque prin-
cipibus, qui hanc temptandam fortunam non existi-
mabant; expellitur ex oppido Gergovia; non destitit 3
tamen atque in agris habet delectum egentium ac
perditorum. Hac coacta manu, quoscumque adit 4
ex civitate, ad suam sententiam perducit; hortatur,
ut communis libertatis causa arma capiant, magnis-
que coactis copiis adversarios suos, a quibus paulo
ante erat eiectus, expellit ex civitate. Rex ab suis 5
appellatur. Dimittit quoquo versus legationes; ob-
testatur, ut in fide maneant. Celeriter sibi Senones, 6
Parisios, Pictones, Cadurcos, Turonos, Aulercos,
Lemovices, Andos reliquosque omnes, qui Oceanum
attingunt, adiungit: omnium consensu ad eum de-
fertur imperium. Qua oblata potestate omnibus his 7
civitatibus obsides imperat, certum numerum militum
ad se celeriter adduci iubet; armorum quantum 8
quaeque civitas domi quodque ante tempus efficiat,
constituit; imprimis equitatui studet. Summae dili- 9
gentiae summam imperii severitatem addit; magni-
tudine supplicii dubitantes cogit. Nam maiore com- 10
misso delicto igni atque omnibus tormentis necat,
leviore de causa auribus desectis aut singulis effossis

oculis domum remittit, ut sint reliquis documento
et magnitudine poenae perterreant alios.

5. His suppliciis celeriter coacto exercitu Lucte-
rium Cadurcum, summae hominem audaciae, cum
parte copiarum in Rutenos mittit; ipse in Bituriges
2 proficiscitur. Eius adventu Bituriges ad Aeduos,
quorum erant in fide, legatos mittunt subsidium ro-
gatum, quo facilius hostium copias sustinere possint.
3 Aedui de consilio legatorum, quos Caesar ad exer-
citum reliquerat, copias equitatus peditatusque sub-
4 sidio Biturigibus mittunt. Qui cum ad flumen Li-
gerim venissent, quod Bituriges ab Aeduis dividit,
paucos dies ibi morati neque flumen transire ausi
5 domum revertuntur legatisque nostris renuntiant, se
Biturigum perfidiam veritos revertisse, quibus id
consilii fuisse cognoverint, ut, si flumen transissent,
una ex parte ipsi, altera Arverni se circumsisterent.
6 Id eane de causa, quam legatis pronuntiarunt, an
perfidia adducti fecerint, quod nihil nobis constat,
7 non videtur pro certo esse proponendum. Bituriges
eorum discessu statim cum Arvernis iunguntur.

6. His rebus in Italiam Caesari nuntiatis cum
iam ille urbanas res virtute Gnei Pompei commo-
diorem in statum pervenisse intellegeret, in Trans-
2 alpinam Galliam profectus est. Eo cum venisset,
magna difficultate afficiebatur, qua ratione ad exer-
3 citum pervenire posset. Nam si legiones in provin-
ciam arcesseret, se absente in itinere proelio dimi-
4 caturas intellegebat; si ipse ad exercitum contenderet,
ne iis quidem eo tempore, qui quieti viderentur,
suam salutem recte committi videbat.

7. Interim Lucterius Cadurcus in Rutenos missus
eam civitatem Arvernis conciliat. Progressus in Ni- 2
tiobriges et Gabalos ab utrisque obsides accipit
et magna coacta manu in provinciam Narbonem
versus eruptionem facere contendit. Qua re nuntiata 3
Caesar omnibus consiliis antevertendum existimavit,
ut Narbonem proficisceretur. Eo cum venisset, ti- 4
mentes confirmat, praesidia in Rutenis provinciali-
bus, Volcis Arecomicis, Tolosatibus circumque Nar-
bonem, quae loca hostibus erant finitima, constituit,
partem copiarum ex provincia supplementumque, 5
quod ex Italia adduxerat, in Helvios, qui fines Ar-
vernorum contingunt, convenire iubet.

8. His rebus comparatis represso iam Lucterio
et remoto, quod intrare intra praesidia periculosum
putabat, in Helvios proficiscitur. Etsi mons Cevenna, 2
qui Arvernos ab Helviis discludit, durissimo tempore
anni altissima nive iter impediebat, tamen discussa
nive sex in altitudinem pedum atque ita viis patefactis
summo militum sudore ad fines Arvernorum pervenit.
Quibus oppressis inopinantibus, quod se Cevenna ut 3
muro munitos existimabant, ac ne singulari quidem
umquam homini eo tempore anni semitae patuerant,
equitibus imperat, ut quam latissime possint vagentur
et quam maximum hostibus terrorem inferant. Cele- 4
riter haec fama ac nuntiis ad Vercingetorigem per-
feruntur; quem perterriti omnes Arverni circumsistunt
atque obsecrant, ut suis fortunis consulat, neu se ab
hostibus diripi patiatur, praesertim cum videat omne
ad se bellum translatum. Quorum ille precibus per- 5
motus castra ex Biturigibus movet in Arvernos versus.

9. At Caesar biduum in his locis moratus, quod
haec de Vercingetorige usu ventura opinione prae-
ceperat, per causam supplementi equitatusque co-
2 gendi ab exercitu discedit, Brutum adulescentem
his copiis praeficit; hunc monet, ut in omnes partes
equites quam latissime pervagentur: daturum se
3 operam, ne longius triduo ab castris absit. His
constitutis rebus, suis inopinantibus, quam maximis
4 potest itineribus Viennam pervenit. Ibi nanctus
recentem equitatum, quem multis ante diebus eo
praemiserat, neque diurno neque nocturno itinere
intermisso per fines Aeduorum in Lingones conten-
dit, ubi duae legiones hiemabant, ut, si quid etiam
de sua salute ab Aeduis iniretur consilii, celeritate
5 praecurreret. Eo cum pervenisset, ad reliquas le-
giones mittit priusque omnes in unum locum cogit,
quam de eius adventu Arvernis nuntiari posset.
6 Hac re cognita Vercingetorix rursus in Bituriges
exercitum reducit atque inde profectus Gorgobinam,
Boiorum oppidum, quos ibi Helvetico proelio victos
Caesar collocaverat Aeduisque attribuerat, oppu-
gnare instituit.

10. Magnam haec res Caesari difficultatem ad
consilium capiendum afferebat, si reliquam partem
hiemis uno loco legiones contineret, ne stipendiariis
Aeduorum expugnatis cuncta Gallia deficeret, quod
nullum amicis in eo praesidium videretur positum
esse; si maturius ex hibernis educeret, ne ab re
2 frumentaria duris subvectionibus laboraret. Prae-
stare visum est tamen omnes difficultates perpeti,
quam tanta contumelia accepta omnium suorum

voluntates alienare. Itaque cohortatus Aeduos de 3
supportando commeatu praemittit ad Boios, qui de
suo adventu doceant hortenturque, ut in fide maneant
atque hostium impetum magno animo sustineant.
Duabus Agedinci legionibus atque impedimentis to- 4
tius exercitus relictis ad Boios proficiscitur.

11. Altero die cum ad oppidum Senonum Vel-
launodunum venisset, ne quem post se hostem re-
linqueret, quo expeditiore re frumentaria uteretur,
oppugnare instituit idque biduo circumvallavit; tertio 2
die missis ex oppido legatis de deditione arma con-
ferri, iumenta produci, sescentos obsides dari iubet.
Ea qui conficeret, C. Trebonium legatum relinquit. 3
Ipse [ut quam primum iter faceret] Genabum Car-
nutum proficiscitur; qui tum primum allato nuntio 4
de oppugnatione Vellaunoduni, cum longius eam
rem ductum iri existimarent, praesidium Genabi
tuendi causa, quod eo mitterent, comparabant. Huc 5
biduo pervenit. Castris ante oppidum positis, diei
tempore exclusus in posterum oppugnationem differt
quaeque ad eam rem usui sint militibus imperat
et, quod oppidum Genabum pons fluminis Ligeris 6
continebat, veritus, ne noctu ex oppido profugerent,
duas legiones in armis excubare iubet. Genabenses 7
paulo ante mediam noctem silentio ex oppido egressi
flumen transire coeperunt. Qua re per exploratores 8
nuntiata Caesar legiones, quas expeditas esse ius-
serat, portis incensis intromittit atque oppido po-
titur perpaucis ex hostium numero desideratis, quin
cuncti caperentur, quod pontis atque itinerum an-
gustiae multitudinis fugam intercluserant. Oppidum 9

diripit atque incendit, praedam militibus donat, exercitum Ligerem traducit atque in Biturigum fines pervenit.

12. Vercingetorix, ubi de Caesaris adventu co-
gnovit, oppugnatione destitit atque obviam Caesari
2 proficiscitur. Ille oppidum Biturigum positum in via
3 Noviodunum oppugnare instituerat. Quo ex oppido
cum legati ad eum venissent oratum, ut sibi igno-
sceret suaeque vitae consuleret, ut celeritate reli-
quas res conficeret, qua pleraque erat consecutus,
arma conferri, equos produci, obsides dari iubet.
4 Parte iam obsidum tradita, cum reliqua administra-
rentur, centurionibus et paucis militibus intromissis,
qui arma iumentaque conquirerent, equitatus ho-
stium procul visus est, qui agmen Vercingetorigis
5 antecesserat. Quem simulatque oppidani conspexe-
runt atque in spem auxilii venerunt, clamore sub-
lato arma capere, portas claudere, murum com-
6 plere coeperunt. Centuriones in oppido, cum ex
significatione Gallorum novi aliquid ab iis iniri
consilii intellexissent, gladiis destrictis portas occu-
paverunt suosque omnes incolumes receperunt.

13. Caesar ex castris equitatum educi iubet,
proelium equestre committit; laborantibus iam suis
Germanos equites circiter CCCC submittit, quos ab
2 initio habere secum instituerat. Eorum impetum
Galli sustinere non potuerunt atque in fugam con-
iecti multis amissis se ad agmen receperunt. Quibus
profligatis rursus oppidani perterriti comprehensos
eos, quorum opera plebem concitatam existimabant,
ad Caesarem perduxerunt seseque ei dediderunt.

Quibus rebus confectis Caesar ad oppidum Ava- 3
ricum, quod erat maximum munitissimumque in
finibus Biturigum atque agri fertilissima regione,
profectus est, quod eo oppido recepto civitatem
Biturigum se in potestatem redacturum confidebat.

14. Vercingetorix tot continuis incommodis Vel-
launoduni, Genabi, Novioduni acceptis suos ad con-
cilium convocat. Docet longe alia ratione esse bellum 2
gerendum, atque antea gestum sit. Omnibus modis
huic rei studendum, ut pabulatione et commeatu
Romani prohibeantur. Id esse facile, quod equitatu 3
ipsi abundent et quod anni tempore subleventur.
Pabulum secari non posse; necessario dispersos 4
hostes ex aedificiis petere; hos omnes cotidie ab
equitibus deleri posse. Praeterea salutis causa rei fa- 5
miliaris commoda neglegenda; vicos atque aedificia
incendi oportere hoc spatio obvia quoquo versus,
quo pabulandi causa adire posse videantur. Harum 6
ipsis rerum copiam suppetere, quod, quorum in
finibus bellum geratur, eorum opibus subleventur;
Romanos aut inopiam non laturos aut magno peri- 7
culo longius ab castris processuros; neque interesse 8
ipsosne interficiant, impedimentisne exuant, quibus
amissis bellum geri non possit. Praeterea oppida 9
incendi oportere, quae non munitione et loci natura
ab omni sint periculo tuta, neu suis sint ad detrac-
tandam militiam receptacula neu Romanis propo-
sita ad copiam commeatus praedamque tollendam.
Haec si gravia aut acerba videantur, multo illa 10
gravius aestimare, liberos, coniuges in servitutem abs-
trahi, ipsos interfici; quae sit necesse accidere victis.

15. Omnium consensu hac sententia probata uno die amplius XX urbes Biturigum incenduntur. Hoc idem fit in reliquis civitatibus; in omnibus
2 partibus incendia conspiciuntur. Quae etsi magno cum dolore omnes ferebant, tamen hoc sibi solacii proponebant, quod se prope explorata victoria cele-
3 riter amissa reciperaturos confidebant. Deliberatur de Avarico in communi concilio, incendi placeret
4 an defendi. Procumbunt omnibus Gallis ad pedes Bituriges, ne pulcherrimam prope totius Galliae urbem, quae praesidio et ornamento sit civitati,
5 suis manibus succendere cogerentur: facile se loci natura defensuros dicunt, quod prope ex omnibus partibus flumine et palude circumdata unum habeat
6 et perangustum aditum. Datur petentibus venia dissuadente primo Vercingetorige, post concedente et precibus ipsorum et misericordia vulgi. Defensores oppido idonei deliguntur.

16. Vercingetorix minoribus Caesarem itineribus subsequitur et locum castris deligit paludibus silvisque munitum ab Avarico longe milia passuum XVI.
2 Ibi per certos exploratores in singula diei tempora, quae ad Avaricum agerentur, cognoscebat et, quid
3 fieri vellet, imperabat. Omnes nostras pabulationes frumentationesque observabat dispersosque, cum longius necessario procederent, adoriebatur magnoque incommodo afficiebat, etsi, quantum ratione provideri poterat, ab nostris occurrebatur, ut incertis temporibus diversisque itineribus iretur.

17. Castris ad eam partem oppidi positis Caesar, quae intermissa a flumine et a paludibus aditum,

ut supra diximus, angustum habebat, aggerem ap-
parare, vineas agere, turres duas constituere coepit;
nam circumvallare loci natura prohibebat. De re 2
frumentaria Boios atque Aeduos adhortari non de-
stitit; quorum alteri, quod nullo studio agebant,
non multum adiuvabant, alteri non magnis faculta-
tibus, quod civitas erat exigua et infirma, celeriter,
quod habuerunt, consumpserunt. Summa difficultate 3
rei frumentariae affecto exercitu tenuitate Boiorum,
indiligentia Aeduorum, incendiis aedificiorum, usque
eo ut complures dies frumento milites caruerint et
pecore ex longinquioribus vicis adacto extremam
famem sustentarent, nulla tamen vox est ab iis
audita populi Romani maiestate et superioribus
victoriis indigna. Quin etiam Caesar cum in opere 4
singulas legiones appellaret et, si acerbius inopiam
ferrent, se dimissurum oppugnationem diceret, uni-
versi ab eo, ne id faceret, petebant: sic se com- 5
plures annos illo imperante meruisse, ut nullam
ignominiam acciperent, nusquam infecta re disce-
derent; hoc se ignominiae laturos loco, si inceptam 6
oppugnationem reliquissent; praestare omnes per- 7
ferre acerbitates, quam non civibus Romanis, qui
Genabi perfidia Gallorum interissent, parentarent.
Haec eadem centurionibus tribunisque militum man- 8
dabant, ut per eos ad Caesarem deferrentur.

18. Cum iam muro turres appropinquassent, ex captivis Caesar cognovit Vercingetorigem consumpto pabulo castra movisse propius Avaricum atque ipsum cum equitatu expeditisque, qui inter equites proeliari consuessent, insidiarum causa eo profectum,

quo nostros postero die pabulatum venturos arbi-
2 traretur. Quibus rebus cognitis media nocte silentio
3 profectus ad hostium castra mane pervenit. Illi
celeriter per exploratores adventu Caesaris cognito
carros impedimentaque sua in artiores silvas abdi-
derunt, copias omnes in loco edito atque aperto in-
4 struxerunt. Qua re nuntiata Caesar celeriter sarcinas
conferri, arma expediri iussit.

19. Collis erat leniter ab infimo acclivis. Hunc
ex omnibus fere partibus palus difficilis atque im-
pedita cingebat non latior pedibus quinquaginta.
2 Hoc se colle interruptis pontibus Galli fiducia loci
continebant generatimque distributi in civitates
omnia vada eius paludis ac saltus obtinebant sic
animo parati, ut, si eam paludem Romani perrum-
pere conarentur, haesitantes premerent ex loco su-
3 periore, ut, qui propinquitatem loci videret, paratos
prope aequo Marte ad dimicandum existimaret,
qui iniquitatem condicionis perspiceret, inani simu-
4 latione sese ostentare cognosceret. Indignantes
milites Caesar, quod conspectum suum hostes per-
ferre possent tantulo spatio interiecto, et signum
proelii exposcentes edocet, quanto detrimento et
quot virorum fortium morte necesse sit constare
5 victoriam; quos cum sic animo paratos videat, ut
nullum pro sua laude periculum recusent, summae
se iniquitatis condemnari debere, nisi eorum vitam
6 sua salute habeat cariorem. Sic milites consolatus
eodem die reducit in castra reliquaque, quae ad
oppugnationem pertinebant oppidi, administrare
instituit.

20. Vercingetorix, cum ad suos redisset, pro-
ditionis insimulatus, quod castra propius Romanos
movisset, quod cum omni equitatu discessisset,
quod sine imperio tantas copias reliquisset, quod
eius discessu Romani tanta opportunitate et celeri-
tate venissent — non haec omnia fortuito aut sine 2
consilio accidere potuisse; regnum illum Galliae
malle Caesaris concessu quam ipsorum habere bene-
ficio —: tali modo accusatus ad haec respondit: quod 3
castra movisset, factum inopia pabuli etiam ipsis
hortantibus; quod propius Romanos accessisset,
persuasum loci opportunitate, qui se ipse sine mu-
nitione defenderet; equitum vero operam neque in 4
loco palustri desiderari debuisse et illic fuisse utilem,
quo sint profecti. Summam imperii se consulto nulli 5
discedentem tradidisse, ne is multitudinis studio ad
dimicandum impelleretur; cui rei propter animi mol-
litiem studere omnes videret, quod diutius laborem
ferre non possent. Romani si casu intervenerint, 6
fortunae, si alicuius indicio vocati, huic habendam
gratiam, quod et paucitatem eorum ex loco supe-
riore cognoscere et virtutem despicere potuerint,
qui dimicare non ausi turpiter se in castra rece-
perint. Imperium se ab Caesare per proditionem 7
nullum desiderare, quod habere victoria posset, quae
iam esset sibi atque omnibus Gallis explorata; quin
etiam ipsis remittere, si sibi magis honorem tri-
buere, quam ab se salutem accipere videantur.
'Haec ut intellegatis', inquit, 'a me sincere pronun- 8
tiari, audite Romanos milites'. Producit servos, quos 9
in pabulatione paucis ante diebus exceperat et fame

10 vinculisque excruciaverat. Hi iam ante edocti, quae interrogati pronuntiarent, milites se esse legionarios dicunt; fame et inopia adductos clam ex castris exisse, si quid frumenti aut pecoris in agris reperire
11 possent; simili omnem exercitum inopia premi, nec iam vires sufficere cuiusquam nec ferre operis laborem posse; itaque statuisse imperatorem, si nihil in oppugnatione oppidi profecissent, triduo exer-
12 citum deducere. 'Haec', inquit, 'a me', Vercingetorix, 'beneficia habetis, quem proditionis insimulatis; cuius opera sine vestro sanguine tantum exercitum victorem fame consumptum videtis; quem turpiter se ex fuga recipientem ne qua civitas suis finibus recipiat, a me provisum est'.

21. Conclamat omnis multitudo et suo more armis concrepat, quod facere in eo consuerunt, cuius orationem approbant: summum esse Vercingetorigem ducem, nec de eius fide dubitandum, nec maiore
2 ratione bellum administrari posse. Statuunt, ut x milia hominum delecta ex omnibus copiis in oppi-
3 dum mittantur, nec solis Biturigibus communem salutem committendam censent, quod paene eo, si id oppidum retinuissent, summam victoriae constare intellegebant.

22. Singulari militum nostrorum virtuti consilia cuiusque modi Gallorum occurrebant, ut est summae genus sollertiae atque ad omnia imitanda et effi-
2 cienda, quae ab quoque traduntur, aptissimum. Nam et laqueis falces avertebant, quas cum destinaverant, tormentis introrsus reducebant, et aggerem cuniculis subtrahebant, eo scientius, quod apud eos magnae

sunt ferrariae atque omne genus cuniculorum notum
atque usitatum est. Totum autem murum ex omni 3
parte turribus contabulaverant atque has coriis in-
texerant. Tum crebris diurnis nocturnisque eruptio- 4
nibus aut aggeri ignem inferebant aut milites occu-
patos in opere adoriebantur et nostrarum turrium
altitudinem, quantum has cotidianus agger ex-
presserat, commissis suarum turrium malis adae-
quabant, et apertos cuniculos praeusta et praeacuta 5
materia et pice fervefacta et maximi ponderis
saxis morabantur moenibusque appropinquare pro-
hibebant.

23. Muri autem omnes Gallici hac fere forma
sunt. Trabes directae perpetuae in longitudinem
paribus intervallis, distantes inter se binos pedes,
in solo collocantur. Hae revinciuntur introrsus et
multo aggere vestiuntur; ea autem, quae diximus,
intervalla grandibus in fronte saxis effarciuntur.
His collocatis et coagmentatis alius insuper ordo 3
additur, ut idem illud intervallum servetur, neque
inter se contingant trabes, sed paribus intermissae
spatiis singulae singulis saxis interiectis arte conti-
neantur. Sic deinceps omne opus contexitur, dum 4
iusta muri altitudo expleatur. Hoc cum in speciem 5
varietatemque opus deforme non est alternis tra-
bibus ac saxis, quae rectis lineis suos ordines ser-
vant, tum ad utilitatem et defensionem urbium
summam habet opportunitatem, quod et ab incendio
lapis et ab ariete materia defendit, quae perpetuis
trabibus pedes quadragenos plerumque introrsus
revincta neque perrumpi neque distrahi potest.

24. His tot rebus impedita oppugnatione milites,
cum toto tempore frigore et assiduis imbribus tar-
darentur, tamen continenti labore omnia haec su-
peraverunt et diebus xxv aggerem [latum] pedes
cccxxx *longum*, altum pedes lxxx exstruxerunt.
2 Cum is murum hostium paene contingeret, et Caesar
ad opus consuetudine excubaret militesque horta-
retur, ne quod omnino tempus ab opere intermitte-
retur, paulo ante tertiam vigiliam est animadversum
fumare aggerem, quem cuniculo hostes succende-
3 rant, eodemque tempore toto muro clamore sublato
duabus portis ab utroque latere turrium eruptio
4 fiebat. Alii faces atque aridam materiem de muro
in aggerem eminus iaciebant, picem reliquasque res,
quibus ignis excitari potest, fundebant, ut, quo
primum curreretur aut cui rei ferretur auxilium,
5 vix ratio iniri posset. Tamen, quod instituto Cae-
saris semper duae legiones pro castris excubabant
pluresque partitis temporibus erant in opere, cele-
riter factum est, ut alii eruptionibus resisterent,
alii turres reducerent aggeremque interscinderent,
omnis vero ex castris multitudo ad restinguendum
concurreret.

25. Cum in omnibus locis consumpta iam reliqua parte noctis pugnaretur, semperque hostibus spes victoriae redintegraretur, eo magis, quod deustos pluteos turrium videbant nec facile adire apertos ad auxiliandum animadvertebant, semperque ipsi recentes defessis succederent omnemque Galliae salutem in illo vestigio temporis positam arbitrarentur, accidit inspectantibus nobis, quod dignum

memoria visum praetereundum non existimavimus.
Quidam ante portam oppidi Gallus per manus sevi 2
ac picis traditas glebas in ignem e regione turris
proiciebat; scorpione ab latere dextro traiectus
exanimatusque concidit. Hunc ex proximis unus 3
iacentem transgressus eodem illo munere fungebatur;
eadem ratione ictu scorpionis exanimato alteri suc-
cessit tertius et tertio quartus, nec prius ille est a 4
propugnatoribus vacuus relictus locus, quam re-
stincto aggere atque omni ex parte submotis hosti-
bus finis est pugnandi factus.

26. Omnia experti Galli, quod res nulla succes-
serat, postero die consilium ceperunt ex oppido
profugere hortante et iubente Vercingetorige. Id si- 2
lentio noctis conati non magna iactura suorum sese
effecturos sperabant, propterea quod neque longe
ab oppido castra Vercingetorigis aberant, et palus,
quae perpetua intercedebat, Romanos ad insequen-
dum tardabat. Iamque hoc facere noctu apparabant, 3
cum matresfamiliae repente in publicum procurre-
runt flentesque proiectae ad pedes suorum omnibus
precibus petierunt, ne se et communes liberos ho-
stibus ad supplicium dederent, quos ad capiendam
fugam naturae et virium infirmitas impediret. Ubi 4
eos in sententia perstare viderunt, quod plerumque
in summo periculo timor misericordiam non recipit,
conclamare et significare de fuga Romanis coeperunt.
Quo timore perterriti Galli, ne ab equitatu Roma- 5
norum viae praeoccuparentur, consilio destiterunt.

27. Postero die Caesar promota turri directis-
que operibus, quae facere instituerat, magno coorto

imbre non inutilem hanc ad capiendum consilium
tempestatem arbitratus est, quod paulo incautius
custodias in muro dispositas videbat, suosque lan-
guidius in opere versari iussit et, quid fieri vellet,
2 ostendit. Legionibusque intra vineas in occulto ex-
peditis cohortatus, ut aliquando pro tantis laboribus
fructum victoriae perciperent, iis, qui primi murum
ascendissent, praemia proposuit militibusque signum
3 dedit. Illi subito ex omnibus partibus evolaverunt
murumque celeriter compleverunt.

28. Hostes re nova perterriti muro turribusque
deiecti in foro ac locis patentioribus cuneatim con-
stiterunt, hoc animo, ut, si qua ex parte obviam
2 [contra] veniretur, acie instructa depugnarent. Ubi
neminem in aequum locum sese demittere, sed toto
undique muro circumfundi viderunt, veriti, ne om-
nino spes fugae tolleretur, abiectis armis ultimas
3 oppidi partes continenti impetu petiverunt, parsque
ibi, cum angusto exitu portarum se ipsi premerent,
a militibus, pars iam egressa portis ab equitibus
est interfecta. Nec fuit quisquam, qui praedae stu-
4 deret. Sic et Genabi caede et labore operis incitati
non aetate confectis, non mulieribus, non infantibus
5 pepercerunt. Denique ex omni numero, qui fuit
circiter milium XL, vix DCCC, qui primo clamore
audito se ex oppido eiecerant, incolumes ad Ver-
6 cingetorigem pervenerunt. Quos ille multa iam nocte
silentio ex fuga excepit veritus, ne qua in castris
ex eorum concursu et misericordia vulgi seditio
oreretur, procul in via dispositis familiaribus suis
principibusque civitatum ut disparandos deducen-

dosque ad suos curarent, quae cuique civitati pars
castrorum ab initio obvenerat.

29. Postero die concilio convocato consolatus
cohortatusque est, ne se admodum animo demitte-
rent, ne perturbarentur incommodo. Non virtute 2
neque in acie vicisse Romanos, sed artificio quodam
et scientia oppugnationis, cuius rei fuerint ipsi im-
periti. Errare, si qui in bello omnes secundos rerum 3
proventus exspectent. Sibi numquam placuisse Ava- 4
ricum defendi, cuius rei testes ipsos haberet; sed
factum imprudentia Biturigum et nimia obsequentia
reliquorum, uti hoc incommodum acciperetur. Id 5
tamen se celeriter maioribus commodis sanaturum.
Nam quae ab reliquis Gallis civitates dissentirent, 6
has sua diligentia adiuncturum atque unum con-
silium totius Galliae effecturum, cuius consensui ne
orbis quidem terrarum possit obsistere; idque se
prope iam effectum habere. Interea aequum esse ab 7
iis communis salutis causa impetrari, ut castra
munire instituerent, quo facilius repentinos hostium
impetus sustinerent.

30. Fuit haec oratio non ingrata Gallis, et
maxime, quod ipse animo non defecerat tanto ac-
cepto incommodo neque se in occultum abdiderat
et conspectum multitudinis fugerat; plusque animo 2
providere et praesentire existimabatur, quod re in-
tegra primo incendendum Avaricum, post deseren-
dum censuerat. Itaque ut reliquorum imperatorum 3
res adversae auctoritatem minuunt, sic huis ex
contrario dignitas incommodo accepto in dies auge-
batur. Simul in spem veniebant eius affirmatione 4

de reliquis adiungendis civitatibus; primumque eo
tempore Galli castra munire instituerunt et sic sunt
animo confirmati homines insueti laboris, ut omnia,
quae imperarentur, sibi patienda existimarent.

31. Nec minus, quam est pollicitus, Vercingeto-
rix animo laborabat, ut reliquas civitates adiungeret,
2 atque eas donis pollicitationibusque alliciebat. Huic
rei idoneos homines deligebat, quorum quisque aut
oratione subdola aut amicitia facillime capere posset.
3 Qui Avarico expugnato refugerant, armandos vestien-
4 dosque curat; simul, ut deminutae copiae redinte-
grarentur, imperat certum numerum militum civita-
tibus, quem et quam ante diem in castra adduci
velit, sagittariosque omnes, quorum erat permagnus
numerus in Gallia, conquiri et ad se mitti iubet.
His rebus celeriter id, quod Avarici deperierat, ex-
5 pletur. Interim Teutomatus, Olloviconis filius, rex
Nitiobrogum, cuius pater ab senatu nostro amicus
erat appellatus, cum magno equitum suorum numero
et quos ex Aquitania conduxerat ad eum pervenit.

32. Caesar Avarici complures dies commoratus
summamque ibi copiam frumenti et reliqui com-
meatus nanctus exercitum ex labore atque inopia
2 refecit. Iam prope hieme confecta cum ipso anni
tempore ad gerendum bellum vocaretur et ad hostem
proficisci constituisset, sive eum ex paludibus sil-
visque elicere sive obsidione premere posset, legati
ad eum principes Aeduorum veniunt oratum, ut
3 maxime necessario tempore civitati subveniat: summo
esse in periculo rem, quod, cum singuli magistratus
antiquitus creari atque regiam potestatem annum

obtinere consuessent, duo magistratum gerant et se uterque eorum legibus creatum esse dicat. Horum 4
esse alterum Convictolitavem, florentem et illustrem adulescentem, alterum Cotum, antiquissima familia natum atque ipsum hominem summae potentiae et magnae cognationis, cuius frater Valetiacus proximo anno eundem magistratum gesserit. Civitatem esse 5
omnem in armis; divisum senatum, divisum populum, suas cuiusque eorum clientelas. Quod si diutius alatur controversia, fore, uti pars cum parte civitatis confligat. Id ne accidat, positum in eius diligentia atque auctoritate.

33. Caesar, etsi a bello atque hoste discedere detrimentosum esse existimabat, tamen non ignorans, quanta ex dissensionibus incommoda oriri consuessent, ne tanta et tam coniuncta populo Romano civitas, quam ipse semper aluisset omnibusque rebus ornasset, ad vim atque arma descenderet, atque ea pars, quae minus confideret, auxilia a Vercingetorige arcesseret, huic rei praevertendum existimavit et, quod legibus Aeduorum iis, qui summum magi- 2
stratum obtinerent, excedere ex finibus non liceret, ne quid de iure aut de legibus eorum deminuisse videretur, ipse in Aeduos proficisci statuit senatumque omnem et quos inter controversia esset ad se Decetiam evocavit. Cum prope omnis civitas 3
eo convenisset, doceretur que paucis clam convocatis alio loco, alio tempore atque oportuerit fratrem a fratre renuntiatum, cum leges duo ex una familia vivo utroque non solum magistratus creari vetarent, sed etiam in senatu esse prohiberent, Cotum impe- 4

rium deponere coëgit, Convictolitavem, qui per sacer-
dotes more civitatis intermissis magistratibus esset
creatus, potestatem obtinere iussit.

34. Hoc decreto interposito cohortatus Aeduos,
ut controversiarum ac dissensionis obliviscerentur
atque omnibus omissis rebus huic bello servirent
eaque, quae meruissent, praemia ab se devicta Gallia
exspectarent equitatumque omnem et peditum milia
decem sibi celeriter mitterent, quae in praesidiis rei
frumentariae causa disponeret, exercitum in duas
2 partes divisit: quattuor legiones in Senones Pari-
siosque Labieno ducendas dedit, sex ipse in Arver-
nos ad oppidum Gergoviam secundum flumen Elaver
duxit; equitatus partem illi attribuit, partem sibi
3 reliquit. Qua re cognita Vercingetorix omnibus in-
terruptis eius fluminis pontibus ab altera fluminis
parte iter facere coepit.

35. Cum uterque utrimque exisset exercitus, in
conspectu fereque e regione castris castra ponebant.
Dispositis exploratoribus, necubi effecto ponte Ro-
mani copias traducerent, erat in magnis Caesari
difficultatibus res, ne maiorem aestatis partem flu-
mine impediretur, quod non fere ante autumnum
2 Elaver vado transiri solet. Itaque, ne id accideret,
silvestri loco castris positis e regione unius eorum
pontium, quos Vercingetorix rescindendos curaverat,
postero die cum duabus legionibus in occulto restitit;
3 reliquas copias cum omnibus impedimentis, ut con-
sueverat, misit *immixtis* capt*iv*is quartis quibusque
cohortibus, uti numerus legionum constare videretur.
4 His quam longissime possent egredi iussis, cum

iam ex diei tempore coniecturam ceperat in castra
perventum, iisdem sublicis, quarum pars inferior in-
tegra remanebat, pontem reficere coepit. Celeriter 5
effecto opere legionibusque traductis et loco castris
idoneo delecto reliquas copias revocavit. Vercinge- 6
torix re cognita, ne contra suam voluntatem dimi-
care cogeretur, magnis itineribus antecessit.

36. Caesar ex eo loco quintis castris Gergoviam
pervenit equestrique eo die proelio levi facto per-
specto urbis situ, quae posita in altissimo monte
omnes aditus difficiles habebat, de expugnatione
desperavit, de obsessione non prius agendum consti-
tuit, quam rem frumentariam expedisset. At Ver- 2
cingetorix castris prope oppidum [in monte] positis
mediocribus circum se intervallis separatim singula-
rum civitatum copias collocaverat atque omnibus
eius iugi collibus occupatis, qua despici poterat,
horribilem speciem praebebat principesque earum 3
civitatum, quos sibi ad consilium capiendum dele-
gerat, prima luce cotidie ad se convenire iubebat,
seu quid communicandum, seu quid administrandum
videretur, neque ullum fere diem intermittebat, quin 4
equestri proelio, interiectis sagittariis, quid in quoque
esset animi ac virtutis suorum periclitaretur. Erat 5
e regione oppidi collis sub ipsis radicibus montis,
egregie munitus atque ex omni parte circumcisus;
quem si tenerent nostri, et aquae magna parte et
pabulatione libera prohibituri hostes videbantur. Sed 6
is locus praesidio ab his non minus firmo tenebatur.
Tamen silentio noctis Caesar ex castris egressus, 7
priusquam subsidio ex oppido veniri posset, deiecto

praesidio potitus loco duas ibi legiones collocavit fossamque duplicem duodenum pedum a maioribus castris ad minora perduxit, ut tuto ab repentino hostium incursu etiam singuli commeare possent.

37. Dum haec ad Gergoviam geruntur, Convic-
tolitavis Aeduus, cui magistratum adiudicatum a
Caesare demonstravimus, sollicitatus ab Arvernis
pecunia cum quibusdam adulescentibus colloquitur;
quorum erat princeps Litaviccus atque eius fratres,
2 amplissima familia nati adulescentes. Cum his prae-
mium communicat hortaturque, ut se liberos et im-
3 perio natos meminerint. Unam esse Aeduorum civi-
tatem, quae certissimam Galliae victoriam detineat;
eius auctoritate reliquas contineri; qua traducta
4 locum consistendi Romanis in Gallia non fore. Esse
nonnullo se Caesaris beneficio affectum, sic tamen,
ut iustissimam apud eum causam obtinuerit; sed
5 plus communi libertati tribuere. Cur enim potius
Aedui de suo iure et de legibus ad Caesarem dis-
6 ceptatorem, quam Romani ad Aeduos veniant? Cele-
riter adulescentibus et oratione magistratus et prae-
mio deductis, cum se vel principes eius consilii fore
profiterentur, ratio perficiendi quaerebatur, quod
civitatem temere ad suscipiendum bellum adduci
7 posse non confidebant. Placuit, ut Litaviccus decem
illis milibus, quae Caesari ad bellum mitterentur,
praeficeretur atque ea ducenda curaret, fratresque
eius ad Caesarem praecurrerent. Reliqua qua ratione
agi placeat, constituunt.

38. Litaviccus accepto exercitu, cum milia passuum circiter XXX ab Gergovia abesset, convocatis

subito militibus lacrimans, 'quo proficiscimur', inquit, 2
'milites? Omnis noster equitatus, omnis nobilitas in-
teriit; principes civitatis, Eporedorix et Viridoma-
rus, insimulati proditionis ab Romanis indicta causa
interfecti sunt. Haec ab ipsis cognoscite, qui ex 3
ipsa caede fugerunt; nam ego fratribus atque omni-
bus meis propinquis interfectis dolore prohibeor,
quae gesta sunt pronuntiare.' Producuntur ii, quos 4
ille edocuerat quae dici vellet, atque eadem, quae Li-
taviccus pronuntiaverat, multitudini exponunt: equi- 5
tes et multos Aeduorum interfectos, quod collocuti
cum Arvernis dicerentur; ipsos se inter multitudinem
militum occultasse atque ex media caede fugisse.
Conclamant Aedui et Litaviccum obsecrant, ut sibi 6
consulat. 'Quasi vero', inquit ille, 'consilii sit res, 7
ac non necesse sit nobis Gergoviam contendere et
cum Arvernis nosmet coniungere. An dubitamus, 8
quin nefario facinore admisso Romani iam ad nos
interficiendos concurrant? Proinde, si quid in nobis
animi est, persequamur eorum mortem, qui indi-
gnissime interierunt, atque hos latrones interficiamus.'
Ostendit cives Romanos, qui eius praesidii fiducia 9
una erant; magnum numerum frumenti commeatus-
que diripit, ipsos crudeliter excruciatos interficit.
Nuntios tota civitate Aeduorum dimittit, eodem men- 10
dacio de caede equitum et principum permovet;
hortatur, ut simili ratione, atque ipse fecerit, suas
iniurias persequantur.

39. Eporedorix Aeduus, summo loco natus adulescens et summae domi potentiae, et una Viridomarus, pari aetate et gratia, sed genere dispari, quem

Caesar ab Divitiaco sibi traditum ex humili loco ad
summam dignitatem perduxerat, in equitum numero
2 convenerant nominatim ab eo evocati. His erat inter
se de principatu contentio, et in illa magistratuum
controversia alter pro Convictolitavi, alter pro Coto
3 summis opibus pugnaverant. Ex his Eporedorix
cognito Litavicci consilio media fere nocte rem ad
Caesarem defert; orat, ne patiatur civitatem pravis
adulescentium consiliis ab amicitia populi Romani
deficere; quod futurum provideat, si se tot hominum
milia cum hostibus coniunxerint, quorum salutem
neque propinqui neglegere, neque civitas levi momento aestimare posset.

40. Magna affectus sollicitudine hoc nuntio Caesar, quod semper Aeduorum civitati praecipue indulserat, nulla interposita dubitatione legiones expeditas
2 quattuor equitatumque omnem ex castris educit, nec
fuit spatium tali tempore ad contrahenda castra, quod
3 res posita in celeritate videbatur; Gaium Fabium
legatum cum legionibus duabus castris praesidio
relinquit. Fratres Litavicci cum comprehendi ius-
4 sisset, paulo ante repperit ad hostes fugisse. Adhortatus milites, ne necessario tempore itineris labore
permoveantur, cupidissimis omnibus progressus milia
passuum XXV agmen Aeduorum conspicatus immisso
equitatu iter eorum moratur atque impedit interdi-
5 citque omnibus, ne quemquam interficiant. Eporedorigem et Viridomarum, quos illi interfectos existimabant, inter equites versari suosque appellare iubet.
6 His cognitis et Litavicci fraude perspecta Aedui
manus tendere [deditionem significare] et proiectis

armis mortem deprecari incipiunt. Litaviccus cum 7
suis clientibus, quibus more Gallorum nefas est etiam
in extrema fortuna deserere patronos, Gergoviam
profugit.

41. Caesar nuntiis ad civitatem Aeduorum missis,
qui suo beneficio conservatos docerent, quos iure belli
interficere potuisset, tribusque horis [noctis] exer-
citui ad quietem datis castra ad Gergoviam movit.
Medio fere itinere equites a Fabio missi, quanto res 2
in periculo fuerit, exponunt. Summis copiis castra
oppugnata demonstrant, cum crebro integri defessis
succederent nostrosque assiduo labore defatigarent,
quibus propter magnitudinem castrorum perpetuo
esset iisdem in vallo permanendum. Multitudine sagit- 3
tarum atque omnis generis telorum multos vulneratos;
ad haec sustinenda magno usui fuisse tormenta. Fa- 4
bium discessu eorum duabus relictis portis obstruere
ceteras pluteosque vallo addere et se in posterum
diem similemque casum apparare. His rebus cognitis 5
Caesar summo studio militum ante ortum solis in
castra pervenit.

42. Dum haec ad Gergoviam geruntur, Aedui
primis nuntiis ab Litavicco acceptis nullum sibi ad
cognoscendum spatium relinquunt. Impellit alios 2
avaritia, alios iracundia et temeritas, quae maxime
illi hominum generi est innata, ut levem auditionem
habeant pro re comperta. Bona civium Romanorum 3
diripiunt, caedes faciunt, in servitutem abstrahunt.
Adiuvat rem proclinatam Convictolitavis plebemque 4
ad furorem impellit, ut facinore admisso ad sanita-
tem reverti pudeat. Marcum Aristium, tribunum 5

militum, iter ad legionem facientem fide data ex
oppido Cabillono educunt; idem facere cogunt eos,
6 qui negotiandi causa ibi constiterant. Hos continuo
in itinere adorti omnibus impedimentis exuunt; repu-
gnantes diem noctemque obsident; multis utrimque
interfectis maiorem multitudinem armatorum con-
citant.

43. Interim nuntio allato, omnes eorum milites
in potestate Caesaris teneri, concurrunt ad Aristium,
2 nihil publico factum consilio demonstrant; quae-
stionem de bonis direptis decernunt, Litavicci fra-
trumque bona publicant, legatos ad Caesarem sui
3 purgandi gratia mittunt. Haec faciunt recuperan-
dorum suorum causa; sed contaminati facinore et
capti compendio ex direptis bonis, quod ea res ad
multos pertinebat, timore poenae exterriti consilia
clam de bello inire incipiunt civitatesque reliquas
4 legationibus sollicitant. Quae tametsi Caesar intelle-
gebat, tamen quam mitissime potest legatos appellat:
nihil se propter inscientiam levitatemque vulgi gra-
vius de civitate iudicare neque de sua in Aeduos
5 benevolentia deminuere. Ipse maiorem Galliae motum
exspectans, ne ab omnibus civitatibus circumsiste-
retur, consilia inibat, quemadmodum ab Gergovia
discederet ac rursus omnem exercitum contraheret,
ne profectio nata ab timore defectionis similis fugae
videretur.

44. Haec cogitanti accidere visa est facultas
bene rei gerendae. Nam cum in minora castra operis
perspiciendi causa venisset, animadvertit collem, qui
ab hostibus tenebatur, nudatum hominibus, qui supe-

rioribus diebus vix prae multitudine cerni poterat.
Admiratus quaerit ex perfugis causam, quorum ma- 2
gnus ad eum cotidie numerus confluebat. Constabat 3
inter omnes, quod iam ipse Caesar per exploratores
cognoverat, dorsum esse eius iugi silvestre et an-
gustum, sed hinc prope aequum, qua esset aditus
ad alteram partem oppidi; vehementer huic illos 4
loco timere nec iam aliter sentire uno colle ab Ro-
manis occupato, si alterum amisissent, quin paene
circumvallati atque omni exitu et pabulatione inter-
clusi viderentur: ad hunc muniendum omnes a Ver- 5
cingetorige evocatos.

45. Hac re cognita Caesar mittit complures
equitum turmas; eis de media nocte imperat ut
paulo tumultuosius omnibus locis vagarentur. Prima 2
luce magnum numerum impedimentorum ex castris
mulorumque produci deque his stramenta detrahi
mulionesque cum cassidibus equitum specie ac simu-
latione collibus circumvehi iubet. His paucos addit 3
equites, qui latius ostentationis causa vagarentur.
Longo circuitu easdem omnes iubet petere regiones.
Haec procul ex oppido videbantur, ut erat a Ger- 4
govia despectus in castra, neque tanto spatio, certi
quid esset, explorari poterat. Legionem unam eodem 5
iugo mittit et paulum progressam inferiore constituit
loco silvisque occultat. Augetur Gallis suspicio, 6
atque omnes illo ad munitionem copiae traducuntur.
Vacua castra hostium Caesar conspicatus tectis insi- 7
gnibus suorum occultatisque signis militaribus raros
milites, ne ex oppido animadverterentur, ex maio-
ribus castris in minora traducit legatisque, quos sin- 8

gulis legionibus praefecerat, quid fieri velit, ostendit;
imprimis monet, ut contineant milites, ne studio
pugnandi aut spe praedae longius progrediantur;
9 quid iniquitas loci habeat incommodi, proponit; hoc
una celeritate posse mutari; occasionis esse rem, non
10 proelii. His rebus expositis signum dat et ab dextra
parte alio ascensu eodem tempore Aeduos mittit.

46. Oppidi murus a planicie atque initio ascen-
sus recta regione, si nullus amfractus intercederet,
2 MCC passus aberat: quidquid huc circuitus ad mol-
liendum clivum accesserat, id spatium itineris auge-
3 bat. A medio fere colle in longitudinem, ut natura
montis ferebat, ex grandibus saxis sex pedum murum,
qui nostrorum impetum tardaret, praeduxerant Galli
atque inferiore omni spatio vacuo relicto superiorem
partem collis usque ad murum oppidi densissimis
4 castris compleverant. Milites dato signo celeriter
ad munitionem perveniunt eamque transgressi trinis
5 castris potiuntur; ac tanta fuit in castris capiendis
celeritas, ut Teutomatus, rex Nitiobrogum, subito in
tabernaculo oppressus, ut meridie conquieverat, supe-
riore corporis parte nudata, vulnerato equo vix se
ex manibus praedantium militum eriperet.

47. Consecutus id, quod animo proposuerat,
Caesar receptui cani iussit legionique decimae, qua-
2 cum erat, contionatum signa constituit. Ac reliqua-
rum legionum milites non exaudito sono tubae, quod
satis magna valles intercedebat, tamen ab tribunis
militum legatisque, ut erat a Caesare praeceptum,
3 retinebantur. Sed elati spe celeris victoriae et ho-
stium fuga et superiorum temporum secundis proeliis

nihil adeo arduum sibi esse existimaverunt, quod
non virtute consequi possent, neque finem prius se-
quendi fecerunt, quam muro oppidi portisque appro-
pinquarunt. Tum vero ex omnibus urbis partibus 4
orto clamore qui longius aberant, repentino tumultu
perterriti, cum hostem intra portas esse existima-
rent, sese ex oppido eiecerunt. Matresfamiliae de 5
muro vestem argentumque iactabant et pectore nudo
prominentes passis manibus obtestabantur Romanos,
ut sibi parcerent neu, sicut Avarici fecissent, ne a
mulieribus quidem atque infantibus abstinerent; non- 6
nullae de muris per manus demissae sese militibus
tradebant. Lucius Fabius, centurio legionis VIII., 7
quem inter suos eo die dixisse constabat excitari se
Avaricensibus praemiis neque commissurum, ut prius
quisquam murum ascenderet, tres suos nactus mani-
pulares atque ab iis sublevatus murum ascendit;
hos ipse rursus singulos exceptans in murum extulit.

48. Interim ii, qui ad alteram partem oppidi,
ut supra demonstravimus, munitionis causa conve-
nerant, primo exaudito clamore, inde etiam crebris
nuntiis incitati, oppidum a Romanis teneri, prae-
missis equitibus magno concursu eo contenderunt.
Eorum ut quisque primus venerat, sub muro con- 2
sistebat suorumque pugnantium numerum augebat.
Quorum cum magna multitudo convenisset, matres- 3
familiae, quae paulo ante Romanis de muro manus
tendebant, suos obtestari et more Gallico passum
capillum ostentare liberosque in conspectum pro-
ferre coeperunt. Erat Romanis nec loco nec numero 4
aequa contentio; simul et cursu et spatio pugnae

defatigati non facile recentes atque integros sustinebant.

49. Caesar, cum iniquo loco pugnari hostiumque augeri copias videret, praemetuens suis ad
Titum Sextium legatum, quem minoribus castris
praesidio reliquerat, misit, ut cohortes ex castris
celeriter educeret et sub infimo colle ab dextro
2 latere hostium constitueret, ut, si nostros loco de-
pulsos vidisset, quo minus libere hostes inseque-
3 rentur, terreret. Ipse paulum ex eo loco cum le-
gione progressus, ubi constiterat, eventum pugnae
exspectabat.

50. Cum acerrime comminus pugnaretur, hostes
loco et numero, nostri virtute confiderent, subito
sunt Aedui visi ab latere nostris aperto, quos
Caesar ab dextra parte alio ascensu manus disti-
2 nendae causa miserat. Hi similitudine armorum
vehementer nostros perterruerunt, ac tametsi dextris
umeris exsertis animadvertebantur, quod insigne
pacatum esse consuerat, tamen id ipsum sui fal-
lendi causa milites ab hostibus factum existimabant.
3 Eodem tempore Lucius Fabius centurio quique una
murum ascenderant circumventi atque interfecti muro
4 praecipitabantur. Marcus Petronius, eiusdem legionis
centurio, cum portas excidere conatus esset, a multitudine oppressus ac sibi desperans multis iam vulneribus acceptis manipularibus suis, qui illum secuti erant, 'quoniam', inquit, 'me una vobiscum servare non possum, vestrae quidem certe vitae prospiciam, quos cupiditate gloriae adductus in periculum deduxi. Vos data facultate vobis con-

sulite.' Simul in medios hostes irrupit duobusque 5
interfectis reliquos a porta paulum submovit. Co- 6
nantibus auxiliari suis, 'frustra,' inquit, 'meae vitae
subvenire conamini, quem iam sanguis viresque
deficiunt. Proinde abite, dum est facultas, vosque
ad legionem recipite.' Ita pugnans post paulum
concidit ac suis saluti fuit.

51. Nostri, cum undique premerentur, XLVI cen-
turionibus amissis deiecti sunt loco. Sed intoleran-
tius Gallos insequentes legio decima tardavit, quae
pro subsidio paulo aequiore loco constiterat. Hanc 2
rursus XIII. legionis cohortes exceperunt, quae ex
castris minoribus eductae cum Tito Sextio legato
ceperant locum superiorem. Legiones, ubi primum 3
planiciem attigerunt, infestis contra hostes signis
constiterunt. Vercingetorix ab radicibus collis suos 4
intra munitiones reduxit. Eo die milites sunt paulo
minus septingenti desiderati.

52. Postero die Caesar contione advocata teme-
ritatem cupiditatemque militum reprehendit, quod
sibi ipsi iudicavissent, quo procedendum aut quid
agendum videretur, neque signo recipiendi dato
constitissent neque ab tribunis militum legatisque
retineri potuissent. Exposuit, quid iniquitas loci 2
posset, quid ipse ad Avaricum sensisset, cum sine
duce et sine equitatu deprehensis hostibus explo-
ratam victoriam dimisisset, ne parvum modo detri-
mentum in contentione propter iniquitatem loci ac-
cideret. Quanto opere eorum animi magnitudinem 3
admiraretur, quos non castrorum munitiones, non
altitudo montis, non murus oppidi tardare potuisset,

tanto opere licentiam arrogantiamque reprehendere,
quod plus se quam imperatorem de victoria atque
4 exitu rerum sentire existimarent; nec minus se ab
milite modestiam et continentiam quam virtutem
atque animi magnitudinem desiderare.

53. Hac habita contione et ad extremam ora-
tionem confirmatis militibus, ne ob hanc causam
animo permoverentur neu, quod iniquitas loci attu-
lisset, id virtuti hostium tribuerent, eadem de pro-
fectione cogitans, quae ante senserat, legiones ex
2 castris eduxit aciemque idoneo loco constituit. Cum
Vercingetorix nihilo magis in aequum locum descen-
deret, levi facto equestri proelio atque secundo in
3 castra exercitum reduxit. Cum hoc idem postero
die fecisset, satis ad Gallicam ostentationem mi-
nuendam militumque animos confirmandos factum
4 existimans in Aeduos movit castra. Ne tum quidem
insecutis hostibus tertio die ad flumen Elaver pontes
reficit eoque exercitum traducit.

54. Ibi a Viridomaro atque Eporedorige Aeduis
appellatus discit cum omni equitatu Litaviccum ad
sollicitandos Aeduos profectum; opus esse ipsos
2 antecedere ad confirmandam civitatem. Etsi multis
iam rebus perfidiam Aeduorum perspectam habebat
atque horum discessu admaturari defectionem civi-
tatis existimabat, tamen eos retinendos non con-
stituit, ne aut inferre iniuriam videretur aut dare
3 timoris aliquam suspicionem. Discedentibus his bre-
4 viter sua in Aeduos merita exposuit, quos et quam
humiles accepisset, compulsos in oppida, multatos
agris, omnibus ereptis copiis, imposito stipendio,

obsidibus summa cum contumelia extortis, et quam in fortunam quamque in amplitudinem deduxisset, ut non solum in pristinum statum redissent, sed omnium temporum dignitatem et gratiam antecessisse viderentur. His datis mandatis eos ab se dimisit.

55. Noviodunum erat oppidum Aeduorum ad
ripas Ligeris opportuno loco positum. Huc Caesar 2
omnes obsides Galliae, frumentum, pecuniam publicam, suorum atque exercitus impedimentorum
magnam partem contulerat; huc magnum numerum 3
equorum huius belli causa in Italia atque Hispania
coëmtum miserat. Eo cum Eporedorix Viridoma- 4
rusque venissent et de statu civitatis cognovissent,
Litaviccum Bibracti ab Aeduis receptum, quod est
oppidum apud eos maximae auctoritatis, Convictolitavim magistratum magnamque partem senatus
ad eum convenisse, legatos ad Vercingetorigem de
pace et amicitia concilianda publice missos, non praetermittendum tantum commodum existimaverunt.
Itaque interfectis Novioduni custodibus quique eo 5
negotiandi causa convenerant, pecuniam atque equos
inter se partiti sunt; obsides civitatum Bibracte ad 6
magistratum deducendos curaverunt; oppidum, quod 7
a se teneri non posse iudicabant, ne cui esset usui
Romanis, incenderunt; frumenti quod subito potue- 8
runt navibus avexerunt, reliquum flumine atque incendio corruperunt. Ipsi ex finitimis regionibus 9
copias cogere, praesidia custodiasque ad ripas Ligeris disponere equitatumque omnibus locis iniciendi timoris causa ostentare coeperunt, si ab re frumentaria Romanos excludere aut adductos inopia in

sibi capiendum consilium, atque antea senserat, intellegebat neque iam, ut aliquid acquireret proelioque hostes lacesseret, sed ut incolumem exercitum
4 Agedincum reduceret, cogitabat. Namque altera ex parte Bellovaci, quae civitas in Gallia maximam habet opinionem virtutis, instabant, alteram Camulogenus parato atque instructo exercitu tenebat; tum legiones a praesidio atque impedimentis interclusas
5 maximum flumen distinebat. Tantis subito difficultatibus obiectis ab animi virtute auxilium petendum videbat.

60. Sub vesperum consilio convocato cohortatus, ut ea, quae imperasset, diligenter industrieque administrarent, naves, quas Metiosedo deduxerat, singulas equitibus Romanis attribuit et prima confecta vigilia quattuor milia passuum secundo flumine silentio progredi ibique se exspectare iubet.
2 Quinque cohortes, quas minime firmas ad dimicandum esse existimabat, castris praesidio relinquit;
3 quinque eiusdem legionis reliquas de media nocte cum omnibus impedimentis adverso flumine magno
4 tumultu proficisci imperat. Conquirit etiam lintres; has magno sonitu remorum incitatas in eandem partem mittit. Ipse post paulo silentio egressus cum tribus legionibus eum locum petit, quo naves appelli iusserat.

61. Eo cum esset ventum, exploratores hostium, ut omni fluminis parte erant dispositi, inopinantes, quod magna subito erat coorta tempestas, ab nostris
2 opprimuntur; exercitus equitatusque equitibus Romanis administrantibus, quos ei negotio praefecerat,

celeriter transmittitur. Uno fere tempore sub lucem 3
hostibus nuntiatur, in castris Romanorum praeter
consuetudinem tumultuari, et magnum ire agmen ad-
verso flumine sonitumque remorum in eadem parte
exaudiri et paulo infra milites navibus transportari.
Quibus rebus auditis, quod existimabant tribus locis 4
transire legiones atque omnes perturbatos defectione
Aeduorum fugam parare, suas quoque copias in tres
partes distribuerunt. Nam praesidio e regione ca- 5
strorum relicto et parva manu Metiosedum versus
missa, quae tantum progrediatur, quantum naves
processissent, reliquas copias contra Labienum du-
xerunt.

62. Prima luce et nostri omnes erant transpor-
tati, et hostium acies cernebatur. Labienus milites 2
cohortatus, ut suae pristinae virtutis et secundissi-
morum proeliorum retinerent memoriam atque ipsum
Caesarem, cuius ductu saepenumero hostes supe-
rassent, praesentem adesse existimarent, dat signum
proelii. Primo concursu ab dextro cornu, ubi septima 3
legio constiterat, hostes pelluntur atque in fugam
coniciuntur; ab sinistro, quem locum duodecima 4
legio tenebat, cum primi ordines hostium transfixi
telis concidissent, tamen acerrime reliqui resistebant,
nec dabat suspicionem fugae quisquam. Ipse dux 5
hostium Camulogenus suis aderat atque eos cohor-
tabatur. Incerto nunc etiam exitu victoriae, cum 6
septimae legionis tribunis esset nuntiatum, quae in
sinistro cornu gererentur, post tergum hostium le-
gionem ostenderunt signaque intulerunt. Ne eo qui- 7
dem tempore quisquam loco cessit, sed circumventi

8 omnes interfectique sunt. Eandem fortunam tulit
Camulogenus. At ii, qui praesidio contra castra La-
bieni erant relicti, cum proelium commissum audis-
sent, subsidio suis ierunt collemque ceperunt, neque
nostrorum militum victorum impetum sustinere po-
9 tuerunt. Sic cum suis fugientibus permixti, quos
non silvae montesque texerunt, ab equitatu sunt
10 interfecti. Hoc negotio confecto Labienus revertitur
Agedincum, ubi impedimenta totius exercitus relicta
erant; inde cum omnibus copiis ad Caesarem pervenit.

63. Defectione Aeduorum cognita bellum auge-
2 tur. Legationes in omnes partes circummittuntur:
quantum gratia, auctoritate, pecunia valent, ad solli-
3 citandas civitates nituntur; nacti obsides, quos Cae-
sar apud eos deposuerat, horum supplicio dubitantes
4 territant. Petunt a Vercingetorige Aedui, ut ad se
5 veniat rationesque belli gerendi communicet. Re
impetrata contendunt, ut ipsis summa imperii trada-
tur, et re in controversiam deducta totius Galliae
6 concilium Bibracte indicitur. Eodem conveniunt un-
dique frequentes. Multitudinis suffragiis res permit-
titur: ad unum omnes Vercingetorigem probant im-
7 peratorem. Ab hoc concilio Remi, Lingones, Treveri
afuerunt: illi, quod amicitiam Romanorum seque-
bantur; Treveri, quod aberant longius et ab Germanis
premebantur, quae fuit causa, quare toto abessent
8 bello et neutris auxilia mitterent. Magno dolore
Aedui ferunt se deiectos principatu, queruntur for-
tunae commutationem et Caesaris indulgentiam in
se requirunt, neque tamen suscepto bello suum con-
9 silium ab reliquis separare audent. Inviti summae

spei adulescentes Eporedorix et Viridomarus Ver-
cingetorigi parent.

64. Ipse imperat reliquis civitatibus obsides
dedendique constituit diem; ad hunc omnes equites,
quindecim milia numero, celeriter convenire iubet.
Peditatu, quem antea habuerat, se fore contentum 2
dicit, neque fortunam temptaturum aut in acie dimi-
caturum, sed, quoniam abundet equitatu, perfacile
esse factu frumentationibus pabulationibusque Ro-
manos prohibere; aequo modo animo sua ipsi fru- 3
menta corrumpant aedificiaque incendant, qua rei 4
familiaris iactura perpetuum imperium libertatemque
se consequi videant. His constitutis rebus Aeduis 5
Segusiavisque, qui sunt finitimi provinciae, decem
milia peditum imperat; huc addit equites octingentos.
His praeficit fratrem Eporedorigis bellumque inferri
Allobrogibus iubet. Altera ex parte Gabalos proxi- 6
mosque pagos Arvernorum in Helvios, item Rutenos
Cadurcosque ad fines Volcarum Arecomicorum depo-
pulandos mittit. Nihilo minus clandestinis nuntiis 7
legationibusque Allobrogas sollicitat, quorum mentes
nondum ab superiore bello resedisse sperabat. Horum 8
principibus pecunias, civitati autem imperium totius
provinciae pollicetur.

65. Ad hos omnes casus provisa erant praesidia
cohortium duarum et viginti, quae ex ipsa provincia
ab Lucio Caesare legato ad omnes partes oppone-
bantur. Helvii sua sponte cum finitimis proelio con- 2
gressi pelluntur et Gaio Valerio Donnotauro, Ca-
buri filio, principe civitatis, compluribusque aliis
interfectis intra oppida ac muros compelluntur. Allo- 3

broges crebris ad Rhodanum dispositis praesidiis
magna cum cura et diligentia suos fines tuentur.
4 Caesar, quod hostes equitatu superiores esse intelle-
gebat et interclusis omnibus itineribus nulla re ex
provincia atque Italia sublevari poterat, trans Rhenum
in Germaniam mittit ad eas civitates, quas superiori-
bus annis pacaverat, equitesque ab his arcessit et
levis armaturae pedites, qui inter eos proeliari con-
5 suerant. Eorum adventu, quod minus idoneis equis
utebantur, a tribunis militum reliquisque [sed et]
equitibus Romanis atque evocatis equos sumit Ger-
manisque distribuit.

66. Interea, dum haec geruntur, hostium copiae
ex Arvernis equitesque, qui toti Galliae erant impe-
2 rati, conveniunt. Magno horum coacto numero, cum
Caesar in Sequanos per extremos Lingonum fines
iter faceret, quo facilius subsidium provinciae ferri
posset, circiter milia passuum decem ab Romanis
3 trinis castris Vercingetorix consedit convocatisque
ad concilium praefectis equitum venisse tempus vic-
toriae demonstrat. Fugere in provinciam Romanos
4 Galliaque excedere. Id sibi ad praesentem obtinen-
dam libertatem satis esse; ad reliqui temporis pacem
atque otium parum profici; maioribus enim coactis
copiis reversuros neque finem bellandi facturos.
5 Proinde agmine impeditos adorirentur. Si pedites
suis auxilium ferant atque in eo morentur, iter fa-
cere non posse; si, id quod magis futurum confidat,
relictis impedimentis suae saluti consulant, et usu
6 rerum necessariarum et dignitate spoliatum iri. Nam
de equitibus hostium, quin nemo eorum progredi

modo extra agmen audeat, et ipsos quidem non debere dubitare, et quo maiore faciant animo, copias se omnes pro castris habiturum et terrori hostibus futurum. Conclamant equites: sanctissimo iureiurando 7
confirmari oportere, ne tecto recipiatur, ne ad liberos, ne ad parentes, ad uxorem aditum habeat, qui non bis per agmen hostium perequitasset.

67. Probata re atque omnibus iureirando adactis postero die in tres partes distributo equitatu duae se acies ab duobus lateribus ostendunt, una a primo agmine iter impedire coepit. Qua re nuntiata Caesar 2
suum quoque equitatum tripertito divisum contra hostem ire iubet. Pugnatur una omnibus in partibus. Consistit agmen; impedimenta inter legiones recipiun- 3
tur. Si qua in parte nostri laborare aut gravius 4
premi videbantur, eo signa inferri Caesar aciemque constitui iubebat; quae res et hostes ad insequendum tardabat et nostros spe auxilii confirmabat. Tandem Germani ab dextro latere summum iugum 5
nancti hostes loco depellunt; fugientes usque ad flumen, ubi Vercingetorix cum pedestribus copiis consederat, persequuntur compluresque interficiunt. Qua re animadversa reliqui, ne circumirentur, veriti 6
se fugae mandant. Omnibus locis fit caedes. Tres 7
nobilissimi Aedui capti ad Caesarem perducuntur: Cotus, praefectus equitum, qui controversiam cum Convictolitavi proximis comitiis habuerat, et Cavarillus, qui post defectionem Litavicci pedestribus copiis praefuerat, et Eporedorix, quo duce ante adventum Caesaris Aedui cum Sequanis bello contenderant.

68. Fugato omni equitatu Vercingetorix copias, ut pro castris collocaverat, reduxit protinusque Alesiam, quod est oppidum Mandubiorum, iter facere coepit celeriterque impedimenta ex castris educi et
2 se subsequi iussit. Caesar impedimentis in proximum collem deductis, duabus legionibus praesidio relictis, secutus quantum diei tempus est passum, circiter tribus milibus hostium ex novissimo agmine inter-
5 fectis altero die ad Alesiam castra fecit. Perspecto urbis situ perterritisque hostibus, quod equitatu, qua maxime parte exercitus confidebant, erant pulsi, adhortatus ad laborem milites circumvallare instituit.

69. Ipsum erat oppidum Alesia in colle summo admodum edito loco, ut nisi obsidione expugnari
2 non posse videretur; cuius collis radices duo duabus
3 ex partibus flumina subluebant. Ante id oppidum planicies circiter milia passuum tria in longitudinem
4 patebat; reliquis ex omnibus partibus colles mediocri interiecto spatio pari altitudinis fastigio oppidum
5 cingebant. Sub muro, quae pars collis ad orientem solem spectabat, hunc omnem locum copiae Gallorum compleverant fossamque et maceriam sex in
6 altitudinem pedum praeduxerant. Eius munitionis, quae ab Romanis instituebatur, circuitus XI milia
7 passuum tenebat. Castra opportunis locis erant posita ibique castella viginti tria facta; quibus in castellis interdiu stationes ponebantur, ne qua subito eruptio fieret; haec eadem noctu excubitoribus ac firmis praesidiis tenebantur.

70. Opere instituto fit equestre proelium in ea planicie, quam intermissam collibus tria milia pas-

suum in longitudinem patere supra demonstravimus.
Summa vi ab utrisque contenditur. Laborantibus 2
nostris Caesar Germanos submittit legionesque pro
castris constituit, ne qua subito irruptio ab hostium
peditatu fiat. Praesidio legionum addito nostris ani- 3
mus augetur; hostes in fugam coniecti se ipsi mul-
titudine impediunt atque angustioribus portis relictis
coacervantur. Germani acrius usque ad munitiones 4
sequuntur. Fit magna caedes; nonnulli relictis equis 5
fossam transire et maceriam transcendere conantur.
Paulum legiones Caesar, quas pro vallo constituerat,
promoveri iubet. Non minus, qui intra munitiones 6
erant, perturbantur Galli; veniri ad se confestim
existimantes ad arma conclamant; nonnulli perter-
riti in oppidum irrumpunt. Vercingetorix iubet portas 7
claudi, ne castra nudentur. Multis interfectis, com-
pluribus equis captis Germani sese recipiunt.

71. Vercingetorix, priusquam munitiones ab Ro-
manis perficiantur, consilium capit omnem ab se
equitatum noctu dimittere. Discedentibus mandat, ut 2
suam quisque eorum civitatem adeat omnesque, qui
per aetatem arma ferre possint, ad bellum cogant.
Sua in illos merita proponit obtestaturque, ut suae 3
salutis rationem habeant, neu se optime de communi
libertate meritum hostibus in cruciatum dedant.
Quod si indiligentiores fuerint, milia hominum de-
lecta octoginta una secum interitura demonstrat.
Ratione inita exigue dierum se habere XXX frumen- 4
tum, sed paulo etiam longius tolerari posse par-
cendo. His datis mandatis, qua opus erat inter- 5
missum, secunda vigilia silentio equitatum dimittit.

6 Frumentum omne ad se referri iubet; capitis poenam
7 iis, qui non paruerint, constituit; pecus, cuius magna
erat copia ab Mandubiis compulsa, viritim distribuit;
8 frumentum parce et paulatim metiri instituit. Copias
omnes, quas pro oppido collocaverat, in oppidum
9 recepit. His rationibus auxilia Galliae exspectare et
bellum parat administrare.

72. Quibus rebus cognitis ex perfugis et captivis
Caesar haec genera munitionis instituit. Fossam
pedum viginti directis lateribus duxit, ut eius fossae
solum tantundem pateret, quantum summae fossae
2 labra distarent. Reliquas omnes munitiones ab ea
fossa pedes quadringentos reduxit, id hoc consilio,
quoniam tantum esset necessario spatium complexus,
nec facile totum corpus corona militum cingeretur,
ne de improviso aut noctu ad munitiones hostium
multitudo advolaret, aut interdiu tela in nostros
3 operi destinatos conicere possent. Hoc intermisso
spatio duas fossas quindecim pedes latas, eadem
altitudine perduxit; quarum interiorem campestribus
ac demissis locis aqua ex flumine derivata complevit.
4 Post eas aggerem ac vallum XXII pedum exstruxit.
Huic loricam pinnasque adiecit grandibus cervis
eminentibus ad commissuras pluteorum atque aggeris, qui ascensum hostium tardarent, et turres toto
operi circumdedit, quae pedes LXXX inter se distarent.

73. Erat eodem tempore et materiari et frumentari et tantas munitiones fieri necesse deminutis nostris copiis, quae longius ab castris progrediebantur; ac nonnumquam opera nostra Galli temptare atque eruptionem ex oppido pluribus portis summa

vi facere conabantur. Quare ad haec rursus opera 2
addendum Caesar putavit, quo minore numero mili-
tum munitiones defendi possent. Itaque truncis ar-
borum admodum firmis ramis abscisis atque horum
delibratis ac praeacutis cacuminibus perpetuae fossae
quinos pedes altae ducebantur. Huc illi stipites 3
demissi et ab infimo revincti, ne revelli possent, ab
ramis eminebant. Quini erant ordines coniuncti in- 4
ter se atque implicati; quo qui intraverant, se ipsi
acutissimis vallis induebant. Hos cippos appellabant.
Ante quos obliquis ordinibus in quincuncem dispo- 5
sitis scrobes tres in altitudinem pedes fodiebantur
paulatim angustiore ad infimum fastigio. Huc teretes 6
stipites feminis crassitudine ab summo praeacuti et
praeusti demittebantur, ita ut non amplius digitis
quattuor ex terra eminerent; simul confirmandi et 7
stabiliendi causa singuli ab infimo solo pedes terra
exculcabantur, reliqua pars scrobis ad occultandas
insidias viminibus ac virgultis integebatur. Huius 8
generis octoni ordines ducti ternos inter se pedes
distabant. Id ex similitudine floris lilium appella-
bant. Ante haec taleae pedem longae ferreis hamis 9
infixis totae in terram infodiebantur mediocribusque
intermissis spatiis omnibus locis disserebantur; quos
stimulos nominabant.

74. His rebus perfectis regiones secutus quam potuit aequissimas pro loci natura quattuordecim milia passuum complexus pares eiusdem generis munitiones, diversas ab his, contra exteriorem hostem perfecit, ut ne magna quidem multitudine, si ita accidat, discessu munitionum praesidia circumfundi

2 possent; ne autem cum periculo ex castris egredi cogatur, dierum triginta pabulum frumentumque habere omnes convectum iubet.

75. Dum haec apud Alesiam geruntur, Galli concilio principum indicto non omnes eos, qui arma ferre possent, ut censuit Vercingetorix, convocandos statuunt, sed certum numerum cuique ex civitate imperandum, ne tanta multitudine confusa nec moderari nec discernere suos nec frumentandi rationem
2 habere possent. Imperant Aeduis atque eorum clientibus, Segusiavis, Ambiuaretis, Aulercis, Brannovicibus, Brannoviis, milia XXXV; parem numerum Arvernis adiunctis Eleutetis, Cadurcis, Gabalis, Vellaviis, qui sub imperio Arvernorum esse consuerunt;
3 Sequanis, Senonibus, Biturigibus, Santonis, Rutenis, Carnutibus duodena milia; Bellovacis X; totidem Lemovicibus; octona Pictonibus et Turonis et Parisiis et Helvetiis; sena Andibus, Ambianis, Mediomatricis, Petrocoriis, Nerviis, Morinis, Nitiobrogibus; V milia Aulercis Cenomanis; totidem Atrebatibus; quaterna Veliocassis et Aulercis Eburovi-
4 cibus; terna Rauracis et Boiis; XXX universis civitatibus, quae Oceanum attingunt quaeque eorum consuetudine Armoricae appellantur, quo sunt in numero Curiosolites, Redones, Ambibarii, Caletes,
5 Osismi, Lexovii, Venelli. Ex his Bellovaci suum numerum non compleverunt, quod se suo nomine atque arbitrio cum Romanis bellum gesturos dicebant neque cuiusquam imperio obtemperaturos; rogati tamen ab Commio pro eius hospitio duo milia una miserunt.

76. Huius opera Commii, ut antea demonstravimus, fideli atque utili superioribus annis erat usus in Britannia Caesar; quibus ille pro meritis civitatem eius immunem esse iusserat, iura legesque reddiderat atque ipsi Morinos attribuerat. Tamen 2
tanta universae Galliae consensio fuit libertatis vindicandae et pristinae belli laudis recuperandae, ut neque beneficiis neque amicitiae memoria moverentur, omnesque et animo et opibus in id bellum incumberent. Coactis equitum VIII milibus et peditum 3
circiter CCL, haec in Aeduorum finibus recensebantur, numerusque inibatur, praefecti constituebantur. Commio Atrebati, Viridomaro et Eporedorigi Aeduis, Vercassivellauno Arverno, consobrino Vercingetorigis, summa imperii traditur. His delecti ex civi- 4
tatibus attribuuntur, quorum consilio bellum administraretur. Omnes alacres et fiduciae pleni ad Alesiam 5
proficiscuntur, neque erat omnium quisquam, qui 6
aspectum modo tantae multitudinis sustineri posse arbitraretur, praesertim ancipiti proelio, cum ex oppido eruptione pugnaretur, foris tantae copiae equitatus peditatusque cernerentur.

77. At ii, qui Alesiae obsidebantur, praeterita die, qua auxilia suorum exspectaverant, consumpto omni frumento inscii, quid in Aeduis gereretur, concilio coacto de exitu suarum fortunarum consultabant. Ac variis dictis sententiis, quarum pars de- 2
ditionem, pars, dum vires suppeterent, eruptionem censebat, non praetereunda oratio Critognati videtur propter eius singularem et nefariam crudelitatem. Hic summo in Arvernis ortus loco et magnae ha- 3

bitus auctoritatis, 'nihil', inquit, 'de eorum sententia
dicturus sum, qui turpissimam servitutem deditionis
nomine appellant, neque hos habendos civium loco
4 neque ad consilium adhibendos censeo. Cum his
mihi res sit, qui eruptionem probant; quorum in
consilio omnium vestrum consensu pristinae residere
5 virtutis memoria videtur. Animi est ista mollitia,
non virtus, paulisper inopiam ferre non posse. Qui
se ultro morti offerant, facilius reperiuntur, quam
6 qui dolorem patienter ferant. Atque ego hanc sen-
tentiam probarem (tantum apud me dignitas potest),
si nullam praeterquam vitae nostrae iacturam fieri
7 viderem; sed in consilio capiendo omnem Galliam
respiciamus, quam ad nostrum auxilium concitavi-
8 mus. Quid hominum milibus LXXX uno loco inter-
fectis propinquis consanguineisque nostris animi fore
existimatis, si paene in ipsis cadaveribus proelio
9 decertare cogentur? Nolite hos vestro auxilio ex-
spoliare, qui vestrae salutis causa suum periculum
neglexerunt, nec stultitia ac temeritate vestra aut
animi imbecillitate omnem Galliam prosternere et
10 perpetuae servituti subicere. An, quod ad diem non
venerunt, de eorum fide constantiaque dubitatis?
Quid ergo? Romanos in illis ulterioribus munitio-
11 nibus animine causa cotidie exerceri putatis? Si
illorum nuntiis confirmari non potestis omni aditu
praesaepto, his utimini testibus appropinquare eorum
adventum; cuius rei timore exterriti diem noctem-
12 que in opere versantur. Quid ergo mei consilii est?
Facere, quod nostri maiores nequaquam pari bello
Cimbrorum Teutonumque fecerunt; qui in oppida

compulsi ac simili inopia subacti eorum corporibus,
qui aetate ad bellum inutiles videbantur, vitam to-
leraverunt neque se hostibus tradiderunt. Cuius rei 13
si exemplum non haberemus, tamen libertatis causa
institui et posteris prodi pulcherrimum iudicarem.
Nam quid illi simile bello fuit? Depopulata Gallia 14
Cimbri magnaque illata calamitate finibus quidem
nostris aliquando excesserunt atque alias terras
petierunt; iura, leges, agros, libertatem nobis reli-
querunt. Romani vero quid petunt aliud aut quid 15
volunt, nisi invidia adducti, quos fama nobiles po-
tentesque bello cognoverunt, horum in agris civi-
tatibusque considere atque his aeternam iniungere
servitutem? Neque enim ulla alia condicione bella
gesserunt. Quod si ea, quae in longinquis nationibus 16
geruntur, ignoratis, respicite finitimam Galliam, quae
in provinciam redacta iure et legibus commutatis
securibus subiecta perpetua premitur servitute.'

78. Sententiis dictis constituunt, ut ii, qui vale-
tudine aut aetate inutiles sunt bello, oppido exce-
dant, atque omnia prius experiantur, quam ad
Critognati sententiam descendant; illo tamen potius 2
utendum consilio, si res cogat atque auxilia mo-
rentur, quam aut deditionis aut pacis subeundam
condicionem. Mandubii, qui eos oppido receperant, 3
cum liberis atque uxoribus exire coguntur. Hi, cum 4
ad munitiones Romanorum accessissent, flentes om-
nibus precibus orabant, ut se in servitutem receptos
cibo iuvarent. At Caesar dispositis in vallo custo- 5
dibus recipi prohibebat.

79. Interea Commius reliquique duces, quibus
summa imperii permissa erat, cum omnibus copiis
ad Alesiam perveniunt et colle exteriore occupato
non longius mille passibus ab nostris munitionibus
2 considunt. Postero die equitatu ex castris educto
omnem eam planiciem, quam in longitudinem tria
milia passuum patere demonstravimus, complent
pedestresque copias paulum ab eo loco abditas in
3 locis superioribus constituunt. Erat ex oppido Alesia
despectus in campum. Concurrunt his auxiliis visis;
fit gratulatio inter eos, atque omnium animi ad
4 laetitiam excitantur. Itaque productis copiis ante
oppidum considunt et proximam fossam cratibus
integunt atque aggere explent seque ad eruptionem
atque omnes casus comparant.

80. Caesar omni exercitu ad utramque partem
munitionum disposito, ut, si usus veniat, suum quis-
que locum teneat et noverit, equitatum ex castris
2 educi et proelium committi iubet. Erat ex omnibus
castris, quae summum undique iugum tenebant,
despectus, atque omnes milites intenti pugnae pro-
3 ventum exspectabant. Galli inter equites raros sa-
gittarios expeditosque levis armaturae interiecerant,
qui suis cedentibus auxilio succurrerent et nostrorum
equitum impetus sustinerent. Ab his complures de
4 improviso vulnerati proelio excedebant. Cum suos
pugna superiores esse Galli confiderent et nostros
multitudine premi viderent, ex omnibus partibus et
ii, qui munitionibus continebantur, et hi, qui ad
auxilium convenerant, clamore et ululatu suorum
5 animos confirmabant. Quod in conspectu omnium

res gerebatur neque recte ac turpiter factum celari
poterat, utrosque et laudis cupiditas et timor igno-
miniae ad virtutem excitabat. Cum a meridie prope 6
ad solis occasum dubia victoria pugnaretur, Germani
una in parte confertis turmis in hostes impetum
fecerunt eosque propulerunt; quibus in fugam con- 7
iectis sagittarii circumventi interfectique sunt. Item 8
ex reliquis partibus nostri cedentes usque ad castra
insecuti sui colligendi facultatem non dederunt. At 9
ii, qui ab Alesia processerant, maesti prope victoria
desperata se in oppidum receperunt.

81. Uno die intermisso Galli atque hoc spatio
magno cratium, scalarum, harpagonum numero
effecto media nocte silentio ex castris egressi ad
campestres munitiones accedunt. Subito clamore 2
sublato, qua significatione qui in oppido obside-
bantur de suo adventu cognoscere possent, crates
proicere, fundis, sagittis, lapidibus nostros de vallo
proturbare reliquaque, quae ad oppugnationem per-
tinent, parant administrare. Eodem tempore clamore 3
exaudito dat tuba signum suis Vercingetorix atque
ex oppido educit. Nostri ut superioribus diebus, ut 4
cuique erat locus attributus, ad munitiones acce-
dunt; fundis librilibus sudibusque, quas in opere
disposuerant, ac glandibus Gallos proterrent. Pro- 5
spectu tenebris adempto multa utrimque vulnera
accipiuntur. Complura tormentis tela coniciuntur. At 6
Marcus Antonius et Gaius Trebonius legati, quibus
hae partes ad defendendum obvenerant, qua ex
parte nostros premi intellexerant, his auxilio ex
ulterioribus castellis deductos submittebant.

82. Dum longius ab munitione aberant Galli,
plus multitudine telorum proficiebant; posteaquam
propius successerunt, aut se stimulis inopinantes in-
duebant aut in scrobes delati transfodiebantur aut
ex vallo ac turribus traiecti pilis muralibus interi-
2 bant. Multis undique vulneribus acceptis nulla mu-
nitione perrupta, cum lux appeteret, veriti, ne ab
latere aperto ex superioribus castris eruptione cir-
3 cumvenirentur, se ad suos receperunt. At interiores,
dum ea, quae a Vercingetorige ad eruptionem prae-
4 parata erant, proferunt, priores fossas explent,
diutius in his rebus administrandis morati prius
suos discessisse cognoverunt, quam munitionibus
appropinquarent. Ita re infecta in oppidum rever-
terunt.

83. Bis magno cum detrimento repulsi Galli,
quid agant, consulunt; locorum peritos adhibent;
ex his superiorum castrorum situs munitionesque
2 cognoscunt. Erat a septentrionibus collis, quem
propter magnitudinem circuitus opere circumplecti
non potuerant nostri; necessario paene iniquo loco
3 et leniter declivi castra fecerant. Haec Gaius An-
tistius Reginus et Gaius Caninius Rebilus legati
4 cum duabus legionibus obtinebant. Cognitis per ex-
ploratores regionibus duces hostium LX milia ex
omni numero deligunt earum civitatum, quae maxi-
5 mam virtutis opinionem habebant; quid quoque
pacto agi placeat, occulte inter se constituunt;
adeundi tempus definiunt, cum meridies esse vi-
6 deatur. His copiis Vercassivellaunum Arvernum,
unum ex quattuor ducibus, propinquum Vercinge-

torigis, praeficiunt. Ille ex castris prima vigilia 7
egressus prope confecto sub lucem itinere post montem se occultavit militesque ex nocturno labore sese reficere iussit. Cum iam meridies appropinquare 8
videretur, ad ea castra, quae supra demonstravimus, contendit; eodemque tempore equitatus ad campestres munitiones accedere et reliquae copiae pro castris sese ostendere coeperunt.

84. Vercingetorix ex arce Alesiae suos conspicatus ex oppido egreditur; crates, longurios, musculos, falces reliquaque, quae eruptionis causa paraverat, profert. Pugnatur uno tempore omnibus 2
locis, atque omnia temptantur; quae minime visa pars firma est, huc concurritur. Romanorum manus 3
tantis munitionibus distinetur nec facile pluribus locis occurrit. Multum ad terrendos nostros valet 4
clamor, qui post tergum pugnantibus exstitit, quod suum periculum in aliena vident salute constare; omnia enim plerumque, quae absunt, vehementius hominum mentes perturbant.

85. Caesar idoneum locum nactus, quid quaque ex parte geratur, cognoscit; laborantibus submittit. Utrisque ad animum occurrit unum esse illud tem- 2
pus, quo maxime contendi conveniat: Galli, nisi 3
perfregerint munitiones, de omni salute desperant; Romani, si rem obtinuerint, finem laborum omnium exspectant. Maxime ad superiores munitiones labo- 4
ratur, quo Vercassivellaunum missum demonstravimus. Iniquum loci ad declivitatem fastigium magnum habet momentum. Alii tela coniciunt, alii 5
testudine facta subeunt; defatigatis in vicem integri

6 succedunt. Agger ab universis in munitionem con-
iectus et ascensum dat Gallis et ea, quae in terra
occultaverant Romani, contegit; nec iam arma
nostris nec vires suppetunt.

86. His rebus cognitis Caesar Labienum cum
2 cohortibus sex subsidio laborantibus mittit; im-
perat, si sustinere non posset, deductis cohortibus
eruptione pugnaret; id nisi necessario ne faciat.
3 Ipse adit reliquos, cohortatur, ne labori succum-
bant; omnium superiorum dimicationum fructum
4 in eo die atque hora docet consistere. Interiores
desperatis campestribus locis propter magnitudinem
munitionum loca praerupta ex ascensu temptant; huc
5 ea, quae paraverant, conferunt. Multitudine telorum
ex turribus propugnantes deturbant, aggere et cra-
tibus fossas explent, falcibus vallum ac loricam
rescindunt.

87. Mittit primo Brutum adulescentem cum
cohortibus Caesar, post cum aliis Gaium Fabium
2 legatum; postremo ipse, cum vehementius pugna-
3 retur, integros subsidio adducit. Restituto proelio
ac repulsis hostibus eo, quo Labienum miserat,
4 contendit; cohortes quattuor ex proximo castello
deducit, equitum partem sequi, partem circumire
exteriores munitiones et ab tergo hostes adoriri
5 iubet. Labienus, postquam neque aggeres neque
fossae vim hostium sustinere poterant, coactis una
XL cohortibus, quas ex proximis praesidiis deductas
fors obtulit, Caesarem per nuntios facit certiorem,
quid faciendum existimet. Accelerat Caesar, ut
proelio intersit.

88. Eius adventu ex colore vestitus cognito,
quo insigni in proeliis uti consuerat, turmisque
equitum et cohortibus visis, quas se sequi iusserat,
ut de locis superioribus haec declivia et devexa
cernebantur, hostes proelium committunt. Utrimque 2
clamore sublato excipit rursus ex vallo atque om-
nibus munitionibus clamor. Nostri omissis pilis 3
gladiis rem gerunt. Repente post tergum equitatus
cernitur; cohortes aliae appropinquant. Hostes terga
vertunt; fugientibus equites occurrunt. Fit magna
caedes. Sedulius, dux et princeps Lemovicum, oc- 4
ciditur; Vercassivellaunus Arvèrnus vivus in fuga
comprehenditur; signa militaria septuaginta quattuor
ad Caesarem referuntur; pauci ex tanto numero se
incolumes in castra recipiunt. Conspicati ex oppido 5
caedem et fugam suorum desperata salute copias a
munitionibus reducunt. Fit protinus hac re audita
ex castris Gallorum fuga. Quod nisi crebris sub- 6
sidiis ac totius diei labore milites essent defessi,
omnes hostium copiae deleri potuissent. De media 7
nocte missus equitatus novissimum agmen conse-
quitur: magnus numerus capitur atque interficitur;
reliqui ex fuga in civitates discedunt.

89. Postero die Vercingetorix concilio convo-
cato id bellum se suscepisse non suarum necessi-
tatum, sed communis libertatis causa demonstrat,
et quoniam sit fortunae cedendum, ad utramque 2
rem se illis offerre, seu morte sua Romanis satis-
facere seu vivum tradere velint. Mittuntur de his 3
rebus ad Caesarem legati. Iubet arma tradi, prin-
cipes produci. Ipse in munitione pro castris con- 4

sedit; eo duces producuntur; Vercingetorix deditur,
5 arma proiciuntur. Reservatis Aeduis atque Arvernis,
si per eos civitates recuperare posset, ex reliquis
captivis toto exercitui capita singula praedae no-
mine distribuit.

90. His rebus confectis in Aeduos proficiscitur;
2 civitatem recipit. Eo legati ab Arvernis missi quae
3 imperaret se facturos pollicentur. Imperat magnum
4 numerum obsidum. Legiones in hiberna mittit. Cap-
tivorum circiter viginti milia Aeduis Arvernisque
5 reddit. Titum Labienum duabus cum legionibus et
equitatu in Sequanos proficisci iubet; huic Marcum
6 Sempronium Rutilum attribuit. Gaium Fabium lega-
tum et Lucium Minucium Basilum cum legionibus
duabus in Remis collocat, ne quam ab finitimis
7 Bellovacis calamitatem accipiant. Gaium Antistium
Reginum in Ambivaretos, Titum Sextium in Bitu-
riges, Gaium Caninium Rebilum in Rutenos cum
8 singulis legionibus mittit. Quintum Tullium Cice-
ronem et Publium Sulpicium Cabilloni et Matiscone
in Aeduis ad Ararim rei frumentariae causa collo-
9 cat. Ipse Bibracte hiemare constituit. His *ex* litteris
cognitis Romae dierum viginti supplicatio editur.

A. HIRTII

DE BELLO GALLICO

LIBER OCTAVUS.

ARGUMENTUM.

[A. U. C. 703.] Hirtius res octavo proconsulatus anno a Caesare in Gallia gestas narraturus praefatur epistula Balbo rescripta. Gallis denuo coniurantibus c. 1, Caesar singulas civitates ex inopinato adortus Bituriges in deditionem accipit c. 2. 2, Carnutes opprimit c. 4. 5, tertios Bellovacos debellat c. 6—22. Narrantur insidiae superiore anno iussu Labieni Commio Atrebati paratae c. 23. Exercitu plures in partes diviso Caesar denuo Eburonum fines populatur c. 24; Labienum in Treveros mittit c. 25. Dumnacus, Andium dux, Limonem obsidens primum a C. Caninio legato superatur, mox a C. Fabio iu fugam conicitur c. 26—29. Caninius Drappetem Senonem et Lucterium Cadurcum provinciam invadere conatos persequitur c. 30. Carnutes itemque Armoricae civitates a Fabio in fidem recipiuntur c. 31. Uxellodunum, quo Drappes et Lucterius confugerant, obsidetur a Caninio c. 32. 33, qui frumentandi causa ex oppido egressos repellit c. 34. 35, Drappetis castra expugnat ipsumque capit c. 36. Dum operibus Uxellodunum includitur, Caesar in Carnutes profectus de Gutruato, belli concitatore, supplicium sumit c. 37. 38. Caesaris ad Uxellodunum adventus; oppidani ab aqua prohibiti Romanorum opera incendunt; tamen fons oppidi cuniculis intercipitur c. 39—43. Oppidani ad

deditionem coacti gravibus suppliciis a Caesare afficiuntur c. 44. Treveris interim a Labieno devictis c. 45, Caesar in Aquitanos profectus eos in fidem accipit; hinc exercitum per legatos in hiberna deducit c. 46. Commius Atrebas M. Antonio quaestori se dedidit c. 47. 48.

[A. U. C. 704.] Praefatur Hirtius, cur res a Caesare nono proconsulatus anno in Gallia gestas eodem commentario absolvendas censuerit. — Ne sub finem imperii nova bella moverentur, Caesar qua potest clementia in devictas civitates utitur c. 49. Profectus in Italiam summis honoribus ab municipiis et coloniis excipitur c. 50. 51; inde quam celerrime in ulteriorem Galliam reversus exercitum ex omnibus hibernis evocatum lustrat; Labienum Galliae togatae praeficit. Initia belli civilis c. 52. 53. Legiones Caesari per causam belli Parthici detractae Pompeio traduntur c. 54. 55.

Coactus assiduis tuis vocibus, Balbe, cum cotidiana mea recusatio non difficultatis excusationem, sed inertiae videretur deprecationem habere, rem
2 difficillimam suscepi. Caesaris nostri commentarios rerum gestarum Galliae, non cohaerentibus superioribus atque insequentibus eius scriptis, contexui novissimumque imperfectum ab rebus gestis Alexandriae confeci usque ad exitum non quidem civilis dissensionis, cuius finem nullum videmus, sed vitae
3 Caesaris. Quos utinam qui legent scire possint quam invitus susceperim scribendos, quo facilius caream stultitiae atque arrogantiae crimine, qui me mediis
4 interposuerim Caesaris scriptis. Constat enim inter omnes nihil tam operose ab aliis esse perfectum, quod non horum elegantia commentariorum supere-
5 tur. Qui sunt editi, ne scientia tantarum rerum scriptoribus desit, adeoque probantur omnium iudicio, ut praerepta, non praebita facultas scriptoribus

videatur. Cuius tamen rei maior nostra quam reli- 6
quorum est admiratio: ceteri enim, quam bene atque
emendate, nos etiam, quam facile atque celeriter
eos perfecerit, scimus. Erat autem in Caesare cum 7
facultas atque elegantia summa scribendi, tum veris-
sima scientia suorum consiliorum explicandorum.
Mihi ne illud quidem accidit, ut Alexandrino atque 8
Africano bello interessem; quae bella quamquam
ex parte nobis Caesaris sermone sunt nota, tamen
aliter audimus ea, quae rerum novitate aut admira-
tione nos capiunt, aliter, quae pro testimonio sumus
dicturi. Sed ego nimirum, dum omnes excusationis 9
causas colligo, ne cum Caesare conferar, hoc ipso
crimen arrogantiae subeo, quod me iudicio cuius-
quam existimem posse cum Caesare comparari. Vale.

1. Omni Gallia devicta Caesar cum a superiore
aestate nullum bellandi tempus intermisisset mili-
tesque hibernorum quiete reficere a tantis laboribus
vellet, complures eodem tempore civitates renovare
belli consilia nuntiabantur coniurationesque facere.
Cuius rei verisimilis causa afferebatur, quod Gallis 2
omnibus cognitum esset neque ulla multitudine in
unum locum coacta resisti posse Romanis, nec, si
diversa bella complures eodem tempore intulissent
civitates, satis auxilii aut spatii aut copiarum habi-
turum exercitum populi Romani ad omnia perse-
quenda; non esse autem alicui civitati sortem incom- 3
modi recusandam, si tali mora reliquae possent se
vindicare in libertatem.

2. Quae ne opinio Gallorum confirmaretur,
Caesar Marcum Antonium quaestorem suis praefecit

hibernis; ipse equitum praesidio pridie Kal. Ianuarias
ab oppido Bibracte proficiscitur ad legionem XIII.,
quam non longe a finibus Aeduorum collocaverat
in finibus Biturigum, eique adiungit legionem XI.,
2 quae proxima fuerat. Binis cohortibus ad impedi-
menta tuenda relictis reliquum exercitum in copio-
sissimos agros Biturigum inducit, qui, cum latos
fines et complura oppida haberent, unius legionis
hibernis non potuerint contineri, quin bellum para-
rent coniurationesque facerent.

3. Repentino adventu Caesaris accidit, quod im-
paratis disiectisque accidere fuit necesse, ut sine
timore ullo rura colentes prius ab equitatu oppri-
2 merentur, quam confugere in oppida possent. Nam-
que etiam illud vulgare incursionis hostium signum,
quod incendiis aedificiorum intellegi consuevit, Cae-
saris erat interdicto sublatum, ne aut copia pabuli
frumentique, si longius progredi vellet, deficeretur,
3 aut hostes incendiis terrerentur. Multis hominum
milibus captis perterriti Bituriges, qui primum ad-
ventum potuerant effugere Romanorum, in finitimas
civitates aut privatis hospitiis confisi aut societate
4 consiliorum confugerant. Frustra: nam Caesar ma-
gnis itineribus omnibus locis occurrit nec dat ulli
civitati spatium de aliena potius quam de domestica
salute cogitandi; qua celeritate et fideles amicos
retinebat et dubitantes terrore ad condiciones pacis
5 adducebat. Tali condicione proposita Bituriges, cum
sibi viderent clementia Caesaris reditum patere in
eius amicitiam finitimasque civitates sine ulla poena

dedisse obsides atque in fidem receptas esse, idem
fecerunt.

4. Caesar militibus pro tanto labore ac patientia,
qui brumalibus diebus itineribus difficillimis, frigo-
ribus intolerandis studiosissime permanserant in
labore, ducenos sestertios, centurionibus tot milia
nummum praedae nomine condonanda pollicetur le-
gionibusque in hiberna remissis ipse se recipit die
XXXX. Bibracte. Ibi cum ius diceret, Bituriges ad eum 2
legatos mittunt auxilium petitum contra Carnutes,
quos intulisse bellum sibi querebantur. Qua re 3
cognita, cum dies non amplius decem et octo in
hibernis esset moratus, legiones XIIII. et VI. ex
hibernis ab Arare educit, quas ibi collocatas expli-
candae rei frumentariae causa superiore commen-
tario demonstratum est; ita cum duabus legionibus
ad persequendos Carnutes proficiscitur.

5. Cum fama exercitus ad hostes esset perlata,
calamitate ceterorum ducti Carnutes desertis vicis
oppidisque, quae tolerandae hiemis causa consti-
tutis repente exiguis ad necessitatem aedificiis in-
colebant (nuper enim devicti complura oppida dimi-
serant), dispersi profugiunt. Caesar erumpentes eo 2
maxime tempore acerrimas tempestates cum subire
milites nollet, in oppido Carnutum Genabo castra ponit
atque in tecta partim Gallorum, partim quae con-
iectis celeriter stramentis tentoriorum integendorum
gratia *collectis* erant inaedificata, milites compegit.
Equites tamen et auxiliarios pedites in omnes partes 3
mittit, quascumque petisse dicebantur hostes; nec
frustra; nam plerumque magna praeda potiti nostri

4 revertuntur. Oppressi Carnutes hiemis difficultate,
terrore periculi, cum tectis expulsi nullo loco diu-
tius consistere auderent nec silvarum praesidio tem-
pestatibus durissimis tegi possent, dispersi magna
parte amissa suorum dissipantur in finitimas civitates.

6. Caesar tempore anni difficillimo, cum satis
haberet convenientes manus dissipare, ne quod ini-
tium belli nasceretur, quantumque in ratione esset
exploratum haberet sub tempus aestivorum nullum
summum bellum posse conflari, Gaium Trebonium
cum duabus legionibus, quas secum habebat, in
2 hibernis Genabi collocavit; ipse, cum crebris lega-
tionibus Remorum certior fieret Bellovacos, qui
belli gloria Gallos omnes Belgasque praestabant,
finitimasque his civitates duce Correo Bellovaco et
Commio Atrebate exercitus comparare atque in
unum locum cogere, ut omni multitudine in fines
Suessionum, qui Remis erant attributi, facerent im-
pressionem, pertinere autem non tantum ad digni-
tatem, sed etiam ad salutem suam iudicaret nullam
calamitatem socios optime de republica meritos ac-
3 cipere, legionem ex hibernis evocat rursus unde-
cimam, litteras autem ad Gaium Fabium mittit, ut
in fines Suessionum legiones duas, quas habebat,
adduceret, alteramque ex duabus ab Labieno ar-
4 cessit. Ita, quantum hibernorum opportunitas belli-
que ratio postulabat, perpetuo suo labore in vicem
legionibus expeditionum onus iniungebat.

7. His copiis coactis ad Bellovacos proficis-
citur castrisque in eorum finibus positis equitum
turmas dimittit in omnes partes ad aliquos exci-

piendos, ex quibus hostium consilia cognosceret. Equites officio functi renuntiant paucos in aedificiis 2 esse inventos, atque hos, non qui agrorum colendorum causa remansissent (namque esse undique diligenter demigratum), sed qui speculandi causa essent remissi. A quibus cum quaereret Caesar, quo 3 loco multitudo esset Bellovacorum quodve esset consilium eorum, inveniebat: Bellovacos omnes, qui 4 arma ferre possent, in unum locum convenisse, itemque Ambianos, Aulercos, Caletos, Veliocasses, Atrebatas; locum castris excelsum in silva circumdata palude delegisse, impedimenta omnia in ulteriores silvas contulisse. Complures esse principes belli auctores, sed multitudinem maxime Correo obtemperare, quod ei summo esse odio nomen populi Romani intellexissent. Paucis ante diebus ex his 5 castris Atrebatem Commium discessisse ad auxilia Germanorum adducenda; quorum et vicinitas propinqua et multitudo esset infinita. Constituisse autem 6 Bellovacos omnium principum consensu, summa plebis cupiditate, si, ut diceretur, Caesar cum tribus legionibus veniret, offerre se ad dimicandum, ne miseriore ac duriore postea condicione cum toto exercitu decertare cogerentur; si maiores copias 7 adduceret, in eo loco permanere, quem delegissent, pabulatione autem, quae propter anni tempus cum exigua tum disiecta esset, et frumentatione et reliquo commeatu ex insidiis prohibere Romanos.

8. Quae Caesar consentientibus pluribus cum cognosset atque ea, quae proponerentur, consilia plena prudentiae longeque a temeritate barbarorum

remota esse iudicaret, omnibus rebus inserviendum statuit, quo celerius hostis contempta sua paucitate
2 prodiret in aciem. Singularis enim virtutis veterrimas legiones VII., VIII., VIIII. habebat, summae spei delectaeque iuventutis XI., quae octavo iam stipendio tamen in collatione reliquarum nondum eandem vetustatis ac virtutis ceperat opinionem.
3 Itaque consilio advocato rebus iis, quae ad se essent delatae, omnibus expositis animos multitudinis confirmat. Si forte hostes trium legionum numero posset elicere ad dimicandum, agminis ordinem ita constituit, ut legio septima, octava, nona ante omnia irent impedimenta, deinde omnium impedimentorum agmen, quod tamen erat mediocre, ut in expeditionibus esse consuevit, cogeret undecima, ne maioris multitudinis species accidere ho-
4 stibus posset, quam ipsi depoposcissent. Hac ratione paene quadrato agmine instructo in conspectum hostium celerius opinione eorum exercitum adducit.

9. Cum repente instructas velut in acie certo gradu legiones accedere Galli viderunt, quorum erant ad Caesarem plena fiduciae consilia perlata, sive certaminis periculo sive subito adventu sive exspectatione nostri consilii copias instruunt pro
2 castris nec loco superiore decedunt. Caesar, etsi dimicare optaverat, tamen admiratus tantam multitudinem hostium valle intermissa magis in altitudinem depressa quam late patente castra castris
3 hostium confert. Haec imperat vallo pedum duodecim muniri, loriculam pro hac ratione eius altitudinis inaedificari; fossam duplicem pedum denum

quinum lateribus deprimi directis; turres excitari crebras in altitudinem trium tabulatorum, pontibus traiectis constratisque coniungi, quorum frontes viminea loricula munirentur; ut ab hostibus duplici 4
fossa, duplici propugnatorum ordine defenderentur, quorum alter ex pontibus, quo tutior altitudine esset, hoc audacius longiusque permitteret tela, alter, qui propior hostem in ipso vallo collocatus esset, ponte ab incidentibus telis tegeretur. Portis fores altioresque turres imposuit.

10. Huius munitionis duplex erat consilium. Namque et operum magnitudinem et timorem suum sperabat fiduciam barbaris allaturum, et cum pabulatum frumentatumque longius esset proficiscendum, parvis copiis castra munitione ipsa videbat posse defendi. Interim crebro paucis utrimque procurren- 2
tibus inter bina castra palude interiecta contendebatur; quam tamen paludem nonnumquam aut nostra auxilia Gallorum Germanorumque transibant acriusque hostes insequebantur, aut vicissim hostes eandem transgressi nostros longius submovebant. Accidebat 3
autem cotidianis pabulationibus (id quod accidere erat necesse, cum raris disiectisque ex aedificiis pabulum conquireretur), ut impeditis locis dispersi pabulatores circumvenirentur; quae res, etsi mediocre 4
detrimentum iumentorum ac servorum nostris afferebat, tamen stultas cogitationes incitabat barbarorum, atque eo magis, quod Commius, quem profectum ad auxilia Germanorum arcessenda docui, cum equitibus venerat; qui tametsi numero non

amplius erant quingenti, tamen Germanorum adventu
barbari nitebantur.

11. Caesar, cum animadverteret hostem com-
plures dies castris palude et loci natura munitis se
tenere neque oppugnari castra eorum sine dimica-
tione perniciosa nec locum munitionibus claudi
nisi a maiore exercitu posse, litteras ad Trebonium
mittit, ut quam celerrime posset legionem XIII.,
quae cum T. Sextio legato in Biturigibus hiemabat,
arcesseret atque ita cum tribus legionibus magnis
2 itineribus ad se veniret; ipse equites in vicem
Remorum ac Lingonum reliquarumque civitatum,
quorum magnum numerum evocaverat, praesidio
pabulationibus mittit, qui subitas incursiones ho-
stium sustinerent.

12. Quod cum cotidie fieret, ac iam consue-
tudine diligentia minueretur, quod plerumque ac-
cidit diuturnitate, Bellovaci delecta manu peditum
cognitis stationibus cotidianis equitum nostrorum sil-
2 vestribus locis insidias disponunt eodemque equites
postero die mittunt, qui primum elicerent nostros,
3 deinde circumventos aggrederentur. Cuius mali sors
incidit Remis, quibus ille dies fungendi muneris
obvenerat. Namque hi, cum repente hostium equites
animadvertissent ac numero superiores paucitatem
contempsissent, cupidius insecuti peditibus undique
4 sunt circumdati. Quo facto perturbati celerius,
quam consuetudo fert equestris proelii, se recepe-
runt amisso Vertisco, principe civitatis, praefecto
5 equitum; qui cum vix equo propter aetatem posset
uti, tamen consuetudine Gallorum neque aetatis

excusatione in suscipienda praefectura usus erat
neque dimicari sine se voluerat. Inflantur atque 6
incitantur hostium animi secundo proelio, principe
et praefecto Remorum interfecto, nostrique detri- 7
mento admonentur diligentius exploratis locis sta-
tiones disponere ac moderatius cedentem insequi
hostem.

13. Non intermitti interim cotidiana proelia
in conspectu utrorumque castrorum, quae ad vada
transitusque fiebant paludis. Qua contentione Ger- 2
mani, quos propterea Caesar transduxerat Rhenum,
ut equitibus interpositi proeliarentur, cum constan-
tius universi paludem transissent paucisque resisten-
tibus interfectis pertinacius reliquam multitudinem
essent insecuti, perterriti non solum ii, qui aut com-
minus opprimebantur aut eminus vulnerabantur, sed
etiam, qui longius subsidiari consueverant, turpiter
refugerunt, nec prius finem fugae fecerunt saepe 3
amissis superioribus locis, cum se aut in castra
suorum reciperent, aut nonnulli pudore coacti lon-
gius profugerent. Quorum periculo sic omnes copiae 4
sunt perturbatae, ut vix iudicari posset, utrum se-
cundis minimisque rebus insolentiores, an adverso
mediocri casu timidiores essent.

14. Compluribus diebus iisdem in castris con-
sumptis, cum propius accessisse legiones et Gaium
Trebonium legatum cognossent, duces Bellovacorum
veriti similem obsessionem Alesiae noctu dimittunt
eos, quos aut aetate aut viribus inferiores aut iner-
mes habebant, unaque reliqua impedimenta. Quo- 2
rum perturbatum et confusum dum explicant agmen

(magna enim multitudo carrorum etiam expeditos
sequi Gallos consuevit), oppressi luce copias arma-
torum pro suis instruunt castris, ne prius Romani
persequi se inciperent, quam longius agmen impe-
3 dimentorum suorum processisset. At Caesar neque
resistentes aggrediundos tanto collis ascensu iudi-
cabat, neque non usque eo legiones admovendas,
ut discedere ex eo loco sine periculo barbari mili-
4 tibus instantibus non possent. Ita, cum palude im-
pedita a castris castra dividi videret, quae trans-
eundi difficultas celeritatem insequendi tardare pos-
set, atque id iugum, quod trans paludem paene ad
hostium castra pertineret, mediocri valle a castris
eorum intercisum animum adverteret, pontibus palude
constrata legiones traducit celeriterque in summam
planiciem iugi pervenit, quae declivi fastigio duobus
5 ab lateribus muniebatur. Ibi legionibus instructis
ad ultimum iugum pervenit aciemque eo loco con-
stituit, unde tormento missa tela in hostium cuneos
conici possent.

15. Barbari confisi loci natura, cum dimicare
non recusarent, si forte Romani subire collem cona-
rentur, paulatim copias distributas dimittere non
possent, ne dispersi perturbarentur, in acie perman-
2 serunt. Quorum pertinacia cognita Caesar XX cohor-
tibus instructis castrisque eo loco metatis muniri
3 iubet castra. Absolutis operibus pro vallo legiones
instructas collocat, equites frenatis equis in statione
4 disponit. Bellovaci, cum Romanos ad insequendum
paratos viderent neque pernoctare aut diutius per-
manere sine periculo eodem loco possent, tale con-

silium sui recipiendi ceperunt. Fasces, ut consueve- 5
rant [namque in acie sedere Gallos consuesse su-
perioribus commentariis Caesaris declaratum est],
per manus stramentorum ac virgultorum, quorum
summa erat in castris copia, inter se traditos ante
aciem collocarunt extremoque tempore diei signo
pronuntiato uno tempore incenderunt. Ita continens 6
flamma copias omnes repente a conspectu texit
Romanorum. Quod ubi accidit, barbari vehemen-
tissimo cursu refugerunt.

16. Caesar, etsi discessum hostium animad-
vertere non poterat incendiis oppositis, tamen id
consilium cum fugae causa initum suspicaretur, le-
giones promovet, turmas mittit ad insequendum;
ipse veritus insidias, ne forte in eodem loco sub-
sistere hostis atque elicere nostros in locum cona-
retur iniquum, tardius procedit. Equites cum intrare 2
summum iugum et flammam densissimam timerent
ac, si qui cupidius intraverant, vix suorum ipsi
priores partes animadverterent equorum, insidias
veriti liberam facultatem sui recipiendi Bellovacis
dederunt. Ita fuga timoris simul calliditatisque plena 3
sine ullo detrimento milia non amplius decem pro-
gressi hostes loco munitissimo castra posuerunt.
Inde cum saepe in insidiis equites peditesque dis- 4
ponerent, magna detrimenta Romanis in pabula-
tionibus inferebant.

17. Quod cum crebrius accideret, ex captivo quodam comperit Caesar Correum, Bellovacorum ducem, fortissimorum milia sex peditum delegisse equitesque ex omni numero mille, quos in insidiis

eo loco collocaret, quem in locum propter copiam frumenti ac pabuli Romanos missuros suspicaretur.
2 Quo cognito consilio legiones plures, quam solebat, educit equitatumque, qua consuetudine pabulatoribus mittere praesidio consuerat, praemittit; huic inter-
3 ponit auxilia levis armaturae; ipse cum legionibus quam potest maxime appropinquat.

18. Hostes in insidiis dispositi, cum sibi delegissent campum ad rem gerendam non amplius patentem in omnes partes passibus mille, silvis undique aut impeditissimo flumine munitum, velut indagine
2 hunc insidiis circumdederunt. Explorato hostium consilio nostri ad proeliandum animo atque armis parati, cum subsequentibus legionibus nullam dimicationem recusarent, turmatim in eum locum deve-
3 nerunt. Quorum adventu cum sibi Correus oblatam occasionem rei gerendae existimaret, primum cum paucis se ostendit atque in proximas turmas im-
4 petum fecit. Nostri constanter incursum sustinent insidiatorum neque plures in unum locum conveniunt; quod plerumque equestribus proeliis cum propter aliquem timorem accidit, tum multitudine ipsorum detrimentum accipitur.

19. Cum dispositis turmis in vicem rari proeliarentur neque ab lateribus circumveniri suos paterentur, erumpunt ceteri Correo proeliante ex silvis.
2 Fit magna contentione diversum proelium. Quod cum diutius pari Marte iniretur, paulatim ex silvis instructa multitudo procedit peditum, quae nostros coëgit cedere equites. Quibus celeriter subveniunt levis armaturae pedites, quos ante legiones missos

docui, turmisque nostrorum interpositi constanter
proeliantur. Pugnatur aliquamdiu pari contentione; 3
deinde, ut ratio postulabat proelii, qui sustinuerant
primos impetus insidiarum, hoc ipso fiunt superiores,
quod nullum ab insidiantibus imprudentes accepe-
rant detrimentum. Accedunt propius interim legiones, 4
crebrique eodem tempore et nostris et hostibus nuntii
afferuntur, imperatorem instructis copiis adesse. Qua 5
re cognita praesidio cohortium confisi nostri acerrime
proeliantur, ne, si tardius rem gessissent, victoriae
gloriam communicasse cum legionibus viderentur;
hostes concidunt animis atque itineribus diversis
fugam quaerunt. Nequiquam: nam quibus difficul- 6
tatibus locorum Romanos claudere voluerant, iis
ipsi tenebantur. Victi tamen perculsique, maiore 7
parte amissa consternati profugiunt partim silvis
petitis, partim flumine (qui tamen in fuga a nostris
acriter insequentibus conficiuntur), cum interim nulla 8
calamitate victus Correus excedere proelio silvasque
petere aut invitantibus nostris ad deditionem potuit
adduci, quin fortissime proeliando compluresque
vulnerando cogeret elatos iracundia victores in se
tela conicere.

20. Tali modo re gesta recentibus proelii vesti-
giis ingressus Caesar, cum victos tanta calamitate
existimaret hostes nuntio accepto locum castrorum
relicturos, quae non longius ab ea caede abesse
plus minus VIII milibus dicebantur, tametsi flumine
impeditum transitum videbat, tamen exercitu tra-
ducto progreditur. At Bellovaci reliquaeque civitates 2
repente ex fuga paucis atque his vulneratis receptis,

qui silvarum beneficio casum evitaverant, [omnibus adversis] cognita calamitate, interfecto Correo, amisso equitatu et fortissimis peditibus, cum adventare Romanos existimarent, concilio repente cantu tubarum convocato conclamant, legati obsidesque ad Caesarem mittantur.

21. Hoc omnibus probato consilio Commius Atrebas ad eos confugit Germanos, a quibus ad id
2 bellum auxilia mutuatus erat. Ceteri e vestigio mittunt ad Caesarem legatos petuntque, ut ea poena sit contentus hostium, quam si sine dimicatione inferre integris posset, pro sua clementia atque
3 humanitate numquam profecto esset illaturus. Afflictas opes equestri proelio Bellovacorum esse; delectorum peditum multa milia interisse, vix refu-
4 gisse nuntios caedis. Tamen magnum, ut in tanta calamitate, Bellovacos eo proelio commodum esse consecutos, quod Correus, auctor belli, concitator multitudinis, esset interfectus. Numquam enim senatum tantum in civitate illo vivo quantum imperitam plebem potuisse.

22. Haec orantibus legatis commemorat Caesar: eodem tempore superiore anno Bellovacos ceterasque Galliae civitates suscepisse bellum; pertinacissime hos ex omnibus in sententia permansisse neque ad sanitatem reliquorum deditione esse per-
2 ductos. Scire atque intellegere se causam peccati facillime mortuis delegari. Neminem vero tantum pollere, ut invitis principibus, resistente senatu, omnibus bonis repugnantibus infirma manu plebis bellum

concitare et gerere posset. Sed tamen se contentum
fore ea poena, quam sibi ipsi contraxissent.

23. Nocte insequenti legati responsa ad suos
referunt, obsides conficiunt. Concurrunt reliquarum 2
civitatium legati, quae Bellovacorum speculabantur
eventum; obsides dant, imperata faciunt excepto
Commio, quem timor prohibebat cuiusquam fidei
suam committere salutem. Nam superiore anno Ti- 3
tus Labienus Caesare in Gallia citeriore ius dicente,
cum Commium comperisset sollicitare civitates et
coniurationem contra Caesarem facere, infidelitatem
eius sine ulla perfidia iudicavit comprimi posse.
Quem quia non arbitrabatur vocatum in castra 4
venturum, ne temptando cautiorem faceret, Gaium
Volusenum Quadratum misit, qui eum per simu-
lationem colloquii curaret interficiendum. Ad eam
rem delectos idoneos ei tradit centuriones. Cum in 5
colloquium ventum esset, et ut convenerat, manum
Commii Volusenus arripuisset, centurio vel insueta
re permotus vel celeriter a familiaribus prohibitus
Commii conficere hominem non potuit; graviter
tamen primo ictu gladio caput percussit. Cum 6
utrimque gladii destricti essent, non tam pugnandi
quam diffugiendi fuit utrorumque consilium: nostro-
rum, quod mortifero vulnere Commium credebant
affectum; Gallorum, quod insidiis cognitis plura,
quam videbant, extimescebant. Quo facto statuisse
Commius dicebatur numquam in conspectum cuius-
quam Romani venire.

24. Bellicosissimis gentibus devictis Caesar, cum
videret nullam iam esse civitatem, quae [bellum]

pararet, quo sibi resisteret, sed nonnullus ex oppidis demigrare, ex agris diffugere ad praesens imperium evitandum, plures in partes exercitum 2 dimittere constituit. M. Antonium quaestorem cum legione duodecima sibi coniungit. C. Fabium legatum cum cohortibus XXV mittit in diversissimam partem Galliae, quod ibi quasdam civitates in armis esse audiebat neque C. Caninium Rebilum legatum, qui in illis regionibus erat, satis firmas duas legiones 3 habere existimabat. Titum Labienum ad se evocat; legionem autem XV., quae cum eo fuerat in hibernis, in togatam Galliam mittit ad colonias civium Romanorum tuendas, ne quod simile incommodum accideret decursione barbarorum, ac superiore aestate Tergestinis acciderat, qui repentino latrocinio atque 4 impetu illorum erant oppressi. Ipse ad vastandos depopulandosque fines Ambiorigis proficiscitur; quem perterritum ac fugientem cum redigi posse in suam potestatem desperasset, proximum suae dignitatis esse ducebat, adeo fines eius vastare civibus, aedificiis, pecore, ut odio suorum Ambiorix. si quos fortuna reliquos fecisset, nullum reditum propter tantas calamitates haberet in civitatem.

25. Cum in omnes partes finium Ambiorigis aut legiones aut auxilia dimisisset atque omnia caedibus, incendiis, rapinis vastasset, magno numero hominum interfecto aut capto Labienum cum 2 duabus legionibus in Treveros mittit; quorum civitas propter Germaniae vicinitatem cotidianis exercitata bellis cultu et feritate non multum a Germanis diffe-

rebat neque imperata umquam nisi exercitu coacta faciebat.

26. Interim Gaius Caninius legatus, cum magnam multitudinem convenisse hostium in fines Pictonum litteris nuntiisque Duratii cognosceret, qui perpetuo in amicitia manserat Romanorum, cum pars quaedam civitatis eius defecisset, ad oppidum Limonem contendit. Quo cum adventaret atque ex 2
captivis certius cognosceret, multis hominum milibus a Dumnaco, duce Andium, Duratium clausum Limone oppugnari, neque infirmas legiones hostibus committere auderet, castra posuit loco munito. Dumnacus, cum appropinquare Caninium cognosset, 3
copiis omnibus ad legiones conversis castra Romanorum oppugnare instituit. Cum complures dies in 4
oppugnatione consumpsisset et magno suorum detrimento nullam partem munitionum convellere potuisset, rursus ad obsidendum Limonem redit.

27. Eodem tempore C. Fabius legatus complures civitates in fidem recipit, obsidibus firmat litterisque Gai Caninii Rebili fit certior, quae in Pictonibus gerantur. Quibus rebus cognitis proficiscitur ad auxilium Duratio ferendum. At Dum- 2
nacus adventu Fabii cognito desperata salute, si tempore eodem coactus esset et Romanum externum sustinere hostem et respicere ac timere oppidanos, repente ex eo loco cum copiis recedit nec se satis tutum fore arbitratur, nisi flumine Ligeri, quod erat ponte propter magnitudinem transeundum, copias traduxisset. Fabius, etsi nondum in conspectum 3
venerat hostibus neque se Caninio coniunxerat,

tamen doctus ab iis, qui locorum noverant natu-
ram, potissimum credidit hostes perterritos eum
4 locum, quem petebant, petituros. Itaque cum copiis
ad eundem pontem contendit equitatumque tantum
procedere ante agmen imperat legionum, quantum
cum processisset, sine defatigatione equorum in
5 eadem se reciperet castra. Consequuntur equites
nostri, ut erat praeceptum, invaduntque Dumnaci
agmen et fugientes perterritosque sub sarcinis in
itinere aggressi magna praeda multis interfectis po-
tiuntur. Ita re bene gesta se recipiunt in castra.

28. Insequenti nocte Fabius equites praemittit
sic paratos, ut confligerent atque omne agmen mo-
2 rarentur, dum consequeretur ipse. Cuius praeceptis
ut res gereretur, Quintus Atius Varus, praefectus
equitum, singularis et animi et prudentiae vir, suos
hortatur agmenque hostium consecutus turmas partim
idoneis locis disponit, parte equitum proelium com-
3 mittit. Confligit audacius equitatus hostium succe-
dentibus sibi peditibus; qui toto agmine subsistentes
4 equitibus suis contra nostros ferunt auxilium. Fit
proelium acri certamine. Namque nostri contemptis
pridie superatis hostibus, cum subsequi legiones
meminissent, et pudore cedendi et cupiditate per se
conficiendi proelii fortissime contra pedites proe-
5 liantur, hostesque nihil amplius copiarum accessurum
credentes, ut pridie cognoverant, delendi equitatus
nostri nacti occasionem videbantur.

29. Cum aliquamdiu summa contentione dimi-
caretur, Dumnacus instruit aciem, quae suis esset
equitibus in vicem praesidio, cum repente confertae

legiones in conspectum hostium veniunt. Quibus 2
visis perculsae barbarorum turmae ac perterritae
acies hostium, perturbato impedimentorum agmine,
magno clamore discursuque passim fugae se man-
dant. At nostri equites, qui paulo ante cum resi- 3
stentibus fortissime conflixerant, laetitia victoriae
elati magno undique clamore sublato cedentibus
circumfusi, quantum equorum vires ad persequendum
dextraeque ad caedendum valent, tantum eo proelio
interficiunt. Itaque amplius milibus duodecim aut 4
armatorum aut eorum, qui eo timore arma proie-
cerant, interfectis omnis multitudo capitur impedi-
mentorum.

30. Qua ex fuga cum constaret Drappetem
Senonem, qui, ut primum defecerat Gallia, collectis
undique perditis hominibus, servis ad libertatem
vocatis, exulibus omnium civitatum ascitis, repen-
tinis latrociniis impedimenta et commeatus Roma-
norum interceperat, non amplius hominum milibus
ex fuga quinque collectis provinciam petere unaque
consilium cum eo Lucterium Cadurcum cepisse, quem
superiore commentario prima defectione Galliae fa-
cere in provinciam voluisse impetum cognitum est,
Caninius legatus cum legionibus duabus ad eos 2
persequendos contendit, ne detrimento aut timore
provinciae magna infamia perditorum hominum la-
trociniis caperetur.

31. Gaius Fabius cum reliquo exercitu in Car-
nutes ceterasque proficiscitur civitates, quarum eo
proelio, quod cum Dumnaco fecerat, copias esse
accisas sciebat. Non enim dubitabat, quin recenti 2

calamitate submissiores essent futurae, dato vero
spatio ac tempore eodem instigante Dumnaco pos-
3 sent concitari. Qua in re summa felicitas celeri-
tasque in recipiendis civitatibus Fabium consequitur.
Nam Carnutes, qui saepe vexati numquam pacis
fecerant mentionem, datis obsidibus veniunt in de-
4 ditionem, ceteraeque civitates positae in ultimis
Galliae finibus, Oceano coniunctae, quae Armoricae
appellantur, auctoritate adductae Carnutum adventu
5 Fabii legionumque imperata sine mora faciunt. Dum-
nacus suis finibus expulsus errans latitansque solus
extremas Galliae regiones petere est coactus.

32. At Drappes unaque Lucterius, cum legiones
Caniniumque adesse cognoscerent nec se sine certa
pernicie persequente exercitu putarent provinciae
fines intrare posse nec iam libere vagandi latrocini-
orumque faciendorum facultatem haberent, in finibus
2 consistunt Cadurcorum. Ibi cum Lucterius apud
suos cives quondam integris rebus multum potuisset,
semperque auctor novorum consiliorum magnam
apud barbaros auctoritatem haberet, oppidum Uxello-
dunum, quod in clientela fuerat eius, egregie natura
loci munitum, occupat suis et Drappetis copiis oppi-
danosque sibi coniungit.

33. Quo cum confestim Gaius Caninius venisset
animadverteretque omnes oppidi partes praeruptissi-
mis saxis esse munitas, quo defendente nullo tamen
armatis ascendere esset difficile, magna autem im-
pedimenta oppidanorum videret, quae si clandestina
fuga subtrahere conarentur, effugere non modo equi-
tatum, sed ne legiones quidem possent, tripertito

cohortibus divisis trina excelsissimo loco castra fecit;
a quibus paulatim, quantum copiae patiebantur, 2
vallum in oppidi circuitum ducere instituit.

34. Quod cum animadverterent oppidani miserrimaque Alesiae memoria solliciti similem casum obsessionis vererentur, maximeque ex omnibus Lucterius, qui fortunae illius periculum fecerat, moneret frumenti rationem esse habendam, constituunt omnium consensu parte ibi relicta copiarum ipsi cum
expeditis ad importandum frumentum proficisci. Eo 2
consilio probato proxima nocte duobus milibus armatorum relictis reliquos ex oppido Drappes et
Lucterius educunt. Hi paucos dies morati ex finibus 3
Cadurcorum, qui partim re frumentaria sublevare eos cupiebant, partim prohibere, quo minus sumerent, non poterant, magnum numerum frumenti comparant, nonnumquam autem expeditionibus nocturnis
castella nostrorum adoriuntur. Quam ob causam 4
Gaius Caninius toto oppido munitiones circumdare moratur, ne aut opus effectum tueri non possit aut plurimis in locis infirma disponat praesidia.

35. Magna copia frumenti comparata considunt Drappes et Lucterius non longius ab oppido decem milibus, unde paulatim frumentum in oppidum sup-
portarent. Ipsi inter se provincias partiuntur: Drap- 2
pes castris praesidio cum parte copiarum restitit; Lucterius agmen iumentorum ad oppidum ducit.
Dispositis ibi praesidiis hora noctis circiter decima 3
silvestribus angustisque itineribus frumentum im-
portare in oppidum instituit. Quorum strepitum 4
vigiles castrorum cum sensissent, exploratoresque

missi, quae gererentur, renuntiassent, Caninius cele-
riter cum cohortibus armatis ex proximis castellis
5 in frumentarios sub ipsam lucem impetum fecit. Hi
repentino malo perterriti diffugiunt ad sua prae-
sidia; quae nostri ut viderunt, acrius contra ar-
matos incitati neminem ex eo numero vivum capi
patiuntur. Profugit inde cum paucis Lucterius nec
se recipit in castra.

36. Re bene gesta Caninius ex captivis com-
perit partem copiarum cum Drappete esse in castris
a milibus non amplius XII. Qua re ex compluribus
cognita, cum intellegeret fugato duce altero [per-
territos] reliquos facile opprimi posse, magnae feli-
citatis esse arbitrabatur neminem ex caede refu-
gisse in castra, qui de accepta calamitate nuntium
2 Drappeti perferret. Sed in experiundo cum peri-
culum nullum videret, equitatum omnem Germanos-
que pedites, summae velocitatis homines, ad castra
hostium praemittit; ipse legionem unam in trina ca-
3 stra distribuit, alteram secum expeditam ducit. Cum
propius hostes accessisset, ab exploratoribus, quos
praemiserat, cognoscit castra eorum, ut barbarorum
fere consuetudo est, relictis locis superioribus ad
ripas esse fluminis demissa; at Germanos equitesque
imprudentibus omnibus de improviso advolasse proe-
4 liumque commisisse. Qua re cognita legionem arma-
tam instructamque adducit. Ita repente omnibus ex
partibus signo dato loca superiora capiuntur. Quod
ubi accidit, Germani equitesque signis legionis visis
5 vehementissime proeliantur. Confestim cohortes un-
dique impetum faciunt omnibusque aut interfectis

aut captis magna praeda potiuntur. Capitur ipse eo
proelio Drappes.

37. Caninius felicissime re gesta sine ullo paene
militis vulnere ad obsidendos oppidanos revertitur,
externoque hoste deleto, cuius timore antea dividere 2
praesidia et munitione oppidanos circumdare prohi-
bitus erat, opera undique imperat administrari. Venit 3
eodem cum suis copiis postero die Gaius Fabius
partemque oppidi sumit ad obsidendum.

38. Caesar interim M. Antonium quaestorem cum
cohortibus XV in Bellovacis relinquit, ne qua rursus
novorum consiliorum capiendorum Belgis facultas
daretur. Ipse reliquas civitates adit, obsides plures 2
imperat, timentes omnium animos consolatione sanat.
Cum in Carnutes venisset, quorum in civitate supe- 3
riore commentario Caesar exposuit initium belli esse
ortum, quod praecipue eos propter conscientiam
facti timere animadvertebat, quo celerius civitatem
timore liberaret, principem sceleris illius et conci-
tatorem belli, Gutruatum, ad supplicium depoposcit.
Qui etsi ne civibus quidem suis se committebat, 4
tamen celeriter omnium cura quaesitus in castra
perducitur. Cogitur in eius supplicium Caesar contra 5
suam naturam concursu maximo militum, qui ei
omnia pericula et detrimenta belli [a Gutruato]
accepta referebant, adeo ut verberibus exanimatum
corpus securi feriretur.

39. Ibi crebris litteris Caninii fit certior, quae
de Drappete et Lucterio gesta essent, quoque in
consilio permanerent oppidani. Quorum etsi pauci- 2
tatem contemnebat, tamen pertinaciam magna poena

esse afficiendam iudicabat, ne universa Gallia non sibi vires defuisse ad resistendum Romanis sed constantiam putaret, neve hoc exemplo ceterae civitates locorum opportunitate fretae se vindicarent in
3 libertatem, cum omnibus Gallis notum esse sciret reliquam esse unam aestatem suae provinciae, quam si sustinere potuissent, nullum ultra periculum vere-
4 rentur. Itaque Q. Calenum legatum cum legionibus reliquit, qui iustis itineribus subsequeretur; ipse cum omni equitatu quam potest celerrime ad Caninium contendit.

40. Cum contra exspectationem omnium Caesar Uxellodunum venisset oppidumque operibus clausum animadverteret neque ab oppugnatione recedi videret ulla condicione posse, magna autem copia frumenti abundare oppidanos ex perfugis cognosset,
2 aqua prohibere hostem temptare coepit. Flumen infimam vallem dividebat, quae totum paene montem cingebat, in quo positum erat praeruptum undique
3 oppidum Uxellodunum. Hoc avertere loci natura prohibebat; in infimis enim sic radicibus montis ferebatur, ut nullam in partem depressis fossis deri-
4 vari posset. Erat autem oppidanis difficilis et praeruptus eo descensus, ut prohibentibus nostris sine vulneribus ac periculo vitae neque adire flumen
5 neque arduo se recipere possent ascensu. Qua difficultate eorum cognita Caesar sagittariis funditoribusque dispositis, tormentis etiam quibusdam locis contra facillimos descensus collocatis aqua fluminis prohibebat oppidanos.

41. Quorum omnis postea multitudo aquatorum
unum in locum conveniebat sub ipsius oppidi murum,
ubi magnus fons aquae prorumpebat ab ea parte,
quae fere pedum trecentorum intervallo fluminis cir-
cuitu vacabat. Hoc fonte prohiberi posse oppidanos 2
cum optarent reliqui, Caesar unus videret, e regione
eius vineas agere adversus montem et aggerem in-
struere coepit magno cum labore et continua dimi-
catione. Oppidani enim loco superiore decurrunt et 3
eminus sine periculo proeliantur multosque perti-
naciter succedentes vulnerant; non deterrentur tamen
milites nostri vineas proferre et labore atque ope-
ribus locorum vincere difficultates. Eodem tempore 4
cuniculos tectos ab vineis agunt ad caput fontis;
quod genus operis sine ullo periculo, sine suspicione
hostium facere licebat. Exstruitur agger in altitu- 5
dinem pedum sexaginta, collocatur in eo turris
decem tabulatorum, non quidem quae moenibus
aequaret (id enim nullis operibus effici poterat), sed
quae superare fontis fastigium posset. Ex ea cum 6
tela tormentis iacerentur ad fontis aditum, nec sine
periculo possent aquari oppidani, non tantum pecora
atque iumenta, sed etiam magna hostium multitudo
siti consumebatur.

42. Quo malo perterriti oppidani cupas sevo,
pice, scandulis complent; eas ardentes in opera pro-
volvunt eodemque tempore acerrime proeliantur, ut
ab incendio restinguendo dimicationis periculo de-
terreant Romanos. Magna repente in ipsis operibus 2
flamma exstitit. Quaecumque enim per locum prae-
cipitem missa erant, ea vineis et aggere suppressa

3 comprehendebant id ipsum, quod morabatur. Milites
contra nostri, quamquam periculoso genere proelii
locoque iniquo premebantur, tamen omnia fortissimo
4 sustinebant animo. Res enim gerebatur et excelso
loco et in conspectu exercitus nostri, magnusque
utrimque clamor oriebatur. Ita quisque, prout erat
maxime insignis, quo notior testatiorque virtus esset
eius, telis hostium flammaeque se offerebat.

43. Caesar cum complures suos vulnerari vi-
deret, ex omnibus oppidi partibus cohortes montem
ascendere et simulatione moenium occupandorum
2 clamorem undique iubet tollere. Quo facto perter-
riti oppidani, cum, quid ageretur in locis reliquis,
essent suspensi, revocant ab impugnandis operibus
3 armatos murisque disponunt. Ita nostri fine proelii
facto celeriter opera flamma comprehensa partim
4 restinguunt, partim interscindunt. Cum pertinaciter
resisterent oppidani, magna etiam parte amissa siti
suorum in sententia permanerent, ad postremum cu-
niculis venae fontis intercisae sunt atque aversae.
5 Quo facto repente perennis exaruit fons tantamque
attulit oppidanis salutis desperationem, ut id non
hominum consilio, sed deorum voluntate factum
putarent. Itaque se necessitate coacti tradiderunt.

44. Caesar, cum suam lenitatem cognitam omni-
bus sciret neque vereretur, ne quid crudelitate na-
turae videretur asperius fecisse, neque exitum con-
siliorum suorum animadverteret, si tali ratione di-
versis in locis plures consilia inissent, exemplo sup-
plicii deterrendos reliquos existimavit. Itaque omni-
bus, qui arma tulerant, manus praecidit vitamque

concessit, quo testatior esset poena improborum. 2
Drappes, quem captum esse a Caninio docui, sive
indignitate et dolore vinculorum sive timore gravio-
ris supplicii paucis diebus cibo se abstinuit atque
ita interiit. Eodem tempore Lucterius, quem pro- 3
fugisse ex proelio scripsi, cum in potestatem ve-
nisset Epasnacti Arverni (crebro enim mutandis
locis multorum fidei se committebat, quod nusquam
diutius sine periculo commoraturus videbatur, cum
sibi conscius esset, quam inimicum deberet Caesarem
habere), hunc Epasnactus Arvernus, amicissimus
populi Romani, sine dubitatione ulla vinctum ad
Caesarem deduxit.

45. Labienus interim in Treveris equestre proe-
lium facit secundum compluribusque Treveris inter-
fectis et Germanis, qui nullis adversus Romanos
auxilia denegabant, principes eorum vivos redigit
in suam potestatem atque in his Surum Aeduum, 2
qui et virtutis et generis summam nobilitatem ha-
bebat solusque ex Aeduis ad id tempus perman-
serat in armis.

46. Ea re cognita Caesar, cum in omnibus
partibus Galliae bene res geri videret iudicaretque
superioribus aestivis Galliam devictam subactamque
esse, Aquitaniam numquam adisset, per Publium
Crassum quadam ex parte devicisset, cum duabus
legionibus in eam partem Galliae est profectus, ut
ibi extremum tempus consumeret aestivorum. Quam 2
rem sicuti cetera celeriter feliciterque confecit. Nam-
que omnes Aquitaniae civitates legatos ad Caesarem
miserunt obsidesque ei dederunt. Quibus rebus gestis 3

4 ipse equitum praesidio Narbonem profectus est, exer-
citum per legatos in hiberna deduxit: quattuor
legiones in Belgio collocavit cum M. Antonio et
C. Trebonio et P. Vatinio legatis, duas legiones in
Aeduos deduxit, quorum in omni Gallia summam
esse auctoritatem sciebat, duas in Turonis ad fines
Carnutum posuit, quae omnem illam regionem con-
iunctam Oceano continerent, duas reliquas in Le-
movicum finibus non longe ab Arvernis, ne qua
5 pars Galliae vacua ab exercitu esset. Paucos dies
ipse in provincia moratus, cum celeriter omnes con-
ventus percucurrisset, publicas controversias co-
6 gnosset, bene meritis praemia tribuisset (cognoscendi
enim maximam facultatem habebat, quale quisque
fuisset animo in totius Galliae defectione, quam
sustinuerat fidelitate atque auxiliis provinciae illius),
his confectis rebus ad legiones in Belgium se re-
cipit hibernatque Nemetocennae.

47. Ibi cognoscit Commium Atrebatem proelio
2 cum equitatu suo contendisse. Nam cum Antonius
in hiberna venisset, civitasque Atrebatum in officio
esset, Commius, qui post illam vulnerationem, quam
supra commemoravi, semper ad omnes motus para-
tus suis civibus esse consuesset, ne consilia belli
quaerentibus auctor armorum duxque deesset, pa-
rente Romanis civitate cum suis equitibus latro-
ciniis se suosque alebat infestisque itineribus com-
meatus complures, qui comportabantur in hiberna
Romanorum, intercipiebat.

48. Erat attributus Antonio praefectus equitum
C. Volusenus Quadratus, qui cum eo hibernaret.

Hunc Antonius ad persequendum equitatum hostium
mittit. Volusenus ad eam virtutem, quae singularis 2
erat in eo, magnum odium Commii adiungebat, quo
libentius id faceret, quod imperabatur. Itaque dis-
positis insidiis saepius equites eius aggressus se-
cunda proelia faciebat. Novissime, cum vehementius 3
contenderetur, ac Volusenus ipsius intercipiendi
Commii cupiditate pertinacius eum cum paucis in-
secutus esset, ille autem fuga vehementi Volusenum
produxisset longius, inimicus homini suorum in-
vocat fidem atque auxilium, ne sua vulnera per
fidem imposita paterentur impunita, conversoque
equo se a ceteris incautius permittit in praefectum.
Faciunt hoc idem omnes eius equites paucosque 4
nostros convertunt atque insequuntur. Commius in- 5
censum calcaribus equum coniungit equo Quadrati
lanceaque infesta magnis viribus medium femur
traicit Voluseni. Praefecto vulnerato non dubitant 6
nostri resistere et conversis equis hostem pellere.
Quod ubi accidit, complures hostium magno no- 7
strorum impetu perculsi vulnerantur ac partim in
fuga proteruntur, partim intercipiuntur. Quod ibi
malum dux equi velocitate evitavit; ac sic proelio
secundo graviter ab eo vulneratus praefectus, ut
vitae periculum aditurus videretur, refertur in castra.
Commius autem sive expiato suo dolore sive magna 8
parte amissa suorum legatos ad Antonium mittit
seque et ibi futurum, ubi praescripserit, et ea
facturum, quae imperarit, obsidibus firmat; unum 9
illud orat, ut timori suo concedatur, ne in con-
spectum veniat cuiusquam Romani. Cuius postu-

lationem Antonius cum iudicaret ab iusto nasci timore, veniam petenti dedit, obsides accepit.

10 Scio Caesarem singulorum annorum singulos commentarios confecisse; quod ego non existimavi mihi esse faciendum, propterea quod insequens annus, L. Paulo, C. Marcello consulibus, nullas
11 habet magnopere Galliae res gestas. Ne quis tamen ignoraret, quibus in locis Caesar exercitusque eo tempore fuissent, pauca esse scribenda coniungendaque huic commentario statui.

---

49. Caesar in Belgio cum hiemaret, unum illud propositum habebat, continere in amicitia civitates,
2 nulli spem aut causam dare armorum. Nihil enim minus volebat, quam sub decessu suo necessitatem sibi aliquam imponi belli gerendi, ne, cum exercitum deducturus esset, bellum aliquod relinqueretur, quod omnis Gallia libenter sine praesenti periculo susci-
3 peret. Itaque honorifice civitates appellando, principes maximis praemiis afficiendo, nulla onera iniungendo defessam tot adversis proeliis Galliam condicione parendi meliore facile in pace continuit.

50. Ipse hibernis peractis contra consuetudinem in Italiam quam maximis itineribus est profectus, ut municipia et colonias appellaret, quibus M. Antonii, quaestoris sui, commendaverat sacerdotii
2 petitionem. Contendebat enim gratia cum libenter pro homine sibi coniunctissimo, quem paulo ante praemiserat ad petitionem, tum acriter contra factionem et potentiam paucorum, qui M. Antonii

repulsa Caesaris decedentis gratiam convellere cu-
piebant. Hunc etsi augurem prius factum, quam 3
Italiam attingeret, in itinere audierat, tamen non
minus iustam sibi causam municipia et colonias
adeundi existimavit, ut iis gratias ageret, quod fre-
quentiam atque officium suum Antonio praestitissent,
simulque se et honorem suum sequentis anni com- 4
mendaret, propterea quod insolenter adversarii sui
gloriarentur L. Lentulum et C. Marcellum consules
creatos, qui omnem honorem et dignitatem Caesaris
spoliarent, ereptum Ser. Galbae consulatum, cum is
multo plus gratia suffragiisque valuisset, quod sibi
coniunctus et familiaritate et consuetudine lega-
tionis esset.

51. Exceptus est Caesaris adventus ab omnibus
municipiis et coloniis incredibili honore atque amore.
Tum primum enim veniebat ab illo universae Galliae
bello. Nihil relinquebatur, quod ad ornatum por- 2
tarum, itinerum, locorum omnium, qua Caesar iturus
erat, excogitari poterat. Cum liberis omnis multi- 3
tudo obviam procedebat, hostiae omnibus locis im-
molabantur, tricliniis stratis fora templaque occupa-
bantur, ut vel spectatissimi triumphi laetitia praecipi
posset. Tanta erat magnificentia apud opulentiores,
cupiditas apud humiliores.

52. Cum omnes regiones Galliae togatae Caesar
percucurrisset, summa celeritate ad exercitum Ne-
metocennam rediit legionibusque ex omnibus hibernis
ad fines Treverorum evocatis eo profectus est ibique
exercitum lustravit. T. Labienum Galliae togatae 2
praefecit, quo maiore commendatione conciliaretur

ad consulatus petitionem. Ipse tantum itinerum faciebat, quantum satis esse ad mutationem locorum propter salubritatem existimabat. Ibi quamquam crebro audiebat Labienum ab inimicis suis sollicitari certiorque fiebat id agi paucorum consiliis, ut interposita senatus auctoritate aliqua parte exercitus spoliaretur, tamen neque de Labieno credidit quicquam neque, contra senatus auctoritatem ut aliquid faceret, potuit adduci. Iudicabat enim liberis sententiis patrum conscriptorum causam suam facile obtineri. Nam C. Curio, tribunus plebis, cum Caesaris causam dignitatemque defendendam suscepisset, saepe erat senatui pollicitus, si quem timor armorum Caesaris laederet, ut quoniam Pompei dominatio atque arma non minimum terrorem foro inferrent, discederet uterque ab armis exercitusque dimitteret: fore eo facto liberam et sui iuris civitatem. Neque hoc tantum pollicitus est, sed etiam senatus consultum per discessionem facere coepit; quod ne fieret, consules amicique Pompei*** iusserunt atque ita rem morando discesserunt. . . . .

53. Magnum hoc testimonium senatus erat universi conveniensque superiori facto. Nam Marcellus proximo anno, cum impugnaret Caesaris dignitatem, contra legem Pompei et Crassi rettulerat ante tempus ad senatum de Caesaris provinciis, sententiisque dictis discessionem faciente Marcello, qui sibi omnem dignitatem ex Caesaris invidia quaerebat, senatus frequens in alia omnia transiit. Quibus non frangebantur animi inimicorum Caesaris, sed admonebantur, quo maiores pararent necessitates,

quibus cogi posset senatus id probare, quod ipsi constituissent.

54. Fit deinde senatus consultum, ut ad bellum Parthicum legio una a Cn. Pompeio, altera a C. Caesare mitteretur; neque obscure duae legiones uni detrahuntur. Nam Cn. Pompeius legionem primam, 2
quam ad Caesarem miserat, confectam ex delectu provinciae Caesaris, eam tamquam ex suo numero dedit. Caesar tamen, cum de voluntate minime du- 3
bium esset adversariorum suorum, Pompeio legionem remisit et suo nomine quintamdecimam, quam in Gallia citeriore habuerat, ex senatus consulto iubet tradi. In eius locum tertiamdecimam legionem in Italiam mittit, quae praesidia tueretur, ex quibus praesidiis quintadecima deducebatur. Ipse exercitui 4
distribuit hiberna: C. Trebonium cum legionibus quattuor in Belgio collocat, C. Fabium cum totidem in Aeduos deducit. Sic enim existimabat tutissimam 5
fore Galliam, si Belgae, quorum maxima virtus, Aedui, quorum auctoritas summa esset, exercitibus continerentur. Ipse in Italiam profectus est.

55. Quo cum venisset, cognoscit per C. Marcellum consulem legiones duas ab se remissas, quae ex senatus consulto deberent ad Parthicum bellum duci, Cn. Pompeio traditas atque in Italia retentas esse. Hoc facto quamquam nulli erat dubium, quid- 2
nam contra Caesarem pararetur, tamen Caesar omnia patienda esse statuit, quoad sibi spes aliqua relinqueretur iure potius disceptandi quam belligerandi. Contendit. . . .

C. IULII CAESARIS

COMMENTARII

CUM SUPPLEMENTIS

A. HIRTII ET ALIORUM.

ITERUM RECOGNOVIT

ET ADNOTATIONEM CRITICAM PRAEMISIT

EMANUEL HOFFMANN.

VOL. II.

COMMENTARII DE BELLO CIVILI.

ACCEDUNT

COMMENTARII DE BELLO ALEXANDRINO, AFRICANO, HISPANIENSI.

VINDOBONAE.

SUMPTIBUS ET TYPIS CAROLI GEROLD FILII.

MDCCCXC.

Quamquam codices, quibus commentarii de bello civili, Alexandrino, Africano, Hispaniensi servati sunt, ex uno eodemque fonte originem duxerunt, tamen inter eos duas familias, Parisinam et Havniensem, distinguendas esse, primus contendit J. N. G. Forchhammer in libello 'quaestiones criticae de vera commentarios de bello civili cett. emendandi ratione' (Havniae 1852) inscripto. priori familiae accensuit cod. Paris. Thuaneum n. 5764 (**a** Nipperd.), Leid. 1 (**b**), Scalig. (**c**), Vindob. (**f**); alteri vero Havn. 1 (**h**; hunc apographum esse cod. Vat. Ursiniani 3324 primus vidit Dübner), Cuiac. (**d**) et plerosque deteriores. eidem familiae accensendum esse cod. Florent. Riccard. (**l**) monuit H. Meusel (ephem. gymn. Berol. 1885, p. 178).

Cod. Vindob. 1 (**f**) Forchhammer non nisi ex iis cognitum habebat, quae C. E. Ch. Schneider ex commentario de bello Hisp. (Progg. acad. Vratisl. 1827 et 1837) adnotaverat. itaque haud mirum est, si nullum fere fructum ex eo percipi posse putavit. ego vero, qui primus et in octavo belli Gallici libro, et in recognoscenda hac altera parte commentariorum librum Vindob. consului (integram lectionis varietatem cum Dübnero deinde communicavi), in-

tellexi, eum quam proxime accedere ad cod. Paris. **a**, ita ut non dubitarem ei tum quoque aliquid auctoritatis tribuere, ubi discrepans ab illo aut una cum aliis libris, aut etiam solus praeberet, quod ex loci ratione postulari videretur. similiter etiam Vielhaber (Ephem. gymn. austr. 1869, t. 20, p. 544) et H. Meusel (l. l. p. 177) iudicarunt, qui missis codicibus **bc**, utpote ex **a** derivatis scripturam familiae Parisinae libris **af** praeberi, et ex consensu horum codicum vel unius eorum cum familia Havniensi lectionem archetypi (β) prodi putarunt.

Utra familia alteri sit praeferenda, pro certo vix dici potest. loci certe, ubi lectio familiae Havniensis potior videri possit, neque tam multi neque tam graves sunt, ut mihi persuadere potuerim, hanc Parisinae esse praeferendam. Meuselio (l. l. p. 182) plane assentior, ubi familiae inter se discrepant, non nisi accuratiore loci inquisitione lectionem esse eruendam.

E. H.

ADNOTATIO CRITICA.

Initium COMMENTARIORUM DE BELLO CIVILI, quale libris nobis traditum est, integrum esse, neque antea neque nunc persuadere mihi potui. concedatur, quo qui verborum integritatem defendunt niti solent, Caesarem, si res octavo et nono proconsulatus anno in Gallia gestas commentariis exponere per fata ei licuisset, sub finem novissimi libri ea omnia narraturum fuisse, quae interim Romae acta essent antequam L. Cornelius Lentulus et C. Claudius Marcellus consulatu inito primum senatum haberent in eoque negarent se relaturos esse de litteris illis Caesaris, quae iam in ipso initio primi de bello civili libri commemorantur. at id ipsum, quod Caesar duos illos commentarios non absolvit librosque de bello civili, quippe qui causam suam probarent et firmarent, haud dubie in lucem editurus erat, antequam rerum Gallicarum ad finem perduxisset, argumento esse debet, Caesari tantum certe de rerum urbanarum statu praemonendum fuisse, quantum necesse erat, ut litterarum quas ad senatum dedisset et causa et argumentum patefieret. neque ullius momenti esse potest, quod viri docti pro impedimento haberi voluerunt, quominus Caesar rerum ante ipsum initium anni a. u. c. 705 actarum quicquam commemoraret, quod singulos annos singulis commentariis absolvere consuesset; haec enim rerum gestarum dispositio aptissima erat, cum singulorum annorum tamquam ratio reddenda esset et cum ipsae res anni fine interciderentur — veris enim initio armorum capiendorum, hiemis adventu componendorum signum dari solebat —; at non

nisi insulsus scriptor eiusmodi rerum dispositionem anxie in opere quoque retinuisset, quod neque amplius rationarium, ut ita dicam, rerum auctoritate publica in provincia quadam singulis annis gestarum esse poterat, nec materiem tractabat certa quadam aequabilitate cuiusque anni cursu recurrentem. eiusmodi operis argumentum non nisi in eos actus describendum erat, qui in ipso rerum decursu deprehenderentur. neque Caesarem in libris de bello civili aliter scribendi provinciam administrasse, non modo inde elucet, quod duobus prioribus libris res uno eodemque anno gestas exposuit, verum etiam quod tertium commentarium non ab ipso anni 706 initio exorditur, sed ab rebus, quas sub finem proximi anni in urbe perpetravit, antequam mense decembri Brundisium profectus est. in eodem commentario c. 3 sqq. refertur de Pompeio, quomodo annuo illo spatio, quod vacuum a bello habuerit, ad comparandas copias sit usus, idque profecto in superioribus commentariis exponendum fuisset, si Caesar singulos libros strictis annalium finibus absolvere voluisset. neque auctores commentariorum de bello Alexandrino et Africo ad annorum spatia narrationem de Caesaris rebus disposuisse, non est quod moneam. nituntur igitur satis infirmo argumento, qui ex Caesaris consuetudine abruptum operis de bello civili exordium ut genuinum defendere posse sibi visi sunt. at quominus cum iis faciamus, impedit etiam ipsa verborum condicio, qua comparata sunt in libris manu exaratis. initium enim in codicibus ita fere scriptum est: *Litteris a Fabio C. Caesaris consulibus redditis e. q. s.* iam ut insolentiorem verborum collocationem mittamus, ex Appiano b. civ. II, 32 et Cassio Dione XLI init. satis constat, non Fabium quendam sed C. Curionem, tribunum plebis, fuisse qui Caesaris litteras Romam pertulit consulibusque reddidit. igitur Fabii nomen hoc loco ferri nequire, editores inde a Scaligero omnes viderunt; sed quomodo inter Caesaris verba intrusum sit, nondum aperuerant. ab interpolatore quodam nomen illud temere fictum esse, plane non verisimile est: interpolator enim aut Curionis nomen intulisset, aut Antonii, a quo Caesaris epistolas in contione recitatas esse, Plutarchus narrat vit. Iul. Caes. c. 30. restat

igitur, ut Fabii nomen ex corruptela quadam verborum Caesaris enatum esse existimemus. si enim ipsum libri exordium interisse facimus, in quo de Curione ab Caesare Romam cum litteris remisso monitum erat, narratio iam in hunc modum continuari potuit: *Litteris ab eo consulibus redditis.* perditis proxime antecedentibus verbis iam fieri nequivit, quin voculae *ab eo* maximarum turbarum ansam darent. adscripsit enim, qui per *ab eo* non nisi Caesarem significari posse videbat, Caesaris nomen in margine vel super versum, nec defuerunt, qui hoc interpretamentum inter ipsa contextus verba reciperent. at cum iam legeretur *Litteris ab eo Caesare consulibus redditis* pronomen demonstrativum non amplius tolerari potuit, et cum homini cuidam subtilioris ingenii litterae *ab eo* reliquiae depravati alicuius nominis viderentur, ex *abeo* effinxit *a Fabio.* inde orta est lectio, quam codex Leidensis primus servavit: *Litterae a Fabio Caesare e. q. s.* at cum non haberet ablativus ille *Caesare* unde dependeret, additamento quodam fulciendus erat, idque sibi effecisse haud dubie visus est, qui primus *cum,* quod in aliquot libris ante *Caesare* exstat, reposuit. sed verba qualia iam sonabant *Litteris a Fabio cum Caesare consulibus redditis* placere non potuisse, haud mirum est; itaque *Caesare* in *Caesaris,* praepositionem autem *cum* in *C,* siglum Gai praenominis immutarunt. haec recentior verborum adornatio *(C. Caesaris)* cum ea, quae antea placebat *(cum Caesare),* mirum in modum coaluit et in codice Vindob. pr., in quo legitur: *Litteris a Fabio C. Caesare e. q. s.* et in codice Paris. secundo, qui habet: *Litteris a Fabio cum Caesaris e. q. s.* iam supererat, ut verba tot discrimina passa etiam in eum modum collocarentur, qui novissimae eorum adornationi aptus esset; quapropter scriptum est in libris infimae notae *Litteris C. Caesaris a Fabio consulibus redditis.* totam igitur hanc depravationum seriem apertissima via ex primaria illa scriptura *Litteris ab eo consulibus redditis* repetere licet; quam si pro vera accipimus, etiam fieri nequit quin enuntiationem praemissam fuisse faciamus nomen illud et quidem Caesaris continentem, quod pronomine *is* iam monstratur. itaque etiam hac via idem con-

cladere necesse est, primum de bello civili commentarium *ἀκέφαλον* esse. quae exciderunt, num ea omnia fuerint, quae Vossius ex Plutarchi, Appiani, Dionis narrationibus contexuit, pro certo dici nequit, id tamen iure contendere licet, cum et extrema pars octavi de bello Gallico commentarii interierit et exordium primi de bello civili libri, uno eodemque casu utrumque librum esse mutilatum. nec non verisimile est ea, quae utrimque exciderunt, eadem scheda fuisse conscripta, qua perdita damnum illud utrique libro eodem tempore illatum est. itaque lacunae signo praemisso initium

c. 1 ita edidi: ... *Litteris ab eo* [*Caesare*] *consulibus redditis e. q. s.*

c. 1, 2: *referunt consules de re publica* [*in civitate*]. verba *in civitate* omnes fere editores Scaligerum secuti incluserunt; unus Fr. Hofmann *infinite* posuit. — §. 3. *ad Caesaris gratiam*] in priore editione *Caesaris* auctore Mommseno omiseram.

c. 2, 3: *ereptis* corr. Nipperdey; libri *correptis* habent.

c. 3, 3: *completur urbs et* [*ius*] *comitium tribunis, centurionibus, evocatis*] ut in priore editione sic etiam nunc satis habui in loco corruptissimo ineptum illud *ius* secludere; sed cum constet in urbe praesidia tum tantum fuisse, cum tumultus esset decretus et *iustitium* edictum, suspicor ex hoc vocabulo enatum esse illud *ius comitium*, cum primitus scriptum esset *completur urbs at per iustitium tribunis, centurionibus, evocatis.*

c. 5, 2: *de sua salute septimo die cogitare coguntur, quod illi turbulentissimi superioribus temporibus tribuni plebis ultimo denique mense suarum actionum respicere ac timere consuerant*] libri *octo denique menses* habent; in cod. f correctoris manu *octavo denique mense* scriptum est, quam lectionem inde ab Aldo vulgatam etiam Nipperdey retinuit. sed certum nisi extremum tempus, ex quo coacti essent tribuni pl. de sua salute cogitare, statui nequire, recentiores editores intellexerunt excepto Dintero, qui nescio quid correcturus *post octo denique menses carearum actionum* edidit. lectio vero a Mommsero proposita, a Kranero recepta *toto*

denique emenso spatio suarum actionum, itemque Dübneri coniectura *duodecimo denique mense*, ut mittam mirum illud Helleri inventum *peracta denique messe nefariarum actionum*, haec iam eo displicent, quod quomodo orta sit librorum lectio dispici nequeat. sensui vero consulitur et corruptelae origo aperitur, cum *ultimo* hic scriptum fuisse facimus. facile enim propter exiguam litterarum **l t i** ex codicum more differentiam perspicitur, quomodo **ultĭo** corrumpi potuerit in **um̄o** vel $\overset{o}{\overline{\mathbf{um}}}$. inde falsum illud *octo* indeque etiam *menses* pro *mense* enatum est. — §. 3: *decurritur ad illud extremum atque ultimum senatus consultum, quo nisi paene in ipso urbis incendio atque in desperatione salutis contra perniciosae legis latorum audaciam numquam ante descensum est*]] falsi mihi esse videntur viri docti, qui corruptelae sedem in verbo *latorum* inesse rati, de *latronum, sceleratorum, malorum, paucorum, patrum, senatorum, togatorum*, nescio quorum aliorum audacia cogitarunt. *latorum* certe sanissimum est, dummodo sollemne illud addatur obiectum *legis;* et cum notissimum sit et infra etiam c. 7, 5 apertis verbis significetur, tum maxime ad illud extremum atque ultimum senatus consultum esse descensum, cum rogationibus inprimis tribuniciis res publica turbaretur (c. 7, 5: *in perniciosis legibus, in vi tribunicia*), vix dubitari potest, quin quae nostro loco commemoratur *latorum audacia*, de *perniciosae legis latorum audacia* intellegenda sit. id modo in incerto relinquendum est, utrum *legi* quale modo posui attributum additum fuerit an eius *latoribus* (e. g. *contra turbulentorum legis latorum audaciam*).

c. 6, 2 sq.: *alieno esse animo in Caesarem milites neque iis posse persuaderi, uti eum defendant aut sequantur. statim de reliquis rebus ad senatum refertur.*]] vulgo *aut sequantur saltem. de reliquis* cett. *statim* cod. l praebet, in f *ut statim saltim* scriptum est. vocem *saltem* ex male soluto compendio natam esse, cod. Vossianus testari videtur, in quo *senatus consultum* legitur. — §. 5: *provinciae [privatis] decernuntur duae consulares, reliquae praetoriae*]] *privatis* ut spurium inclusi. — §. 6 et 7 verba [*quod superio-*

ribus annis acciderat] et [*quod ante id tempus accidit numquam*] inepta glossemata esse docuit Nipperdey. — §. 6: *exeant*, licet in uno tantum cod. Urs. (h) exstet, pro *exeunt* scribendum esse, monui in libro 'Studien' p. 50, 57.

c. 7, 2: *novum in republica introductum exemplum queritur, ut tribunicia intercessio armis notaretur atque opprimeretur, quae superioribus annis ex armis esset restituta.*] verba codicum *quae superioribus annis armis esset restituta* recte se habere Nipperdey iure negavit; armis enim restitutam Caesar tribuniciam potestatem dicere non poterat, nisi rem contra omnem aequalium memoriam fingere vellet, neque ex suo consilio fuisset tale quid fingere, quod ita, ut recte monuit Nipperdey, causam tribuniciam, quam se defendere simulat, tamquam scelere contaminatam notasset. at ut verba *quae superioribus annis armis esset restituta* cum Nipperdeio ad uncos damnemus, quippe quae a magistro quodam posita sint, qui antithesibus, quas ipse adamasset, inter Caesaris verba interciendis commentarios inquinaverit, hic certe causa sufficiens non esse videtur. facillima vero adest emendatio, cum praepositionem *ex* ante *armis* excidisse facimus. iure enim tribunicia intercessio, quae dum Sulla rem publicam tenebat, armis certe circumscripta erat, iam *ex armis restituta* dici poterat. (vocis *ex* vestigium videtur illud *et*, quod ante *armis* in Bong. secundo, altero Leidensi et codice Ciacconii exstat.) miror itaque cur Kraner, Dübner, Dober.-Dinter Nipperdeio obsecuti verba illa ut spuria secluserint. E. Herzog (ann. phil. t. 117, p. 624) meam emendationem non quidem probavit, sed ut suam proposuit. — §. 4: *Pompeium, qui amissa restituisse videatur, dona etiam, quae ante habuerint, ademisse*] iam in priore editione removi uncos, quibus Nipperdey verba *dona etiam quae ante habuerint* inclusit. monui enim non esse, cur pluralem numerum *dona* inique feramus, etiamsi de una modo *intercessione* intellegi possit. *dona* enim Caesar propter aequabilitatem cum antecedente vocabulo *amissa* dixit. rhetorice id dictum esse equidem non negaverim, sed cum in oratione factum sit et quidem eum in finem, ut adversariis quam maxima moveretur

invidia, non est cur suspicione prematur. Dübner, F. Hofmann, Dob.-Dinter Victorio et Hellero obsecuti *bona* receperunt: *Pompeium, qui amissa restituisse videatur bona, etiam quae ante habuerint ademisse*, sed cum sit aliquid quod displiceat in verborum collocatione, parum aptum videtur vocabulum *bona* in re ad ius publicum pertinente. *dona* vero dici poterant, quae tamquam precario modo tribunis sub dictatore Sulla exercere licuit. — §. 5: [*nulla lex ... facta.*] haec interpreti deberi docuit Nipperdey. — §. 7: [*reliquae nondum venerant*] haec ferri non posse, cum statim c. 8, 1 sequatur: *reliquas legiones ex hibernis evocat et subsequi iubet*, recte monuit Vielhaber ephem. gymn. austr. t. 19, p. 840. iniuria vero suspecta habuit etiam antecedentia verba: *hanc enim* — sc. legionem XIII. — *initio tumultus evocaverat.* necessaria haec sunt, ut explicetur, qui factum sit ut adesset illa legio, et s vocem *tumultus* respicis, quae propria huic rei est, vix credas, eam magistro cuidam deberi.

c. 10, 1: *cum L. Caesare*] retinui vulgatam scripturam, quacum cod. **f** facit, qui *cū Caesare* habet. *a Caesare*, quod maior pars codicum praebet et Nipperdey recepit, plane superfluum est.

c. 11, 3: *si pacto consulatu Caesar profectus esset*] sic iam scripsi abiecta quam olim temptaveram coniectura *peracto postulatu.* Nipperdey eumque secuti Kraner (Weidm.), Dübner, Dinter ediderunt *si peracto consulatu Caesaris non profectus esset.* at *non* abest a potioribus libris; a **bf** enim habent *si peracto cs caesaris cs p̃fectus esset.* in recentissimis demum codicibus Vindob. 3. 4. 5. 6. 7. ea exstant, quae Oudendorp edidit: *si peracto Caesaris consulatu Pompeius profectus non esset.* haec vero et Nipperdei lectio rem fere ridiculam enuntiat, sc. Caesarem aequo animo laturum fuisse, etsi per totum sui consulatus annum Pompeius apud urbem cum exercitu maneret, dummodo satis daretur, eum peracto Caesaris consulatu in provinciam abiturum esse. monui etiam in priore editione, cum eiusmodi sententia consociari non posse verba *ut nulla tamen mendacii religione obstrictus videretur.* qui interpretantur 'ohne sich einer Lüge schuldig

zu machen', vertunt tamquam omisso vocabulo *religione* scriptum esset: *at nullo tamen mendacio obstrictus videretur.* cum hac quidem enuntiationis specie consentiunt loci ab Kranero laudati: b. civ. 2, 32: *vos nefario scelere obstringere,* et Cic. p. Sulla 2, 6: *quem obstrictum esse patriae parricidio suspicere*, alieni autem sunt sententiae *mendacii religione obstringi.* neque haec verba Kraner eo aperuit, quod interpretatur 'durch kein Schuldbewusstsein einer Lüge gebunden.' nam quo iure interpretari liceat *religio* per 'Schuldbewusstsein', equidem non video; itemque me fugit, quid sit, 'gebunden durch ein Schuldbewusstsein'; multo minus autem intellegere possum, quomodo Kraner sententiam 'durch kein Schuldbewusstsein einer Lüge gebunden' eandem esse dicere potuerit atque: 'der diese Schuld treffenden Strafe verfallen = einer Lüge schuldig'! ut *religione obstringi* significat deorum timore ita teneri, ut certa quaedam agendi ratio inde sequatur [1]), ita haud dubie *mendacii religione obstringi* significare necesse est, verecundia quadam teneri, quominus aliquam fidem datam violemus. mendacii religione quisque tum obstringitur, cum fidem dat. inde apparet, verba: *ut si peracto consulatu Caesaris non profectus esset, nulla tamen mendacii religione obstrictus videretur,* etiamsi difficultates illae, de quibus antea dixi, non essent, tamen ferri nequire; nam ut standi in promissis necessitas ex religione mendacii enata adsit, nulla alia condicione nisi sola fide data opus est.

c. 13, 1: *proinde habeat rationem in posterum civitatis et periculi sui*] libri *posteritatis* habent idque munitum esse putant editores locis Ciceronianis, ubi *posteritas* sensu nostri 'Folgezeit' adhibitum sit. sed Varus non tam posteri temporis quam civitatis rei Caesaris faventis commo-

1) F. Hofmann exceptis locis a Kranero adscriptis Ciceronis verba laudat Phil. 2, 33, 83: *obstrinxisti religione populum Romanum.* sed non sensisse videtur haec verba etsi quadrent in nostrum locum, contra sententiam eorum facere, qui Nipperdei lectionem probant. augur enim Antonius obnuntiatione populum *obstrinxit religione*, ne omnino Dolabella rite creatus consul videretur.

nendus erat. retinui itaque quod olim conieceram *in posterum civitatis.* (cf. *in posterum* b. c. 1, 1, 3. 2, 21, 2. 3, 86, 5.)

c. 14, 4: *ad forum productos Lentulus spe libertatis confirmat*]] *productos*, quod **f h l** et Oudendorpii libri habent, iam in priore editione posui pro *deductos,* quod Nipperdey ex codd. **a c** receperat. *spe* supplevit Nipperdey.

c. 16, 1: *Recepto Firmo* Asculoque *expulso Lentulo*]] cum antea narratum sit, Lentulum Caesaris adventu cognito Asculo profugisse, patet mendosa esse codicum verba *recepto Firmo expulsoque Lentulo.* parum verisimile videtur, quod Aldus coniecerat et Nipperdey quoque probaverat, *Firmo* a magistro quodam pro *Asculo* positum esse; nec placere potest lectio *recepto oppido*, quam Vielhabero obsecutus F. Hofmann recepit; nimis multa enim interiecta sunt inter hunc locum et superiorem, ubi Asculum commemoratur c. 15, 3, quam ut nudum illud *oppidum* statim de *Asculo* dictum esse intellegatur. ipse olim ut emendarem illud *expulso,* quod parum recte de Lentulo ante Caesaris adventum profugo dictum videtur, scripseram *recepto Firmo ex* itinere *pulsoque Lentulo.* sed cum sequentia verba *ipse unum diem ibi rei frumentariae causa moratus* non nisi de Asculo oppido intellegi possint, itaque necesse sit, ut hoc ipsum nomen antecedat, ad illam Oudendorpii redii scripturam *recepto Firmo* Asculoque *expulso Lentulo.* — §. 4: *transductis* ut antea secundum codd. **a f** scripsi. Nipperdey, Kraner, F. Hofmann *traductis* ediderunt.

c. 19, 1: *consilio,* quod et res desiderat et omnium fere codicum consensus confirmat, iam in priore editione restitui pro *concilio,* quod Nipperdey et post eum Oehler, Kraner, Dinter ediderunt. in recentioribus editionibus iam *consilio* legitur.

c. 22, 3: *cum eum de salute sua orat atque obsecrat, ut sibi parcat, veterem quoque amicitiam commemorat*]] *cum eum* **f**, *cum eo* reliqui libri. ante Davisium *agit* pro *orat* edebatur; is primus monstratis quibusdam comicorum locis illud *orare cum aliquo* ut recte dictum defendit, eique editores inde plerique obsecuti sunt. Nipperdey, cui comicorum

genus dicendi utpote sermoni vulgari et familiari accommodatum parum facere videbatur cum urbano illo Caesaris sermone, Plautinis et Terentianis locis fidem non esse habendam, sed cum Th. Bentleio *agit* ante *orat* inserendum esse censuit. hanc iam lectionem *cum eo de salute sua agit, orat atque obsecrat* omnes deinceps editores receperunt. sed monui in priore editione frigidam videri illam verborum cumulationem, quam quo consilio admissa sit non dispici; aptiorem autem emendandi rationem monstrari codice f, in quo *cum eum* pro *cum eo* exaratum sit. hac enim lectione recepta dummodo *veterem quoque* pro *veteremque* scribatur, aptissime sententia decurrit: *cum eum de salute sua orat atque obsecrat ut sibi parcat, veterem quoque amicitiam commemorat Caesarisque in se beneficia exponit.*

c. 23, 2: *erant quinquaginta; ordinis senatorii L. Domitius, P. Lentulus Spinther, L. Caecilius Rufus, Sex. Quintilius Varus quaestor, L. Rubrius.*] pro vitiosa librorum scriptura *erant quinquaginta ordines* Vossius et Oudendorpius exhibuerunt *erant senatorii ordinis*, Davisius *erant quinque senatorii ordinis*, et haec emendandi ratio Nipperdeio quoque ita probabilis visa est, si *senatorii* post *ordinis* collocaretur ibique *s* excidisse existimaretur. assenserunt ei sequentes editores. vocem *senatorii* et quidem hoc loco excidisse mihi quoque videtur, at numerum *quinquaginta* in omnibus libris scriptum et olim et nunc tangere nolui, cum omni offensione careat, dummodo de iis intellegatur, qui in antecedente sententia enumerantur *senatores senatorumque liberi, tribuni militum equitesque Romani.* — §. 4: *ab IIIIviris* secundum lapides scribendum esse pro *ab IIviris* monuit Th. Mommsen.

c. 25. de transponendis §§. 7 et 9 egi in Mus. Rh. 1888 t. XLIII p. 156 sq. 'die Hafensperre von Brundisium.'

c. 30, 2: *cum legionibus duabus*] codd. *tribus* vel *III* habent; cum vero 2, 23, 1 et 37, 4 Curionem *quattuor* legiones a Caesare accepisse narretur, Davisius etiam hoc loco *quattuor* legionum numerum exarari iussit. at neque cum libris mss. neque cum Davisio faciendum esse, in priore

iam docui editione. supra c. 25, 2 narratum est, Caesarem Domitianas cohortes Corfinii captas protinus in Siciliam misisse [1]; eas triginta tres numero fuisse (*cohortes amplius XXX* c. 17, 2) ex c. 15 patet, ubi XIII a Vibullio, XX a Domitio coactas esse legitur. hae tamen ut dediticiae aliquantum infrequentiores fuisse et in legionum formam constitutae non nisi iustum duarum legionum numerum explesse videntur. id inde probari videtur, quod de duabus legionibus a Curione ex Sicilia in Africam transmissis infra 2, 28, 1 praedicatur, easdem fuisse, 'quas superioribus temporibus Corfinio receperat Caesar.' itaque duae alterae legiones, quas Siciliae praesidio reliquit, de sex illis haud dubie fuerunt, quas Caesar ad Brundisium habuisse 1, 25, 1 narratur. quarum legionum si unam cum Valerio in Sardiniam, duas cum Curione in Siciliam misit, reliquae erant tres et quidem eae, quas Massiliam deinde adductas a Caesare c. 36 videmus. cum igitur c. 30 non nisi legiones Curioni de Brundisino exercitu commissas verisimile sit commemorari, scripsi: *in Siciliam Curionem pro praetore cum legionibus d u a b u s.* quo modo autem corrumpi potuerit numerus, inde aperitur, quod dativus vel ablativus numeri *duo* in libris haud raro in hunc modum exaratur est: *IIb;* vel *IIb'*; ex affixa illa litterula *b* ortus deinde est numerus *III.* hanc emendationem recentiores deinceps receperunt editores.

c. 34, 1: *missum* in H i s p a n i a m *a Pompeio Vibullium Rufum*] in H i s p a n i a m supplevit Aldus.

c. 35, 4: *principes vero esse earum partium* [*Cn. Pompeium et C. Caesarem*] *patronos civitatis; quorum alter agros Volcarum Arecomicorum et Helviorum publice iis concesserit, alter bello victos Sallyas attribuerit*] ineptam librorum lectionem *victas Gallias* Glandorpius correxit *victos Sallyas*

[1]) Domitianas cohortes ab Asinio Pollione in Siciliam esse deductas inde suspicari licet. quod Plutarchus Cat. 53 et Appianus b. civ. II, 40 Pollionem ante Curionem in Siciliam missum esse eiusque adventu Catonem profugisse narrant. huic rei consentaneum est. quod Pollio cum iisdem militibus etiam in Africam transvectus est et Curione occiso imperium suscepit. v. App. l. l. c. 45. 46.

scribendo. sed alia restitit difficultas, quod cum Sallyes, ut Nipperdey docuit, non a Caesare sed a Pompeio victi et Massiliensibus attributi esse possint, distributio per *alter — alter* facta mirum in modum inverso ordine esset accipienda. adest vero etiam aliud, quod in hac legatorum oratione valde displicet, quod hi sat ridicule ipsum Caesarem docent, *principes partium*, in quas divisus sit populus Romanus, *esse Cn. Pompeium et C. Caesarem.* id modo ex eorum re erat monere *principes earum partium esse patronos civitatis.* itaque *Cn. Pompei et C. Caesaris* nomina ab interprete adscripta esse censeo, quibus deletis non amplius est, cur in sententiis per *alter — alter* adiunctis haereamus.

c. 38, 1: *quorum unus Hispaniam citeriorem* tribus legionibus, alter ulteriorem *a saltu Castulonensi*] supplementa Nipperdeio debentur.

c. 39, 1: removi iam uncos, quibus olim Nipperdeio auctore verba [*citerioris provinciae*], [*ulterioris Hispaniae*], [*utriusque provinciae*] incluseram. — §. 2: *Caesar legiones in Hispaniam praemiserat VI. ad illa auxilia peditum V milia, equitum III milia, quae omnibus superioribus bellis habuerat, et parem ex Gallia numerum, quem ipse pacaverat nominatim ex omnibus civitatibus nobilissimo quoque evocato, et hinc optimi generis hominum ex Aquitanis montanisque, qui Galliam provinciam attingunt* addiderat. *Audierat*] sic locum iam in priore editione constitui. *VI. ad illa* scripsi pro *ad VI milia,* quod codd. habent (*nulla* f). — *peditum V milia*] numerum V supplevit Nipperdey ex Cic. ad Att. 9, 13, 4. — *quae* deest in codicibus; excidit fortasse, quod verbis *VI ad illa* in *ad VI milia* perversis, *habuerat* primarium sententiae verbum habitum est. — *quem ipse pacaverat* vulgata lectio est eaque unice probanda. miror Nipperdeio, Kranero, Dintero, F. Hofmanno codicum verba placuisse *quam* (*quamquam* a f) *ipse pacaverat*, cum plane inepte hic moneatur, Galliam a Caesare ipso pacatam esse, et sequentia verba *nominatim ex omnibus civitatibus nobilissimo quoque evocato* documento sint, non de pacata Gallia sed de parando militum numero sermonem esse. —

et *hinc* scripsi. libri *hinc* habent. Nipperd. *huc* proposuit, quod sequentes editores receperunt. *hinc* una cum ablativis *ex Aquitanis montanisque,* quos praecipit, superiori *ex Gallia* respondet. de genetivo autem *optimi generis hominum* monui, eum, nisi pendere facimus ex andecedente *numerum,* sua ipsius vi partitiva adhibitum videri, ut infra factum est 3, 4, 6: huc Dardanos, Bessos ... Macedonas, Thessalos ac *reliquarum gentium* et *civitatium* adiecerat. — verbum *addiderat,* vel quod alii maluerunt *adiecerat,* ob litterarum similitudinem cum sequente *audierat* excidisse videtur.

c. 40, 3: *huc cum cotidiana consuetudine congressae pabulatoribus praesidio prope priores legiones Fabianae duae flumen transissent e. q. s.*] retinui hanc prioris editionis lectionem. Nipperd. pro *congressae,* quod codd. habent, auctore Jurinio *egressae* scripsit idque etiam Dübner, Dinter, F. Hofmann receperunt. at quaeritur, quomodo particula *huc* cum *egressae* coniuncta sit accipienda. quominus cum Kranero *huc ... egressae* interpreteris 'in diese Gegend, wo man Futter holte', id impedit, quod locus, unde pabulum peteretur, altera fluminis ripa situs erat, ita ut huc tum demum legiones egressae dici possent, si iam pontem transissent. sin *huc* cum *transissent* coniungitur, participium *egressae* misere vacare, vix quemquam fugit. restat itaque ut *huc* ad *egressae* referas, et de loco in citeriore ripa sito intellegas, ad quem legiones progredi debebant, antequam flumen transirent. patet autem narrationem satis inepte tardari commemorando legiones ad eum locum esse egressas, nisi eo ipso etiam iter paulisper inhibitum esset. nec profecto verisimile est, legiones agmine continuo ex castris per pontem in alteram fluminis ripam contendisse, cum et magna iumentorum vi impedirentur, nec non ab hostibus vicinis cavere deberent; immo rei convenit, legiones ad caput pontis constitisse ibique iam eo ordine esse constitutas, quo pontem traducerentur. praesidium quoque relinqui necesse erat, ne cum in altera ripa pabularentur, hostes pontem interciderent. et in hunc finem haud dubie remanere debebant duae illae legiones, quas Fabius deinde ulteriore ponte L. Planco auxilio misit. itaque sive

congressae sive *egressae* scribitur, eo significari necesse est, legiones in campum ad pontem progressas ibi constitisse, atque ita non amplius est, cur contra codicum auctoritatem reponatur verbum, quo non nisi eadem sententia et quidem ratione minus aperta efficitur. at ne mireris, quod *congrediendi* verbum de iis dictum est, qui ex eodem loco, castris scilicet, profecti sunt — idque Nipperdeius monuisse videtur verbis: 'neminem ita legiones congredi dixisse' —, distinguendum est inter **congrediendi** et **conveniendi** notionem. cum enim ii, qui ex diversis partibus eundem locum petiverunt, convenisse dicendi sint, congressos eos dicere licet, qui iam eundem locum obtinent, nulla ratione habita, unde sint profecti. (cf. nostrum 'zusammentreten.') retinui igitur *congressae*. nec magis placuit Nipperdei coniectura *propiore ponte*, cum in libris legatur *proprio*. ut pons, quo legiones duae transierunt, *propior* dici posset, etiam esse deberet, unde relativa quam dicimus vis illius comparativi percipiatur. alterum pontem castris propiorem, alterum longius remotum fuisse, omnino non verisimile est, neque adiectivo *alterior*, quo alter deinde pons notatur, tale quid probatur: immo ex illo adiectivo et ex ipsa rei ratione patere videtur, alterum pontem supra, alterum infra castra, si regionem ex fluminis cursu servas, situm fuisse, ita ut aeque ab castris uterque distaret. scripsi itaque, unde librorum scriptura *proprio* et maxime id quod in **a** m. 1 exaratum est *proprio re legiones* facillime enasci potuit: *prope priores legiones*. — §. 4: *legiones IIII*] '*IIII*' Oudendorpii libri itemque Vindob. **f** exhibent. Nipperdey eumque secuti Kraner, Dinter, F. Hofmann secundum codd. **ab** '*III*' posuerunt.

c. 41, 1: *noctu*] sic **fhl** et plerique Oudendorpii codd.: Nipperdey, Kraner, Dinter secundum **abc** *nocte* scripserunt.

c. 44, 4: *ipsi autem suos ordines servare neque ab signis discedere neque sine gravi causa eum locum, quem ceperant, dimitti consuerant oportere.*] *consuerant* Nipperdey; libri *censuerant*. in hanc Nipperdei correcturam tamquam ineptissimam invectus est Heller (Philol. t. XVIIII, p. 518 sq.), traditam scripturam eo defendens, quod ipsum illud

censere antecesserit militum perturbationi primaria sententia enarratae. sed non quaeritur, utrum plusquamperfectum grammaticae rationi respondeat, immo de re ipsa agitur, num penes Caesaris milites esse potuerit *censere*, utrum ordines servare, an ab signis discedere locumque dimittere vellent. F. Hofmann, Hellero opitulans, addit: 'sie hatten bis dahin gemeint, dass es nöthig sei Reih' und Glied zu wahren; sonst hätten sie dem Vorgehen der Feinde bei Zeiten entgegentreten und verhindern können, dass dasselbe so bedrohlich werde.' opinatur itaque v. d., Caesarianos, nisi censuissent, sibi ordines esse servandos, simili pugnandi genere usuros fuisse atque Afranianos. at qui, quaeso, genere pugnandi uti potuissent, quo perturbati esse dicuntur, quod eius omnino essent insueti. ineptissimum itaque est illud *censuerant*, nec quominus *consuerant* scribamus, Helleri verba deterrere possunt: '*consuevit* regiert nun und nimmer den accus. c. infinit.' frustra enim quaeras hoc loco accusativum cum infinitivo, cum a *consuerant* modo infinitivus *oportere*, ab hoc vero reliqui illi infinitivi *servare*, *discedere*, *dimitti* dependeant.

c. 45, 4: *praeruptus locus erat utraque ex parte ac directus tantum in latitudinem patebat, ut cett.*] transposui particulam *ac*, quam codd. post *directus* exhibent. neque enim intellegitur, cur *praeruptus* locus etiam *directus* dicatur, nec si re vera latera *directa* fuissent, credi potest, equitatum, qui deiectis atque inferioribus locis constiterat, tamen per *directa latera* in iugum esse connisum (c. 46, 3).

c. 46, 3: *summa in iugum virtute connititur*] *summa* corr. Forchhammer; codd. *summum*.

c. 48, 5: *tempus erat autem difficillimum, quo neque frumenta ex hibernis erant novaque multum a maturitate aberant*] codicum scripturae *quo neque frumenta in hibernis erant neque multum a maturitate aberant* licet patroni non desint, tamen eam ferri posse et antea negavi neque nunc aliter censeo. ut mittam, quod olim monui, temporis difficultatem vix in eo cerni posse, quod frumenta non multum a maturitate aberant, itaque prope matura erant, ipsum anni

tempus, quo in tantis angustiis res Caesaris versabatur, vix id erat, in quo frumenta prope matura esse potuissent. tempestas enim, de qua initio c. 48 narratur, cum extremo mense Iunio accidisse dicatur (v. tabulam chronologicam editioni Kranero-Hofmannianae praefixam), meminisse necesse est mensem Iunium dici anni nondum correcti, sc. eius, qui sexaginta septem diebus iustam dierum computationem praecurrerit. inde sequitur, nostro loco de condicione segetum cogitandum esse, qualis altera parte mensis Aprilis anni naturalis esse solet. hoc vero tempore nova frumenta multum certe a maturitate aberant. — pro *in hibernis*, quod libri habent, F. Hofmann eumque secutus Dübner *in acervis* scripserunt ad Columellae locum (II, 21) respicientes ubi praecipitur, ut messis fiat, antequam ex toto grana indurescant, cum rubicundum colorem traxerint, — ut potius in area et *in acerro*, quam in agro grandescant frumenta. agitur itaque hoc loco de acervis, in quos post ipsam messem frumenti manipuli congeri vel digeri debeant, ut molliora grana, antequam terantur, durescere possint, non vero de acervis, quibus frumenta per hiemem in alterum annum asserventur. alii *in horneis*, *in cavis hornis*, *in hornis cavernis* (sic Heller Philol. XVIIII, p. 520), alii *in Hiberis*, alii *in tabernis* proposuerunt. quae cum parum arrideant, ut in priore editione *ex hibernis* scribere malui, ut frumenta significentur, quae Caesariani ex Gallicis hibernis in Hispaniam secum advexerant.

c. 52, 4: *quo minor erat frumenti copia, pecus imperabat*] retinui codicum lectionem *quo*; Nipperdey et recentiores editores Stephanum secuti *quod* scripserunt. sed utrumque certe, ut et frumentum et pecus mitterent, civitatibus imperabatur: *quo minor vero frumenti copia iis esset, pecus imperabatur*.

c. 53, 2: *multa rumore fingebantur*] Nipperdey *rumore adfingebantur*, Kran., Dübn., Dint., Stephano auctore *rumor adfigebat* scripserunt. consentiunt vero libri in simplici verbo *fingebant* (unus **b** *figebat* habet): optimi **a b f** *rumore*, reliqui *rumor* exhibent. itaque malui ut in priore editione *rumore fingebantur* exarare.

c. 54, 2: *carinae ac primum statumen alvei materia fiebant*] sic pro librorum lectione *prima statumina levi materia fiebant* scribendum esse docui in ann. phil. 1874, p. 463.

c. 57, 4: *pastoresque Domitii* iam in priore editione (1857) scripseram pro *pastoresque indomiti*, sed cum casu haec emendatio in praefatione non commemorata sit, iam Dübnero accepta ferri solet.

c. 58, 1: *impetusque eorum decipiebant*] *decipiebant* iam ex Nipperdei coniectura scripsi pro librorum *excipiebant*, quod antea in *exciebant* correxeram. Kraner, Dübner, Dinter *non excipiebant* ediderunt, quae lectio si vera esset, adversativa particula sequi deberet.

c. 61, 2: *itaque constituunt ipsi locis excedere*] sic codd., nec esse putabam, cur vel vulgatum *iis*, vel Nipperdeio auctore *his* ante *locis* insererem. — §. 4: *miliaque passuum a castris aberat XXX*] *XXX* posui auctore Goelero; libri XX. — ib. *que* (*castraque*), quod f et Oudendorpii libri habent, retinui.

c. 62, 2: *exstarent* iam cum Oehlero et Dintero secundum cod. b scripsi: antea cum Nipperdeio vulgatam scripturam, quam reliqui codd. exhibent, *exstare et* retinueram.

c. 64, 1: *sustineri extremum agmen atque interrumpi*] *sustineri* ut antea cum Kranero scripsi. libri *sustinere* habent, quod Nipperdey, Dübn., Dint., F. Hofm. retinuerunt, vix tamen apto modo explicarunt. pro *interrumpi* Nipperdey invitis libris invita etiam sermonis ratione *inrumpi* edidit. nec probari potest, quod idem vir doctus §. 3 *non* ante *necessario* inseruit.

c. 65, 4: *hos montes intrasse cupiebant*] Nipperdey librorum verba *intra se recipiebant* ex parte certe recte emendavit scribendo *intrare cupiebant*, sed lectio a me iam in priore editione proposita *intrasse cupiebant* propius certe ad librorum vestigia accedit. aptissimus etiam videtur infinitivus perfecti in re, qua demum impetrata Pompeianis salutem sperare licebat.

c. 66, 1: [*adaquandi causa*] cum verbum *adaquari* plane insolitum sit neque ulla ratione defendi possit, *ad* inclusi. vocula *ad* ex glossa quadam superscripta restitisse videtur.

c. 67, 3: *consuerit*] sic **f** et Dübneri codd. excepto **a**, qui *consueuerit* habet, quod Nipperdey recepit. — §. 6: *evincit* ex codicum consensu scribendum esse duxi; *vincit* Nipperdey et recentiores.

c. 72, 5: *praesidiis montibus dispositis*] sic codd. praeter duos deteriores, qui, quod vulgo edi solet, *in montibus* habent. cum Nipperdeio praepositionem non recipiendam esse duxi. (supra quoque c. 21, 3: *ipse iis operibus ... milites disponit*, pars editorum invitis libris *in* posuerunt. cf. b. G. 8, 12, 1.)

c. 75, 2: *deprehendit*] cum **a** et codd. Ursin. et Riccard.) (famil. Havn.) *deprendit* habeant, iam aegre fero, quod pro hac forma pleniorem *deprehendit* reposui, quam **f** et ceteri libri praebent.

c. 80, 4: *qua re animadversa Caesar refectis legionibus subsequitur*] pro inepto *relictis* iam in priore editione scripsi *refectis*. idem deinde Dübner edidit 'cum criticis', ut adnotat, 'pluribus.' (?) Dinter, qui in edit. Teub. 1870 p. XXVI *refectis* ut parum probabile repudiaverat, iam in ed. a. 1888 recepit, sed Deitero nunc vindicat, qui fere triginta annis post (Philol. t. 44, a. 1885, p. 368) in eandem emendationem incidit. Nipperdey *expeditis* legionibus scribendum esse coniecerat; Kraner parum anxius de librorum fide *relictis impedimentis* edidit, quod F. Hofmann retinuit.

c. 81, 6: *his eos suppliciis male haberi*] sic iam cum recentioribus editoribus scripsi, cum haec et propius ad librorum verba *supplices male haberi* accedant et respondeant Afranii verbis c. 84, 4. antea cum Nipperdeio ex Davisii coniectura *his eos supplices malis habere* edideram. — §. 7: [*ad id*] seclusit F. Hofmann.

c. 82, 1: *illi impediendae reliquae munitionis causa*] corr. Forchhammer; codd. *rei quae munitionis fiebat causa* vel *causa fiebat* exhibent.

c. 85, 6: *neque † tot tantasque classes paratas*] corruptelae signum posuit Nipperdey, qui p. 145 recte monuit, non tam de classibus fuisse monendum, cum Varro decem modo naves Gadibus, complures Hispali instituisset, quam de auxiliis in ipsa Hispania paratis. — §. 9: *nihil valere, cum*] libri *quod* habent: *quom* corr. Nipperdey: F. Hofmann Madvigio auctore *quin* scripsit.

c. 87, 1: *iis, qui amiserint*] perfecti coniunctivum ex cod. **f** recepi; reliqui libri *amiserant* habent.

LIB. II, c. 1, 2: [*ad partem*] cum inepte dicatur *alteram partem fuisse ad partem*, haec verba inclusi. Dederich *ad portam* scribendum proposuit, idque Dinter recepit.

c. 3, 2: *navem ex navalibus eorum deducit*] locum a Nipperdeio cruce notatum facile corrigi posse recipiendo *navem* ex cod. **c**, in priore iam monui editione. secuti sunt Kraner, F. Hofmann, Dober.-Dinter.

c. 4, 4: *ut novis atque improvisis rebus*] verba codicum *ut invisis latitatis atque incognitis rebus* foede corrupta esse cum pateat, omisso illo *latitatis* vel *inviis atque incognitis rebus* (Nipperd. Kran.), vel *improvisis atque incognitis rebus* (Dint., F. Hofm.), vel *inusitatis atque incognitis rebus* (Dübn.) edi solet. at cum Nasidii adventus, qui Massilienses iam summa spe et voluntate compleverat, *improvisus* quidem esset, non vero inter *res invisas, incognitas, inusitatas* referri posset, malui verba ponere, quae loco illi communi conveniant. codicum verba ex variis interpretationibus loco adscriptis nata esse videntur.

c. 5, 3: *ut omnis iuventus, quae publicis custodiis in oppido remanserat, omnesque superioris aetatis cum liberis atque uxoribus aut e muro ad caelum manus tenderent*] verba *quae publicis custodiis* cum casu quodam excidissent et in margine essent adpicta, inepto iam loco in codd. leguntur: *cum liberis atque uxoribus publicis custodiis quae* (*que* **a**) *aut muro*. superiores editores *cum liberis atque uxoribus publicisque custodiis* scripserant, quae lectio etiam nunc Dintero placet. Nipperdey parum probabilem ad-

hibuit correcturam scribendo *ut omnis iuventus, quae custodiis in oppido remanserat omnesque superioris aetatis cum liberis atque uxoribus aut supplicis ex muro ad coelum manus tenderent.* Dübner verba *publicis custodiis* ut ab interprete adscripta inclusit, F. Hofmann delevit, vix iure, cum necessario significandum fuerit, quem in finem illa *iuventus* in oppido remansisset. — ib.: *e muro*] in priore editione secundum cod. f *de* scripseram: in reliquis libris praepositio deest. F. Hofmann et Dübner *in muro* ediderunt.

c. 6, 2: *diductisque nostris paulatim navibus et artificio gubernatorum et mobilitati navium locus dabatur, et si quando nostri facultatem nacti ferreis manibus iniectis navem religaverant, undique suis laborantibus succurrebant*] *et* ante *mobilitati* inserendum esse in superiore editione contra Nipperdeium monui, qui cum recte negaret, *mobilitati navium artificio gubernatorum locum dari* potuisse, cum id nonnisi diductis Caesarianis navibus factum esset, minus recte sensit, cum prius *et* eiceret eo consilio, ut iam artificio gubernatorum Caesarianae naves diductae dicerentur. sed neque locus placet, quem iam ablativus ille *artificio gubernatorum* obtinet, neque amplius esse videtur, cur artificium gubernatorum tamquam singulare hac in re commemoretur, si nihil aliud inde effectum sit, nisi ut naves diducerentur. res vero ipsa suadet diductis navibus *et artificio gubernatorum et mobilitati navium* locum esse datum. hanc emendationem omnes deinceps receperunt editores.

c. 7, 1: *Sedecim Nasidianae naves nullo usui fuerunt*] libri *sed* praebent, quod cum adversativa vis plane aliena sit huic loco, ex numero XVI navium supra c. 3 indicato ortum esse existimo.

c. 9, 2: *hanc super contignationem*] *super* Nipperdey; codd. *insuper,* quod antea retinueram. — §. 6: *ubi, quantum storiarum demissio patiebatur, tantum elevarant*] codd. *elevabant;* corr. F. Hofmann.

c. 10, 1: *musculum pedes LX longum*] in priore editione numerum XX scripseram, quem Goeler commendaverat in libro 'die Kämpfe bei Dyrrhachium und Pharsalus' p. 134;

iam vero librorum scripturam LX retenturus eram, sed typothetae errore LV exaratum est. — §. 4: *qui super* [*musculo*] *struantur*]] *musculo* inclusit Nipperdey.

c. 11, 3: *hostes ex muro ac turribus submoventur* [: *non datur libera muri defendendi facultas*]] verba a Nipperdeio seclusa recentiores editores genuina iudicarunt Kranerum secuti, qui olim quidem cum Nipperdeio verba illa damnaverat, deinde vero patrocinium eorum suscepit: sed non probavit, his verbis aliud quid effici, nisi ut antecedens enuntiatum *hostes ... submoventur* superfluo modo explicetur.

c. 14, 3: *sed de muro sagittis tormentisque fugientes persequi prohibentur*]] *sed muro* codd.; vulgo Ciacconio auctore *e muro* edebatur. monui vero in superiore editione, verisimilius esse praepositionem *de* propter antecedens vocabulum *sed* a librario omissam esse. *de* Dübner deinde et Dinter in repetita editione Doberenzii itemque in novissima editione Teubneriana receperunt.

c. 16, 1: *qua aut vi militibus*]] poenitet iam, quod vulgatum illud *vi* retinuerim, cum potius pro *eis*, quod libri habent, ex Forchhammeri emendatione *telis* scribendum sit. — §. 2: *circumiri* ut antea secundum codd. scripsi; vulgo *circummuniri*. — ib. *paene inaedificata* [*in*] *muris*]] *in* ferri nequire iure monuit Gemoll ann. phil. t. 119, p. 267.

c. 19, 1: *ipse DC cum equitibus*]] praepositionem, quae in codd. omissa est et vulgo ante numerum inseri solet, post *DC* posui, cum numeri signum *C* in causa fuisse videatur, cur vocula illa, inprimis si per compendium (c̄) scripta erat, omitteretur.

c. 23, 1: *Anquilaria*]] hanc nominis formam primus in superiore editione exhibui, cum antea *Aquilaria* ederetur. *Anquilaria* af, *Anquillaria* c, *Anguillaria* reliqui libri et schol. Lucan. IIII, 586 praebent, unus cod. b *Aquillaria* exhibet. *Anquilaria* ut scribatur etiam suadet, quod paulo post de loci natura commemoratur, 'eum duobus eminentibus promuntoriis contineri': inde enim fit ut nomini eandem radicem subesse putemus, ad quam redeunt nomina illorum oppidorum, quae ad mare sita litoris *anfractu* sinum et navibus

-tationem praebebant, qualia sunt Ἀγκών, Ἄγκαρα, Ἀγκύριον Italiae oppida (v. Steph. Byz. s. vv.) et alia. Anquilariam a Graecis et quidem Siculis et conditam et dictam esse, inde concludere licet, quod *Clupea* vel *Aspis*, Siculorum colonia, Caesare teste non multum ab illo loco aberat. *Anquilario* omnes deinceps scripserunt editores.

c. 29, 3: *civile bellum; genus hominum, cui liceret libere facere et sequi, quod vellet; legiones eae, quae paulo ante apud adversarios fuerant (nam etiam Caesaris beneficium mutaverat* munerum *consuetudo, quae offerrentur); municipia etiam diversis partibus coniuncta* (*namque ex Marsis Pelignisque veniebant ii qui superiore nocte* profugerant): haec *in contuberniis commilites que*rebantur; *nonnulli graviora* proferebant] locum lacunosum alii aliter explere et corrigere studuerunt, sed cum quae protulerunt, neque certiora neque aptiora viderentur iis, quae in priore editione temptaveram, non esse putabam, cur ab his recederem. plane vero reicienda est lectio unius codicis Carrariensis *adversis,* quam cum Nipperdeio Kraner et F. Hofmann receperunt. cum enim proprium sit bellorum civilium, ut cives diversas partes sequantur, necesse est idem de municipiis moneri, ea *diversis* partibus coniuncta esse.

c. 30, 1: *consilio convocato*] *vocato* **ab**, quod Nipperd., Kraner, F. Hofm. posuerunt; at cum *vocare consilium* in Caesarianis commentariis nusquam recurrat, ut antea ex **f** et reliquis codd. *convocato* scribere malui, quod etiam Dübner et Dinter receperunt. — ib.: *quod* in *huiusmodi militum consiliis otium maxime contrarium esse arbitrarentur*] *in* Clarke supplevit, omisit Dinter. Krafferti coniectura *quod huiusmodi consiliis militum otium cett.* (ann. phil. t. 91, p. 500) sensus plane invertitur. non consiliis ducum contrarium erat militum otium, immo ne in illis militum consiliis (ad defectionem spectantibus) otium contrarium i. e. periculosum evaderet, duces *conandum omnibus modis castraque Vari oppugnanda* censebant.

c. 31, 5: *quanto haec dissimulari et occultari, quam per nos confirmari praestet.*] meliores quidem libri *dissimu-*

lare habent, idque in priore editione cum Nipperdeio servandum esse duxeram; sed cum idonea causa non adsit, cur tam insolito modo infinitivus activus cum passivis componatur, iam cum recentioribus editoribus *dissimulari* scripsi. — §. 8: *quare neque tanti sum animi, ut sine spe castra oppugnanda censeam, neque tanti timoris, uti spe deficiam*] *uti spe* scripsi; vulgo quod codd. praebent *ut ipse*.

c. 32, 12: *naves oneratas adduxerim*] sic iam in priore editione secundum optimos libros scripsi. Nipperdey et superiores editores *onerarias* receperant; Kraner, Dinter, F. Hofmann *abduxerim* ediderunt. sed non tam *abductas* quam *adductas* esse has naves, utpote ad castra Corneliana vela dirigere iussas, ex c. 25, 6 sq. patet. — §. 13: *hac vos fortuna atque his ducibus repudiatis Corfiniensem ignominiam, Italiae fugam, an Hispaniarum deditionem Africi belli praeiudicia sequemini?*] mendosa quidem sunt librorum verba, cum omnes *in Italiae fuga* habeant, itemque *in* ante *Africi* addant (mitto discrepantias in verbis *Africi belli* obvias); sed cum omnes ante *Hispaniarum* particulam *an* praebeant, ex cuius repetitione bis positum illud *in* enatum esse videtur, vix dubitari potest, quin bimembris hic adsit interrogatio, qualis ipso orationis consilio flagitatur. propositis enim utrarumque partium condicione et rebus utrimque gestis, unde etiam praeiudicium fieri possit de belli Africi eventu, Curio iam milites interrogat, utras res praeiudicia Africi belli sequi malint, Corfiniensem ignominiam, Italiae fugam an Hispaniarum deditionem, Caesaris sc. victoriis perpetratam. scripsi itaque ut in superiore editione *sequemini*. Nipperdey et recentiores particulam *an* omiserunt et *sequimini* imperativi formam esse voluerunt.

c. 33, 1: *crebro etiam dicentem interpellabant*] *dicentem*, quod abest a codd. **ab** et Petav. (exstat vero in **f** et plerisque Oudendorpii libris) omiserunt Nipperdey, Kraner, Dübner, F. Hofmann, parum recte; necessarium enim esse illud participium inde intellegitur, quod verbis *etiam dicentem interpellabant* deinde opponuntur *discedentem vero ... cohortantur*; neque *etiam* habet quo referatur, cum *di-*

centem omittitur. in **hl** verba *qua oratione* usque *ad viderentur* desunt.

c. 34, 5: *quae pridie sibi confirmassent*] *sibi* a Nipperdeio omissum, quod deest in **a** (secundum Dübnerum etiam in **b**), iam in priore editione restitui. exstat enim in **f** et si quid ex Dübneri silentio colligi potest in **hl**. *sibi* sequentes quoque editores retinuerunt.

c. 35, 1: *et monere aliquid velle*] hunc vulgatum verborum ordinem iam olim restitui, cum Nipperdey ex uno cod. **a** *et monere velle aliquid* posuisset, quod unus F. Hofmann recepit. — §. 5: *sed cum loci natura tum munitio castrorum adiri tunc prohibebat, quod ad proelium egressi Curionis milites iis rebus indigebant, quae ad oppugnationem castrorum erant usui*] *prohibebant* codex modo Dresd. et quinque deteriores Oudendorpii libri habent. iidem *aditum* praebent, cum reliqui iique optimi *adiri tunc quod* habeant. qui lectionem vulgatam *aditum prohibebant, tum* eo commendari putant, quod librarius ab [*adi*] *tum* ad alterum *tum* aberraverit, explicant quidem, cur *prohibebant* omissum sit; sed sic vel lectio nasci debuit *aditum quod*, vel ex correctura *aditum tum quod;* quomodo vero rarior ille infinitivus *adiri* effingi potuerit, non aperitur. equidem censuerim verba eo depravata esse, quod ab interprete quodam, qui sententiae per *quod* coeptae tertiam causam inesse putabat, qua milites ab aditu prohibiti essent (idque etiam nunc nostrae aetatis interpretes statuunt), huic sententiae alterum *tum* praefixum est. cum iam legeretur *adiri tunc prohibebat tum quod*, facilius etiam fieri poterat, ut ab *tunc* ad *tum* aberraretur. explodendum vero est illud *tum* ante *quod:* non enim tertia causa adiungitur, sed ratio aperitur, cur omnino milites loci natura et munitione castrorum prohibiti sint, quominus adirent, *quod ad proelium egressi iis rebus indigebant, quae ad oppugnationem castrorum erant usui;* si enim his rebus instructi fuissent, castra expugnassent: nam sic quoque *non multum afuit quin* Attiani *castris expellerentur* (§. 4). cur vero Dinter mihi suaserit, ut *adoriri* pro *adiri* scriberem, ignoro: an aegre tulit passivam verbi formam, legitimam certe

ubi subiectum deest? — §. 6: *ac* multo pluribus *vulneratis*] cum meliores libri *ac vulneratis* habeant, Nipperdey lacunam notavit; antea ex cod. aliquo Ursini *M* vel *mille* edebatur, idque retinuerunt Dübner, Dinter, F. Hofmann. at cum interfectorum numerus non certo constaret, etiam minus verisimile videtur, certum vulneratorum numerum proditum fuisse. itaque in priore editione multis scripseram, quod Kraner recepit; iam vero ad Appiani locum respiciens b. c. II, 44: *καὶ κατετρώθησαν ἔτι πλείονες*, multo pluribus supplere malui.

c. 37, 2: retinui ut antea vulgatam lectionem, quam omnes libri exceptis **ab** praebent: *nuntiis ac litteris* et paulo post *quibus omnibus rebus;* Nipperdey ex uno cod. **a** (idem exstare in **b** Dübner adnotat) *nuntiis et litteris* et *quibus rebus omnibus* edidit eumque secuti sunt Kraner, Dinter, F. Hofmann.

c. 40, 3: *copias ex locis superioribus in campum deducit*] *deducit* et cod. **f** et reliqui habent libri praeter **ab** ex quibus Nipperdey *ducit* edidit. Dübner *deducit* retinuit; Kraner, Dinter, F. Hofmann cum Nipperdeio fecerunt.

c. 44, 3: *ipse — [paucis diebus] quae fieri vellet, Uticae constituit atque imperavit diebusque post paucis se in regnum cum omnibus copiis recepit.*] verba *paucis diebus* ut spuria segreganda esse duxi; vulgo *diebus* modo deleri solet; sed quominus *paucis* Iubam quae vellet instituisse existimes, id certe obstat, quod aliquot certe dies in res ordinandas consumpsit.

B. C. III, c. 2, 2: *Sed tantum navium repperit, ut anguste vix VII illarum legionum, DC equites transportare possent*] quae codices habent — *ut anguste XV milia legionariorum militum* — sana non esse, sequentibus verbis *atque hae ipsae copiae hoc infrequentiores imponuntur* evincitur, cum non nisi *legiones* vel *cohortes* infrequentes esse potuerint, non vero *XV milia legionariorum;* et cum infra c. 6, 3 moneatur, 'impositas esse, ut *supra* demonstratum sit, legiones VII', Ciacconius et Ursinus non dnbitarunt, etiam nostro loco scribere *ut anguste VII legiones e. q. s.* sed cum

haec lectio nimis recederet ab librorum verbis, omnes deinceps editores illa *XV milia legionariorum militum* (*XX milia* Scaliger) retinuerunt. unus Nipperdey *LX cohortes legionariorum militum* scribendum esse censuit, quia VI modo legiones, non VII, ut perperam c. 6 scriptum sit, cum Caesare in Graeciam transvectae sint, licet septem legiones etiam apud Appianum b. c. II, 54 commemorentur. ex duodecim enim illis legionibus Brundisium adductis secundo commeatu *quattuor* a M. Antonio in Graeciam transmissas, *duas* vero aestate eius anni cum Q. Cornificio in Illyricum profectas esse: inde iam colligi, Caesarem non nisi *sex* legiones transduxisse. at haec legionum computatio eo irrita fit, quod Nipperdey neglexit, inter quattuor legiones cum Antonio transvectas *tres* modo *veteranas, unam* vero *tironum* fuisse (cf. c. 29, 2). hanc vero nuper demum conscriptam neque ex numero *duodecim illarum legionum* fuisse, inde elucet, quod hae legiones hoc infrequentiores fuisse dicuntur, 'quod multi Gallicis tot bellis defecerant longumque iter ex Hispania magnum numerum deminuerat et gravis autumnus in Apulia circumque Brundisium ex saluberrimis Galliae et Hispaniae regionibus omnem exercitum valetudine temptaverat.' falsum etiam esse Nipperdeium, cum computandis copiis, quas Caesar in Graecia habuisset, demonstrare studeret, eum quattuor ab Antonio adductis legionibus non XI, sed X modo habuisse legiones, iam Henr. Schneider docuit ('loci Caesaris de bello civili commentariorum nonnulli explicati et emendati', Vratisl. 1859. p. 65 sqq.) cf. F. Hofmann infra ad c. 89, 2. nil igitur obstat, quominus fidem habeamus verbis illis c. 6, 2: *impositae, ut supra demonstratum est, legiones VII;* id modo quaeritur, quomodo quae *supra,* i. e. nostro loco, similiter certe relata erant, in verba illa *XV milia legionariorum militum* abire potuerint. ut *legionarii* milites in locum *legionum* invaderent, tum certe necesse erat, cum vitiosus ille '*XV milia*' numerus irrepsisset. suspicari etiam licet, iuxta *anguste* additam fuisse particulam numerum restringentem *ci*. *r*. iam si facimus, geminam fuisse lectionem *ut anguste* VIXVIIIIlarLEGIONVDCCQVIIES *e. q. s.*, apparet, illud VA, quod male scriptum numeri signum

esse videbatur [1]), reliqua menda secum traxisse. parata enim videbatur emendatio scribendo

ari milit.
ut anguste [VI]XV.CIↃILIa.LEGIONV.DCЄQVITES

(*legionarium* **abf**). haec cum describerentur, superscriptum illud *milit.* ab aliis librariis post *legionarium*, ab aliis vero loco vocis *equites*, cuius correctura esse videbatur. insertum est indeque factum, ut in archetypo nostrorum codicum utroque loco illud vocabulum reponeretur. omnes enim melioris notae codices praebent *legionarium militum* .D *milites*. una cum ЄQVIT. etiam antecedens numeri signum C sublatum esse videtur, nisi iam antea propter similitudinem cum sequente Є exciderat.

c. 4, 4: *DCCC ex servis suisque pastorumque suorum* numero *coëgerat*] n u m e r o, quod iam in priore editione inserueram, recepit etiam Dübner: Nipperdey eumque secuti Kraner, Dinter, F. Hofmann *ex servis pastoribusque suis suorumque* scripserunt: Madvig proposuit *ex servis suis pastoribusque amicorumque suorum*.

c. 6, 2: *postridie terram attigit. inter Ceauniorum saxa et alia loca periculosa quietam nactus stationem*] pro vulgata scriptura *terram attigit Cerauniorum. inter saxa e. q. s.* Nipperdey secundum codd. edidit *terram attigit Germiniorum e. q. s.* at si Nipperdeio *Cerauniorum* ut populi nomen displicuit, magis etiam displicent *Germinii*, quos nemo novit. in utraque vero lectione id etiam aegre ferri necesse est, quod ad *saxa* non additum sit, quo illis *aliis locis periculosis* opponantur. itaque cum ex Appiano (b. c. II, 54) et Cassio Dione (XLI, 44) constet, Caesarem ad montes Ceraunios appulisse, potiorem duxi lectionem, quam in priore iam exhibueram editione *inter Cerauniorum saxa*. male exaratis mediis in voce *Cerauniorum* litteris cum inde *Germiniorum* (**a f**) vel *Germaniorum* (**h l**) exstitisset, librarius cui

---

[1]) Sic in cod. Paris. **a** b. c. 3, 79, 7 exstat 'VI.X.IIII horarum spatio' pro '*ux*' cett.

hoc nomen ad *terram* pertinere videbatur, genuinum verborum ordinem immutavit. — §. 3: *Palaeste* pro *Pharsalia* scribendum esse docuit Nipperdey.

c. 7, 1: *Erat Orici Lucretius Vespillo et Minucius Rufus*] *erat*, quod ante Nipperdeium legebatur quodque et **f** et reliqui codd. praeter **ab** habent, etiam nunc retinui. *erant* **b**, *era.t* **a**.

c. 8, 4: *a Sasonis ad Curici portum*] corr. Mommsen: libri *a Salonis ad Orici portum* praebent.

c. 9, 5: *quare missis ad Caesarem legatis auxilium ab eo petebant*] *quare* ex Mich. Bruti emendatione etiam nunc scribere malui quam cum Nipperdeio facere, qui codicum verba *qui remissis* in *cui rei missis* corrigenda esse censuit. quominus *cui rei* ad *auxilium* referas, verborum collocatio obstare videtur. — §. 6: *ipsi manu facta cum iis, quos nuper maxime liberaverant*] codd. *maximi* exhibent, quod Aldus in *manumissos*, Oudendorp in *maxime* mutandum esse censuerunt. Nipperdeio Aldi coniectura ita probata est, ut *manumissos* non quidem genuinam scripturam, sed glossema super versum scriptum (*manumis.*) fuisse indeque *maxime* in textum irrepsisse censeret. delevit itaque *maxime*, idemque Kraner, Dinter, F. Hofmann fecerunt. Oehler *nuperrime* scripsit, unus Dübner *nuper maxime* exaravit. me quidem quominus hanc superioris editionis lectionem, quam praeter cod. Lovan. Vindob. **f** ex correctura praebet, retinerem, non deterruerunt Dinteri verba, '*maxime* ad *nuper* additum non modo non aptum sed absurdum videri.' cur enim illud *maxime* totiens diversissimis verbis ad vim eorum urgendam appositum cum *nuper* maxime adverbio consociari nequeat, Dintero probandum relinquo. nostro certe loco sua vi adhibitum videtur, quod cum admiratione quadam narratur, oppidi Salonarum cives una cum iis, qui modo servi fuerant, quos *nuper maxime* — 'kürzlich erst' — liberaverant, in proxima Octaviana castra irrumpere ausos iisque expugnatis altera inde et tertia et quarta adortos esse. — §. 7: [*hic fuit oppugnationis exitus*] auctore Forchhammero ut spuria inclusi.

c. 10, 5: *ad Curictam* pro *ad Corcyram* scribendum esse docuit Mommsen. — §. 6: cum]] supplevit Nipperdey. — §. 9: *interea e re publica* esse *et ipsis placere oportere*]] propius haec verba ad librorum scripturam *interea et reipublicae et ipsis placere oportere* accedere puto quam quae ex Madvigii coniectura F. Hofmann scripsit: *id interesse reipublicae et ipsis placere oportere.* vocabulum *interea* ipso rerum habitu postulatur. — §. 10: *haec quo facilius Pompeio probari possent, omnes suas terrestres ubique copias dimissurum ....*]] *ubique* iam ex Woelffelii coniectura posui pro *urbiumque*, quod in priore editione frustra a me defensum esse concedo. Nipperdey et Kraner *urbiumque* ut spurium notarunt. Dinter (ed. Dober.) supplevit *urbiumque* praesidia statim se *dimissurum.* Dübner et F. Hofmann Hugium secuti totam sententiam ut spuriam uncis incluserunt. at verba non ea sunt, quae ab interpolatore quodam conficta videantur; immo suspicor excidisse verba, quibus significabatur, qua condicione Caesar copias suas statim dimissurus esset, sc. 'si quidem Pompeius idem se esse facturum iureiurando confirmasset.'

c. 11, 1: [*Corcyrae*] ut ante Nipperdeio obsecutus inclusi; retinuerunt Dübner, F. Hofmann. Madvig pro *Vibullius his expositis Corcyrae* proposuit *Vibullius expositus Corcyrae*, quod Dinter in novissima edit. Teubn. recepit. — ib. *atque* [*omnibus copiis*] *mutatis ad celeritatem iumentis*]] *omnibus copiis* del. Nipperdey, superiores editores Aldo auctore post *Caesarem adesse* inseruerunt. Dübner Lipsii recepit coniecturam *omnibus oppidis.* — ib.: *ut adesse Caesarem nuntiaret*]] sic f et plerique Oudendorpii libri; *et adesse Caesarem nuntiaret* **a h l**. Nipperdey *et ad. C. nuntiarit*, Dübner Aldum secutus *et ad. C. nuntiat.*

c. 12, 1: *aquam comportare in arcem*]] codd. **a b** *arce* habent, quod unus Nipperdey recepit. in **f** *arcē* exaratum est, unde patet, quomodo ineptus ille auferendi casus in libris, quos dixi, ortus sit.

c. 15, 6: *velle se de maximis rebus cum Caesare loqui, si facultas detur*]] sic ex cod. **f** scripsi. *si ei* **a b**; deteriores *si sibi eius* habent: vulgo *si sibi;* Nipperdey *si eis.*

c. 16, 1: *ad Buthrotum, oppositum Corcyrae*] *oppositum* ut antea cum Nipperdeio edidi: codd. *oppidum* habent, quod a magistro profectum esse videtur. *oppidum oppositum* scripserunt F. Hofmann et Dinter. — §. 4: *eis summam esse ac fuisse semper voluntatem*] *Pompei* nomen, quod codd. ante *summam* habent, hic ferri nequire, recte monuit Elberling, eoque auctore recentiores editores vel *suam summam esse*, vel inverso ordine *summam suam esse* scripserunt. sed Libo non suo modo sed etiam Bibuli nomine cum Caesare agit. Bibulo enim, licet privatas haberet cum Caesare inimicitias et hanc ob rem ad colloquium non prodisset, 'ne res maximae spei maximaeque utilitatis eius iracundia impedirentur', eandem tamen fuisse voluntatem 'ut componeretur atque ab armis discederetur', et eo probatur, quod una cum Libone colloquium illud postulaverat (c. 15, 6), et eo, quod infra (c. 16, 5) Libo et suo et Bibuli nomine promittit, se 'postulatis Caesaris cognitis *missuros* ad Pompeium atque illum reliqua per se acturum *hortantibus ipsis*. itaque scribere malui *eis summam esse*, idque ut facerem, eo etiam commovebar, quod si finalis littera [*ei*]*s* cum prima sequentis vocabuli *s*[*ummam*] coaluerat, facile apparet, cur voculae quae restiterat *ei* iam *Pompei* nomen adscriptum sit.

c. 18, 3: *e re visum est*] ex Elberlingii coniectura pro *versum*, quod codd. exhibent.

c. 19, 2: *liceretne civibus ad cives de pace duo legatos mittere*] *duo* del. Aldus; F. Hofmann verba etiam *de pace* ut spuria inclusit. Dinter pro *duo* ex Vossii coniectura *tuto* scripsit. — §. 3: *se altera die ad colloquium venturum atque una visurum utrumque, quemadmodum tuto legati venire et quae vellent exponere possent*] haec propius ad librorum scripturam *atque una eis utrumque admodum* accedere putavi quam quae et Nipperdey et recentiores editores Elberlingio auctore exhibuerunt *atque eundem visurum, quemadmodum* —. displicet etiam in hac scriptura, quod *eundem* antecedente *se* plane superfluum est, neque minus Varronis esse poterat visere *quemadmodum tuto legati venire cett. possent*, sed *una* ei cum oratore Caesariano, se.

Vatinio, de hac re consulendum erat. (antea sub codicum verbis *una vis* latere putaveram *navis* vocabulum, et cum inter castra Pompei atque Caesaris flumen Apsus interesset, a vero non absonum videbatur, vel utriusque exercitus oratores ex navibus colloquium instituturos fuisse [cf. c. 15, 6], vel alterum certe navi usurum; itaque scripseram *atque navi esse vecturum, quo admodum tuto legati venire cett. possent.*)

c. 21, 5: *ipse cum Casilinum venisset, unoque tempore signa eius militaria atque arma Capuae essent comprensa familiae Neapoli missa, quae proditionem oppidi appararet*] corrupta codicum verba *et familia Neapoli visaque* (*vis atque* tres deter.) *proditione oppidi apparere* vario modo temptata sunt. superiores scripserant: *et familia Neapoli visa, atque proditio oppidi adpareret*, — Nipperdey, quocum ipse olim feceram: *et familia Neapoli, vis atque proditio appareret*, — Kraner: *et familia Neapoli, visa proditionem oppidi apparare*, — F. Hofmann et Dübner: *et familia Neapoli missa, quae proditionem appararet*, Dinter: *et familia Neapoli visa, quae proditionem appararet.* in Hofmanni lectione displicet, ut alia omittam, quod parum verisimile videtur, familiam Neapoli Capuam esse missam, cum notum sit, Capuae potissimum ludos gladiatorios fuisse, idque certe in causa fuerit, cur Caelius Capuam iter faceret. minus etiam probari potest, quod Dinter scripsit *Neapoli visa*, tamquam id in causa esse potuisset, cur Capuani Caelium oppido excluderent. in omnibus vero quas enumeravi lectionibus displicet, quod cum non significatum sit, cuius et unde fuerint illa *arma Capuae comprensa*, ea Caelii fuisse putandum esset. sed res ipsa suadet, ea ad armandam familiam missa fuisse; quapropter lectionem supra positam temptavi.

c. 24, 1: *erat eo tempore Antonius Brundisii; is virtute*] is iam auctore Forchhammero scripsi; antea cum Nipperdeio *qui* suppleveram.

c. 25, 3: *duriusque cotidie tempus ad transportandum lenioribus ventis exspectabant*] restitui iam etsi haesitans

haec codicum verba a F. Hofmanno et Dübnero defensa: antea *qui dubii* scripseram, ut de Caesarianis dictum esset. — §. 4: *sive ad* Apsi ostium sive ad *litora Apolloniatium*] vulgo Hotomanno auctore *si vel ad Apolloniatium* edebatur eamque scripturam in priore editione retinueram: sed verisimilius est, quod F. Hofmann coniecit, alterum *sive* cum nomine alterius regionis, quae Apolloniatium litoribus opponeretur, excidisse. plane vero dissentio ab eo, quod hanc alteram regionem Labeatium litora fuisse putavit atque edidit *sive ad litora Apolloniatium sive ad Labeatium cursum dirigere atque eo naves eicere possent.* Labeatium litora hic commemorata non fuisse, iam proxima verba docent: *haec a custodiis classium loca maxime vacabant, cum se longius a portibus committere non auderent.* haec de Apolloniatium litoribus dici poterant, quae quidem 'custodiis classium Pompeianarum maxime vacabant', ex quo 'praesidiis dispositis omnia litora — ab Apso flumine usque ad Buthrotum — a Caesare tenebantur' (c. 16, 2. 34, 1); Labeatium vero litora classis certe Rhodia, quae Dyrrhachii in statione erat, custodiebat, nec quominus ad haec litora accederet, quidquam impediebat, cum nulla ibi Caesaris praesidia essent, immo Lissum in Labeatium confinio Otacilius teneret. sane necessitate coactae naves Antonianae, cum classi Rhodia a continenti intercluderentur, septentrionem versus profugerunt, et ventis secundis usae portum Nymphaeum ad Labeatium litora nactae sunt, sed parum providi ducis fuisset, si Caesar eo naves dirigi iussisset. etsi enim contigisset, ut vitatis hostium classibus et praesidiis legiones tuto in illis litoribus exponerentur, metuendum tamen erat, ne a Pompeio, cuius castra propiora erant et cui brevius et expeditius iter patebat, prius opprimerentur, quam Caesar iis subsidio venire posset. idque revera accidisset, nisi Caesar, etsi flumen ei transeundum et longius iter maiore circuitu faciendum erat, mira celeritate maximis itineribus adproperasset et cum Antonio se coniunxisset, antequam Pompeius eius castra aggrederetur. itaque naves Antonianae, cum Apolloniam praeterveherentur (c. 26, 1), quamquam eo tuto appelli poterant, non Labeatium litora, sed ipsum ostium

Apsi fluminis petiturae fuisse videntur; huc certe cursus dirigendus erat, ut quam primum legiones in Caesaris castra pervenirent. cum vero classi Rhodia cursus interciperetur, nec per austrum, qui flabat, ad litora Apolloniatium vela retro dare liceret, naves ipsi austro commissae sunt. itaque puto mandatum fuisse a Caesare Antonio et Caleno, ut *sive ad Apsi ostium sive ad litora Apolloniatium cursum dirigerent.*

c. 26, 3: *sed labore et perseverantia etiam vim tempestatis superari posse sperabat*]] cum meliores libri *et vim* atque *superari* praebeant, et cum ante VIM syllaba IAM facile excidere potuerit, malui *etiam* scribere quam recipere quod vulgo editur *se vim ... superare.* Dübner et Dinter *et* incluserunt. antea cum Nipperdeio codicum lectionem retinueram. — §. 5: *quo simul atque introitum est*]] sic ut antea secundum **f** scripsi; Nipperdey et recentiores ex **ac** et aliquot deterioribus *intro est itum* receperunt. vulgata vetustiorum editionum lectio *intus est itum* in uno Dresd. exstat.

c. 27, 2: *domum dimisit*]] sic **f**; vulgo *remisit.*

c. 29, 2: *ex oppido fugit*]] *ex* supplevit Nipperdey.

c. 30, 1: *nam praetervectas Apolloniam Dyrrhachiumque naves viderant* [*ipsi iter secundum eas terra direxerant*]]] verba inclusa spuria esse, cum §. 3 demum narretur, Pompeium atque Caesarem exercitus ex castris eduxisse, recte monuit Kraffert.

c. 35, 1: *praesidiis adversariorum Calydone et Naupacto eiectis*]] codd. *relictis* praebent: Ciacconius *deiectis,* Oudendorpius *reiectis* scripserunt; Nipperdey, quocum antea feceram, *a praesidiis — relictis* edidit, idque F. Hofmann et Dübner receperunt; Dintero Ciacconii *deiectis* placuit. sed neque ultro Pompeiana praesidia illa Aetoliae oppida *reliquerunt,* nec *deiecta* sunt, cum nulla oppugnatio esset facta, immo Calvisii adventu sine pugna ab ipsis Aetolis *eiecta* esse videntur. simili modo Cotta a Caralitanis *eiectus* est (b. c. 1, 30, 3), et tres cohortes a Carmonensibus *eiectae* sunt (b. c. 2, 19, 5).

c. 36, 1: *nam plerumque in nova re veritatem fama antecedit*] ex hac scriptura librarii errore enatum esse puto quod libri habent *in novitate fama antecedit*. Nipperdey, quem antea secutus eram, *in novitate fama rem excedit*, Kraner et Dübner in *novitate fama rem antecedit*, F. Hofmann *in novitate rem fama antecedit*, Dinter *in novitate rei fama antecedit* scripserunt. — §. 2: *abfuisset*] sic **f**; *affuisset* **ab**; vulgo *afuisset*. — §. 3: *ut simul adesse et venire nuntiaretur*] hanc librorum lectionem iure tutatus est Kraner contra Nipperdeium, qui M. Hauptium secutus *abisse* posuit.

c. 37, 3: *at tamen* ut antea secundum codd. scripsi; Nipperdey et recentiores *ac tamen* ediderunt.

c. 38, 4: *nostri, cognitis insidiis, ne frustra reliquos exspectarent, duas nacti turmas (in his fuit M. Opimius, praefectus equitum) omnes aut interfecerunt aut captos ad Domitium deduxerunt.*] in codicum verbis *duas nacti turmas exceperunt (in his fuit M. Opimius pr. eq.), reliquos omnes earum turmarum aut interfecerunt aut cett.* plane otiosum est *exceperunt* participio *nacti* appositum, nec dispici potest, quarum turmarum fuerint illi *reliqui omnes*, qui aut interfecti aut capti esse dicuntur. itaque haec verba iam in priore editione delevi ibique adnotavi, *exceperunt* eam ob causam insertum videri, quod sequentia verba *in his fuit cett.* et *reliquos omnes cett.* tamquam integrae et absolutae sententiae existimarentur; sic quidem ab Oudendorpio distincta sunt. Freudenberg (ann. phil. t. 85, p. 245) post *exceperunt* excidisse putat *quarum perpauci fuga se ad suos receperunt*, eaque F. Hofmann et Dinter receperunt. — restat ut moneam in codicibus legi *cognitis hostium insidiis*; sed *hostium* ineptum esse, cum Domitius struxisset insidias, iam vetustiores viderunt editores. itaque *hostium* vulgo omittitur. Vossio *hosti* scribendum videbatur; verisimilius tamen est *hostibus* scriptum fuisse idque cum ablativo illi *cognitis insidiis* insertum esset, ab librario male docto in *hostium* esse mutatum.

c. 39, 2: *super quam* correxit Kraffert (ann. phil. t. 91, p. 501); *super quas* codd.

c. 40, 4: *eodemque tempore ex altera parte molem temptavit naturalem obiectam*] *temptavit* scripsi ut antea pro tradito *tenuit*, restitui vero *naturalem*, pro quo antea *natura* posueram. Nipperdey *mole tenui naturaliter obiecta* scribendum esse putavit, quod Kraner recepit. F. Hofmann et Dübner librorum scripturam retinuerunt. — ib.: *in interiorem portum*] corr. Forchhammer; codd. *partem* exhibent.

c. 41, 1: [*in Macedoniam*] delendum esse, docuit Forchhammer.

c. 44, 4: *atque ut nostri perpetua munitione providebant* [*perducta ex castellis in proxima castella*], *ne quo loco erumperent Pompeiani ac nostros post tergum adorirentur* [*timebant*], *ita illi e. q. s.*] codd. *videbant* habent, pro quo alii aliud verbum proposuerunt (*habebant, iungebant, exhibebant, addebant*, quin etiam *nitebantur* et similia); ipse olim, ut verbum *timebant* a Faerno deletum tuerer, scripseram: *atque ut nostri perpetuas munitiones reddebant perductas ex castellis in proxima castella*, quod *ne quo loco erumperent Pompeiani ac nostros post tergum adorirentur timebant, sic illi e. q. s.*; sed cum iure monuerit Koch (Mus. Rh. XI, p. 639), verba *perducta ex castellis in proxima castella* ex c. 43, 2 huc intrusa esse, ad partes eius transgressus lectionem ab eo propositam recepi. — §. 6: *cumque erant loca Caesari capienda*] *cumque* scripsi, agitur enim de re repetita; vulgo ut libri habent *quae cum*.

c. 45, 6: *si sine maximo detrimento legiones Caesaris sese recepissent inde, quo temere essent progressae.*] antea cum Ciacconio et Nipperdeio singularem numerum, ut dictum cum facto conveniret, posueram; sed cum in eiusmodi dictis, ut Dübner adnotat, 'sescenties nec sine vi ad pluralem numerum transeamus', iam codicum exhibui lectionem.

c. 46, 3: *his rebus comparatis*] spurium esse codicum *completis* Nipperdey vidit. iam in priore editione *comparatis* posui, quod per compendium scriptum (**cōptıſ**) facile in *completis* perverti poterat. me secuti sunt Kraner, Dübner, Dinter; F. Hofmanno Marklandi *confectis* placuit. — §. 4:

veritus, ne non reducti sed reiecti viderentur] *deiecti* codd.; at verbo *reducti* non nisi vulgatum *reiecti* recte opponitur. — §. 5: *subito constipati*] cum Faerno scripsi. quod libri habent et vulgo editur *conspirati* non modo ut soloecum explodendum est, verum etiam cum re ipsa aperte pugnat. de *subita conspiratione* enim, qualis F. Hofmanno videtur, tum demum cogitari posset, cum ultro atque uno animo milites aliquod consilium cepissent; sed signo dato iussi erant impetum in hostes facere. quod cum non nisi phalange vel cuneo facto fieri posset, certe *subito constipati* pilis missis ut iussi erant in hostes irruperunt. — ib.: *crates deiectae*] *derectae* plerique codd., *directe* **f**. F. Hofmann eumque secuti Dübner et Dinter *disiectae* scripserunt. at crates illae non tam disiciendae quam deiciendae erant inrumpentibus.

c. 48, 1: *Est autem genus radicis inventum ab iis, qui fuerant ... ral ... eribus*] *autem* **a b f**. vulgo *etiam*. — in sequentibus verbis, quibus certa medela nondum inventa est, satis habui corruptelae sedem indicare.

c. 49, 4: *terramque aggesserat*] hanc vulgatam scripturam, cui adstipulantur **f h l**, ut antea retinui. *adiecerat*, quod **a b** habent, Nipperdey, Kraner, F. Hofmann receperunt. — §. 6: *tum commeatus omni genere praeter frumentum abundabat: quibus cotidie melius subesse tempus maioremque spem maturitate frumentorum proponi videbant.*] ut sensui consulerem *subesse* scripsi, cum certa emendatio traditi verbi *subterrere* (**a b h l**) (*subterere* **f**) hucusque desideretur.

c. 50, 2: lacunam post *facerent* Aldus notavit.

c. 51, 5: *Sulla* [*a Caesare castris relictus*]] cum initio capitis dictum sit, Sullam a Caesare castris praefectum esse, verba inclusa non corrigenda sed segreganda esse duxi, utpote ab interprete quodam Sullae nomini ex superioribus adscripta.

c. 53, 4: *renumeraverunt*] sic. codd.; F. Hofmann, Dübner, Dinter *renuntiaverunt* scribere maluerunt. — §. 5: *quem Caesar, ut erat de se meritus et de republica, donavit nummum milibus CC atque e. q. s.*] *donavit nummum* ut olim pro *donatum* scripsi; finitam verbi formam postulat sequens *atque — pronuntiavit*, nec minus necessarius est iuxta nume-

ros *milibus CC* genetivus *numum*. superiores editores, qui *donatum* retinuerunt, *atque* deleverunt. Nipperdey, Kraner (Tauchn.), F. Hofmann, Dübner post *CC* lacunam notarunt. — §. 6: *cohortemque postea duplici stipendio frumentoque, virtute spectatiores militaribus quemque donis amplissime donavit*] haec iam in priore editione scripsi pro corruptis librorum verbis *vespiciariis militaribusque donis*. Nipperdey satis habuit corruptelae signum ponere. lectione a F. Hofmanno proposita, Dübnero et Dintero probata, *veste* (cj. Vossius), *congiariis militaribusque donis*, nimia certe dona in totam cohortem collata esse videntur, cum verisimilius sit, ut Oudendorpius iam monuit, 'speciatim aliquos ex cohorte singularibus donis militaribus' esse honoratos.

c. 54, 2: *obstructis omnibus rebus castrorum portis et ad impediendum obiectis*] *rebus* supplevit Nipperdey; Kraner (Tauchn.) mirum Ciacconii inventum *et* fossis *ad imp. obiectis* repetiit. Dübner Freudenbergio auctore *obiectis ericiis* edidit, tamquam obstructae portae magis etiam *ericiis* obstruerentur. nec quidquam profecit F. Hofmann, cum traditam scripturam defendens *obstructas portas* hostibus impedimento *obiectas* esse sic dictum esse putat ut 3, 39, 2: *navem onerariam submersam obiecit*. navis enim re vera *obiecta* est in ipsis faucibus, ne portus intrari posset: itane etiam obstructae portae obiectae sunt?

cc. 55 et 56. horum capitum sedem commutandam esse vidit Nipperdey; commutatis numeris vitium indicavi.

c. 59, 1: *Erant apud Caesarem in equitum numero Allobroges duo fratres*] *in* quod f praebet, necessarium esse iam olim monui. *numero* enim omissa praepositione, ut Nipperdey, F. Hofmann, Dübner scripserunt, significaret, Allobroges illos non tam equo meruisse, quam *equitum loco* — pro equitibus — apud Caesarem fuisse. quod discrimen dictionum *numero* et *in numero* cum notissimum sit, miror F. Hofmannum Caesarianis locis contrarium suadere voluisse. cum infra c. 110, 4 narratur, fugitivis omnibus certum fuisse Alexandriae receptum certamque vitae condicionem, *ut dato nomine militum essent numero*, causa indignationis non est,

quod *in militum numero essent*, sed quod *militum numero* iis esse liceret, sc. quod servi fugitivi cum militibus, civibus Romanis, exaequarentur. quod vero ad locum b. c. 2, 44, 1 Hofmann adnotavit: *missis ad Varum legatorum numero centurionibus:* 'legatorum numero = loco', idem certe valet de tertio loco, ad quem provocavit b. G. 5, 27, 2: *quos Aduatuci obsidum numero missos apud se in servitute et catenis tenuissent;* Ambiorigis enim filius et fratris filius non *in obsidum numero*, sed *obsides, obsidum numero* missi erant. — monui etiam in priore editione, quod praepositio *in* absit a codicibus **abc**, id factum esse videri, quod cum finali syllaba vocis antecedentis (*Caesarīin*) coaluerit. codd. **hl** *ex eq. numero* habent.

c. 62, 2: *ad eam partem munitionum ducit, quae pertinebant ad mare longissimeque a maximis castris Caesaris aberant*] sic optimi libri: F. Hofmann et Dinter *pertinebat — aberat* scripserunt.

c. 63, 4: *quod milia passuum in circuitu* [*munitionis*] *XVII erat complexus*] *munitiones*, quod codd. habent, deleri iussit Clarkius. genetivum tamen primitus adscriptum fuisse eumque in accusativi pluralis formam abiisse puto. — §. 6: *accessere subito prima luce Pompeiani* [[*exercitus adventus exstitit*]] uncos circumdedit Nipperdey.

c. 65, 4: *cum animadvertisset Pompeium extra munitiones egressum, secundum mare ut libere pabulari posset nec minus aditum navibus haberet, commutata ratione belli, quoniam propositum non tenuerat, castra iuxta Pompeium munire iussit.*] in priore editione haec adnotavi: 'verba *castra secundum mare* in libris mss. post *egressum* collocata sunt; cod. Vind. eo discrepat, quod omissa voce *castra* habet *egressum secundum mare.* haec recepi, inserui autem *castra* loco ab Nipperdeio monstrato; hinc enim casu excidisse et cum margini iam adscriptum esset, a magistro deinde in loco repositum esse puto, quo propter munitiones, quae ibi commemorantur, pertinere videbatur.' postea demum cognovi idem Forchhammerum suasisse. Kraner, Dübner, F. Hofmann eadem quidem verba ediderunt, sed post *secundum mare* incidunt, ut

haec ad *egressum* pertineant, quod vix aptum esse existimo. Dinter Nipperdei retinuit scripturam *castra secundum mare iuxta Pompeium munire iussit.*

c. 67, 1: *Eo signa legionis illata speculatores Caesari renuntiarunt.*] sic nunc cum Dübnero ex Ciacconii emendatione scripsi. antea codicum lectionem *signo legionis illato* retinueram, quam servarunt etiam Kraner, F. Hofmann, Dinter. Nipperdey, ne obiectum deesset, *rem nuntiarunt* posuit. — §. 5: *eo loco,* quod in f et aliquot recentioribus libris exstat, ut antea scripsi, cum referendum sit ad antecedens *hic,* editores inde ab Ursino *e loco* posuerunt.

c. 69, 4: *omniaque erant tumultus, timoris, fugae plena, adeo ut, cum Caesar signa fugientium manu prenderet et consistere iuberet, alii admissis equis eundem cursum confugerent, alii ex metu etiam signa dimitterent*] codd. *dimissis equis; admissis* cum Faerno, Ciacconio, Hotomanno scripsi, quae lectio sola apta videtur ex farragine coniecturarum, quae ad hunc locum emendandum excogitatae sunt (v. quae Dinter p. LXV enarravit: *dimissis signis, non dimissis signis, demissis signis, dimissis armis, nihilo sequius, equis similes, emensi equis, summotis equitibus, demissis oculis, demptis ei signis.* accedit quod ipse Dinter coniecit *dimissis locis aequis,* et quod H. Weber proposuit, Ann. phil. t. 103, p. 338, *dimissi sequentis.*) — *eundem cursum confugerent*] sic codd.; comprobant loci a F. Hofmanno allati. Dinter qui haec barbare dicta esse censuit, ipse non dubitavit in retractata Doberenzii editione *eundem dorsum* ponere (*ad eundem dorsum confugerent*), quem summovendum esse ex loco b. G. 7, 44, 3 satis monstrasse mihi videor. Nipperdey *coniungerent* scripserat, quod nemini probatum est; Dübner vulgatum *conficerent* retinuit.

c. 71, 1: *desiderarit milites DCCCLX et * notos equites Romanos [Fleginatem] Tuticanum Gallum, senatoris filium, C. Fleginatem Placentia cett.*] retinui verba codicum, notavi autem lacunam, qua equitum numerus excidisse videtur, itemque prius *Fleginatem* uncis inclusi. antea cum Nipper-

leio verba *notos equites Romanos* post *senatoris filiam* transposueram. — §. 3: *Pompeius eo proelio imperator est appellatus, [hoc nomen obtinuit] atque ita se postea salutari passus neque in litteris scribere est solitus, neque in fascibus insignia laureae praetulit.*] codd. post *litteris* habent *quas:* hanc vero sententiam plane ineptam esse recte monuerunt Bergk (Philol. t. 17, p. 43) et Madvig (Adv. crit. II, p. 278); sed quod hic scribi iussit et F. Hofmann edidit *atque ita se postea salutari passus est, sed in litteris numquam scribere est solitus*, id nimis licenter excogitatum est, quam ut probari possit. sed non modo sententia illa relativa inepta est, verum etiam ferri nequit, quod Pompeius ex librorum verbis *hoc nomen obtinuisse* dicitur, quod tum tantum recte praedicaretur, si ipse eo nomine et laureae insignibus usus esset. quapropter verba *hoc nomen obtinuit*, quae ex interpretatione irrepsisse videntur, inclusi.

c. 72, 4: *quotiens vel ducis vitio vel culpa tribuni in exercitu esset offensum*] sic primus in superiore editione secundum codd. **af** scripsi, idemque qui secuti sunt editores receperunt: Nipperdey ut vulgo *vel culpa ducis vel tribuni vitio* exaraverat.

c. 73, 6: *quod si esset factum,* fore, *uti ad Gergoviam contigisset, ut detrimentum in bonum verteret, atque qui ante dimicare timuissent, ultro se proelio offerrent.*] *fore* supplevi, verborum ordinem ex libro Vindob. recepi. contra vulgatam scripturam *quod si esset factum, detrimentum in bonum verteret, uti ad G. accidisset, atque e. q. s.* in priore editione monui, eam nec plane cum codd. consentire, qui post *factum* habent *at*, neque iustam orationis obliquae formam prae se ferre. Nipperdey ad Madvigium provocaverat, qui ad Cic. d. fin. III, 15, 50 adnotat, fieri nonnumquam ut obliqua oratio indicativo directae in coniunctivum mutato significetur. sed loci Ciceroniani, quibus id probetur, aut ita comparati sunt, ut etiam cum orationem directam fingimus, coniunctivo uti necesse sit [1]), aut ita, ut aliena et quidem copiosior argumen-

1) Ita comparatus est locus, quem Kraner-Dittenberger in superioribus editionibus [illegible] est in edit. VIIII (a. [illegible]) Cic. d. off.

tatio reddenda fuerit ea verborum specie, quae ad ipsam qua primum prolata est orationis formam quam proxime accedat, ita ut et eadem temporum condicio servata sit atque in praesenti argumentatione, et mutato coniunctivo, quo solo alienam sententiam proferri significatur, ipsa directa oratio procedat [1]). ab hoc utroque locorum Ciceronianorum genere verba, quae Caesaris hic esse volunt, longe discrepant; propius accedunt ad Cornelii Nepotis locum (Them. 7, 6), de quo Nipperdey monuit. sed cum ex huius ipsius sententia ea, quae apud Cornelium et auctorem b. Afr. (31, 3) neglegentius dicta sint, in accurato et emendato scriptore librariorum errori tribuenda essent, verba illa corrupta quam a Caesare Corneliana neglegentia sic conscripta esse existimare malo. accedit etiam haec suspicionis causa, quod omnes libri, ut significavi, post *factum* particulam *ut* addunt. Dübner *fore ut detrimentum in bonum verteret* edidit, Dinter in novissima editione Meuselio auctore *futurum ut cett.* posuit. F. Hofmann vulgatam scripturam retinuit etiam nunc praesidio ei esse putans Ciceronis illum de fin. locum.

I. 44, 158: 'nec verum est, quod dicitur a quibusdam propter necessitatem vitae, quod ea, quae natura desideraret, consequi sine aliis atque efficere non possemus, idcirco initam esse cum hominibus communitatem et societatem, quod, *si* omnia nobis, quae ad victum cultumque pertinent, quasi virgula divina, ut aiunt, *suppeditarentur*, tum optimo quisque ingenio negotiis omnibus omissis totum se in cognitione et scientia *conlocaret*..' cf. d. nat. deor. I, 44, 123.

[1]) Hoc cadit in locum illum Ciceronis d. fin. III. 15. a §. 49 Diogenis de divitiis sententia, num duces sint ad virtutem et ceteras artes, exponitur. argumentatio, qua usus sit, non nisi ex parte oratione indirecta narratur, ex parte etiam directo dicendi modo aperitur: 'at, si sapientia bonum sit, non sequi, ut etiam divitias bonum esse dicamus; neque ab ulla re, quae non sit in bonis, id, quod sit in bonis, contineri potest; ob eamque causam, quia cognitiones comprehensionesque rerum, e quibus efficiuntur artes, appetitiones movent; cum divitiae non sint in bonis, nulla ars divitiis contineri potest.' quare non mirum est, iam ita continuari: 'quod si de artibus concedamus, virtutis tamen non sit eadem ratio, propterea quod haec plurimae commentationis et exercitationis indigeat; quod idem in artibus non sit: et quod virtus stabilitatem, firmitatem, constantiam totius vitae complectatur, nec haec eadem in artibus esse videamus.'

c. 75, 3: *neque vero Pompeius cognito consilio eius moram ullam ad insequendum intulit; sed ea demum spectans, si itinere impeditos deprendere posset, exercitum e castris eduxit.*] *ea demum* ut antea scripsi pro inepto *eadem*, quod codd. exhibent. Nipperdey *id spectans* posuerat, quod quomodo in *eadem* corrumpi potuerit, non intellegitur. facillima esset emendatio *eodem* a F. Hofmanno proposita, dummodo ferri posset. adnotari quidem potest *eodem* ad *Apolloniam* referendum esse. legenti vero *eodem spectans* nonnisi ad sequentem sententiam *si — deprehendere posset* pertinere videbitur, tamquam iam antea dictum esset, *quo* vel Pompeius vel Caesar *spectasset*. cum vero apertis verbis narretur, Pompeium cognito Caesaris consilio *moram nullam ad insequendum intulisse*, etiam patet, eum non Apolloniam, sed *ea demum* spectasse, si itinere impeditos perterritos deprehendere posset.

c. 76, 1: *militesque omnes intra vallum continuit*] sic iam antea secundum f scripsi. plerique libri post *vallum* addunt *castrorum*, quod magistri interpretamentum esse dixi. in cod. a *vallum* casu excidit; cod. h correctoris manu *castrorum munitionem* habet, quod Nipperdey recepit.

c. 78, 5: *itaque praemissis nuntiis ad Cn. Domitium Caesar ei scripsit et quid fieri vellet ostendit*] *ei* ut antea ex cod. f recepi; idem suadere videntur ab, cum *Caesari* habeant. mecum fecit Dübner. cum bis legatur *scribit Labieno* (b. G. 5, 11, 4. 46, 4), non video cur Dinter negaverit. dativum *ei* recte se habere, licet plerumque *scribere ad alqm* dicatur.

c. 79, 6: *cuncta, ut erant acta, exposuerunt et Caesaris profectionem et adventum Pompei docuerunt.*] *et* bf et plerique Oudendorpii libri praebent, omittunt ahl, deleverunt Nipperdey et recentiores editores. sed cum perspici nequeat, quem in finem scriptor hoc loco asyndeton admiserit, *et* retinui. — §. 7: *ad Aeginium, quod est obiectum [oppositumque] Thessaliae*] *oppositum* interpretandi causa ad *obiectum* adscriptum ut in priore editione delevi: me secuti

sunt Kraner et Dübner. F. Hofmann cum Nipperdeio scripsit *oppidum oppositum Thessaliae.*

c. 81, 3: *ille idoneum locum in agris nactus, quia prope iam matura* frumenta *erant, ibi adventum exspectare Pompei cett. constituit.*]] ut antea *quia* pro tradito *quae* scripsi et *frumenta* inserui. Nipperdey lacunam post *nactus* notavit. Kranero, F. Hofmanno, Dübnero Kergelii placuit supplementum *locum in agris nactus plenis frumentorum.*

c. 84, 2: *itaque ex castris exercitum eduxit aciemque instruxit, primum suis locis pauloque a castris Pompei longius, continentibus vero diebus e. q. s.*]] *primum,* quod ante Nipperdeium edebatur, ut in priore editione retinui, quamquam recentiores editores excepto Dübnero cum Nipperdeio fecerunt, qui *primo* secundum codd. **a c** scripsit. *primus* **f h l** exhibent, *primum* non nisi in **b** exstat. sed variae hae formae *primo, primus, primum* documento sunt in archetypo PRIMV̄ exaratum fuisse. facile enim intellegitur, ex hac primaria scriptura *primū/ui/* et *primu//ui/* et *primo/ui/* effingi potuisse. ceterum *primum* ipsa rerum condicione flagitari videtur, cum respondeat nostro 'das erste mal.' — §. 3: *ut — adulescentes atque expeditos ex antesignanis selectis [milites] ad pernicitatem armis inter equites proeliari iuberet*]] *milites* spurium esse vidit Nipperdey; parum tamen placet *electis* (sc. *armis*), quod secundum codd. edidit; scripsi *selectis.* ante Nipperdeium *electos milites* edebatur. *electos mutatis — armis* coniecit Madvig, recepit Dinter in novissima editione.

c. 88, 4: *reliquas cohortes VII castris propinquisque castellis praesidio disposuerat.*]] Nipperdey secundum **a b c** *in castris* scripsit, secuti sunt Kraner-Hofmann, Dinter. qua lectione cum significaretur, certis quibusdam castrorum castellorumque locis cohortes praesidio dispositas fuisse, vulgatam scripturam ut ante retinere malui. *in* omittunt **f h l.**

c. 89, 1: *decimam* **f**, vulgo X.

c. 92, 2: *occurrissent*]] sic libri excepto uno **a**, ex quo Nipperdey, Kraner-Hofmann, Dinter *occucurissent* receperunt. perfectum verbi *occurrere* nusquam alibi reduplicata

forma in Caesarianis iisque adiunctis commentariis exstare, recte monuit C. Fleischer ann. phil. t. 117, p. 281.

c. 93, 1: *animum advertissent*] sic a, *animum animadvertissent* f; reliqui *animadvertissent* et sic Nipperdey.

c. 94, 5: *aliis quoque diffisus*] *quoque* corr. Nipperdey; libri *aliisque*.

c. 95, 3: *nam qui acie refugerant*] sic ut antea secundum codd. scripsi, spreta praepositione *ex*, quam Nipperdey et Dinter Stephano auctore ante *acie* inseruerunt. necessaria erat haec praepositio supra c. 29, 1: iuxta verbum simplex *fugere* (*ex oppido fugit*).

c. 101, 4: *Cassiusque ad Sulpicianam inde classem profectus est Vibonem, applicatisque nostris ad terram navibus* [*propter eundem timorem*] *pari atque antea ratione* [*egerat*] *secundum nactus ventum onerarias naves* [*circiter XL*] *praeparatas ad incendium immisit*] verba *propter eundem timorem* iam in priore editione ut spuria inclusi; assensit Kraner. quae enim antea de Pomponiana classe narrata sunt, eam imparatam et defensoribus vacuam a Cassio incensam esse, non ita comparata sunt, ut iam sequi possit *propter eundem timorem*, tamquam exemplo classis Pomponianae Sulpicianae naves ad terram applicatae essent. ceterum cum hostium classis adventaret, necessario hae naves ad terram applicari debebant, quod sine milite erant. praesidio enim iis esse debebant legionarii illi ex numero aegrorum Vibone relicti (§. 5), iique etsi sero, cum iam quinque naves essent combustae, integras conscenderunt et in Cassianam classem impetum fecerunt. — verbum *egerunt*, quod libri post *pari atque antea ratione* habent, iure Nipperdey ut spurium inclusit. cum vero in aliquot libris post hoc verbum *Cassius* scriptum sit, verisimilius videtur interpretem ad verba *pari atque antea ratione* adnotasse *sc. egerat* (*Cassius*). itaque hanc verbi formam in uncis posui. (*eger̃* habet f). — plane incredibile esse onerarias naves *circiter XL* ad incendium praeparatas a Cassio immissas esse, iure contendit Nipperdey. parum vero placet, quod hunc numerum post *navibus* inseruit. potius cum Forchhammero faciendum est, qui *circiter XL*

margini adscriptum fuisse putat, ut aequus fere navium numerus alterius classis significaretur, deinde vero falso loco in textum esse receptum.

c. 104, 1: *in procuratione*] hanc vulgatam lectionem tuentur **f** et reliqui codd. exceptis **abc**, qui *curatione* habent. hoc Nipperdey, Kraner-Hofmann, Dinter receperunt.

c. 105, 5: *palma per eos dies intacta inter coagmenta lapidum ex pavimento exstitisse ostendebatur*]] *in tecto*, quod in codicibus exstat ferri nequire, recte monuit Nipperdey; minus vero probari potest, quod haec verba adscripta esse putavit a magistro. qui Hirtii locum respiceret b. Al. 1, 3: *tectaque sunt rudere aut pavimentis.* ineptissimum enim nobis fingere iubemur magistrum, qui in re minime dubia Hirtii tamen verbis deceptus *pavimentum* templi Tralliani in *tecto* quaereret, et quod Alexandriae *plana* aedificiorum tecta rudere aut pavimentis essent constrata, etiam fastigatum tectum, quale haud dubie templi illius esse debebat, similiter constratum fuisse putaret. itaque, licet recentiores editores cum Nipperdeio verba *in tecto* ut additicia incluserint, retinere malui emendationem in priore editione propositam *intacta.* in hac enim re, quod *intacta inter coagmenta lapidum* palma ex pavimento exstiterit, vis prodigii cernenda est.

c. 112, 2: *angusto itinere ut ponte cum oppido coniungitur*] *et* codd., *ut* scribendum esse recte monuit H. Schiller Philol. t. 42. p. 773. — §. 3: *quo ubi quaecumque naves imprudentia aut tempestate paulum suo cursu decesserunt*]] cum corrupta sint, quae codices exhibent (*quae qui* vel *quaeque ubique naves* **afhl**, *quae q̃ncumque* **b**), nec placeat scriptura ab Nipperdeio proposita, ab sequentibus editoribus recepta *quaeque ibi cumque naves,* scripsi ut in superiore editione *quo ubi quaecumque.* — §. 8: *praemunit. in eo tractu oppidi pars erat regiae exigua*] sic iam scripsi, cum *praemunitineo* propius certe ad librorum scripturam *praemuniti nec* (sic **a**, *praemuniri nec* **b**. *muniti nec* **f**, *praemunit nec* reliqui) accedat, quam quod Nipperdey edidit *praemuniit. haec*, vel quod ante eum Faerno auctore vulga-

batur *praemunit . in hoc.* quam ipse antea proposueram lectionem *praemuniit . nec tractus oppidi pars erat regia exigua* Dübner recepit. — in sequentibus verbis *et theatrum coniunctum domui [quod] arcis tenebat locum* vocem *quod* ut antea inclusi; relativo enim servato tamquam res curiosae enumerari videntur; assensit Dübner. — §. 11: *nutricius pueri et procurator regni, [in parte Caesaris]*] Kraner haec omnia ut insiticia inclusit: ipse novissima tantum verba utpote per se mira uncis circumdedi.

BELL. ALEX. c. 1, 2: *appetuntur*] sic iam in priore editione scripsi pro inepto *aptantur*, quod libri habent. Nipperdey eumque secuti Oehler, Kraner, Dübner, Dinter *temptantur* ediderunt. — §. 5: *ut, cum in duas partes esset urbis divisa acies, uno consilio atque imperio administraretur*] *urbis*, quod in priore editione ex cod. **f**, quocum faciunt Lovan. Palat. et **b** m. 2, receperam, retinui, quamquam Vielhaber ephem. gymn. austr. XX, p. 550 vulgatam lectionem *urbs* tutari studuit. licet enim urbs in duas partes divisa fuerit, id tamen non obstitisset, quominus acies Caesariana 'uno consilio atque imperio administraretur', nisi ipsa in has partes divisa fuisset. idque etiam sequentibus verbis probatur, quibus Caesarem id spectasse narratur, *ut laborantibus succurri atque ex altera oppidi parte auxilium ferri posset. urbis* me secuti Kraner et Dübner receperunt; Dinter vulgatum *urbs* posuit.

c. 5, 1: *specusque habet a Nilo pertinentes*] *a Nilo* scripsi cum Nipperdeio secundum **abf**; vulgo *ad Nilum.*

c. 7, 1; *alii multo gravius extimescerent [casum]*] *casum* M. Hauptio auctore Nipperdey inclusit; Vielhaber l. l. p. 554 *casurum* subesse suspicatus est. — §. 2: verba [*ut mihi defendendi essent c. q. s.*] ab rhetore aliquo ascripta esse, cum Grutero, Kranero, Dübnero consentio.

c. 8, 1: *omnia enim litora naturaliter aquae dulcis venas habere.*] *enim* a Nipperdeio deletum, quod deest in **ab** (exstat in **fhl** et reliquis libris) iam in superiore editione restitui. aegre enim careas hac particula in explicativa sen-

tentia. idem senserunt Kraner, Dübner. — §. 4; *magno negotio impetus hostium adversos ex munitionibus* s u s t i n e r i] etiam de hoc loco monui vix recte fecisse Nipperdeium, cum propter unum cod. **a** praepositionem *ex* omitteret. cum sequatur *quibus relictis nec loco nec numero pares esse posse,* etiam patet, sententiae vim versari in significando loco, unde propugnatur, non in defensionis ut cum grammaticis loquar instrumento. nec probari potest, quod invitis omnibus libris Nipperdey eumque secuti Kraner, Dübner, Dinter *sustinere* pro *sustineri* scripserunt. — §. 8: *ita fuga navibusque nostros prohibituros.*] particulam *tamen,* quam Nipperdey codicibus **ab** obsecutus post *ita* inseruit, plane absonam esse ab sententiae indole olim iam monui. Kraner *tamen* recepit, Dübner Dinter omiserunt.

c. 9, 3: *paulo* s u p r a *Alexandriam*] *supra* deest in **abc**, exstat in **fhl**; Nipperdey *ultra* scribere maluit idque Dinter recepit.

c. 10, 1: *nudare* **abf**, reliqui *nudari* habent, quod Dinter edidit.

c. 12, 1: *quibus* ...] lacunam, quam Davisius ante *quibus* significaverat, cum Nipperdeio post *quibus* notavi: vix enim sententia *quibus et superioribus locis sublevabantur* integra haberi potest. Dinter tamen edidit *ut* v i x *ex aedificiis defendi posse* s e c o n f i d e r e n t, *quibus et superioribus locis sublevabantur.*

c. 13, 5: *Caesar Rhodias naves VIIII habebat* (*nam decem missis una in cursu* l i t o r e *Aegyptio defecerat*] removi iam in priore editione uncos, quibus Nipperdey vocem *litore* incluserat, cum verba *in cursu* et *litore Aegyptio* inter se contraria esse putaret. at quamquam cursus in litore Aegyptio finitus, tamen non in quovis litoris loco confectus erat, immo verisimile est, naves Rhodo advectas antequam Alexandriam pervenirent, secundum Aegypti litus cursum fecisse. displicet etiam in Nipperdei verbis, quod deest loci significatio, ubi navis defecerit. defecisse in cursu Aegyptio etiam de navi praedicari poterat, quae cum ex Rhodi portu vix sol-

visset, in ipsa insulae vicinia naufragium fecit. Dübner *litore* retinuit, Kraner, Dinter incluserunt.

c. 14, 1: *classi* libri, vulgo *classe*. (cf. Vielhaber ephem. gymn. austr. XX, p. 556.)

c. 15, 3: *qui ubi cessare Caesarem animum advertit*] codd. *qui ubi Caesaris animum advertit*. Kraner pro *Caesaris* scribendum esse *cessari* coniecit; quod verbum cum optime quadret ad loci sensum, malui tamen statuere *cessare* ante *Caesarem* excidisse.

c. 15, 8: *neque vero Alexandriae fuit quisquam aut nostrorum aut oppidanorum, qui aut in opere aut in pugna occupatum animum haberent, quin altissima tecta peteret*] relativam sententiam *qui ... haberent* Dübner inclusit, Fleischer ann. phil. CXIX, p. 854 ita corrigenda esse censuit, ut *nisi* ante *qui* insereretur. sed id ipsum, in quo uterque offendit, quod non modo oppidani verum etiam Caesariani milites operibus relictis altissima tecta petiisse dicuntur, ut navalem pugnam spectarent, prorsus recte narratum esse iudico, cum plane conveniat anxiae illi exspectationi, qua tum omnes, qui in oppido remanserant, tenebantur. nec singulare quidquam nec memoratu dignum fuisset, si otiosi modo pugnam navalem e tectis spectassent.

c. 16, 1: *nostris enim* [*pulsis*] *neque terra neque mari effugium dabatur victis*] Dübner Forchhammero auctore *victis* inclusit; sed *victis*, ut Nipperdey adnotavit, et positione et propter inferius *victoribus* tutum est; itaque ut antea *pulsis* secludere malui. — §. 2: *quorum si qui aut animo aut virtute cessisset, reliquis etiam esset cedendum*] *cedendum* proposuit Fleischer l. l. p. 855; libri *cavendum* exhibent, pro quo *cadendum* edi solet. — §. 5: *neque electi ad virtutem*] *electi* ut antea cum Ciacconio et Davisio scripsi. cf. infra c. 30, 1: *electissima multitudo Alexandrinorum*. libri *flecti* habent, unde Beroaldus *flexi* effecit. quod etiam Nipperdey retinuit. contra hanc scripturam in priore editione monueram, *flexos* ad virtutem non nisi eos dici potuisse, qui antea se aversos a virtute et ignavos praestitissent; huc accedere, quod

cum *flexi ad virtutem e tanta multitudine* scribitur, hic ablativus non habeat, quocum construatur. sequentes editores *electi* posuerunt.

c. 17, 2: *perfectis enim magna ex parte munitionibus in oppido ex illa urbem uno tempore temptari posse confidebat.*] codd. *et illa in urbem* habent; vulgatam lectionem *et illam et urbem* Nipperdey iure repudiavit; quod vero ipse scripsit, *etiam illa urbem* ex grammatica ratione probari nequit. itaque *ex illa* (sc. *insula*) posui. — §. 4: *ac primo*] sic libri praeter **ab**, qui *primum* habent, quod Nipperdey recepit. sed *primum* propter sequens *impetum* librarii errori vel magistri industriae deberi videtur. idem sensit Vielhaber l. l. p. 556, n. 24. — §. 6: *his pulsis custodia portus relicta reliqui naves ad litora et vicum applicarunt seque ex navibus ad tuenda aedificia eiecerunt*] *reliqui* inserui, ut verba *applicarunt — eiecerunt* subiectum habeant iique intellegantur, quos 'scaphis navibusque longis angustias loci tuitos esse' modo narratum est. contra scripturam, quam in priore editione cum Nipperdeio ex Iurinii coniectura receperam: *custodiae portus relicti,* iure monuit Vielhaber, non intellegi, qui illi *relicti* fuerint.

c. 19, 2: *citeriorem illum* (sc. pontem) *propioremque oppido Alexandrini tuebantur.*] codd. **abcf** *certiorem* habent, quod in priore editione cum Nipperdeio etsi haesitans recepi. parum enim aptum esse, cum *pons certior* dicitur, non est quod moneam. superiores editores plerumque *fortiorem* scripsere, quod **hl** et deteriores libri habent. Vielhaber *artiorem* proposuit idque Dinter recepit. quominus *ulteriorem* scribamus, ut O. Schambach suasit (ann. phil. CXXV, p. 222 n. 10), librorum certe vestigiis deterremur. facillima certe est emendatio illa ab R. Stephano proposita, quam nunc amplexus sum et quam Madvig quoque commendavit, *citeriorem.* qui mirantur, *citeriorem* illum pontem dici, qui potius *ulterior* dicendus fuerit, non respexisse videntur, non modo Alexandrinis verum etiam Caesarianis, quorum maior pars munitio-

d*

nes in ipso oppido exstructas obtinebat, pontem oppido propiorem *citeriorem* dicendum fuisse.

c. 21. 5: *egestis ex mari lapidibus* **libero** *sunt usi postea ad mittenda navigia.*] *libero* (sc. mari) scribendum esse duxi pro *libere*, quod codd. praebent. sic iam adest obiectum verbi *sunt usi*, neque opus est Fleischeri coniectura (ann. phil. CXIX, p. 857), qui *ponte* ante *postea* excidisse vel librariorum errore in hoc adverbium abiisse suspicatur.

c. 22 potius interpolationibus quam lacunis corruptum esse facile sentitur, cum resectis spuriis illis amplificationibus simplex narrationis et sententiae forma proponitur: *Hoc detrimento milites nostri tantum afuerunt ut perturbarentur, ut — in proeliis cotidianis, quandocumque fors obtulerat, procurrentibus et erumpentibus Alexandrinis — magis deterrendi et continendi a periculosissimis essent dimicationibus quam incitandi ad pugnandum.* quae duobus illis quos notavi locis inserta sunt, uncis circumdedi.

c. 23, 2: *paratam enim* **omnem** *multitudinem esse confectam taedio puellae fiduciario* **regno**, *dominatione crudelissima Ganymedis facere id, quod rex imperasset.*] hanc vulgatam lectionem ut in priore editione servandam esse duxi. Nipperdey eumque secutus Dinter *omnem* eiecerunt, quod deest in **ab**; at exstat in reliquis libris, neque idonea causa est, cur spurium existimetur. deinde Nipperdey vocem *regno* delevit, quod ab iisdem libris et cod. **c** absit. at id ipsum, quod in his libris quamquam omisso vocabulo *regno* tamen *fiduciario* non *fiduciaria (dominatione)* exaratum est, documento esse debet, *regno* non nisi casu excidisse. quod si omittitur, recepta correctura *fiduciaria* inepte sibi opponuntur fiduciaria puellae, crudelissima Ganymedis dominatio; displicet etiam, quod *dominatio fiduciaria* dicitur, cum fiduciarium non nisi regnum esse possit iure acceptum et alteri ad tempus commissum. dum rex apud Caesarem retinetur, fiduciarium regnum gerit Arsinoe, dominatur Ganymedes. quae contra haec monuit Kraner, qui Nipperdeium secutus *regno* omisit, 'Arsinoes regnum non fiduciarium sed usurpatum fuisse, Ganymedis autem fiduciarium imperium in dominationem ver-

tisse', haec ut futilia iam Vielhaber redarguit (Progr. gymn. Theres. Vindob. 1864, p. 22). itaque non est, cur Madvigii coniecturam refellam, qui omisso *Ganymedis* nomine scribendum proposuit: *confectam taedio puellae, fiduciarii dominatione crudelissima.*

c. 24, 4: *contra flens orare Caesarem coepit*] transposui *contra*, quod in libris mss. ante *Caesarem* certe eam ob causam positum est, quod librariis praepositio esse videbatur.

c. 25, 3: [*unam*] *classem*] *unam* inclusi; *suam*, quod antea ex Nipperdei coniectura scripseram, superfluum est, nec si vera esset scriptura, in *unam* corrumpi potuisset. Fleischer l. l. p. 858 *universam* proposuit; sed huic lectioni obstat, quod in sequentibus classis illa addito pronomine demonstrativo (*proficiscuntur in ea classe*) ab alia classe discerni videtur.

c. 26, 1: *magnis copiis — Pelusium adductis, id oppidum e. q. s.*] sic iam scripsi pro iis quae codd. exhibent *cum magnis copiis — Pelusium adducit idque oppidum cett.*

c. 27, 1: [*inter se*] del. Dübner. — §. 5: [*constantiaque virtutum et Alexandrinorum imprudentia*] haec ex margine in textum irrepsisse primus monuit Davisius.

c. 28, 3: *variis munitionum generibus*] falsa librorum lectio *variis generum munitionibus*, ut iam in priore editione monui, eo enata esse videtur, quod librarius cum vocem *munitionum* exararet, oculis ad finalem syllabam sequentis vocabuli [*gener*]*ibus* aberraverat et hunc errorem correcturus supra versum omissas litteras posuerat. ita factum est, ut qui
gener u
haec exscriberet **(munitionibus)**, inde *generum munitionibus* effingeret.

c. 30, 3: *non quo id*] cum Dübnero secundum cod. **f** et Urs. scripsi; eodem redire videtur *non quod id* in Oudendorpii codicibus. Nipperdey, quocum antea feceram, ex **ab** *non quod* edidit.

c. 33, 4: *si permanerent in fide reges, praesidiis eos nostris esse tutos; hos, si essent ingrati, posse isdem praesidiis coerceri.*] *hos*, ut in priore editione monui, retinendum est, cum ita demum varia librorum menda explicari possint: *esset ut hos* **ab** (m. pr.) **fhl**; *esse ut hos* Pet. Lov.; *esse tutos et hos* **c** et deteriores aliquot. similis vocabulorum *tutos* et *hos* terminatio in causa erat, cur in optimis libris *tutos* detruncaretur. Kraner, Dübner, Dinter *hos* cum Nipperdeio omiserunt. — §. 5: [*itinere terrestri*] uncos posuit Nipperdey.

c. 34, 4: [*Cn.*] del. Nipperdey.

c. 35, 5: *cuius itineris has esse certas opportunitates* vidit] *vidit* auctore Forchhammero cum Kranero et Dübnero supplevi; Dinter ex Vielhaberi coniectura *cernebat* pro *certas* scripsit.

c. 36, 5: *ut, sive amicus sive inimicus Domitius eas angustias transiret, nihil de insidiis suspicaretur, cum in agris et pecora et homines animadverteret versari tamquam amicorum adventu; sin ut in hostium fines veniret cett.*] *adventu, sin ut in* olim iam pro librorum scriptura *adventus ut in* exaravi; *sin vero ut in* ante Nipperdeium vulgabatur. hic vero plura mutavit, cum verbis *sive inimicus* suo loco demotis scripsit: *sive inimicus ut in hostium fines cett.*; sed cum verba *sive amicus sive inimicus* hoc modo disiunguntur, sententia evadit, Pharnacem hac tantum condicione, si Domitius *amicus* angustias transiret, eum de insidiis quicquam suspicari noluisse, cum etiam plus Pharnacis interesse deberet, Domitio nullam insidiarum suspicionem moveri, cum *inimicus* adventaret; nam ita demum alterum illud effici potuit, ut praeda diripienda milites dissiparentur dispersique caederentur. nihilominus tamen Kraner et Dinter Nipperdeium secuti sunt, Dübner vero verba a me posita edidit.

c. 39, 1: *si condiciones, quas reiecerat, rursus appeteret, aut si negatis discederet*] librorum verba *sine causis* a Nipperdeio corruptelae signo notata frustra defendit Dübner. Kraner *si recusatis* scripsit, sed verisimilius est SINECAVSIS ortum esse ex SINEGATIS.

c. 40, 2: *at Pontica ex altera parte legio, cum paulum aversa hostibus cessisset, fossam autem* transire et *circumire* acie m secundam *conata esset*] libri habent *fossam autem circumire acies secundo conata esset.* Oudendorpius Scaligero auctore *acies* deleverat; Nipperdey eumque secuti Kraner, Dübner, Dinter *circumire ac transcendere conata esset* scripserunt. ipse olim pro *acies secundo* posueram *accessu secundo.* quae iam edidi verba cum re ipsa certe conveniunt. nam Pontica legio, cum transire fossam et circumire aciem secundam conata esset, ut hostem aperto latere sc. dextro eius cornu aggrederetur, in ipso transitu fossae confixa et oppressa est. non negaverim tamen pro *circumire aciem secundam,* cum libri habeant *acies secundo,* scribi posse *ab acie secunda.*

c. 43, 1: *ductu ausuque suo*] sic ut antea cum Nipperdeio secundum codd. deteriores scripsi; Vielhaber (l. l. p. 566) Lipsii coniecturam *ductu auspicioque suo,* quam Dübner retinuit, iam eo commendari scripsit, quod codd. **abf** *ausioque* habeant. at tum modo *auspicio* recte se haberet, cum *auspicio eius,* Caesaris scilicet, scriberetur.

c. 45, 2: *cum propius Tauridem accessisset distentis suis navibus, quod et tempestas erat turbulenta et nulla suspicio hostis*] *distentis* ut antea scripsi pro librorum *distersis;* mecum fecit Dübner. Kraner, Dinter cum Nipperdeio *dispersis* ediderunt. at *disperguntur* naves tempestate, ducis iussu *distinentur.* — §. 3: *et vexillo sublato,* ⌊*quo pugnandi dabat signum*⌋ *quae primae naves subsequebantur idem ut facerent, significabat.*] verba *quo pugnandi dabat signum* uncis notavi; plane similiter enim comparata sunt atque ea, quae magister ad locum b. G. 2, 20, 1 adscripsit: *Caesari omnia uno tempore erant agenda: vexillum proponendum* ⌊*quod erat insigne cum ad arma concurri oporteret*⌋ *cett.* suspicari licet, in glossa nostro loco adscripta passivam formam *dabatur* (**dabaẗ**) positam fuisse.

c. 46, 1: *Vatinius, cum animum adverteret neque navium se magnitudine neque numero parem esse, fortuitae* tamen *dimicationi rem committere maluit.*] retinui hanc

in priore editione a me propositam lectionem: Kraner, Dübner, Dinter scripserunt *fortuitae dimicationi rem committere noluit*. lectionem codicum **abc** *fortunae rem committere noluit*, quam Nipperdey probaverat, genuinam non esse, facile intellegitur cum respicimus, quae **fhl** et reliqui libri habent: *fortuitae dimicationi* (*dimicationis* **l**) *fortunae rem committere maluit*. apparet enim *fortunae* interpretamentum fuisse insolentiori dictioni *fortuitae dimicationi rem committere* adscriptum indeque factum esse, ut librariorum alii hanc vocem iuxta *fortuitae dimicationi* in textum reciperent, alii loco huius dictionis reponerent. — *maluit* etiam ut antea scribendum duxi secundum eosdem codices pro *noluit*, quod **abc** habent, nec me deterruit quod Kranero visus sum verborum vi non perspecta *maluit* posuisse. satis enim defendi mihi videor Davisii verbis, quae iam in priore editione laudavi: 'si fortunae rem committere *noluit*, qui quaeso factum, ut impetum primus in Octavii quadriremem faceret Vatinius? si in ea fuisset sententia, fugere potius ac terga dare, vel quodam modo pugnam vitare debuit.' inserui etiam particulam *tamen*, quae per compendium scripta (**tm̄**) facile post [*fortui*]***tae*** excidere potuit.

c. 49, 1: *Cordubam se recepit contractumque antea aes alienum gravissimis oneribus provinciae constituit exsolvere*] *antea* scripsi pro *in ea*, quod ferri non posse editores consentiunt. Iurinius *ingens* proposuerat idque Vielhaber commendavit l. l. p. 567.

c. 52, 2: *aversum* iam ex Oudendorpii emendatione scripsi; antea cum Nipperdeio secundum codd. *versum* posueram.

c. 53, 5: *quinta legio nuper ibi erat confecta.*] retinui ut antea hanc vulgatam verborum collocationem, quam omnes libri exceptis **ab** praebent, quorum lectionem *nuper erat ibi* Nipperdey, Kraner, Dinter receperunt.

c. 57, 1: *deducebatur*] sic ut antea secundum codd. **af** scripsi; vulgo *ducebatur*. cf. Vielhaber ephem. gymn. austr. t. XX, p. 569. — §. 2: *mane pervenit* Leptim] *Leptim* supplevit Iurinius. cf. Vielhab. l. l. p. 569. — §. 3: *M. Thorium*]

M. cum Dübnero secundum codd. deteriores scripsi; meliores *intorium* habent; vulgo *T. Torium.* — §. 4: *Marcellum quaestorem*] libri *Marcellumque* exhibent; corr. Forchhammer. — §. 6: *ad flumen Singiliense*] sic fluminis nomen scribendum esse utpote ab oppido Singili ductum Nipperdey docuit p. 199; codd. *siciliense* (*siciliensē* **f**) habent.

c. 58, 3: *communis erit coniectura*] emend. Madvig, libri *erat* exhibent. — §. 4: *se contra Cassium consentire cum omnibus*] recepi iam *consentire*, quod et in **f** et in omnibus Dübneri codicibus exstat; vulgo *sentire.* constructionem *consentire cum aliquo contra aliquem* tutatus est Vielhaber l. l. p. 570 allatis Valerii Max. verbis 9, 11 ext. 3: *cum adversus patrem suum cum amicis consenserit.* — ibid.: *contra Caesarem ne facere cogerentur, orare.*] cum Dübnero hanc vulgatam restitui scripturam, quam **f** et reliqui libri habent exceptis **ab**, qui *ne facerent orare* prava certe emendatione exhibent.

c. 60, 2: *Marcellus, cum confligere miserrimum putaret, quod et victoris et victi detrimentum ad eundem Caesarem esset redundaturum, neque suae potestatis esset ......, legiones Baetim traducit*] lacunam notavi, cum frustra quaeramus, quid illud fuerit, quod Marcelli potestatis non esset. intercidisse videntur verba, quibus significabatur, non fuisse potestatis Marcelli *retinere milites, quominus cum Cassianis pugnam conferrent.* vix aptum censeo, quod Vielhaber l. l. proposuit, ut secundum **b** scriberetur *potestatis esse.* — §. 3: *cum Cassium contra pro suis castris aciem instruxisse loco superiore* videret] *videret* Aldus supplevit, correctoris manu in cod. Dresd. 1 exstare adnotavit Dübner. antea scripseram, quod ante Aldum legebatur, *cum Cassius ... aciem instruxisset.*

c. 61, 4: *necessitate est edoctus*] *edoctus* ut antea scripsi secundum codd. **acf**, quibus etiam **hl** adstipulari videntur, qui *eductus* habent, et **b**, in quo *doctus* exstat. Nipperdey pro vulgato *adductus* posuit *deductus,* quod sequentes editores receperunt. at dispici nequit, cur apertissima verba *necessitate deductus* vel *adductus* ad insolentiora illa

necessitate edoctus detorta sint, et sensus ipse his verbis favere videtur. ipsa enim necessitate praeceptum est Marcello, quid vitandum ei esset quidque agendum, sc. *ut neque confligeret, neque vagari Cassium latius pateretur*, sed *castellis idoneis locis collocatis . . . Uliam Cassiumque munitionibus* clauderet.

c. 66, 6: *fratri autem Ariobarzanis Ariarathi, — ne aut regni hereditas Ariarathen sollicitaret, aut heres regni terreret Ariobarzanen, adtribuit qui sub eius imperio ac dicione essent.*] cum codd. *Ariobarzani adtribuit* habeant, Nipperdey post *terreret* lacunam statuit, qua exciderint verba *Ariobarzanen, partem Armeniae minoris concessit eumque*; at omnia sana videntur, dummodo, quod Iurinius iam proposuerat, pro dativo *Ariobarzani* accusativus ponatur, et in sequentibus, quod ego proposui, *qui sub eius imperio ac dicione essent* pro tradito *esset* scribatur. me secutus est Dübner.

c. 67, 1: *quod — exercitibus imperiisque coactus in Cn. Pompei castris fuisset*] supplevi *coactus*, cum sic demum tradita verba stare possint. Markland *excitusque imperiis* coniecerat, unde Kraner et Dübner *excitus imperiis* receperunt. Madvig *excitus verbis imperiisque* scribendum esse censuit. Dinter *coercitus exercitibus imperiisque* edidit.

c. 68, 1: *cumque defensionem eius nullam posse excusationem [eius] imprudentiae recipere coarguisset*] alterum *eius* Clarkio auctore inclusi.

c. 70, 4: *quin id ipsum*] *quin* ut antea ex Nipperdei coniectura scripsi pro tradito *quam*. Vielhaber l. l. p. 573 *quamquam* scribendum proposuit idque Dinter recepit.

c. 71, 1: *At Pharnaces liberaliter omnia pollicitus, cum festinantem ac percurrentem Caesarem speraret libentius etiam crediturum suis promissis*] *percurrentem* iam scripsi auctore Kranero pro tradito *praecurrentem*. antea *praecurrentem* ex contractis vocabulis *in provinciam recurrentem* ortum esse suspicatus eram.

c. 72, 1: *Zela est oppidum in Ponto, positu ipso ut in plano loco satis munitum*] ut antea ex Aldi emenda-

tione *positu ipso* scripsi pro tradito *positum ipsum.* Nipperdey ut haec verba retineret, *munito* pro *munitum* posuit. at cum facile intellegatur, cur insolentior ille ablativus *positu,* imprimis cum *est oppidum* antecedat, in *positum* mutatum sit, minus facile dispicitur, cur in verbis apertissimis *in plano loco satis munito* librarii peccaverint scribendo *munitum.* — §. 2: — *colles; quorum editissimus unus, qui propter victoriam Mithridatis et infelicitatem Triari detrimentumque exercitus nostri superio*ribus tempo*ribus* [*locis atque itineribus paene coniunctus oppido*] *magnam in illis partibus habet nobilitatem, nec multo longius milibus passuum III abest a Zela.*] verba *superioribus locis atque itineribus paene coniunctus* Madvig in fine sententiae post *Zela,* Vielhaber (progr. gymn. Theres. Vindob. 1864 p. 23) Morum secutus post *nobilitatem* transponenda esse duxerant, sed neutro loco illis *superioribus locis* aptus sensus effici potest. equidem locum eo corruptum esse puto, quod post *superioribus* excidit *temporibus.* inde factum est, ut ad *superioribus* adscriberetur *locis,* et ut his *superioribus locis* iam adiungerentur verba illa undeunde demota *atque itineribus cett.* suspicari possis primitus fuisse scriptum *nec multo lóngius milibus passuum III abest a Zela, itineribus paene coniunctus oppido.*

c. 73, 3: *huc omnem comportatum aggerem ex castris servitia aggerere iussit*] codd. *agerentur* habent; vulgatum *agerent* Nipperdey retinuit: Madvig *gererent* proposuit. cum autem ut Vielhaber monuit (ephem. gymn. austr. XX p. 574), coniunctivus ab *iubendi* verbo dependens ab scribendi genere auctoris b. Al. abhorreat, infinitivum posui *aggerere.* Dinter *agere* edidit.

c. 75, 1: *ab opere revocat*] *revocat* cum Iurinio scripsi pro tradito *vocat.*

c. 77, 1: *Tali victoria totiens victor Caesar incredibili est laetitia affectus, quod maximum bellum tanta celeritate confecerat, quodque subiti periculi recordatione laetior victoria facilis ex difficillimis rebus acciderat.*] exstirpanda vocula *quod,* quae in libris male repetita est ante *victoria,* aptum sensum effici, in priore iam docui editione. me secuti

sunt Kraner, Dübner, Dinter. contra Nipperdei scripturam *quoque subiti periculi recordatio est laetior, quod victoria facilis ex difficillimis rebus acciderat,* monueram, non modo nimis eam recedere a librorum memoria, verum etiam eo displicere, quod loco communi, qualis inesset verbis *quoque subiti periculi recordatio est laetior,* sequentia non nisi tum responderent, cum essent generaliter dicta: *cum victoria facilis ex difficillimis rebus accidit.*

c. 78, 2: *parvulum secum*] sic **f** et reliqui libri praeter **ab**, qui *secum parvulum* exhibent, quod Nipperdey recepit. — ibid. *retinuerat* secundum optimos codd. iam in priore posui editione, idemque sequentes deinde receperunt editores. Nipperdey vulgatum *tenuerat* servavit, quod non nisi in cod. Dresd. 2 exstare testatur Dübner. — ibid. *quoad sub imperio Pharnacis fuerat*] *quoad* pro tradito *quod* proposuit Oehler; Nipperdey, Kraner corruptelae signo notarunt: Dinter *qui* edidit.

BELL. AFR. c. 2, 2: ...... *commoratus*] lacunam notavit Nipperdey. — §. 5: *post diem quartum cum longis paucis navibus in conspectum Africae venit: namque onerariae reliquae praeter paucas vento dispersae atque errabundae diversa loca petierunt.*] haec libri praebent, eaque recte se habere olim iam contra Nipperdeium monui, qui *reliquaeque* eam ob causam scribendum esse putavit, ne longas naves omnes cum Caesare fuisse existimares. at cum scribitur *namque onerariae reliquaeque praeter paucas, reliquae* haud dubie dicuntur *longae naves;* harum autem *paucas* tantum cum Caesare fuisse modo narratum est: cur igitur denuo id lectores monerentur? et si monendi erant, cur non addito pronomine *illas* ad *paucas* (*reliquaeque praeter paucas illas*) significatum est, denuo easdem dici naves quae modo commemoratae sint? displicet etiam, quod verba *namque onerariae reliquaeque praeter paucas e. q. s.* ita dicta sunt, quasi onerariae naves omnes deerravissent; sed cum c. 3, 2 Caesari CL equites fuisse doceamur, equites autem onerariis navibus vectos esse c. 2, 1 narratum sit, necessario statuendum est,

Caesarem etiam aliquot onerarias naves secum habuisse. hae iam significantur, cum codicum verba tenemus: *namque onerariae reliquae praeter paucas* — quibus vecti sunt illi CL equites — *vento dispersae cett.* mecum fecerunt Dübner, Dinter; Kraner *onerariae* seclusit.

c. 3, 1: *Postquam Adrumetum accessit, ubi praesidium erat adversariorum, cui praeerat C. Considius, et a Clupeis secundum oram maritimam cum equitatu* [*Adrumetum*] *Cn. Piso cum Maurorum circiter tribus milibus apparuit, ibi paulisper Caesar commoratus e. q. s.*] cum antea vulgaretur *Adrumeti*, Nipperdey *Adrumetum* ex codd. restituit; sed quod rectissime se habere censuit, *a Clupeis Adrumetum Pisonem apparuisse*: 'hoc est ita, ut Adrumetum peteret', id latine dictum esse iam in superiore editione negavi. verisimilius esse dixi, nisi praepositionem *ad* ante *Adrumetum* excidisse statueres, oppidi nomen ex magistri interpretatione in verba irrepsisse. itaque *Adrumetum* uncis incluseram, quos etiam nunc retinui. ad meam sententiam accessit Dübner; Kraner verbum *apparuit* ut spurium notavit; Dinter Nipperdei scripturam retinuit.

c. 4, 3: *quo simulatque captivus* [*cum*] *pervenisset*] *cum*, licet in melioribus libris exstet (deest in Petav., inter versus scriptum in l), seclusi; valet enim de hoc loco idem, quod in libello 'Construct. d. lat. Zeitpartikeln' [2] p. 49, n. 67 de duobus aliis huius commentarii locis c. 40, 5. 50, 4 monui, ubi particulae *postquam* cum coniunctivo plusquamperfecti coniunctae insuper vocula *cum* addita est. idem certe etiam c. 91, 4 accidisset, nisi sequens sententia ipsa particula *cum* coepta tale supplementum vetuisset: *postquam Iuba ... diu multumque primo minis pro imperio egisset cum Zamensibus, dein, cum, se parum proficere intellexisset e. q. s.* etiam Ciceronianos locos, ubi *posteaquam* cum coniunctivo imperfecti vel plusquamperfecti constructum est, vel inserenda particula *cum*, vel *posteaquam* in *postea cum* commutando vitiatos esse, ibidem docui p. 47 sqq. itaque dubitari nequit, quin nostro quoque loco illud *cum* a magistro post *simulatque* insertum sit, nec Nipperdeio adstipulandum est, qui (Pro-

legg. p. 17) ipsum scriptorem prioris particulae oblitum alteram super addidisse censuit.

c. 6, 3: *equites minus * XXX*] numerum corruptum esse monuit Nipperdey; ut genuinum acceperunt Dübner, Dinter.

c. 7, 6: *latent enim in insidiis cum equis inter convalles, ut subito exsistant, non ut in campo comminus depugnent.*] locum facile sanari posse, dummodo pro tradito *et subito exsistunt* scribatur *ut s. exsistant*, iam antea contra Nipperdeium monui, qui lacunam post *depugnent* statuendam esse censuit. obsecuti sunt ei Kraner et Dinter, Dübner sic modo, ut correcturam a me propositam satis verisimilem praedicaret.

c. 8, 2: *interim cum X navibus longis ad reliquas naves onerarias conquirendas, quae deerrassent, et simul mare tuendum ab hostibus iubet proficisci.*] Nipperdey ex Clarkii sententia lacunosa esse haec verba censuit: excidisse enim nomen eius hominis, qui ad haec exsequenda missus esset; nam quominus Rabirium ad id missum esse existimes, qui antecedentibus commemoratur (*exoneratisque partim navibus longis Rabirium Postumum in Siciliam ad secundum commeatum arcessendum mittit*), id obstare, quod commeatus arcessi et naves conquiri mareque custodiri uno tempore non potuissent, neque illam rem — commeatum sc. arcessere — eam moram tulisse, quam hae attulissent. mihi vero ut in superiore editione sic etiam nunc plane aliter statuendum esse videtur. ut omittam, *interim* tum potissimum sua vi adhibitum videri, cum eidem Rabirio altera quoque Caesaris mandata perficienda fuisse facimus, haec altera mandata minime tantae morae fuerunt, quantae Nipperdey ea haberi voluit. narratur enim c. 7, reliquas naves errore ablatas 'Uticam versus petere' esse visas: unde patet, Uticam maxime adeundam fuisse ei, qui naves illas conquirere iussus esset. at Caesaris classis ad Leptin stabat, transmittentibus autem Lepti Lilybaeum Utica in ipso fere cursu sita erat; itaque ei, qui Lilybaeum peteret, nulla fere mora movebatur, cum praetervehens stationes litoris Uticae adiacentis perquirere iuberetur. cum idem iussus esset simul mare ab hostibus tueri, id non omnino

de exercenda maris custodia esse intellegendum, inde satis aperitur, quod *decem* longarum navium numerus ridicule minor esset eiusmodi negotio; contra earum numerus sufficiebat, ut praesidio essent et navibus ex errore receptis, quo tutae ab hostibus ad Caesarem deducerentur, et vacuis illis navibus, quae ad arcessendum secundum commeatum in Siciliam subsequebantur. fieri itaque potuit, ut eidem homini tria illa negotia mandarentur et ut eodem tempore ab eo conficerentur, sc. ut in Siciliam ad arcessendum commeatum transmitteret, naves quae deerrassent conquireret, mare i. e. navium praesidio commissarum cursum ab hostibus tueretur. denique Rabirio ista esse mandata inde concludere licet, quod si alius missus esset, cui praeter naves conquirendas nullum aliud mandatum esset negotium, non factum esset, ut mox Caesar ipse classem conscenderet naves, de quibus sollicitus erat, investigaturus (c. 10. 11). id enim cur factum sit, mirum plane non est, si Rabirium, cum naves errore abductas ad Uticam non invenisset, cursum in Siciliam continuasse facimus; contra, si alium ad conquirendas naves missum esse statuimus, veri dissimillimum est, Caesarem antequam is reversus esset, ipsum naves conquisiturum classem conscendisse, aut si re infecta ille redierat, hanc rem ab auctore commentarii silentio esse praetermissam. itaque verba, qualia libris praebentur, sanissima iudico, neque ut aliter statuam quidquam Nipperdei verba movent, cum ineptum esse dicit 'navium numerum ad posteriorem rem datum declarari in priore re nullo posito, quasi ad commeatum arcessendum aut nullas naves habuisset aut alium numerum.' alium navium numerum ad commeatum arcessendum Rabirium habuisse, non tam ineptum quam rei consentaneum videtur: nisi enim decem illas naves longas, quae 'ad mare tuendum ab hostibus' datae erant, vacuas militibus fuisse facimus, nescio cui usui fuissent militibus completae novo commeatui devehendo, nisi una missus esset vacuarum navium numerus. — §. 4: *haec ita imperabat unicuique, ita praecipiēbat uti fieri possent, ne nec locum excusatio ullum haberet nec moram tergiversatio.*] sic iam in pr. edit. scripsi pro iis, quae libri exhibent *uti fieri pos-*

set nec ne locum excusatio nullum haberet. Kraner, Dübner *possent, nec ... ullum* ediderunt. Nipperdei scriptura *uti fieri non posse neque locum excusatio ullum haberet cett.* Dintero placuit.

c. 9, 2: ***huc eum idcirco existimo recepisse se***] *huc* corr. Davisius, *hoc* codd. habent. — *se* post *recepisse* inserendum esse monuit Gemoll ann. phil. t. CXVIIII p. 269.

c. 18, 5: ***hostibus nullo negotio campo pulsis, post colle deiectis***] cum inepte dictum esse censerem *hostes post collem esse* deiectos, in priore iam editione secundum cod. **f** *colle* scribendum esse duxi collatis locis c. 40, 5: *Scipione eiusque copiis campo collibusque exturbatis*, c. 69, 3: *levis armatura hostium nullo negotio loco pulsa et deiecta est de colle —*; deinde ex Dübneri editione vidi *colle* etiam in cod. **a** scriptum esse. hoc etiam Dübner recepit; Kraner, Dinter *post collem* ediderunt.

c. 19, 3: *quippe qui [in] illo rumore [sibi] confideret primum, quod audierat e. q. s.*] sic iam in priore editione corrupta librorum verba *quippe quis in illorum sibi confideret* emendanda esse censui. Oudendorpius *qui sine illorum fide sibi confideret*, Nipperdey *qui in illa re sibi confideret*, Forchhammer *qui sine illorum ope sibi confideret*, Vielhaber *qui successurum sibi conf.* scribendum esse duxerunt. Dübner Forchhammeri, Dinter Nipperdei coniecturam receperunt, Kraner librorum verba ita expressit, ut lacunam post *illorum* notaret. — §. 4: *quos — ex hibridis, libertinis servisque conscripserat, armaverat,* qui *uti frenato condidicerant*] cum codd. *uti frenato condidicerat* (**l** m. 1 *condidicerant*) habeant, ut in priore editione qui supplendum et pluralem verbi numerum ponendum esse censui. me secutus est Dübner. Nipperdey *uti frenatos constituerat* coniecerat; Kraner vulgatam fere expressit lectionem *uti frenato condocuerat*, omisso quod ante *uti* suppleri solebat *equoque*. — §. 5: *praeterea regia auxilia elephantis CXX equitatuque innumerabili*] codd. *elephantis* habent, unus **b** *elephanti*, **c** et Petav. *elephantos*. Nipperdey *elephantis CXX equitatusque innumerabilis* scripsit. at displicet non modo

quod *elephantis* accusativum pluralis numeri habere iubemur, cum forma *elephas* (*elephans*) non nisi hoc nominativi casu obviam fiat (semel *elephanta* Martialis posuit, d. spect. 19, 4), displicet etiam pluralis numerus vocis *equitatus* addito *innumerabilis* adiectivo. itaque ut in priore editione *elephantis* ablativum casum esse ratus *equitatuque innumerabili* scribendum esse censui. Kraner eumque secutus Dinter *elephantis* (?) *CXX equitesque innumerabiles posuerunt*, Dübner verba inde a *praeterea* usque *ad amplius XII milibus* ut spuria seclusit. — §. 6: *hac spe atque ea audacia inflammatus*] male edoctus erat Nipperdey de meliorum codicum scriptura, cum putaret *ea* deesse in iis. omissa est haec vocula in **b** et tribus deterioribus libris, exstat vero in **af** et reliquis. — ibid. *quater tanto*, ut antea scripsi; sic **f** et reliqui libri, exceptis **ab**, qui *quartum tanto* habent, quod Nipperdey, Kraner, Dinter amplexi sunt. — §. 7: *pridie Non. Ian.*] retinui hanc vulgatam scripturam, pro qua Nipperdey secundum **a** *II. d. Non. Ian.* posuit. — ibid.: *quam Africam Caesar attigit*] Caesaris nomen cum Dintero supplevi.

c. 22, 2: *ab nefariis sceleratisque civibus*] pro corrupto *uarduis*, quod **afhl** habent (in **b** et deterioribus quibusdam *narduis*, in aliis recentioribus *arduis* exstat) Davisius *perditis* posuit, quod Nipperdey et sequentes editores servarunt. ut in pr. edit. propter maiorem litterarum similitudinem *nefariis* scribere malui.

c. 24, 3: *quoquo versus*] sic omnes codd.; cf. ad b. G. III, 23, 2.

c. 25, 1: *Dum haec ita fierent*] '*dum* codd. vitiose' huic loco adscribi et *dum* in *cum* mutari solet, idque ipse olim feceram, antequam accuratius in usum particularum temporalium inquisivissem. interim vero in libro 'die Construction der lat. Zeitpartikeln' (ed. 2) p. 169 sqq. docui, coniunctionem *dum*, nisi cum indicativo praesentis historici construatur, cum coniunctivo imperfecti coniungendam esse, ut actionem enuntiet, quae fiebat nec dum perfecta erat, cum aliud quid

accidit (= 'während'). ut hic sic etiam infra c. 61, 1. 88, 4 et b. Hisp. 23, 2 particulam *dum* ex codicum consensu restitui. — ibid. §. 2: *P. Sittius interim et rex Bocchus — copias suas admovere, Cirtamque, oppidum opulentissimum eius regni,* rex *adortus paucis diebus pugnando capit*] invitis libris ante Nipperdeium *adorti — capiunt* itemque in sequentibus pluralis numerus pro singulari edebatur. recte quidem vir doctus codicum scripturam restituit, sed vix apte singularem numerum eo defendit, quod scriptor solum se Sittium commemorasse putasset. neque id Nipperdeio concesserim, haec omnia de Sittio narrata esse, cum Cirtam oppidum a Boccho expugnatum esse Appianus tradat (b. c. II, 96), et ex Dionis Cassii verbis (XLIII, 3) pateat, Sittium parti tantum copiarum a rege Boccho praefectum fuisse. itaque *adortus — capit* ad hunc potius referendum esse ratus *rex* post *regni* excidisse puto. (antea pro *Cirtamque* scripseram *isque Cirtam.*)

c. 26, 3: *quorum lacrimis querelisque Caesar commotus cum antea constituisset e statiris castris aestate inita cunctis copiis auxiliisque accitis bellum cum suis adversariis* facere, iam nunc *gerere instituit*] lacunam, quam Nipperdey post *accitis* notavit, post *adversariis* potius statuendam et verbis, qualia sensu et sententiae constructione desiderari videntur, explendam esse duxi. quod in priore editione conieceram, scriptum fuisse *cum antea constituisset cett. bellum cum suis adversariis* gerere, iam nunc *gerere instituit,* receptum est a Dübnero. — ib.: *litteris*[*que*] *celeriter in Siciliam ad Alienum et Rabirium Postumum* [*conscriptis et*] *per catascopum missis e. q. s.*] cod. **a** et qui ex eo derivati sunt **bc** *litterisque celeriter in Siciliam missis* et deinde *per catascopum mittit* exhibent; in reliquis omnibus *missis* post *in Siciliam* deest, legitur vero loco illius *mittit.* haec lectio *per catascopum missis* certe genuina est; correxit eam et transposuit participium *missis* magister, qui verbum primarium desideraret. cum non intellegeretur sententiae structura, etiam factum est ut *que* voci *litteris* adiungeretur. Nipperdey, Kraner, Dinter, qui *mittit* scripserunt, *que* retinuerunt; Dübner me secutus *litteris ... per catascopum missis* edidit. —

conscriptis, quod in priore editione retinueram, cum plane otiosum sit, iam ut spurium seclusi.

c. 31, 1: *iubet milites, qui extra munitiones processerant [quique] pabulandi aut lignandi* causa *aut etiam muniendi gratia vallum petierant quaeque ad eam rem opus erant*] sic ut antea cum Nipperdeio scripsi. Kraner et Dinter Forchhammerum secuti *quique* ante *vallum* inseruerunt: *qui extra munitiones processerant pab. aut lign. aut etiam muniendi gratia, quique vallum petierant quaeque cett.* at muniendi gratia non nisi iis extra munitiones procedendum erat, qui vallum peterent quaeque ad eam rem opus erant. inde patet, non disiungi posse *qui extra munitiones processerant muniendi gratia* ab iis, qui *vallum petierant*.

c. 34, 2: *qui ibi cum grandi familiae suae praesidio praeerat commeatui*] sic **f** et reliqui libri exceptis **ab**, quorum lectionem *qui ibi cum grandi familia praeerat praesidio commeatui* Nipperdey, Kraner, Dinter receperunt.

c. 35, 1: *quique cum eo essent [comites]*] *comites* delevit Kreyssig, retinuerunt Dübner, Dinter. — §. 2: *in Caesaris castra*] vulgatam servavi verborum collocationem, quam **f** quoque exhibet. Nipperdey et Dübner *in castra Caesaris* ediderunt.

c. 36, 1: *atque [sub manum] Scipioni in castra submittere non intermittit.*] *sub manum* interpretamentum esse ratus ad *submittere* adscriptum seclusi. O. Schambach ann. phil. t. CXIX, p. 869 *subministrare* scribendum et sequens *submittere* delendum esse censuit.

c. 38, 1: *Post Caesar ad iugum, de quo docui, ascendit atque in unumquemque collem* inspecturus *turres castellaque* iter *facere coepit idque adeo minus semihora efficit.*] sic iam in pr. edit. locum emendare studui. libri meliores parum inter se discrepant: *post* **abcf**, ceteri *postquam; atque eo minus* **abcf**, reliqui *atque ea minus; effecit* soli **b** et Dresd. 2. in vulgata lectione *(Postquam Caesar ad iugum, de quo docui, adscendit; atque in unumquemque collem turres castellaque facere coepit; atque ea minus semihora effecit)* Nipperdeio displicuit, quod *turres* in unumquemque

collem fecisse Caesar dicatur, cum declaratum sit in fine superioris capitis, collocatas fuisse turres in collibus pervetere, quocum consentiant verba quae infra sequantur *postquam non ita longe ab ultimo colle turrique fuit e. q. s.* quapropter scribendum esse putavit: *post Caesar ad iugum, de quo docui, ascendit atque in unumquemque collem turremque castella facere coepit atque ea minus semihora efficit.* at sive *turres* castellaque in singulos colles, sive castella in unumquemque collem turremque Caesar fecit, in quem finem, quaeso, fecit? nimirum, ut et colles et veteres illas turres castellis oppositis obsideret! at praesidiis carebant et colles et turres, cum nonnisi in ultimo colle turrique hostium praesidium et stationem fuisse apertis deinde verbis doceatur. et si Caesar castella fecit, cur, quaeso, non praesidia immisit? cur denique nusquam amplius commemorantur? narratur infra, Caesarem ad ultimum collem progressum perspecta loci natura opus legionibus attribuisse brachiumque medio iugo ab eo loco, ad quem pervenisset, usque ad eum, unde egressus esset, dirigi ac muniri iussisse; cur non scriptum est 'usque ad id castellum, quod in primum collem turremque exstruxerat?' et quae tandem est illa mirabilis castellorum exstruendorum celeritas, qua usus Caesar in unumquemque collem turremque castella minus semihora fecit! credat Iudaeus Apella! ut mittamus nugas, cum narretur, Caesarem semihora post quam in iugum ascendisset, non ita longe ab ultimo colle turrique fuisse, quam Numidarum manus tenebat, tam breve temporis spatium non nisi ad id sufficere poterat, ut per iugum iter faceret singulosque colles veteresque illas impositas turres perlustraret, ut locorum naturam perspiceret. nec magis probari potest Dübneri lectio *postquam Caesar ad iugum de quo docui pervenit, ascendit [atque] in unumquemque collem, turres speculasque [facere] cepit atque ea minus semihora efficit.* tot enim mutationibus nil aliud efficitur, nisi ut res sat mira narretur, Caesarem contra turres speculasque omni praesidio destitutas expeditionem felici eventu suscepisse. — melius certe loco consulitur lectione a me proposita. malis fortasse verba a me suppleta se exciperent (*turres castella-*

que i n s p e c t u r u s i t e r *facere coepit*), cum verisimilius sit una eademque iactura utrumque vocabulum excidisse, sed id quoque a vero non absonum videtur, factum esse litterarum similitudine terminationis [*inspec*] t u r u s cum sequente *turres*, ut participium illud praetermitteretur, unde fieri necesse erat, ut etiam *iter* eiceretur, ne accusativi *turres castellaque* verbo carerent, cum quo construerentur. Kraner locum corruptelae signo notavit, Dinter Nipperdei lectionem repetiit.

c. 40, 1: *villa permagna turribus IIII* i n s t r u c t a] i n s t r u c t a ut olim secundum cod. **f** scripsi; vulgo *exstructa*. §. 5: *postquam* — [*cum*]] cf. supra ad c. 4, 3. — ibid.: *in fide* p a r i t e r t u e n d a] sic iam in pr. edit. scripsi pro *p a r t i e n d a*, quod codd. exhibent. me secutus est Dübner. Nipperdey *s e r v a n d a* scripsit, quod Kraner et Dinter receperunt.

c. 41, 2: *iamque minus mille* p a s s u s] p a s s u s **f**, reliqui codd. *p a s s*. habent; vulgo *p a s s u u m* editur. — ibid.: *elephantisque turritis interpositis* [*armatisque*]] uncos posui auctore Schambachio ann. phil. t. CXIX, p. 870. — §. 3: *constitit* ......] lacunam post *constitit* notavit Nipperdey.

c. 42, 3: *praesersim cum milites a mane diei ieiuni sub armis stetissent defatigati*] iam olim removi uncos, quibus Nipperdey *defatigati* ut magistri additamentum incluserat.

c. 44, 3: *ante suggestum* e i u s] retinui *e i u s* a Nipperdeio deletum, quod licet absit a codd. **abc**, exstat tamen in **fhl** et reliquis libris.

c. 45, 2: *et* f o r s i t a n i s t o u t e r e r *beneficio*] Nipperdey, Kraner, Dinter vulgatum *f o r s a n* retinuerunt, quod Dübner in nullo suorum codicum exstare testatur. — *uterer isto* Nipperdey secundum **ab**. — §. 3: *pro cuius dignitate victoriaque amplius* t r i c i e s a r m i s *depugnari*] cum aperte mendosa sint, quae libri habent *XXXVI a n n i s*, posui quidem quod Nipperdey coniecit, nec tamen crediderim sic veram restitutam esse lectionem. Dinter *amplius XXX. t o t a n n i s* (i. e. *tricies*) edidit. verisimilius tamen videtur centurionem illum non quotiens armis, sed quot annos iam pro Caesariani exercitus dignitate victoriaque pugnasset commemorasse; hoc vero temporis spatium si ab anno u. c. 696

computatur, *amplius XIII annis* se pro Caesare pugnasse veteranus gloriari poterat.

c. 46, 1: *innuit centurionibus*] *innuit* ut ante ex **f** recepi pro vulgato *annuit*. vix enim rarius illud verbum magistro tribuas.

c. 48, 6: *nam postero die universas suas regisque copias elephantis LX productis in aciem quam speciosissime potuit instruxit*] *elephantis LX productis*, quod cod. **f** pr. m. exhibet, praeferendum putavi vulgatae lectioni *cum elephantis LX productas*: tanto enim elephantorum numero in aciem producto copiae quam speciosissime instructae sunt.

c. 51, 5: *puteique ibi nonnulli fieri* [*complures*] *poterant*] *nonnulli* omittunt **b** Petav. Dorv.: *complures* deest in **f**, cum quo facere malui.

c. 52, 4: *prospectui offecisset*] sic **f** et Petav., reliqui *prospectū*: *prospectu* auctore Scaligero vulgari solet.

c. 54, 1: *quod — navem commeatus familia sua atque iumentis occupavisset*] pro vulgato *commeatu*, quod Nipperdey retinuerat, iam in superiore editione *commeatus* posui, quod Dübner recepit. Kraner et Dinter ex Forchhammeri coniectura *ex commeatu* ediderunt. — §. 3: *sed quoniam illis* ab*usi*] retinui hanc ex superiore editione scripturam: codd. enim **abc** *quoniam usi*, **f** *quoniam illis usi* habent. Nipperdey et sequentes editores vulgatum *quoniam ipsi* exhibuerunt. — §. 6: *et singulos non amplius singulis additis servis in navem imponendos separatim curavit.*] corr. Vielhaber, progr. gymn. Theres. 1864, p. 28. libri ut edi solet *singulis n. a. singulos additos servos in navem imponendos s. c.*

c. 56, 1: *quo telum ex oppido adigi non posset*] *abici* codd., vulgo *adjici*. malui *adigi* scribere, de quo cf. ad b. G. II, 21, 3.

c. 57, 2: *cum* [*nihilo minus*] *eius sermonem nuntius ad* Scipionem *referret: se restare, ut reliqua, quae vellet, perageret*] *nihilo minus*, quod plane inepto loco positum est, seclusi: adscriptum fortasse erat in margine verbis Aquini *se*

restare. — *ad* Scipionem pro *ad se* corr. Davisius. — *se restare* posui pro tradito *sed*.

c. 58, 2: *existimans ultro adversarios, cum tam magnis copiis auxiliisque regis essent praediti promptiusque prosiluissent ante, secum concursuros propiusque se accessuros.*] sic iam in pr. edit. secundum codd. **acf** scripsi, quibuscum etiam **hl** faciunt. Nipperdey, Dübner, Dinter *ante se* posuerunt, Kraner Forchhammeri coniecturam recepit *ante eas secum.*

c. 60, 1: *Caesaris autem acies hoc modo fuit collocata, ut ab sinistro eius cornu ordiar [et ad dextrum perveniam]*] uncos posui Dübnerum secutus.

c. 61, 2: *dum — coepisset*] *dum* codd., vulgo *cum.* cf. supra ad c. 25, 1. — §. 5: *quo secundo equestri proelio facto Scipio laetus in castra nocte copias reduxit.*] Nipperdey ex uno cod. **a** mutato verborum ordine edidit *Scipio in castra laetus e. q. s.* — ibid.: *quod proprium gaudium bellantibus fortuna tribuere non decrevit.*] primus his librorum verbis Ios. Scaliger litem intendit et relativum *quod* ante *proprium gaudium* deleri iussit, ne posito hoc relativo sententia, quae ad omnes, quicumque umquam bellum gererent, pertineret, ad solum Scipionem referretur. eadem causa commoti Kraner et Dübner *sed* pro *quod* scripsisse videntur. contra Nipperdey *bellantibus* eiciendum esse censuit, additum a magistro, ut declararet, cui proprium gaudium tributum non esset. at qui id monere voluisset, in re tam aperta haud dubie Scipionis nomen posuisset. omnino autem errare mihi videntur, qui dativum *bellantibus* ad verbum *tribuere* pertinere putant, cum nisi construitur cum adiectivo *proprium*, certe ad *gaudium* referendus sit. dictum autem est *quod proprium gaudium bellantibus* eadem fere potestate atque *quod proprium gaudium bellantium* ('welche eigentliche Freude für Kriegführende'), sc. secundo proelio facto copias in castra reducere. qui dativi usus licet a Ciceroniano sermone fere absit, apud poetas tamen et apud recentiores pedestris sermonis scriptores, imprimis apud Livium et Tacitum saepissime invenitur (cf. Reisig. schol. §. 372). — §. 7: *Caesar interim*

cotidie legiones in campum deducere atque opus facere vallumque et fossam per medium campum ducere adversariorumque excursionibus iter officere non intermittit.]] plerique editores inde ab Vascosano *iter* deleverunt; vix recte, opinor. accusativus enim cum *officiendi* verbo constructus non modo locis Lucretianis defenditur (V, 776: *quove modo possent offecto lumine obire,* cf. II, 156. IV, 763), verum etiam necessarius videtur, quo iustus efficiatur sensus. cum enim vario modo Caesar, etiam cum vallum et fossam per medium campum duxisset, adversariorum excursionibus *officere* potuisset, addito demum illo *iter* efficitur, Caesarem illis munitionibus prohibiturum fuisse, quominus excursiones fierent.

c. 62, 5: *quibus rebus Varus ex perfuga cognitis*]] quamquam Nipperdey nulla librorum varietate significata *ex perfugis* ediderat, tamen in pr. edit. secundum cod. **f** *ex perfuga* scripseram, pluralem numerum *perfugis* propter sequens *cognitis* a librariis positum esse existimans. Dübneri deinde editione edoctus sum etiam reliquos libros habere *ex perfuga* (*a perfuga* **b**), unum modo Dresd. 2. praebere *ex perfugis.*

c. 63, 4: *recuperata quinqueremi [cum suis omnibus epibatis] atque etiam hostium custodibus*]] inclusa verba spuria esse recte monuit Gemoll ann. phil. CXIX p. 270.

c. 64, 1: *ob periurii perfidiam*]] sic ut antea cum Nipperdeio secundum **b** et aliquot deteriores libros scripsi; vulgo *ob periurium perfidiamque.* **a** *opperiurtum,* **f** *operiurtū* habent.

c. 66, 1: [*V*]*III*] quinarium numerum delendum esse monuit Nipperdey p. 219.

c. 69, 4: *iter inceptum*]] sic codd. praeter **b** et Dresd. 2, qui *ceptum* habent. *coeptum* Nipperdey, Dinter. — §. 5: *equosque* scripsi pro *eosque;* vix enim intellegas, quid singulare fuerit, si Numidae levis armaturae satis esse existimassent *eos,* sc. Iulianos, iaculis convulnerare. cum vero c. 71, 3 narretur, mirifice hostium levem armaturam Caesaris exercitum anxium atque sollicitum habuisse, 'quia et equites deterrebat proelium inire *propter equorum interitum,*

quod eos iaculis interficiebat', dubitari nequit, quin hoc ipsum nostro loco significatum sit.

c. 70, 7: *Scipio interim legiones productas cum elephantis, quos ante castra in acie terroris gratia in conspectu Caesaris collocaverat*] sic codd.; *quas* Nipperdey, Kraner, Dübner.

c. 74, 2: *se res complures, quae utiles bello sint,* [*ad-*] *ministraturos.*] Kraner *subministraturos* coniecit; verisimilius tamen videtur *administraturos* scriptum esse pro rariore verbo simplici *ministraturos.*

c. 75, 3: *posteroque die castra movet atque iter ad oppidum Sarsuram — ire contendit.*] Nipperdey, Kraner, Dinter *iter* deleverunt, quod abest a codd. **ab** et tribus deterioribus. sed dictio *iter ire* minime ea est, quam magistro cuidam tribuas, immo cum et paulo post §. 7 recurrat (*iter inceptum ire coeperunt*) et supra etiam c. 6, 4 exstet (*iter constitutum ire contendit*), scriptori adamata fuisse videtur. retinui igitur ut antea *iter.*

c. 78, 4: *quod ubi coeptum est fieri et equis concitatis Iuliani impetum fecissent*] vide de hoc loco librum 'die Construction der lat. Zeitpartikeln', [2] p. 51. — §. 5: *succurrerent* corr. Nipperdey, codd. *occurrerent.* — §. 8: *quo facto* [*sui*] *sublati*] *sui* seclusi auctore Schambachio (ann. phil. CXIX, p. 870), qui recte monuit, ex usu Caesaris et reliquorum huius corporis auctorum *nostri,* non *sui* poni debuisse; *sui* dittographiam videri sequentis *sub*[*lati*].

c. 80, 2: *namque pridie in eo loco castello munito ibique III .... praesidio relicto*] cum verba certo modo expleri nequeant, lacunam iam indicasse satis habui. Nipperdey *legionum* inseruerat; ipse in pr. edit., cum cod. **f** **tc̃io** habeat, *tertia* parte *praesidio relicta* scripseram.

c. 81, 1: *Quo postquam Caesar pervenit et animadvertit aciem pro vallo Scipionis cum elephantis dextro sinistroque cornu collocatis*] quae libri habent *contra elephantos d. s. c. collocatis* Nipperdey p. 221 non modo corrupta sed spuria esse censuit utpote a magistro inferiori loco '*ad ipsa cornua quinis cohortibus contra bestias collocatis*'

adscripta et deinde in alienum locum translata; sed haec inferiora verba vix scribi poterant, nisi iam antea elephantorum a Scipione in aciem productorum mentio facta esset. itaque suspicor *contra*, quod libri exhibent (in **b** inter versus exstat), ex compendio *c̀* enatum esse, cui mendo certe sequentia illa verba *contra bestias* ansam praebere poterant.

c. 82, 1: *in circumeundo exercitum*] sic **bf**: *exercitu*, quod **a** habet, Nipperdey, Dübner, Dinter ediderunt.

c. 83, 4: *item Mauri equites, qui in eodem cornu* cum *elephantis erant, praesidio deserti principes fugiunt.*] *cum*, quod ante Nipperdeium inseri solebat, necessarium esse monuit Kraner.

c. 84, 2 sq.: *elephans — militem proboscide circumdat atque in sublime extollit. armatus, qui in eiusmodi periculo constanter agendum sibi videret e. q. s.*] *armatus* omnes codd. habent praeter **b**, neque in ullo libro exstat *cum*, quod in vulgata lectione, quam Nipperdey et Dübner retinuerunt (... *extollit armatum. qui in eiusmodi periculo cum constanter agendum sibi videret*), inserebatur.

c. 85, 5: *neminem ibi esse praesidio*] removi iam uncos, quibus olim Nipperdeium secutus vocem *praesidio* incluseram.

c. 86, 2: *elephantosque LX ornatos armatosque [cum turribus ornamentisque capit] captos*] verba inclusa a magistro ascripta esse, qui *ornatos armatosque* explicare vellet, recte monuit Kraner. simile interpretamentum supra c. 41, 2 exstat.

c. 88, 4: *qui dum anima nondum exspirata concidisset et — medicus familiaresque continere atque vulnus obligare coepissent*] *dum* codd.; vulgo *cum*. cf. supra ad c. 25, 2.

c. 90, 5: *itaque bis milies sestertio his imposito*] *bis*, quod et **f** et reliqui codd. exceptis **abc** habent, ut antea retinui; verisimilius enim est voculam illam casu excidisse, quam ex librariorum libidine insertam esse. ut vero crederem '*bis* ex *his* alio loco posito factum esse', Kraner mihi non persuasit.

c. 91, 3: *tum demum se ipse insuper interficeret*] sic libri praeter **ab**, ex quibus Nipperdey *ipse se insuper* edidit. — §. 5: *ab Zama discedit atque ad villam suam se cum M. Petreio paucisque equitibus confert.*] Nipperdey vulgatam scripturam *se confert* retinuit; at *se* hoc loco non nisi in Dresd. 1 et recentioribus aliquot libris exstare, testatur Dübner. in **a** et Petav. *se* deest, **b** *iter confecit* pro *se confert* habet. quae cum documento sint, *se* non ante *confert* ab auctore fuisse positum, ut antea *se* eo loco inserui, ubi in cod. **f** collocatum est. post *suam* voculam *se* facile omitti potuisse, non est quod moneam.

c. 92, 1: *se tamen paratos esse, sibi quoad vita suppeteret, oppidum seque ei reserare.*] cum vulgo post *sibi* interpungi soleat, ante hoc vocabulum comma posui, cum sic modo dativus habeat, quo referatur.

c. 94, 2: *dein cum ipse sibi conaretur gladio traicere pectus*] *dein cum* **bf** (in **b** tamen *cum* post *sibi* iteratur); vulgo *deinde ipse sibi cum conaretur.*

BELL. HISP. c. 1, 1. Cum lacunae, quibus initium huius commentarii deformatum est, vix certo modo expleri possint, verba codicum expressi indicatis modo locis, qui hiare videntur. — §. 4: *cum aliquis ex ea civitate optime [de Cn. Pompeio] meritus civis esset*] inclusa verba iure proscripsit Nipperdey. — §. 5: *ita pacis commodo* modo *hostis furato maiores augebantur copiae.*] libri fere consentiunt in verbis *ita pacis commoda hoste hortato maiores augebantur copiae;* pro *pacis,* quod **bfhl** praebent (**a** *paucis* habet, expuncta tamen litterula *u*) Nipperdey et Kraner vulgatum *paucis* posuerunt, reliqua item ut Dübner, qui tamen *pacis* tenuit, corruptelae signo apposito intacta reliquerunt. inepta est vulgata Oudendorpii lectio *ita paucis commodis hoste hortato e. q. s.* Dinter licentius quam aptius coniecit *ita haud paucis compendio captis cotidie maiores augebantur copiae.* propius certe ad librorum vestigia lectio a me proposita accedit.

c. 2, 1: *multis ante iter confectis cum celeri festinatione ad bellum conficiendum in Hispaniam [cum] venisset legatique Cordubenses — Caesari obviam venissent*] *multis ante iter confectis* cum Fleischero (ann. phil. t. 119, p. 861) scripsi pro *multis iterante diebus coniectis*, quae codd. habent. haec Nipperdey retinuit corruptelae signo addito. vulgo *multis itineribus ante confectis*. Schneider *multis item ante confectis* posuit. — *cum celeri festinatione ad bellum conficiendum — venisset*] sic iam veteres editores correxerunt codicum verba *cum ceteris festinationem bellum conficiendum*. — [*cum*] *venisset*] *cum* inclusi utpote insertum ab interprete, qui prius illud *cum* praepositionem esse censeret. — *legatique — obviam venissent*] hanc codicum scripturam restituit Nipperdey, antea *veniunt* vulgabatur.

c. 3, 1: [*Erat*] *idem temporis Sex. Pompeius frater* [*qui*] *cum praesidio Cordubam tenebat*] *Erat* et *qui* inclusi. fortasse illud *erat* novissimo antecedentis capitis verbo *habuit* superscriptum fuerat, ut plusquamperfectum significaretur, indeque factum est, ut *erat* ad sequentia traheretur. (... *appropinquarit neque, ut ipse voluit, equitatum sibi praesidio* *habuit* (*erat* superscr.) *. idem cett.*) — §. 3: *Caesar* ad *eam civitatem omni tempore optime de populo Romano meritam* [*esse*] *celeriter sex cohortes s. r. iubet proficisci*] post *Caesar* praepositionem *ad* excidisse puto atque ita factum, ut *esse* suppleretur, tamquam verba vel Caesaris vel Cordubensium essent. qui Cordubensibus verba tribuerunt, Schneider (progr. univ. Vratisl. 1827 et 1837) et Dübner, ante *eam civitatem cett.* interpunxerunt et *Caesar* antecedenti *mitteret* adiunxerunt; Nipperdey vero *eam civitatem — meritam esse* ut per parenthesin dicta curvis uncis includens Caesari attribuit. Kraner post *meritam esse* lacunam notavit, Dinter *memoria tenens* supplevit. vetustiores editores inde ab Aldo nepote *sciens* inseruerant.

c. 6, 1: *copiis flumine traductis noctu iubet ignes fieri magnos . . . . . ita firmissimum eius praesidium Ateguam proficiscitur.*] lacunosum esse locum iam in priore editione notavi. — §. 2: *id cum Pompeius ex perfugis rescisset*

† *qua die facultatem et angustias ... carra complura mulosque onustos retraxit et ad Cordubam se recepit.*] corruptelae signum ante *qua die* posuit Nipperdey, vulgo *ea die.* post *angustias* lacunam ut antea statui. — *mulosque onustos* coniecit Nipperdey. libri *multos lanistos, multos lanistas, multosque lanistos, multosque lanistros* (sic **f**) praebent. hoc *lanistros* respiciens in superiore editione *mulosque canistris onustos* scripseram. Kraner et Dübner corrupta librorum verba intacta reliquerunt, Dinter vero sat audacter locum constituit, cum pro *qua die facultatem* posuit *propter difficultatem*, et *carra complura* in *locorum complures* mutavit. — §. 3: *qui cum [de] Pompeio nuntius esset allatus*] *de* inclusit Nipperdey; vulg. *cuius rei Pompeio;* Schneider *cui de Pompeio.*

c. 7, 1: *Caesar interim munitionibus ceterisque, quae ad oppugnandum opus fuerunt* perfectis, *aggerem vineasque agere instituit.*] librorum verba *in munitionibus ceterisque quae ad oppidum opus fuerunt, aggerem vineasque agere instituit*, quae Oudendorpio et sequentibus editoribus plane recte se habere visa sunt, dummodo *oppugnandum* post *ad oppidum* insereretur, Nipperdey iure cruce notavit, cum apta constructione careant; in lectione vero, quam ipse temptavit, *Caesar munitionibus ceteris perfectis* vel *directis* — probari nequit, quod sententiam relativam *quae — fuerunt* sine idonea causa praetermisit. Kraner et Dübner voculam *in* deleverunt, post *fuerunt* vero ille lacunam significavit, hic ex Nipperdei coniectura *perfectis* posuit. hoc ipse quoque recepi, pro *in* autem *interim* exaravi, et cum Kranero *ad oppugnandum* pro *ad oppidum* scripsi. Dinter fere vulgatam lectionem retinuit nisi quod *ad oppugnandum* pro *ad oppidum oppugnandum* edidit. — §. 5: *reliquae* (sc. legiones) *ex fugitivis [auxiliares] consistebant ...... nam de levi armatura et equitatu longe et virtute et numero nostri erant superiores.*] *auxiliares* cum Kranero et Dübnero inclusi, post *consistebant* autem lacunam significavi. verba enim integra non esse inde iam apparet, quod credi non potest, tantam fuisse fugitivorum multitudinem, ut in novem legionum formam constitui potuissent. accedit quod cum sententia, qualem libri praebent,

plane non conciliari potest sequens enuntiatum per particulam *nam* adiunctum.

c. 8, 1: *Accedebat huc ut longius bellum duceret Pompeius*] hanc codicum scripturam iam in superiore editione contra Nipperdeium defendi, qui *accidebat hoc* edidit, quod nihil antea relatum esset, quo haec accessisse dici possent. at antecedente capite expositae sunt copiae, quas Pompeius habuit; iure igitur dici poterat, *huc* i. e. ad eam quae in copiis inerat belli gerendi facultatem *accessisse*, ut longius bellum duceret Pompeius, quod loca essent edita et ad castrorum munitiones non parum idonea. — ib.: *nam fere totius ulterioris Hispaniae regio propter terrae fecunditatem et non minus copiosam aquationem inopem difficilemque habet oppugnationem.*] verba *et non minus copiosam aquationem*, quae libri post *oppugnationem* exhibent, transponenda esse docuit Nipperdey p. 231.

c. 9, 1: [*Quod*] *Pompeius, quod eodem iugo tegebatur loci natura, et remotum erat* castellum *a castris Caesaris, animadvertebat loci difficultate et, quia flumine Salso intercludebatur, non esse commissurum Caesarem, ut in tanta loci difficultate ad subsidium mittendum se committeret*]] ut in priore editione *Quod* seclusi, *castellum*, quod ante *a castris* excidit supplevi et *difficultate* pro *difficultatem* scripsi. ablativum me secutus etiam Dübner posuit.

c. 11, 2: *ignemque multum miserunt* [*sc. omne genus* telorum *quibus ignis per iactus solitus est mitti*]]. verba a me inclusa ab interprete addita esse, ut explicaret, quomodo *ignis missus esset*, iam in priore monui editione. *sc.* scripsi pro tradito *sic ut*, et *telorum* supplevi, cum *omne genus quibus* vix a grammatico dictum censerem. abest *quibus* ab **abc**, omissum fortasse, ut rei grammaticae consuleretur.

c. 12, 2: [*transfugerant*] Nipperdeio auctore omnes deinceps editores incluserunt. — §. 6: alterum *tamen* cum Kranero uncis circumdedi.

c. 13, 1: *brachium* ducere *coepit*]] *ducere* inserendum esse docuit Koch Mus. Rh. XVIII, p. 478. — §. 4:

lacunam post *deiecta* Oudendorpius, alteram §. 5 post *conservati* Nipperdey notavit

c. 14, 1: *Eius* diei *praeterito tempore*] recepi hanc lectionem a Nipperdeio p. 32 propositam. codd. *eius praeteriti temporis* habent; haec Dübner retinuit, hellenismum ab auctore hic captatum esse suspicans. vulgo *eo praeterito tempore*. — §. 4: *qui cum aliquo loco a nostris recepti essent, † ut consuessent, ex simili virtute clamore facto aversati sunt proelium facere.*] crucem quidem cum Nipperdeio posui, non quod coniunctivum *consuessent* tolerari non posse putarem, sed quod in verbis *ex simili virtute e. q. s.* haererem. si vero cum Nipperdeio facimus, haec per irrisionem dicta esse, tum totam sententiam genuinam habere licet. coniunctivus enim *ut consuessent* plane similiter comparatus est atque omnes illi coniunctivi potentiales, quos auctor huius commentarii in enuntiatis relativis res minime dubias continentibus adhibuit, credo, sermonem suum ut facetiorem redderet. (cf. locos a Nipperdeio p. 25 enumeratos.)

c. 15, 1: *Fere apud exercitus haec est equestris proelii consuetudo: cum eques ad dimicandum d i m i s s o e q u o cum pedite congreditur, nequaquam par habetur. id quod* c o n t r a *in hoc accidit proelio.*] antea Nipperdeio obsecutus verba *dimisso equo* secluseram, idemque sequentes editores fecerunt, parum recte. res ipsa enim suadet, ut equitem pediti non nisi tum imparem habeamus, cum dimisso equo pedibus pugnare coactus est. in hoc vero proelio contrarium accidit. equites enim Caesariani, qui ex equis descenderant, cum leviter armatis peditibus ad pugnam lectis tanto successu pugnarunt, ut caedem proxime a vallo facerent, et cum adversariorum plus quam centum cecidissent, multi vulnerati essent, Caesarianorum tres modo ceciderunt, pauci vulnerati sunt. quapropter verba *id quod in hoc accidit proelio* correxi inserta voce *c o n t r a*.

c. 16, 2: *cum bene magnam partem t e m p o r i s consumpsissent*] *temporis* corr. Nipperdey, codd. *muri* habent. — §. 3: *nam quod existimabat eos posse conatum efficere, nocte*

tota ultra stabat flumen Salsum in acie.] pro tradito *ibat* scripsi *stabat*, quod Koch proposuit Mus. Rhen. XVII, p. 479.

c. 17, 2: [*victoriam*] inclusit Nipperdey. — §. 3: *gladiorum ictus telorumque missus excreptantes*] sic ex coniectura Kochii l. l. scripsi pro *exspectantes*, quod codd. praebent.

c. 18, 1: Kranerum secutus lacunam post *Ti. Tullius* notavi, et *Cato Lusitanus* scripsi pro *C. Antonius*. hoc nomen litteris *CATOL ....* male distinctis effectum esse, ex cod. **f** perspici potest, in quo simili errore *Caesar Antonius* scriptum est. — §. 5: *cum in oppidum revertisset, qui mittere glandem solebat ..... insequenti tempore duo Lusitani fratres transfugae nuntiarunt, cum Pompeius contionem habuisset — unum respondisse cett.*] lacunam post *solebat* Nipperdey indicavit. — *cum* scripsi pro tradito *quae*; vulgo *quam* editur. — §. 7: *id si fecisset, ei se promisit omnia concessurum.*] *se* a Nipperdeio omissum iam in superiore editione restitui. abest quidem ab **a**, sed legitur in **f h l**; in **b** cum antecedente *ei* coaluit in *eis*. — §. 8: *ita* [*fune*] *crure deligato*] *fune crure de ligno* codd.: recepi Goduini coniecturam *deligato*, inclusi vero *fune*, cum qui facem ad turrim incendendam secum ferret, *funis* vinculo vix impeditus esset, quominus in oppidum confugeret.

c. 19, 1: *turris nostra, quae lignea fuisset*] transposui voces *lignea* et *nostra*, cum etsi mirum in modum, ut paulo ante monui, auctor coniunctivo potentiali abutatur, hic tamen enuntiandi modus in re certissima — *turris quae nostra fuisset* — ne apud hunc quidem scriptorem ferendus videatur. — §. 4: *tali virtute et constantia* [*futurum*] *me in te praestabo.*] *futurum* inclusit Glandorp. Fleischer ann. phil. t. 119, p. 866 *fautorem* proposuit, quod vix orationi eius conveniret, qui supplicium deprecatur.

c. 20, 1: *Quod Pompeius, ex perfugis cum deditionem oppidi factam esse scisset, castra movit Ucubim versus et circum ea castella disposuit et munitionibus se continere coepit*, etiam *Caesar movit et propius castra castris contulit.*] vulgo post *coepit* sententia finitur; tum vero, ut antea

iam monui, illud *Quod* misere abundat, neque defendi potest locis, quales Oudendorp ad b. c. III, 17, 6 adscripsit. ubi enim pronomen *quod* vel *hoc* abundare videtur, adiunctum est ipsi verbo primario ex quo pendet sententia per infinitivum enuntiata, quae illo pronomine praecipitur; nusquam autem pronomen seiunctum est a verbo ea ipsa sententia, quam praemonere debet. displicet quoque in vulgata lectione, quod abrupte addita est sequens sententia *Caesar movit cett.*, quae tamen interno vinculo cum antecedentibus continetur. quapropter illud *Quod* causalem particulam esse ratus inserto *etiam* post *coepit* sententias coniunxi.

c. 23, 2: *hic dum in opere nostri distenti essent*] *dum* codd., vulgo *cum*. cf. 'Zeitpartikeln' [2] p. 172. — ib.: *nec desistentibus nostris*] *desistentibus* (sc. ab opere) scripsi pro tradito *detinentibus*. Koch Mus. Rhen. XVII, p. 480 *defugientibus* proposuerat, quod Dinter recepit. — §. 5: *cum eius compar proelium facere coepisset*] sic iam cum Kranero et Dübnero scripsi: in priore editione Nipperdeium secutus *impar* post *compar* inserueram. pro *eius* **abf** *eis*, **hl** *is* habent, idque ante Nipperdeium vulgabatur. — §. 6: *in huius concidentis, centurionis ac viri fortis, insignia cum complures adversariorum, concursum facerent*] sic Nipperdey corrupta librorum verba *hius concidentis temporis aquari fortis cett.* emendare studuit; esse tamen quod in verbis *in centurionis — insignia concursum facere* displiceat, iure monuit Kraner. Dübner codicum verba cruce adpicta edidit.

c. 24, 1: *haec res necessario devocabat eum ad dimicandum ut descenderet.*] sic ut antea secundum **f** scripsi. vulgo *devocabat ut ad dimicandum descenderet.* abest vero *ut* ab **ahl**, et verisimilius est, hanc voculam inter verba *dimicand*]ū *d*[*escenderet* excidisse. — §. 5: *quibus mons, non virtus saluti fuit. quo subsidio, nisi advesperasset, a paucioribus nostris* [*omni auxilio*] *privati essent.*] seclusi verba *omni auxilio*, in reliquis vero codicum consensui obsecutus sum. (unus **a** *quod subsidio* habet.) antea cum Nipperdeio, quocum etiam Kraner et Dübner fecerunt, scripseram *quibus mons non virtus saluti fuit subsidio. quod nisi adve-*

sperasset cett. vulgata lectio erat *quo subsidio tunc, nisi adv. a. p. n. omni auxilio privati essent.* — *quo subsidio subnisi, nisi* cett. coniecit Dinter.

c. 25, 1: *nam praeter equites nulli loco aequo se committere audebant.*]] *nulli* exaravi; libri mss. et impressi *nullo*. — in reliqua capitis parte tot mendis et lacunis inquinata retinui quae in priore editione secundum Nipperdeium scripseram.

c. 26, 5: lacunam post *propulsos* notavit Nipperdey.

c. 28, 2: *Ursaonensium civitati* qui sui *fuissent fautores*]] *qui sui* supplevit idem vir doctus. — §. 3: *ita hac opinione fretus totos .... facere posse existimabat*]] lacunam post *totos* iam statui, cum Nipperdei coniectura *tuto se*, quam antea receperam, locus vix sanatus videatur. — §. 4: *intervallo planiciei dividi ..... id quod eo incidit tempore.*]] *intervallo* pro *interim nullā* correxit Nipperdey; ipse *planiciei* posui pro vulgato *planicie*. post *dividi* lacunam notavi, cum sequentia plane non cohaereant cum antecedente sententia.

c. 29, 1: *ut praesidia Pompei duabus defenderentur rebus, oppido et excelsi loci natura.*] sic Nipperdey locum correxit, cum codd. *auxilia Pompei*, deinde *oppidi excelsi et loci natura* habeant. — §. 2: *cuius* sc. planiciei) *decursum antecedebat rivus, qui ad* [*eorum*] *accessum summam efficiebat loci iniquitatem.*]] *eorum* inclusi — §. 3: *itaque Caesar*]] libri *id quod;* corr. Nipperdey. — §. 4: *huc accedebat, ut locus illa planicie aequitatem daret et ornaretur diei solisque serenitate*]] sic locum aperte lacunosam expleri posse duxi. *aequitatem* Nipperdey posuit pro librorum *equitatum* (*aequitatū* f, *equitatem* b); hoc vero Kraner restituit scribendo *ut locus illa planicie equitatum evocaret et diei solisque serenitate c. q. s.* probata quidem est haec lectio Dübnero et Dintero, sed nec verisimile est *ornaret* vel errore vel de industria scriptum esse pro *evocaret*, et ipsa dictio *locum planicie equitatum evocasse* habet quod displiceat. accedit quod nihil deinde de equitum opera commemoratur.

c. 31, 10: novissima huius capitis verba excidisse simulque truncatum esse initium c. 32 iure statuit Nipperdey.

c. 32, 2: *ex hostium armis scuta et pila pro vallo, pro caespite cadavera collocabantur, insuper abscisa in gladiorum mucrone capita hominum ordinata ad oppidum conversa*, ut et ad *hostium timorem virtutisque insignia viderent et vallo circumcluderentur adversarii.*] *abscisa* pro *occisi* scribendum esse, vidit Oudendorp. *occisi* Nipperdey inclusit. idem corrupta librorum verba — *in gladio ut mucro et* **ahl**, *et gladios ut mucrone et* **f** — correxit scribendo *in gladiorum mucrone.* — vocem *universa*, quam libri post conversa habent, ut ex dittographia ortam cum Dübnero delevi. — inserui deinde voculas *ut et ad*, cum sic modo apta constructio effici possit — post *timorem* Nipperdey, Kraner, Dübner lacunae signum posuerunt, Dinter vero edidit: *insuper praefixa ad gladiorum mucrones capita hominum ordinata ad oppidum conversa* [*universa*] *hostium timorem* augebant, ... *virtutisque insignia proposita viderent cett.* — ib.: *ita*que scripsi; *ita* codd.

c. 33, 1: *Caesar ex proelio* Munda *munitione circumdata Cordubam venit.*] *Munda* ut antea auctore Clarkio supplevi, licet Kraner me vituperaverit, tamquam non vidissem eodem modo c. 34 dici *ex proelio quos circummunitos superius demonstravimus;* ipse vero non animadvertisse videtur, in his verbis adesse, quod aegre in superiore loco desideratur, significationem dico *eorum*, qui munitione circumdati sint.

c. 34, 1: *discordare coeperunt usque eo, ut clamor in castra perveniret,* [*fere inter Caesarianos et inter Pompeianos*].] uncos posui, cum verba ex interpretatione magistri orta esse videantur, qui discordiam in oppido inter Caesarianos et Pompeianos exstitisse adnotaverat. — §. 2: *qui in Caesaris adventu discedere coeperunt.*] *discedere* corr. Dübner; codd. *descendere.* antea cum Nipperdeio *discordare* scripseram. — §. 3: *legio XIII. oppidum defendere coepit.* eten*im cum iam depugnarent, turres ex parte et murum occuparunt.*] pro tradito *non* (*ñ* **f**) ante *cum iam* vulgo *nam*, quod unus **b** habet, edi solet. equidem *etenim* posui, syllabam *et* propter similem antecedentis vocabuli terminationem *coep*]*it*

excidisse ratus. hac particula auctor etiam supra c. 28, 3 usus est. at loco iterum iterumque perputato vereor ut, sive *nam* sive *etenim* scribatur, vere sit sanatus. cum enim narratum sit orta legionum discordia decimam tertiam oppidum defendisse, exspectamus certe, ut etiam reliquarum legionum illi adversantium mentio fiat. quapropter suspicor *non* ex significatione *nonae* legionis restitisse, cum vel *nonani* scriptum esset vel *nona* sequente alius legionis numero, quae una cum *nona* turres ex parte et murum occupaverat.

c. 36, 2: *quod Caesar cum animadverteret, si oppidum capere contenderet, fore ut homines perditi incenderent et moenia delerent*] *fore* Dinter supplevit; at fortasse praeferre debebam lectionem codicis **f** *timuit ne*, quae si probatur, dummodo verba *quod Caesar cum animadverteret* ad antecedentia referantur, plane apta efficitur constructio. — §. 3: lacunam post *detinentur* notavit Nipperdey.

c. 37, 2: *Didius, qui ad Gades classi praefuisset, simulatque nuntius allatus est, confestim sequi coepit, partim peditum et equitatus ad persequendum celeriter* terrestre *faciebant iter navigationem insequentes. quarto die navigationis e. q. s.*] retinui hanc prioris editionis lectionem. libri haec fere habent: *Didius, qui Gadis* (*cadis* **af**) *classi praefuisset, ad quem simul nuntius allatus est, partim pedibus* (*pedites*, *peditatus* vel *peditibus* deteriores) *et equitatus ad persequendum celeriter iter faciebant item quarto die navigatione* (*navigationē* **bf**) *confestim consequentes* (*confestī sequentes* **f**). inde Nipperdey ediderat: *D. q. cl. pr., simuladque Gadis n. a. e., c. s. c.; partim pedibus* [*et equitatus*] *a. p. c. iter faciebant item confestim consequentes. Quarto die navigationis cett.* Kraner, Dübner, Dinter *qui Gadibus* scripserunt, in reliquis Nipperdeium secuti sunt.

c. 38, 3: *ita lectica ad turrem cum esset ablatus,* [*in ea ferebatur*], *Lusitanus, more militari* ex eius *praesidio* speculator missus, *cum fuisset conspectus, celeriter equitatu cohortibusque Caesaris circumcluditur.*] *ablatus* codd., Nipperdey et sequentes editores *adlatus* posuerunt. — *in ea*

ferebatur seclusi; Nipperdey *in ea tenebatur* scripsit. sequentia verba, qualia in codicibus leguntur et edi solent: *Lusitanus more militari, cum a Caesaris praesidio fuisset conspectus, celeriter equitatu cett. circumcluditur,* plane inepta esse ratus, temptavi quae supra posui supplementa. *praesidium* commemoratum non Caesaris sed Pompei fuisse ex eoque missum esse Lusitanum illum, sequentia verba etsi lacunosa docent. — §. 4: *erat accessus loci difficillimus. nam idcirco* [*propter*] quod ille e *suo praesidio fuisset conspectus, celeriter ad* eo *munitum locum natura ceperat sibi Pompeius,* ut *quamvis magna multitudine adducta pauci homines ex superiore loco defendere possent.*] sic locum, quem Nipperdey, Kraner, Dübner ut desperatum intactum reliquerunt, emendari posse putavi. *ut* et *pauci* iam Dinter suppleverat, dissentio vero ab eo, quod non solum *propter* verum etiam sequentia verba *suo praesidio fuisset conspectus celeriter ad* ut spuria inclusit. — ib.: *subeuntes* [*in adventu*] *nostros depellunt* [*qui*] *telis.*] sic scribendum esse duxi; Dinter *subeuntes in adventu nostri depelluntur* [*qui*] *telis* edidit; Nipperdey, Kraner, Dübner librorum verba exarare satis habuerunt.

c. 40, 1 et 3: lacunas notavit Nipperdey. — §. 4: *erant parati, qui naves incenderent, incensisque qui subsidium* ferrent *repellerent: hi sic dispositi erant, ut a nullo* conspici possent. In *conspectu omnium cett.*] *incensisque qui subsidium repeterent* codd.; *repellerent* scripsit Glandorpius, sed ut integer sensus evadat, certe necessarium est ut verba *qui subsidium* expleantur addito *ferrent.* — lacunosa verba *ut a nullo* explenda esse verbis *conspici possent,* monuit Nipperdey p. 248. ante *conspectu* inserenda esse censuit *reliqui in;* equidem *in* modo recepi.

c. 41, 1: *Fabius Maximus, quem ad Mundae praesidium oppugnandum reliquerat, operibus assiduis* diurnis noc*turnisque circum*clusit ... *interclusi cett.*] *ad Mundae* scripsi pro tradito *ad Mundam.* — lacunosa verba *operibus assiduis .... lurnisque* quomodo explenda sint, vix dubium esse potest, cum pro *lurnisque* (sic **bc**; *lurnis* **a**, *iurnis* **l**) cod. Petav. *diurnis*, **f** *et diurnis* habeant.

— *circum*clusit ... *interclusi*] *circum se interclusi* codd.; post *circumclusit* lacunam notavi, cum nisi ex antecedentibus *praesidium* suppleri posse censeas, obiectum desideretur. — ib.: *interclusi inter se decernere* armis coeperunt et *facta caede bene magna* eruptionem *faciunt*.] *armis coeperunt et* ego supplevi. *eruptionem* ex vulgata lectione retinui. — §. 2: *praetermittunt .... et*] lacunam notavit Kraner. — ib.: *quod oppidum magna munitione continebatur, sic ut ipse locus non solum opere sed etiam natura datus ad oppugnandum hostem appareret*.] *natura datus* scripsi pro *natura aditus*. ex f recepi *appareret;* reliqui libri *appeteret* habent. Oudendorp ex Scaligeri coniectura scripserat *sic ut locus n. s. o. s. e. natura editus ad o. h. abverteret*. Dinter *aditus* retinuit, et *inpediret* pro *appeteret* scripsit. Nipperdey, Kraner, Dübner librorum verba ediderunt. — §. 4: lacunae signum post *aggerem* et corruptelae ante *agi* cum Nipperdeio posui. — ib.: *ac Pompeius* ut se *ad oppidi oppugnationem tutiorem efficeret*] *ut se* inserui et *oppidi* pro *oppidum*, quod libri habent, scripsi. vulgo *ut oppidi oppugnationem tutiorem efficeret*. Kraner, quem secutus est Dinter, edidit: *nam Pompeius ut oppidum ab oppugnatione tutius efficeret*. Nipperdey et Dübner librorum verba cruce notata expresserunt.

C. IULII CAESARIS

DE BELLO CIVILI

LIBER PRIMUS.

ARGUMENTUM.

[A. U. C. 705.] Cum Caesari a senatu denegatum esset, ut absens consulatum peteret, legionesque duae per causam belli Parthici ei essent detractae et Pompeio traditae, res iam eo deducta erat, ut bellum civile immineret. Caesar ultimum pacis sustentandae periculum fecit missis ad senatum de compositione litteris. De quibus quominus ad senatum referretur obstant consules c. 1. Caesar exercitum dimittere iubetur c. 2. Urbe militibus completa cum libere decernendi potestas singulis eriperetur, neglecta etiam tribunorum intercessione fit SCtum videant consules, praetores, tribuni plebis quique pro consulibus sint ad urbem, ne quid respublica detrimenti capiat c. 3—5. Provinciae Pompeianis committuntur, tota Italia delectus habentur c. 6. Caesar Ravennae apud milites contionatus cum voluntatem eorum cognovisset c. 7, Ariminum proficiscitur, ubi et tribunos, qui Roma ad eum profugerant, obvios habuit et qui a Pompeio mandata ad eum perferebant L. Caesarem et L. Roscium c. 8. Quos cum Pompeio renuntiare iussisset, paratum se esse ad controversias per colloquia componendas, iniquissimae pacis condiciones Caesari a Pompeio proponuntur c. 9. 10; quibus repudiatis Caesar Arretium, Pisaurum, Fanum, Anconam, Iguvium occupat; toto Piceno delectum habet c. 11. 12; Auximo potitur c. 13. Summa omnium perturbatione, cum Caesar iam ad urbem

adesse nuntiaretur, Pompeius ex urbe ad legiones proficiscitur, Lentulus consul Capuam profugit ibique Caesaris gladiatores armat c. 14. Asculo recepto Caesar ex delectibus Pompeianis cohortes auget c. 15. Domitium Corfinii obsessum tenet c. 16. 17; interim Sulmonenses Caesari portas aperiunt c. 18. Domitius, qui frustra auxilium a Pompeio petiverat, cum fugam moliretur, a militibus custoditur c. 19. 20; de tradendo oppido agitur c. 21. 22, quo facto Caesar duces captivos dimittit, milites sacramento adigit, in Apuliam proficiscitur c. 23. His rebus cognitis Pompeius Brundisium confugit ibique a Caesare obsessus c. 24. 25, colloquium cum eo recusat c. 26, Dyrrhachium elabitur c. 27. Brundisini Caesarem intra moenia recipiunt c. 28. Omisso Pompeium insequendi consilio Caesar Hispanias sibi conciliare statuit; Sardiniam per Valerium legatum, Siciliam per Curionem recipit c. 29. 30. Tuberoni, Africam provinciam sortito, Varus resistit c. 31. Caesar Romae aliquot dies commoratus, cum frustra in senatu de pace componenda deque legatis ad Pompeium mittendis egisset, in Galliam ulteriorem contendit c. 32. 33. Domitii suasu Massilienses Caesari portas claudunt c. 34; frustra eos a bello dehortatus c 35, Caesar C. Trebonium et D. Brutum Massiliam terra marique oppugnare iubet c. 36; ipse occupatis per Fabium Pyrenaeis saltibus c. 37 in Hispaniam contendit, quam obtinebant Pompei legati Afranius et Petreius c. 38. Copiae quae Pompeianis, quae Caesari fuerint indicantur c. 39. Ad Sicorim flumen prope oppidum Ilerdam pluribus proeliis certatur c. 40—47. Caesariani aquarum inundatione commeatibus interclusi magna rerum necessariarum inopia conflictantur c. 48—52, quare Pompeianorum partes firmantur, de victoria sibi gratulantur c. 53. Sed navibus comparatis Caesar copias flumen transmittit, et colle occupato aditque commeatibus patefacto rem feliciter gerere coepit c. 54. 55. Interea Massilienses proelio navali superantur c. 56—58, qua re ad Ilerdam nuntiata fortunae fit commutatio c. 59. Deficiunt ab Afranio aliquot Hispaniae populi Caesaremque frumento et iumentis adiuvant c. 60. Iam Caesar Sicoris parte aversa

Afranium et Petreium terret eosque, cum bellum in Celtiberiam translaturi locis excederent, summa militum contentione subsecutus itinere intercludit c. 61—70. Militibus proelium postulantibus Caesar obsequi noluit sperans, sine proelio rem se esse confecturum c. 71. 72. Petreio et Afranio operis instituendi causa ex castris progressis milites cum Caesarianis de deditione agunt c. 73. 74. Regressus in castra Petreius colloquia interrumpit, Caesarianos, quos deprehendit, interficit, milites iureiurando ad fortiter resistendum obstringit c. 75. 76. Caesar contra Pompeianos salvos dimittit c. 77. Inopia coacti Pompeiani castra Ilerdam versus movent; in itinere a Caesare lacessuntur, denique ad deditionem coguntur c. 78—85. Ducibus ut libere ex Hispania excedant conceditur, exercitus pars statim, pars ad flumen Varum dimittitur c. 86. 87.

1. * * * Litteris ab eo [Caesare] consulibus red-
ditis aegre ab his impetratum est summa tribuno-
rum plebis contentione, ut in senatu recitarentur;
ut vero ex litteris ad senatum referretur, impetrari
non potuit. Referunt consules de re publica [in ci- 2
vitate]. L. Lentulus consul senatui reique publicae
se non defuturum pollicetur, si audacter ac fortiter
sententias dicere velint; sin Caesarem respiciant at- 3
que eius gratiam sequantur, ut superioribus fecerint
temporibus, se sibi consilium capturum neque senatus
auctoritati obtemperaturum: habere se quoque ad
Caesaris gratiam atque amicitiam receptum. In ean- 4
dem sententiam loquitur Scipio: Pompeio esse in
animo reipublicae non deesse, si senatus sequatur;
si cunctetur atque agat lenius, nequiquam eius auxi-
lium, si postea velit, senatum imploraturum.

2. Haec Scipionis oratio, quod senatus in urbe habebatur Pompeiusque aderat, ex ipsius ore Pom-

2 pei mitti videbatur. Dixerat aliquis leniorem sen-
tentiam, ut primo M. Marcellus, ingressus in eam
orationem, non oportere ante de ea re ad senatum
referri, quam delectus tota Italia habiti et exercitus
conscripti essent, quo praesidio tuto et libere sena-
3 tus, quae vellet, decernere auderet; ut M. Calidius,
qui censebat, ut Pompeius in suas provincias pro-
ficisceretur, ne qua esset armorum causa: timere
Caesarem ereptis ab eo duabus legionibus, ne ad
eius periculum reservare et retinere eas ad urbem
4 Pompeius videretur; ut M. Rufus, qui sententiam
5 Calidii paucis fere mutatis rebus sequebatur. Hi
omnes convicio L. Lentuli consulis correpti exagi-
tabantur. Lentulus sententiam Calidii pronuntiaturum
se omnino negavit. Marcellus perterritus conviciis
6 a sua sententia discessit. Sic vocibus consulis, ter-
rore praesentis exercitus, minis amicorum Pompei
plerique compulsi inviti et coacti Scipionis senten-
tiam sequuntur: uti ante certam diem Caesar exer-
citum dimittat; si non faciat, eum adversus rem-
7 publicam facturum videri. Intercedit M. Antonius,
8 Q. Cassius, tribuni plebis. Refertur confestim de
intercessione tribunorum. Dicuntur sententiae graves;
ut quisque acerbissime crudelissimeque dixit, ita
quam maxime ab inimicis Caesaris collaudatur.

3. Misso ad vesperum senatu omnes, qui sunt
eius ordinis, a Pompeio evocantur. Laudat Pom-
peius atque in posterum confirmat, segniores casti-
2 gat atque incitat. Multi undique ex veteribus Pom-
pei exercitibus spe praemiorum atque ordinum evo-
cantur, multi ex duabus legionibus, quae sunt tra-

ditae a Caesare, arcessuntur. Completur urbs et [ius] 3
comitium tribunis, centurionibus, evocatis. Omnes 4
amici consulum, necessarii Pompei atque eorum, qui
veteres inimicitias cum Caesare gerebant, in senatum
coguntur; quorum vocibus et concursu terrentur in- 5
firmiores, dubii confirmantur, plerisque vero libere
decernendi potestas eripitur. Pollicetur L. Piso cen- 6
sor sese iturum ad Caesarem, item L. Roscius prae-
tor, qui de his rebus eum doceant: sex dies ad eam
rem conficiendam spatii postulant. Dicuntur etiam 7
ab nonnullis sententiae, ut legati ad Caesarem mit-
tantur, qui voluntatem senatus ei proponant.

4. Omnibus his resistitur, omnibusque oratio
consulis, Scipionis, Catonis opponitur. Catonem ve- 2
teres inimicitiae Caesaris incitant et dolor repulsae.
Lentulus aeris alieni magnitudine et spe exercitus
ac provinciarum et regum appellandorum largitioni-
bus movetur, seque alterum fore Sullam inter suos
gloriatur, ad quem summa imperii redeat. Scipionem 3
eadem spes provinciae atque exercituum impellit,
quos se pro necessitudine partiturum cum Pompeio
arbitratur, simul iudiciorum metus, adulatio atque
ostentatio sui et potentium, qui in republica iudi-
ciisque tum plurimum pollebant. Ipse Pompeius ab 4
inimicis Caesaris incitatus et quod neminem digni-
tate secum exaequari volebat, totum se ab eius ami-
citia averterat et cum communibus inimicis in gra-
tiam redierat, quorum ipse maximam partem illo af-
finitatis tempore iniunxerat Caesari; simul infamia 5
duarum legionum permotus, quas ab itinere Asiae

Syriaeque ad suam potentiam dominatumque converterat, rem ad arma deduci studebat.

5. His de causis aguntur omnia raptim atque
turbate. Nec docendi Caesaris propinquis eius spa-
tium datur, nec tribunis plebis sui periculi depre
candi neque etiam extremi iuris intercessione reti-
nendi, quod L. Sulla reliquerat, facultas tribuitur,
2 sed de sua salute septimo die cogitare coguntur,
quod illi turbulentissimi superioribus temporibus tri-
buni plebis ultimo denique mense suarum actionum
3 respicere ac timere consuerant. Decurritur ad illud
extremum atque ultimum senatusconsultum, quo nisi
paene in ipso urbis incendio atque in desperatione
omnium salutis *contra perniciosae legis* latorum auda-
ciam numquam ante descensum est: dent operam
consules, praetores, tribuni plebis quique *pro* con-
sulibus *sint* ad urbem, ne quid respublica detri-
4 menti capiat. Haec senatusconsulto perscribuntur
a. d. VII. Id. Ian. Itaque V primis diebus, quibus
haberi senatus potuit, qua ex die consulatum iniit
Lentulus, biduo excepto comitiali et de imperio Cae-
saris et de amplissimis viris, tribunis plebis, gravis-
5 sime acerbissimeque decernitur. Profugiunt statim ex
urbe tribuni plebis seseque ad Caesarem conferunt.
Is eo tempore erat Ravennae exspectabatque suis
lenissimis postulatis responsa, si qua hominum aequi
tate res ad otium deduci posset.

6. Proximis diebus habetur extra urbem senatus. Pompeius eadem illa, quae per Scipionem ostenderat, agit; senatus virtutem constantiamque collaudat; copias suas exponit; legiones habere sese

paratas X; praeterea cognitum compertumque sibi, 2
alieno esse animo in Caesarem milites neque iis posse persuaderi, uti eum defendant aut sequantur. Statim de reliquis rebus ad senatum refertur: tota 3
Italia delectus habeatur; Faustus Sulla propere in Mauritaniam mittatur; pecunia uti ex aerario Pompeio detur. Refertur etiam de rege Iuba, ut socius 4
sit atque amicus; Marcellus vero passurum in praesentia negat. De Fausto impedit Philippus, tribunus plebis. De reliquis rebus senatusconsulta perscri- 5
buntur. Provinciae [privatis] decernuntur duae consulares, reliquae praetoriae. Scipioni obvenit Syria, L. Domitio Gallia; Philippus et Cotta privato consilio praetereuntur, neque eorum sortes deiciuntur. In reliquas provincias praetores mittuntur. Neque 6
exspectant, [quod superioribus annis acciderat,] ut de eorum imperio ad populum feratur paludatique votis nuncupatis exeant. Consules [quod ante id 7
tempus accidit numquam,] ex urbe proficiscuntur, lictoresque habent in urbe et Capitolio privati contra omnia vetustatis exempla. Tota Italia delectus ha- 8
bentur, arma imperantur; pecuniae a municipiis exiguntur, e fanis tolluntur: omnia divina humanaque iura permiscentur.

7. Quibus rebus cognitis Caesar apud milites contionatur. Omnium temporum iniurias inimicorum in se commemorat; a quibus deductum ac depravatum Pompeium queritur invidia atque obtrectatione laudis suae, cuius ipse honori et dignitati semper faverit adiutorque fuerit. Novum in republica intro- 2
ductum exemplum queritur, ut tribunicia intercessio

armis notaretur atque opprimeretur, quae superio-
3 ribus annis *ex* armis esset restituta. Sullam nudata
omnibus rebus tribunicia potestate tamen interces-
4 sionem liberam reliquisse; Pompeium, qui amissa
restituisse videatur, dona etiam, quae ante habuerint,
5 ademisse. Quotienscumque sit decretum, darent ope-
ram magistratus, ne quid respublica detrimenti ca-
peret (qua voce et quo senatusconsulto populus
Romanus ad arma sit vocatus), factum in pernici-
osis legibus, in vi tribunicia, in secessione populi
templis locisque editioribus occupatis; atque haec
superioris aetatis exempla expiata Saturnini atque
Gracchorum casibus docet; quarum rerum illo tem-
pore nihil factum, ne cogitatum quidem [: nulla lex
promulgata, non cum populo agi coeptum, nulla se-
6 cessio facta]. Hortatur, cuius imperatoris ductu VIIII
annis rempublicam felicissime gesserint plurimaque
proelia secunda fecerint, omnem Galliam Germaniam-
que pacaverint, ut eius existimationem dignitatem-
que ab inimicis defendant. Conclamant legionis
7 XIII., quae aderat, milites — hanc enim initio tu-
multus evocaverat — [reliquae nondum convenerant]:
sese paratos esse imperatoris sui tribunorumque ple-
bis iniurias defendere.

8. Cognita militum voluntate Ariminum cum
ea legione proficiscitur ibique tribunos plebis, qui
ad eum profugerant, convenit; reliquas legiones ex
2 hibernis evocat et subsequi iubet. Eo L. Caesar adu-
lescens venit, cuius pater Caesaris erat legatus. Is
reliquo sermone confecto, cuius rei causa venerat,
habere se a Pompeio ad eum privati officii mandata

demonstrat: velle Pompeium se Caesari purgatum, 3
ne ea, quae reipublicae causa egerit, in suam con-
tumeliam vertat. Semper se reipublicae commoda
privatis necessitudinibus habuisse potiora. Caesarem
quoque pro sua dignitate debere et studium et ira-
cundiam suam reipublicae dimittere neque adeo gra-
viter irasci inimicis, ut, cum illis nocere se speret,
reipublicae noceat. Pauca eiusdem generis addit cum 4
excusatione Pompei coniuncta. Eadem fere atque
eisdem verbis praetor Roscius agit cum Caesare sibi-
que Pompeium commemorasse demonstrat.

9. Quae res etsi nihil ad levandas iniurias per-
tinere videbantur, tamen idoneos nactus homines,
per quos ea, quae vellet, ad eum perferrentur, petit
ab utroque, quoniam Pompei mandata ad se detu-
lerint, ne graventur sua quoque ad eum postulata
deferre, si parvo labore magnas controversias tollere
atque omnem Italiam metu liberare possint. Sibi 2
semper primam reipublicae fuisse dignitatem vitaque
potiorem. Doluisse se, quod populi Romani bene-
ficium sibi per contumeliam ab inimicis extorque-
retur, ereptoque semenstri imperio in urbem retra-
heretur, cuius absentis rationem haberi proximis co-
mitiis populus iussisset. Tamen hanc iacturam ho- 3
noris sui reipublicae causa aequo animo tulisse: cum
litteras ad senatum miserit, ut omnes ab exercitibus
discederent, ne id quidem impetravisse. Tota Italia 4
delectus haberi, retineri legiones II, quae ab se simu-
latione Parthici belli sint abductae, civitatem esse in
armis. Quonam haec omnia nisi ad suam perniciem
pertinere? Sed tamen ad omnia se descendere pa- 5

ratum atque omnia pati reipublicae causa. Proficiscatur Pompeius in suas provincias, ipsi exercitus dimittant, discedant in Italia omnes ab armis, metus e civitate tollatur, libera comitia atque omnis res-
6 publica senatui populoque Romano permittatur. Haec quo facilius certisque condicionibus fiant et iureiurando sanciantur, aut ipse propius accedat aut se patiatur accedere: fore, uti per colloquia omnes controversiae componantur.

10. Acceptis mandatis Roscius cum L. Caesare Capuam pervenit ibique consules Pompeiumque in-
2 venit; postulata Caesaris renuntiat. Illi deliberata *re* respondent scriptaque ad eum mandata per eos re-
3 mittunt; quorum haec erat summa: Caesar in Galliam reverteretur, Arimino excederet, exercitus dimitteret; quae si fecisset, Pompeium in Hispanias iturum.
4 Interea, quoad fides esset data Caesarem facturum, quae polliceretur, non intermissuros consules Pompeiumque delectus.

11. Erat iniqua condicio postulare, ut Caesar Arimino excederet atque in provinciam reverteretur, ipsum et provincias et legiones alienas tenere; exer-
2 citum Caesaris velle dimitti, delectus habere; polliceri se in provinciam iturum neque, ante quem diem iturus sit, definire, ut, si pacto consulatu Caesar profectus esset, nulla tamen mendacii religione
3 obstrictus videretur; tempus vero colloquio non dare neque accessurum polliceri magnam pacis despera-
4 tionem afferebat. Itaque ab Arimino M. Antonium cum cohortibus v Arretium mittit; ipse Arimini cum duabus [legionibus] subsistit ibique delectum

habere instituit; Pisaurum, Fanum, Anconam singulis cohortibus occupat.

12. Interea certior factus Iguvium Thermum
praetorem cohortibus V tenere, oppidum munire,
omniumque esse Iguvinorum optimam erga se voluntatem,
Curionem cum tribus cohortibus, quas Pisauri
et Arimini habebat, mittit. Cuius adventu cognito 2
diffisus municipii voluntati Thermus cohortes ex
urbe reducit et profugit. Milites in itinere ab eo
discedunt ac domum revertuntur. Curio summa omnium
voluntate Iguvium recipit. Quibus rebus co- 3
gnitis confisus municipiorum voluntatibus Caesar cohortes
legionis XIII. ex praesidiis deducit Auximumque
proficiscitur; quod oppidum Attius cohortibus
introductis tenebat delectumque toto Piceno circummissis
senatoribus habebat.

13. Adventu Caesaris cognito decuriones Auximi
ad Attium Varum frequentes conveniunt; docent sui
iudicii rem non esse; neque se neque reliquos municipes
pati posse C. Caesarem imperatorem, bene
de republica meritum, tantis rebus gestis oppido
moenibusque prohiberi: proinde habeat rationem in
posterum civitatis et periculi sui. Quorum oratione 2
permotus Varus praesidium, quod introduxerat, ex
oppido educit ac profugit. Hunc ex primo ordine 3
pauci Caesaris consecuti milites consistere coëgerunt.
Commisso proelio deseritur a suis Varus; nonnulla 4
pars militum domum discedit; reliqui ad Caesarem
perveniunt, atque una cum iis deprensus
L. Pupius, primi pili centurio, adducitur, qui hunc
eundem ordinem in exercitu Cn. Pompei antea

5 duxerat. At Caesar milites Attianos collaudat, Pu-
pium dimittit, Auximatibus agit gratias seque eorum
facti memorem fore pollicetur.

14. Quibus rebus Romam nuntiatis tantus re-
pente terror invasit, ut, cum Lentulus consul ad
aperiendum aerarium venisset ad pecuniam Pompeio
ex senatusconsulto proferendam, protinus aperto
sanctiore aerario ex urbe profugeret. Caesar enim
adventare iam iamque et adesse eius equites falso
2 nuntiabantur. Hunc Marcellus collega et plerique
3 magistratus consecuti sunt. Cn. Pompeius pridie
eius diei ex urbe profectus iter ad legiones habebat,
quas a Caesare acceptas in Apulia hibernorum causa
4 disposuerat. Delectus circa urbem intermittuntur:
nihil citra Capuam tutum esse omnibus videtur.
Capuae primum se confirmant et colligunt delectum-
que colonorum, qui lege Iulia Capuam deducti
erant, habere instituunt; gladiatoresque, quos ibi
Caesar in ludo habebat, ad forum productos Len
tulus *spe* libertatis confirmat atque his equos attri
5 buit et se sequi iussit; quos postea monitus ab suis,
quod ea res omnium iudicio reprehendebatur, cir
cum familias conventus Campaniae custodiae causa
distribuit.

15. Auximo Caesar progressus omnem agrum
Picenum percurrit. Cunctae earum regionum prae-
fecturae libentissimis animis eum recipiunt exerci
2 tumque eius omnibus rebus iuvant. Etiam Cingulo,
quod oppidum Labienus constituerat suaque pecunia
exaedificaverat, ad eum legati veniunt quaeque im-
peraverit se cupidissime facturos pollicentur. Milites

imperat: mittunt. Interea legio XII. Caesarem con- 3
sequitur. Cum his duabus Asculum Picenum profici-
scitur. Id oppidum Lentulus Spinther X cohortibus
tenebat; qui Caesaris adventu cognito profugit ex
oppido cohortesque secum abducere conatus magna
parte militum deseritur. Relictus in itinere cum 4
paucis incidit in Vibullium Rufum missum a Pom-
peio in agrum Picenum confirmandorum hominum
causa. A quo factus Vibullius certior, quae res in
Piceno gererentur, milites ab eo accipit, ipsum di-
mittit. Item ex finitimis regionibus quas potest con- 5
trahit cohortes ex delectibus Pompeianis; in his
Camerino fugientem Lucilium Hirrum cum sex co-
hortibus, quas ibi in praesidio habuerat, excipit;
quibus coactis XIII efficit. Cum his ad Domitium 6
Ahenobarbum Corfinium magnis itineribus pervenit
Caesaremque adesse cum legionibus duabus nuntiat.
Domitius per se circiter XX cohortes Alba, ex Marsis 7
et Pelignis, finitimis ab regionibus coëgerat.

16. Recepto Firmo *Asculoque* expulso Lentulo
Caesar conquiri milites, qui ab eo discesserant, de-
lectumque instituti iubet; ipse unum diem ibi rei
frumentariae causa moratus Corfinium contendit. Eo 2
cum venisset, cohortes V praemissae a Domitio ex
oppido pontem fluminis interrumpebant, qui erat ab
oppido milia passuum circiter III. Ibi cum antecur- 3
soribus Caesaris proelio commisso celeriter Domi-
tiani a ponte repulsi se in oppidum receperunt.
Caesar legionibus transductis ad oppidum constitit 4
iuxtaque murum castra posuit.

17. Re cognita Domitius ad Pompeium in Apu-
liam peritos regionum magno proposito praemio cum
litteris mittit, qui petant atque orent, ut sibi sub-
veniat: Caesarem duobus exercitibus et locorum
angustiis facile intercludi posse frumentoque prohi-
2 beri. Quod nisi fecerit, se cohortesque amplius XXX
magnumque numerum senatorum atque equitum Ro-
3 manorum in periculum esse venturum. Interim suos
cohortatus tormenta in muris disponit certasque
4 cuique partes ad custodiam urbis attribuit; militibus
in contione agros ex suis possessionibus pollicetur,
quaterna in singulos iugera et pro rata parte cen-
turionibus evocatisque.

18. Interim Caesari nuntiatur Sulmonenses, quod
oppidum a Corfinio VII milium intervallo abest, cu-
pere ea facere, quae vellet, sed a Q. Lucretio sena-
tore et Attio Peligno prohiberi, qui id oppidum VII
2 cohortium praesidio tenebant. Mittit eo M. Antonium
cum legionis XIII. cohortibus V. Sulmonenses, simul-
atque signa nostra viderunt, portas aperuerunt uni-
versique, et oppidani et milites, obviam gratulantes
3 Antonio exierunt. Lucretius et Attius de muro se
deiecerunt. Attius ad Antonium deductus petit, ut
ad Caesarem mitteretur. Antonius cum cohortibus
et Attio eodem die, quo profectus erat, revertitur.
Caesar eas cohortes cum exercitu suo coniunxit
4 Attiumque incolumem dimisit. Caesar primis diebus
castra magnis operibus munire et ex finitimis muni-
cipiis frumentum comportare reliquasque copias ex-
5 spectare instituit. Eo triduo legio VIII. ad eum venit
cohortesque ex novis Galliae delectibus XXII equi-

tesque ab rege Norico circiter CCC. Quorum ad-
ventu altera castra ad alteram oppidi partem ponit;
his castris Curionem praefecit. Reliquis diebus oppi- 6
dum vallo castellisque circumvenire instituit. Cuius
operis maxima parte effecta eodem fere tempore
missi a Pompeio revertuntur.

19. Litteris perlectis Domitius dissimulans in
consilio pronuntiat Pompeium celeriter subsidio ven-
turum hortaturque eos, ne animo deficiant quaeque
usui ad defendendum oppidum sint parent. Ipse ar- 2
cano cum paucis familiaribus suis colloquitur con-
siliumque fugae capere constituit. Cum vultus Do-
mitii cum oratione non consentiret atque omnia
trepidantius timidiusque ageret, quam superioribus
diebus consuesset, multumque cum suis consiliandi
causa secreto praeter consuetudinem colloqueretur,
concilia conventusque hominum fugeret, res diutius
tegi dissimularique non potuit. Pompeius enim re- 3
scripserat: sese rem in summum periculum deductu-
rum non esse, neque suo consilio aut voluntate
Domitium se in oppidum Corfinium contulisse;
proinde, si qua fuisset facultas, ad se cum omnibus
copiis veniret. Id ne fieri posset, obsidione atque
oppidi circummunitione fiebat.

20. Divulgato Domitii consilio milites, qui erant
Corfinii, prima vesperi secessionem faciunt atque ita
inter se per tribunos militum centurionesque atque
honestissimos sui generis colloquuntur: obsideri se 2
a Caesare, opera munitionesque prope esse per-
fectas; ducem suum Domitium, cuius spe atque
fiducia permanserint, proiectis omnibus fugae con-

silium capere: debere se suae salutis rationem ha-
3 bere. Ab his primo Marsi dissentire incipiunt eam-
que oppidi partem, quae munitissima videretur, occu-
pant, tantaque inter eos dissensio exsistit, ut manum
4 conserere atque armis dimicare conentur; post paulo
tamen internuntiis ultro citroque missis quae igno-
5 rabant, de L. Domitii fuga, cognoscunt. Itaque
omnes uno consilio Domitium productum in publi-
cum circumsistunt et custodiunt legatosque ex suo
numero ad Caesarem mittunt: sese paratos esse
portas aperire quaeque imperaverit facere et L. Do-
mitium vivum eius potestati tradere.

21. Quibus rebus cognitis Caesar, etsi magni
interesse arbitrabatur quam primum oppido potiri
cohortesque ad se in castra traducere, ne qua aut
largitionibus aut animi confirmatione aut falsis nun-
tiis commutatio fieret voluntatis, quod saepe in bello
2 parvis momentis magni casus intercederent, tamen
veritus, ne militum introitu et nocturni temporis
licentia oppidum diriperetur, eos, qui venerant, col-
laudat atque in oppidum dimittit, portas murosque
3 asservari iubet. Ipse iis operibus, quae facere insti-
tuerat, milites disponit non certis spatiis intermissis,
ut erat superiorum dierum consuetudo, sed perpetuis
vigiliis stationibusque, ut contingant inter se atque
4 omnem munitionem expleant; tribunos militum et
praefectos circummittit atque hortatur, non solum
ab eruptionibus caveant, sed etiam singulorum ho-
5 minum occultos exitus asservent. Neque vero tam
remisso ac languido animo quisquam omnium fuit,
6 qui ea nocte conquieverit. Tanta erat summae

rerum exspectatio, ut alius in aliam partem mente atque animo traheretur, quid ipsis Corfiniensibus, quid Domitio, quid Lentulo, quid reliquis accideret, qui quosque eventus exciperent.

22. Quarta vigilia circiter Lentulus Spinther de muro cum vigiliis custodibusque nostris colloquitur: velle, si sibi fiat potestas, Caesarem convenire. Facta potestate ex oppido mittitur, neque 2
ab eo prius Domitiani milites discedunt, quam in conspectum Caesaris deducatur. Cum eum de salute 3
sua orat atque obsecrat, ut sibi parcat, veterem *quo*que amicitiam commemorat Caesarisque in se beneficia exponit; quae erant maxima: quod per 4
eum in collegium pontificum venerat, quod provinciam Hispaniam ex praetura habuerat, quod in petitione consulatus erat sublevatus. Cuius orationem 5
Caesar interpellat: se non maleficii causa ex provincia egressum, sed uti se a contumeliis inimicorum defenderet, ut tribunos plebis in ea re ex civitate expulsos in suam dignitatem restitueret, ut se et populum Romanum factione paucorum oppressum in libertatem vindicaret. Cuius oratione confirmatus 6
Lentulus, ut in oppidum reverti liceat, petit: quod de sua salute impetraverit, fore etiam reliquis ad suam spem solatio; adeo esse perterritos nonnullos, ut suae vitae durius consulere cogantur. Facta potestate discedit.

23. Caesar, ubi luxit, omnes senatores senatorumque liberos, tribunos militum equitesque Romanos ad se produci iubet. Erant quinquaginta; 2
ordinis *senatorii* L. Domitius, P. Lentulus Spinther,

L. Caecilius Rufus, Sex. Quintilius Varus quaestor.
L. Rubrius; praeterea filius Domitii aliique com-
plures adulescentes et magnus numerus equitum
Romanorum et decurionum, quos ex municipiis Do
3 mitius evocaverat. Hos omnes productos a contu-
meliis militum conviciisque prohibet; pauca apud
eos loquitur, quod sibi a parte eorum gratia relata
non sit pro suis in eos maximis beneficiis; dimittit
4 omnes incolumnes. HS LX, quod advexerat Domitius
atque in publico deposuerat, allatum ad se ab
IIII viris Corfiniensibus Domitio reddit, ne continentior
in vita hominum quam in pecunia fuisse videatur.
etsi eam pecuniam publicam esse constabat da-
5 tamque a Pompeio in stipendium. Milites Domitianos
sacramentum apud se dicere iubet atque eo die
castra movet iustumque iter conficit VII omnino dies
ad Corfinium commoratus, et per fines Marrucinorum.
Frentanorum, Larinatium in Apuliam pervenit.

24. Pompeius his rebus cognitis, quae erant ad
Corfinium gestae, Luceria proficiscitur Canusium
2 atque inde Brundisium. Copias undique omnes ex
novis delectibus ad se cogi iubet; servos, pastores
armat atque iis equos attribuit: ex his circiter CCC
3 equites conficit. L. Manlius praetor Alba cum co-
hortibus sex profugit, Rutilius Lupus praetor Tarra-
cina cum tribus; quae procul equitatum Caesaris
conspicatae, cui praeerat Vibius Curius, relicto
praetore signa ad Curium transferunt atque ad
4 eum transeunt. Item reliquis itineribus nonnullae
cohortes in agmen Caesaris, aliae in equites in-
cidunt. Reducitur ad eum deprensus ex itinere

N. Magius Cremona, praefectus fabrum Cn. Pompei.
Quem Caesar ad eum remittit cum mandatis: quo- 5
niam ad id tempus facultas colloquendi non fuerit,
atque ipse Brundisium sit venturus, interesse rei-
publicae et communis salutis se cum Pompeio collo-
qui: neque vero idem profici longo itineris spatio, 6
cum per alios condiciones ferantur, ac si coram de
omnibus condicionibus disceptetur.

25. His datis mandatis Brundisium cum legio-
nibus VI pervenit, veteranis III et reliquis, quas ex
novo delectu confecerat atque in itinere compleve-
rat; Domitianas enim cohortes protinus a Corfinio
in Siciliam miserat. Reperit consules Dyrrhachium 2
profectos cum magna parte exercitus, Pompeium
remanere Brundisii cum cohortibus viginti; neque 3
certum inveniri poterat, obtinendine Brundisii causa
ibi remansisset, quo facilius omne Hadriaticum mare
extremis Italiae partibus regionibusque Graeciae in
potestate haberet atque ex utraque parte bellum
administrare posset, an inopia navium ibi resti-
tisset, veritusque, ne ille Italiam dimittendam non 4
existimaret, exitus administrationesque Brundisini
portus impedire instituit. Quorum operum haec erat 5
ratio. Qua fauces erant angustissimae portus, moles
atque aggerem ab utraque parte litoris iaciebat,
quod his locis erat vadosum mare. Longius pro- 6
gressus, cum agger altiore aqua contineri non posset,
rates duplices quoquo versus pedum XXX e regione
molis collocabat. Has terra atque aggere intege- 7 (9)
bat, ne aditus atque incursus ad defendendum im-
pediretur. His perfectis collocatisque alias deinceps 8

(7) 9 pari magnitudine rates iungebat. Has quaternis an-
coris ex IIII angulis destinabat, ne fluctibus move-
rentur; a fronte atque ab utroque latere cratibus
10 ac pluteis protegebat; in quarta quaque earum turres
binorum tabulatorum excitabat, quo commodius ab
impetu navium incendiisque defenderet.

26. Contra haec Pompeius naves magnas one-
rarias, quas in portu Brundisino deprehenderat, ad-
ornabat. Ibi turres cum ternis tabulatis erigebat
easque multis tormentis et omni genere telorum
completas ad opera Caesaris appellebat, ut rates
perrumperet atque opera disturbaret. Sic cotidie
utrimque eminus fundis, sagittis reliquisque telis
2 pugnabatur. Atque haec Caesar ita administra-
bat, ut condiciones pacis dimittendas non existi-
maret; ac tametsi magnopere admirabatur Magium,
quem ad Pompeium cum mandatis miserat, ad se
non remitti, atque ea res saepe temptata etsi im-
petus eius consiliaque tardabat, tamen omnibus
rebus in eo perseverandum putabat. Itaque Cani-
3 nium Rebilum legatum, familiarem necessariumque
Scribonii Libonis, mittit ad eum colloquii causa;
mandat, ut Libonem de concilianda pace hortetur;
imprimis, ut ipse cum Pompeio colloqueretur, po-
stulat: magnopere sese confidere demonstrat, si eius
4 rei sit potestas facta, fore ut aequis condicionibus
ab armis discedatur; cuius rei magnam partem laudis
atque existimationis ad Libonem perventuram, si illo
5 auctore atque agente ab armis sit discessum. Libo
a colloquio Canini digressus ad Pompeium profi-
ciscitur. Paulo post renuntiat, quod consules absint,

sine illis non posse agi de compositione. Ita saepius 6
rem frustra temptatam Caesar aliquando dimittendam
sibi iudicat et de bello agendum.

27. Prope dimidia parte operis a Caesare effecta
diebusque in ea re consumptis VIIII naves a con-
sulibus Dyrrhachio remissae, quae priorem partem
exercitus eo deportaverant, Brundisium revertuntur.
Pompeius sive operibus Caesaris permotus sive etiam 2
quod ab initio Italia excedere constituerat, adventu
navium profectionem parare incipit et, quo facilius 3
impetum Caesaris tardaret, ne sub ipsa profectione
milites oppidum irrumperent, portas obstruit, vicos
plateasque inaedificat, fossas transversas viis prae-
ducit atque ibi sudes stipitesque praeacutos defigit.
Haec levibus cratibus terraque inaequat; aditus 4
autem atque itinera duo, quae extra murum ad por-
tum ferebant, maximis defixis trabibus atque eis prae-
acutis praesaepit. His paratis rebus milites silentio 5
naves conscendere iubet, expeditos autem ex evocatis,
sagittariis funditoribusque raros in muro turribusque
disponit. Hos certo signo revocare constituit, cum 6
omnes milites naves conscendissent, atque iis expedito
loco actuaria navigia relinquit.

28. Brundisini Pompeianorum militum iniuriis
atque ipsius Pompei contumeliis permoti Caesaris
rebus favebant. Itaque cognita Pompei profectione 2
concursantibus illis atque in ea re occupatis vulgo
ex tectis significabant. Per quos re cognita Caesar
scalas parari militesque armari iubet, ne quam rei
gerendae facultatem dimittat. Pompeius sub noctem 3
naves solvit. Qui erant in muro custodiae causa

collocati, eo signo, quod convenerat, revocantur no-
4 tisque itineribus ad naves decurrunt. Milites positis
scalis muros ascendunt, sed moniti a Brundisinis,
ut vallum caecum fossasque caveant, subsistunt et
longo itinere ab his circumducti ad portum perveniunt
duasque naves cum militibus, quae ad moles Cae-
saris adhaeserant, scaphis lintribusque reprehendunt,
reprehensas excipiunt.

29. Caesar, etsi ad spem conficiendi negotii
maxime probabat coactis navibus mare transire et
Pompeium sequi, priusquam ille sese transmarinis
auxiliis confirmaret, tamen eius rei moram temporis-
que longinquitatem timebat, quod omnibus coactis
navibus Pompeius praesentem facultatem insequendi
2 sui ademerat. Relinquebatur, ut ex longinquioribus
regionibus Galliae Picenique et a freto naves essent
exspectandae. Id propter anni tempus longum atque
3 impeditum videbatur. Interea veterem exercitum,
duas Hispanias confirmari, quarum erat altera ma-
ximis beneficiis Pompei devincta, auxilia, equita-
tum parari, Galliam Italiamque temptari se absente
nolebat.

30. Itaque in praesentia Pompei sequendi ra-
tionem omittit, in Hispaniam proficisci constituit:
duumviris municipiorum omnium imperat, ut naves
2 conquirant Brundisiumque deducendas curent. Mittit
in Sardiniam cum legione una Valerium legatum,
in Siciliam Curionem pro praetore cum legionibus
duabus; eundem, cum Siciliam recepisset, protinus
in Africam transducere exercitum iubet. Sardiniam
obtinebat M. Cotta, Siciliam M. Cato: Africam sorte

Tubero obtinere debebat. Caralitani, simul ad se 3
Valerium mitti audierunt, nondum profecto ex Italia sua sponte Cottam ex oppido eiciunt. Ille perterritus, quod omnem provinciam consentire intellegebat, ex Sardinia in Africam profugit. Cato in Sicilia 4
naves longas veteres reficiebat, novas civitatibus imperabat. Haec magno studio agebat. In Lucanis Bruttiisque per legatos suos civium Romanorum delectus habebat, equitum peditumque certum numerum a civitatibus Siciliae exigebat. Quibus rebus paene 5
perfectis adventu Curionis cognito queritur in contione sese proiectum ac proditum a Cn. Pompeio, qui omnibus rebus imparatissimis non necessarium bellum suscepisset et ab se reliquisque in senatu interrogatus omnia sibi esse ad bellum apta ac parata confirmavisset. Haec in contione questus ex provincia fugit.

31. Nacti vacuas ab imperiis Sardiniam Valerius, Curio Siciliam cum exercitibus eo perveniunt. Tubero, 2
cum in Africam venisset, invenit in provincia cum imperio Attium Varum; qui ad Auximum, ut supra demonstravimus, amissis cohortibus protinus ex fuga in Africam pervenerat atque eam sua sponte vacuam occupaverat delectuque habito duas legiones effecerat, hominum et locorum notitia et usu eius provinciae nactus aditus ad ea conanda, quod paucis ante annis ex praetura eam provinciam obtinuerat. Hic venientem Uticam navibus Tuberonem portu 3
atque oppido prohibet neque affectum valetudine filium exponere in terram patitur, sed sublatis ancoris excedere eo loco cogit.

32. His rebus confectis Caesar, ut reliquum
tempus a labore intermitteretur, milites in proxima
municipia deducit; ipse ad urbem proficiscitur. Co-
2 acto senatu iniurias inimicorum commemorat. Docet
se nullum extraordinarium honorem appetisse, sed
exspectato legitimo tempore consulatus eo fuisse
3 contentum, quod omnibus civibus pateret. Latum
ab X tribunis plebis contradicentibus inimicis, Catone
vero acerrime repugnante et pristina consuetudine
dicendi mora dies extrahente, ut sui ratio absentis
haberetur, ipso consule Pompeio; qui si improbasset,
cur ferri passus esset? si probasset, cur se uti po-
4 puli beneficio prohibuisset? Patientiam proponit suam,
cum de exercitibus dimittendis ultro postulavisset;
in quo iacturam dignitatis atque honoris ipse fac-
5 turus esset. Acerbitatem inimicorum docet, qui,
quod ab altero postularent, in se recusarent atque
omnia permisceri mallent, quam imperium exer-
6 citusque dimittere. Iniuriam in eripiendis legionibus
praedicat, crudelitatem et insolentiam in circum-
scribendis tribunis plebis; condiciones a se latas,
7 expetita colloquia ac denegata commemorat. Pro
quibus rebus hortatur ac postulat, ut rempublicam
suscipiant atque una secum administrent. Sin ti-
more defugiant, illis se oneri non futurum et per
8 se rempublicam administraturum. Legatos ad Pom-
peium de compositione mitti oportere, neque se re-
formidare, quod in senatu Pompeius paulo ante
dixisset, ad quos legati mitterentur, his auctoritatem
attribui timoremque eorum, qui mitterent, signi-
ficari. Tenuis atque infirmi haec animi videri. Se

vero, ut operibus anteire studuerit, sic iustitia et
aequitate velle superare.

33. Probat rem senatus de mittendis legatis;
sed, qui mitterentur, non reperiebantur, maximeque
timoris causa pro se quisque id munus legationis
recusabat. Pompeius enim discedens ab urbe in 2
senatu dixerat eodem se habiturum loco, qui Romae
remansissent et qui in castris Caesaris fuissent. Sic 3
triduum disputationibus excusationibusque extra.
hitur. Subicitur etiam L. Metellus, tribunus plebis.
ab inimicis Caesaris, qui hanc rem distrahat reli,
quasque res, quascumque agere instituerit, impediat-
Cuius cognito consilio Caesar frustra diebus aliquot 4
consumptis, ne reliquum tempus amittat, infectis iis,
quae agere destinaverat, ab urbe proficiscitur atque
in ulteriorem Galliam pervenit.

34. Quo cum venisset, cognoscit missum *in
Hispaniam* a Pompeio Vibullium Rufum, quem paucis
ante diebus Corfinio captum ipse dimiserat; pro 2
fectum item Domitium ad occupandam Massiliam
navibus actuariis septem, quas Igilii et in Cosano
a privatis coactas servis, libertis, colonis suis com-
pleverat; praemissos etiam legatos Massilienses do- 3
mum, nobiles adulescentes, quos ab urbe disce-
dens Pompeius erat adhortatus, ne nova Caesaris
officia veterum suorum beneficiorum in eos memo-
riam expellerent. Quibus mandatis acceptis Massi- 4
lienses portas Caesari clauserant; Albicos, barbaros
homines, qui in eorum fide antiquitus erant mon-
tesque supra Massiliam incolebant, ad se vocave-
rant; frumentum ex finitimis regionibus atque ex 5

omnibus castellis in urbem convexerant; armorum officinas in urbe instituerant; muros, portas, classem reficiebant.

35. Evocat ad se Caesar Massilia XV primos; cum his agit, ne initium inferendi belli a Massiliensibus oriatur: debere eos Italiae totius auctoritatem sequi potius, quam unius hominis voluntati
2 obtemperare. Reliqua, quae ad eorum sanandas
3 mentes pertinere arbitrabatur, commemorat. Cuius orationem legati domum referunt atque ex auctoritate haec Caesari renuntiant: intellegere se divisum esse populum Romanum in duas partes; neque sui iudicii neque suarum esse virium discernere, utra
4 pars iustiorem habeat causam. Principes vero esse earum partium [Cn. Pompeium et C. Caesarem] patronos civitatis; quorum alter agros Volcarum Arecomicorum et Helviorum publice iis concesserit, alter bello victos Sallyas attribuerit vectigaliaque
5 auxerit. Quare paribus eorum beneficiis parem se quoque voluntatem tribuere debere et neutrum eorum contra alterum iuvare aut urbe aut portibus recipere.

36. Haec dum inter eos aguntur, Domitius navibus Massiliam pervenit atque ab iis receptus urbi praeficitur; summa ei belli administrandi permit-
2 titur. Eius imperio classem quoquo versus dimittunt; onerarias naves, quas ubique possunt, deprehendunt atque in portum deducunt, parum clavis aut materia atque armamentis instructis ad reliquas armandas
3 reficiendasque utuntur; frumenti quod inventum est in publicum conferunt; reliquas merces commeatus

que ad obsidionem urbis, si accidat, reservant.
Quibus iniuriis permotus Caesar legiones tres Mas- 4
siliam adducit; turres vineasque ad oppugnationem
urbis agere, naves longas Arelate numero XII fa-
cere instituit. Quibus effectis armatisque diebus XXX, 5
a qua die materia caesa est, adductisque Massiliam
his D. Brutum praeficit, C. Trĕbonium legatum ad
oppugnationem Massiliae relinquit.

37. Dum haec parat atque administrat, C. Fa-
bium legatum cum legionibus III, quas Narbone
circumque ea loca hiemandi causa disposuerat, in
Hispaniam praemittit celeriterque saltus Pyrenaeos
occupari iubet, qui eo tempore ab L. Afranio
legato praesidiis tenebantur. Reliquas legiones, quae 2
longius hiemabant, subsequi iubet. Fabius, ut erat 3
imperatum, adhibita celeritate praesidium ex saltu
deiecit magnisque itineribus ad exercitum Afranii
contendit.

38. Adventu L. Vibullii Rufi, quem a Pompeio
missum in Hispaniam demonstratum est, Afranius
et Petreius et Varro, legati Pompei, quorum unus
Hispaniam citeriorem *tribus legionibus*, *alter ulte-
riorem* a saltu Castulonensi ad Anam duabus legio-
nibus, tertius ab Ana Vettonum agrum Lusitaniam-
que pari numero legionum obtinebat, officia inter
se partiuntur, uti Petreius ex Lusitania per Vettones 2
cum omnibus copiis ad Afranium proficiscatur, Varro
cum iis, quas habebat, legionibus omnem ulteriorem
Hispaniam tueatur. His rebus constitutis equites 3
auxiliaque toti Lusitaniae a Petreio, Celtiberiae,
Cantabris barbarisque omnibus, qui ad Oceanum

4 pertinent, ab Afranio imperantur. Quibus coactis celeriter Petreius per Vettones ad Afranium pervenit, constituuntque communi consilio bellum ad Ilerdam propter ipsius loci opportunitatem gerere.

39. Erant, ut supra demonstratum est, legiones Afranii tres, Petreii duae, praeterea scutatae citerioris provinciae et cetratae ulterioris Hispaniae cohortes circiter LXXX equitumque utriusque pro-
2 vinciae circiter V milia. Caesar legiones in Hispaniam praemiserat VI. Ad illa auxilia peditum V milia, equitum III milia, quae omnibus superioribus bellis habuerat, et parem ex Gallia numerum, quem ipse paraverat nominatim ex omnibus civitatibus nobilissimo quoque evocato, *et* hinc optimi generis hominum ex Aquitanis montanisque, qui Galliam pro-
3 vinciam attingunt, *addiderat.* Audierat Pompeium per Mauritaniam cum legionibus iter in Hispaniam facere confestimque esse venturum. Simul a tribunis militum centurionibusque mutuas pecunias sumpsit;
4 has exercitui distribuit. Quo facto duas res consecutus est, quod pignore animos centurionum devinxit et largitione militum voluntates redemit.

40. Fabius finitimarum civitatum animos litteris nuntiisque temptabat. In Sicore flumine pontes effecerat duos distantes inter se milia passuum IIII. His pontibus pabulatum mittebat, quod ea, quae citra flumen fuerant, superioribus diebus consump-
2 serat. Hoc idem fere atque eadem de causa Pompeiani exercitus duces faciebant, crebroque inter se equestribus proeliis contendebant. Huc cum co-
3 tidiana consuetudine congressae pabulatoribus prae-

sidio prope priores legiones Fabianae duae flumen transisissent, impedimentaque et omnis equitatus sequeretur, subito vi ventorum et aquae magnitudine pons est interruptus et reliqua multitudo equitum interclusa. Quo cognito a Petreio et Afranio ex 4
aggere atque cratibus, quae flumine ferebantur, celeriter suo ponte Afranius, quem oppido castrisque coniunctum habebat, legiones IIII equitatumque omnem traiecit duabusque Fabianis occurrit legionibus. Cuius adventu nuntiato L. Plancus, qui legionibus 5
praeerat, necessaria re coactus locum capit superiorem diversamque aciem in duas partes constituit, ne ab equitatu circumveniri posset. Ita congressus 6
impari numero magnos impetus legionum equitatusque sustinet. Commisso ab equitibus proelio signa 7
legionum duarum procul ab utrisque conspiciuntur, quas C. Fabius ulteriore ponte subsidio nostris miserat suspicatus fore id, quod accidit, ut duces adversariorum occasione et beneficio fortunae ad nostros opprimendos uterentur. Quarum adventu proelium dirimitur, ac suas uterque legiones reducit in castra.

41. Eo biduo Caesar cum equitibus DCCCC, quos sibi praesidio reliquerat, in castra pervenit. Pons, qui fuerat tempestate interruptus, paene erat refectus; hunc noctu perfici iussit. Ipse cognita locorum 2
natura ponti castrisque praesidio sex cohortes reliquit atque omnia impedimenta et postero die omnibus copiis triplici instructa acie ad Ilerdam proficiscitur et sub castris Afranii constitit et ibi paulisper sub armis moratus facit aequo loco pugnandi

3 potestatem. Potestate facta Afranius copias educit
et in medio colle sub castris constituit. Caesar, ubi
cognovit per Afranium stare, quo minus proelio
dimicaretur, ab infimis radicibus montis intermissis
4 circiter passibus CCCC castra facere constituit et, ne
in opere faciundo milites repentino hostium incursu
exterrerentur atque opere prohiberentur, vallo mu-
niri vetuit, quod eminere et procul videri necesse
erat, sed a fronte contra hostem pedum XV fossam
5 fieri iussit. Prima et secunda acies in armis, ut ab
initio constituta erat, permanebat; post hos opus in
occulto a III. acie fiebat. Sic omne prius est per-
fectum, quam intellegeretur ab Afranio castra muniri.
6 Sub vesperum Caesar intra hanc fossam legiones re-
ducit atque ibi sub armis proxima nocte conquiescit.

42. Postero die omnem exercitum intra fossam
continet et, quod longius erat agger petendus, in
praesentia similem rationem operis instituit singula-
que latera castrorum singulis attribuit legionibus
munienda fossasque ad eandem magnitudinem per-
fici iubet: reliquas legiones in armis expeditas contra
2 hostem constituit. Afranius Petreiusque terrendi
causa atque operis impediendi copias suas ad in-
fimas montis radices producunt et proelio lacessunt,
neque idcirco Caesar opus intermittit confisus prae-
3 sidio legionum trium et munitione fossae. Illi non
diu commorati nec longius ab infimo colle progressi
4 copias in castra reducunt. Tertio die Caesar vallo
castra communit: reliquas cohortes, quas in superio-
ribus castris reliquerat, impedimentaque ad se tra-
duci iubet.

43. Erat inter oppidum Ilerdam et proximum
collem, ubi castra Petreius atque Afranius habebant,
planicies circiter passuum CCC, atque in hoc fere
medio spatio tumulus erat paulo editior; quem si occu- 2
pavisset Caesar et communisset, ab oppido et ponte
et commeatu omni, quem in oppidum contulerant,
se interclusurum adversarios confidebat. Hoc sperans 3
legiones III ex castris educit acieque in locis idoneis
instructa unius legionis antesignanos procurrere atque 4
eum tumulum occupare iubet. Qua re cognita cele-
riter quae in statione pro castris erant Afranii co-
hortes breviore itinere ad eundem occupandum locum
mittuntur. Contenditur proelio, et quod prius in tu- 5
mulum Afraniani venerant, nostri repelluntur atque
aliis submissis subsidiis terga vertere seque ad signa
legionum recipere coguntur.

44. Genus erat pugnae militum illorum, ut
magno impetu primo procurrerent, audacter locum
caperent, ordines suos non magnopere servarent,
rari dispersique pugnarent; si premerentur, pedem 2
referre et loco excedere non turpe existimarent
cum Lusitanis reliquisque barbaris genere quodam
pugnae assuefacti; quod fere fit, quibus quisque in 3
locis miles inveteraverit, ut multum earum regionum
consuetudine moveatur. Haec tum ratio nostros per- 4
turbavit insuetos huius generis pugnae: circumiri
enim sese ab aperto latere procurrentibus singulis
arbitrabantur; ipsi autem suos ordines servare ne-
que ab signis discedere neque sine gravi causa eum
locum, quem ceperant, dimitti consuerant oportere.
Itaque perturbatis antesignanis legio, quae in eo 5

cornu constiterat, locum non tenuit atque in proxi-
mum collem sese recepit.

45. Caesar paene omni acie perterrita, quod
praeter opinionem consuetudinemque acciderat, co-
hortatus suos legionem nonam subsidio ducit; hostem
insolenter atque acriter nostros insequentem suppri
mit rursusque terga vertere seque ad oppidum Iler
2 dam recipere et sub muro consistere cogit. Sed no
nae legionis milites elati studio, dum sarcire accep
tum detrimentum volunt, temere insecuti longius
fugientes in locum iniquum progrediuntur et sub
montem, in quo erat oppidum positum Ilerda, succe-
3 dunt. Hinc se recipere cum vellent, rursus illi ex
4 loco superiore nostros premebant. Praeruptus locus
erat utraque ex parte ac directus tantum in latitu-
dinem patebat, ut tres instructae cohortes eum locum
explerent, ut neque subsidia ab lateribus submitti
neque equites laborantibus usui esse possent. Ab
5 oppido autem declivis locus tenui fastigio vergebat
6 in longitudinem passuum circiter CCCC. Hac nostris
erat receptus, quod eo incitati studio inconsultius
processerant; hoc pugnabatur loco, et propter angu
stias iniquo et quod sub ipsis radicibus montis con
stiterant, ut nullum frustra telum in eos mitteretur.
Tamen virtute et patientia nitebantur atque omnia
7 vulnera sustinebant. Augebatur illis copia, atque ex
castris cohortes per oppidum crebro submittebantur,
8 ut integri defessis succederent. Hoc idem Caesar
facere cogebatur, ut submissis in eundem locum co
hortibus defessos reciperet.

46. Hoc cum esset modo pugnatum continenter
horis quinque nostrique gravius a multitudine pre-
merentur, consumptis omnibus telis gladiis destrictis
impetum adversus montem in cohortes faciunt, pau-
cisque deiectis reliquos sese convertere cogunt. Sub- 2
motis sub murum cohortibus ac nonnulla parte pro-
pter terrorem in oppidum compulsis facilis est nostris
receptus datus. Equitatus autem noster ab utroque 3
latere, etsi deiectis atque inferioribus locis consti-
terat, tamen summa in iugum virtute connititur at-
que inter duas acies perequitans commodiorem ac
tutiorem nostris receptum dat. Ita vario certamine 4
pugnatum est. Nostri in primo congressu circiter
LXX ceciderunt, in his Q. Fulginius ex primo hastato
legionis XIIII., qui propter eximiam virtutem ex in-
ferioribus ordinibus in eum locum pervenerat; vul-
nerantur amplius DC. Ex Afranianis interficiuntur 5
T. Caecilius, primi pili centurio, et praeter eum cen-
turiones IIII, milites amplius CC.

47. Sed haec eius diei praefertur opinio, ut se
utrique superiores discessisse existimarent: Afraniani, 2
quod, cum esse omnium iudicio inferiores videren-
tur, comminus tam diu stetissent et nostrorum im-
petum sustinuissent et initio locum tumulumque te-
nuissent, quae causa pugnandi fuerat, et nostros
primo congressu terga vertere coëgissent; nostri autem, 3
quod iniquo loco atque impari congressi numero
quinque horis proelium sustinuissent, quod montem
gladiis destrictis ascendissent, quod ex loco superi-
ore terga vertere adversarios coëgissent atque in
oppidum compulissent. Illi eum tumulum, pro quo 4

pugnatum est, magnis operibus munierunt praesidiumque ibi posuerunt.

48. Accidit etiam repentinum incommodum bi-
duo, quo haec gesta sunt. Tanta enim tempestas
cooritur, ut numquam illis locis maiores aquas fuisse
2 constaret. Tum autem ex omnibus montibus nives
proluit ac summas ripas fluminis superavit pontes-
que ambo, quos C. Fabius fecerat, uno die inter-
3 rupit. Quae res magnas difficultates exercitui Caesaris
attulit. Castra enim, ut supra demonstratum est, cum
essent inter flumina duo, Sicorim et Cingam, spatio
milium XXX, neutrum horum transiri poterat, ne-
4 cessarioque omnes his angustiis continebantur. Ne-
que civitates, quae ad Caesaris amicitiam accesse-
rant, frumentum supportare, neque ii, qui pabulatum
longius progressi erant, interclusi fluminibus reverti
neque maximi commeatus, qui ex Italia Galliaque
5 veniebant, in castra pervenire poterant. Tempus erat
autem difficillimum, quo neque frumenta ex hibernis
6 erant novaque multum a maturitate aberant; ac ci-
vitates exinanitae, quod Afranius paene omne fru-
mentum ante Caesaris adventum Ilerdam convexe-
rat, reliqui si quid fuerat, Caesar superioribus diebus
consumpserat; pecora, quod secundum poterat esse
inopiae subsidium, propter bellum finitimae civitates
7 longius removerant. Qui erant pabulandi aut fru-
mentandi causa progressi, hos levis armaturae Lusi-
tani peritique earum regionum cetrati citerioris Hi-
spaniae consectabantur; quibus erat proclive tranare
flumen, quod consuetudo eorum omnium est, ut sine
utribus ad exercitum non eant.

49. At exercitus Afranii omnium rerum abundabat copia. Multum erat frumentum provisum et convectum superioribus temporibus, multum ex omni provincia comportabatur; magna copia pabuli suppetebat. Harum omnium rerum facultates sine ullo 2 periculo pons Ilerdae praebebat et loca trans flumen integra, quo omnino Caesar adire non poterat.

50. Hae permanserunt aquae dies complures. Conatus est Caesar reficere pontes; sed nec magnitudo fluminis permittebat, neque ad ripam dispositae cohortes adversariorum perfici patiebantur. Quod illis 2 prohibere erat facile cum ipsius fluminis natura atque aquae magnitudine, tum quod ex totis ripis in unum atque angustum locum tela iaciebantur; atque erat difficile eodem tempore rapidissimo flumine opera perficere et tela vitare.

51. Nuntiatur Afranio magnos commeatus, qui iter habebant ad Caesarem, ad flumen constitisse. Venerant eo sagittarii ex Rutenis, equites ex Gallia cum multis carris magnisque impedimentis, ut fert Gallica consuetudo. Erant praeterea cuiusque ge- 2 neris hominum milia circiter VI cum servis liberisque; sed nullus ordo, nullum imperium certum, cum suo quisque consilio uteretur atque omnes sine timore iter facerent usi superiorum temporum atque itinerum licentia. Erant complures honesti adule- 3 scentes, senatorum filii et ordinis equestris; erant legationes civitatum; erant legati Caesaris. Hos omnes flumina continebant. Ad hos opprimendos 4 cum omni equitatu tribusque legionibus Afranius de nocte proficiscitur imprudentesque ante missis

equitibus aggreditur. Celeriter sese tamen Galli
5 equites expediunt proeliumque committunt. Ii, dum
pari certamine res geri potuit, magnum hostium nu-
merum pauci sustinuere; sed ubi signa legionum
appropinquare coeperunt, paucis amissis sese in pro-
6 ximos montes conferunt. Hoc pugnae tempus ma-
gnum attulit nostris ad salutem momentum; nacti
enim spatium se in loca superiora receperunt. De-
siderati sunt eo die sagittarii circiter CC, equites
pauci, calonum atque impedimentorum non magnus
numerus.

52. His tamen omnibus annona crevit; quae
fere res non solum inopia praesentis, sed etiam fu-
2 turi temporis timore ingravescere consuevit. Iamque
ad denarios L in singulos modios annona pervenerat,
et militum vires inopia frumenti deminuerat, atque
3 incommoda in dies augebantur; et tam paucis diebus
magna erat facta rerum commutatio ac se fortuna
inclinaverat, ut nostri magna inopia necessariarum
rerum conflictarentur, illi omnibus abundarent rebus
4 superioresque haberentur. Caesar iis civitatibus, quae
ad eius amicitiam accesserant, quo minor erat fru-
menti copia, pecus imperabat; calones ad longinqui-
ores civitates dimittebat; ipse praesentem inopiam
quibus poterat subsidiis tutabatur.

53. Haec Afranius Petreiusque et eorum amici
pleniora etiam atque uberiora Romam ad suos per-
2 scribebant; multa rumore fingebantur, ut paene bel-
3 lum confectum videretur. Quibus litteris nuntiisque
Romam perlatis magni domum concursus ad Afra-
nium magnaeque gratulationes fiebant; multi ex

Italia ad Cn. Pompeium proficiscebantur, alii, ut
principes talem nuntium attulisse, alii ne eventum
belli exspectasse aut ex omnibus novissimi venisse
viderentur.

54. Cum in his angustiis res esset, atque omnes
viae ab Afranianis militibus equitibusque obsiderentur,
nec pontes perfici possent, imperat militibus
Caesar, ut naves faciant, cuius generis eum superioribus
annis usus Britanniae docuerat. Carinae ac 2
primum statumen alvei materia fiebant; reliquum
corpus navium viminibus contextum coriis integebatur.
Has perfectas carris iunctis devehit noctu 3
milia passuum a castris XXII militesque his navibus
flumen transportat continentemque ripae collem improviso
occupat. Hunc celeriter, priusquam ab ad- 4
versariis sentiatur, communit. Huc legionem postea
traicit atque ex utraque parte pontem instituit, biduo
perficit. Ita commeatus et qui frumenti causa 5
processerant tuto ad se recipit et rem frumentariam
expedire incipit.

55. Eodem die equitum magnam partem flumen
traiecit. Qui inopinantes pabulatores et sine ullo
dissipatos timore aggressi magnum numerum iumentorum
atque hominum intercipiunt cohortibusque ce- 2
tratis subsidio missis scienter in duas partes sese
distribuunt, alii ut praedae praesidio sint, alii ut
venientibus resistant atque eos propellant, unamque 3
cohortem, quae temere ante ceteras extra aciem procurrerat,
seclusam ab reliquis circumveniunt atque
interficiunt incolumesque cum magna praeda eodem
ponte in castra revertuntur.

56. Dum haec ad Ilerdam geruntur, Massilienses usi L. Domitii consilio naves longas expediunt
2 numero XVII, quarum erant XI tectae. Multa huc minora navigia addunt, ut ipsa multitudine nostra classis terreatur. Magnum numerum sagittariorum, magnum Albicorum, de quibus supra demonstratum est, imponunt atque hos praemiis pollicitationibusque
3 incitant. Certas sibi deposcit naves Domitius atque has colonis pastoribusque, quos secum adduxerat,
4 complet. Sic omnibus rebus instructa classe magna fiducia ad nostras naves procedunt, quibus praeerat D. Brutus. Hae ad insulam, quae est contra Massiliam, stationes obtinebant.

57. Erat multo inferior numero navium Brutus; sed electos ex omnibus legionibus fortissimos viros, antesignanos, centuriones, Caesar ei classi attribuerat,
2 qui sibi id muneris depoposcerant. Hi manus ferreas atque harpagones paraverant magnoque numero pilorum, tragularum reliquorumque telorum se instruxerant. Ita cognito hostium adventu suas naves ex
3 portu educunt, cum Massiliensibus confligunt. Pugnatum est utrimque fortissime atque acerrime; neque multum Albici nostris virtute cedebant, homines
4 asperi et montani, exercitati in armis; atque hi modo digressi a Massiliensibus recentem eorum pollicitationem animis continebant, pastoresque Domitii spe libertatis excitati sub oculis domini suam probare operam studebant.

58. Ipsi Massilienses et celeritate navium et scientia gubernatorum confisi nostros eludebant impetusque eorum decipiebant et, quoad licebat la-

tiore uti spatio, producta longius acie circumvenire
nostros aut pluribus navibus adoriri singulas aut
remos transcurrentes detergere, si possent, conten-
debant; cum propius erat necessario ventum, ab 2
scientia gubernatorum atque artificiis ad virtutem
montanorum confugiebant. Nostri cum minus exer- 3
citatis remigibus minusque peritis gubernatoribus
utebantur, qui repente ex onerariis navibus erant
producti neque dum etiam vocabulis armamentorum
cognitis, tum etiam tarditate et gravitate navium
impediebantur; factae enim subito ex humida ma-
teria non eundem usum celeritatis habebant. Itaque, 4
dum locus comminus pugnandi daretur, aequo animo
singulas binis navibus obiciebant atque iniecta manu
ferrea et retenta utraque nave diversi pugnabant
atque in hostium naves transcendebant et magno
numero Albicorum et pastorum interfecto partem
navium deprimunt, nonnullas cum hominibus capiunt,
reliquas in portum compellunt. Eo die naves Massi-
liensium cum iis, quae sunt captae, intereunt VIIII.

59. Hoc primum Caesari ad Ilerdam nuntiatur;
simul perfecto ponte celeriter fortuna mutatur. Illi 2
perterriti virtute equitum minus libere, minus audacter
vagabantur, alias non longo a castris progressi spa- 3
tio, ut celerem receptum haberent, angustius pabu-
labantur, alias longiore circuitu custodias stationes-
que equitum vitabant, aut aliquo accepto detrimento
aut procul equitatu viso ex medio itinere proiectis
sarcinis fugiebant. Postremo et plures intermittere
dies et praeter consuetudinem omnium noctu con-
stituerant pabulari.

60. Interim Oscenses et Calagurritani, qui erant
cum Oscensibus contributi, mittunt ad eum legatos
2 seseque imperata facturos pollicentur. Hos Tarraco-
nenses et Iacetani et Ausetani et paucis post diebus
Illurgavonenses, qui flumen Hiberum attingunt, in-
3 sequuntur. Petit ab his omnibus, ut se frumento
iuvent. Pollicentur atque omnibus undique conqui-
4 sitis iumentis in castra deportant. Transit etiam
cohors Illurgavonensis ad eum cognito civitatis con-
silio et signa ex statione transfert. Magna cele-
5 riter commutatio rerum. Perfecto ponte, magnis
quinque civitatibus ad amicitiam adiunctis, expedita
re frumentaria, exstinctis rumoribus de auxiliis le-
gionum, quae cum Pompeio per Mauritaniam ve-
nire dicebantur, multae longinquiores civitates ab
Afranio desciscunt et Caesaris amicitiam sequuntur.

61. Quibus rebus perterritis animis adversa-
riorum Caesar, ne semper magno circuitu per pontem
equitatus esset mittendus, nactus idoneum locum
fossas pedum XXX in latitudinem complures facere
instituit, quibus partem aliquam Sicoris averteret
2 vadumque in eo flumine efficeret. His paene effectis
magnum in timorem Afranius Petreiusque perve-
niunt, ne omnino frumento pabuloque interclude-
rentur, quod multum Caesar equitatu valebat. Itaque
constituunt ipsi locis excedere et in Celtiberiam
3 bellum transferre. Huic consilio suffragabatur etiam
illa res, quod ex duobus contrariis generibus, quae
superiore bello cum Sertorio steterant civitates, victae
nomen atque imperium absentis Pompei timebant,
quae in amicitia manserant, magnis affectae bene-

ficiis eum diligebant; Caesaris autem erat in bar-
baris nomen obscurius. Hic magnos equitatus magna-
que auxilia exspectabant et suis locis bellum in
hiemem ducere cogitabant. Hoc inito consilio toto 4
flumine Hibero naves conquirere et Octogesam ad-
duci iubent. Id erat oppidum positum ad Hiberum
miliaque passuum a castris aberat XXX. Ad eum
locum fluminis navibus iunctis pontem imperant fieri
legionesque duas flumen Sicorim traducunt, castra-
que muniunt vallo pedum XII.

62. Qua re per exploratores cognita summo
labore militum Caesar continuato diem noctemque
opere in flumine avertendo huc iam reduxerat rem,
ut equites, etsi difficulter atque aegre fiebat, possent
tamen atque auderent flumen transire, pedites vero 2
tantummodo umeris ac summo pectore exstarent
et cum altitudine aquae tum etiam rapiditate flu-
minis ad transeundum impedirentur. Sed tamen 3
eodem fere tempore pons in Hibero prope effectus
nuntiabatur, et in Sicori vadum reperiebatur.

63. Iam vero eo magis illi maturandum iter
existimabant. Itaque duabus auxiliaribus cohortibus
Ilerdae praesidio relictis omnibus copiis Sicorim
transeunt et cum duabus legionibus, quas superio-
ribus diebus traduxerant, castra coniungunt. Relinque- 2
batur Caesari nihil, nisi uti equitatu agmen ad-
versariorum male haberet et carperet. Pons enim
ipsius magnum circuitum habebat, ut multo bre-
viore itinere illi ad Hiberum pervenire possent.
Equites ab eo missi flumen transeunt et, cum de 3
tertia vigilia Petreius atque Afranius castra mo-

vissent, repente sese ad novissimum agmen ostendunt et magna multitudine circumfusa morari atque iter impedire incipiunt.

64. Prima luce ex superioribus locis, quae Caesaris castris erant coniuncta, cernebatur equitatus nostri proelio novissimos illorum premi vehementer ac nonnunquam sustineri extremum agmen
2 atque interrumpi, alias inferri signa et universarum cohortium impetu nostros propelli, dein rursus con-
3 versos insequi. Totis vero castris milites circulari et dolere hostem ex manibus dimitti, bellum necessario longius duci; centuriones tribunosque militum adire atque obsecrare, ut per eos Caesar certior fieret, ne labori suo neu periculo parceret: paratos esse sese, posse et audere ea transire flumen, qua
4 traductus esset equitatus. Quorum studio et vocibus excitatus Caesar, etsi timebat tantae magnitudini fluminis exercitum obicere, conandum tamen atque
5 experiendum iudicat. Itaque infirmiores milites ex omnibus centuriis deligi iubet, quorum aut animus
6 aut vires videbantur sustinere non posse. Hos cum legione una praesidio castris relinquit; reliquas legiones expeditas educit magnoque numero iumentorum in flumine supra atque infra constituto tra-
7 ducit exercitum. Pauci ex his militibus abrepti vi fluminis ab equitatu excipiuntur ac sublevantur; interit tamen nemo. Traducto incolumi exercitu co-
8 pias instruit triplicemque aciem ducere incipit. Ac tantum fuit in militibus studii, ut milium sex ad iter addito circuitu magnaque ad vadum fluminis

mora interposita eos, qui de tertia vigilia exissent,
ante horam diei VIIII. consequerentur.

65. Quos ubi Afranius procul visos cum Petreio
conspexit, nova re perterritus locis superioribus con-
stitit aciemque instruit. Caesar in campis exercitum 2
reficit, ne defessum proelio obiciat; rursus conantes
progredi insequitur et moratur. Illi necessario ma- 3
turius, quam constituerant, castra ponunt. Suberant
enim montes, atque a milibus passuum V itinera dif-
ficilia atque angusta excipiebant. Hos montes in- 4
trasse cupiebant, ut equitatum effugerent Caesaris
praesidiisque in angustiis collocatis exercitum iti-
nere prohiberent, ipsi sine periculo ac timore Hibe-
rum copias traducerent. Quod fuit illis conandum 5
atque omni ratione efficiendum; sed totius diei pugna
atque itineris labore defessi rem in posterum diem
distulerunt. Caesar quoque in proximo colle castra
ponit.

66. Media circiter nocte iis, qui [ad]aquandi
causa longius a castris processerant, ab equitibus
correptis fit ab his certior Caesar duces adversariorum
silentio copias castris educere. Quo cognito signum 2
dari iubet et vasa militari more conclamari. Illi ex-
audito clamore veriti, ne noctu impediti sub onere
confligere cogerentur aut ne ab equitatu Caesaris in
angustiis tenerentur, iter supprimunt copiasque in
castris continent. Postero die Petreius cum paucis 3
equitibus occulte ad exploranda loca proficiscitur.
Hoc idem fit ex castris Caesaris. Mittitur L. Deci-
dius Saxa cum paucis, qui loci naturam perspiciat.
Uterque idem suis renuntiat: V milia passuum pro- 4

xima intercedere itineris campestris, inde excipere loca aspera et montuosa; qui prior has angustias occupaverit, ab hoc hostem prohiberi nihil esse negotii.

67. Disputatur in consilio a Petreio atque Afranio et tempus profectionis quaeritur. Plerique censebant, ut noctu iter facerent: posse prius ad an-
2 gustias veniri, quam sentiretur. Alii, quod pridie noctu conclamatum esset in Caesaris castris, argu-
3 menti sumebant loco non posse clam exiri. Circumfundi noctu equitatum Caesaris atque omnia loca atque itinera obsidere; nocturnaque proelia esse vitanda, quod perterritus miles in civili dissensione timori
4 magis quam religioni consulere consuerit. At lucem multum per se pudorem omnium oculis, multum etiam tribunorum militum et centurionum praesentiam afferre; quibus rebus coërceri milites et in officio
5 contineri soleant. Quare omni ratione esse interdiu perrumpendum: etsi aliquo accepto detrimento, tamen summa exercitus salva locum, quem petant, capi
6 posse. Haec evincit in consilio sententia, et prima luce postridie constituunt proficisci.

68. Caesar exploratis regionibus albente caelo omnes copias castris educit magnoque circuitu nullo certo itinere exercitum ducit. Nam quae itinera ad Hiberum atque Octogesam pertinebant, castris ho-
2 stium oppositis tenebantur. Ipsi erant transcendendae valles maximae ac difficillimae; saxa multis locis praerupta iter impediebant, ut arma per manus necessario traderentur, militesque inermes sublevatique alii ab aliis magnam partem itineris confi-

cerent. Sed hunc laborem recusabat nemo, quod 3
cum omnium laborum finem fore existimabant, si
hostem Hibero intercludere et frumento prohibere
potuissent.

69. Ac primo Afraniani milites visendi causa
laeti ex castris procurrebant contumeliosisque voci-
bus prosequebantur: necessarii victus inopia coactos
fugere atque ad Ilerdam reverti. Erat enim iter a
proposito diversum, contrariamque in partem iri vi-
debatur. Duces vero eorum consilium suum laudi- 2
bus ferebant, quod se castris tenuissent; multumque
eorum opinionem adiuvabat, quod sine iumentis im-
pedimentisque ad iter profectos videbant, ut non posse
inopiam diutius sustinere confiderent. Sed, ubi pau- 3
latim retorqueri agmen ad dextram conspexerunt
iamque primos superare regionem castrorum animum
adverterunt, nemo erat adeo tardus aut fugiens la-
boris, quin statim castris exeundum atque occurren-
dum putaret. Conclamatur ad arma, atque omnes 4
copiae paucis praesidio relictis cohortibus exeunt
rectoque ad Hiberum itinere contendunt.

70. Erat in celeritate omne positum certamen,
utri prius angustias montesque occuparent; sed exer-
citum Caesaris viarum difficultates tardabant, Afranii
copias equitatus Caesaris insequens morabatur. Res 2
tamen ab Afranianis huc erat necessario deducta,
ut, si priores montes, quos petebant, attigissent, ipsi
periculum vitarent, impedimenta totius exercitus
cohortesque in castris relictas servare non possent;
quibus interclusis exercitu Caesaris auxilium ferri
nulla ratione poterat. Confecit prior iter Caesar 3

atque ex magnis rupibus nactus planiciem in hac contra hostem aciem instruit. Afranius, cum ab equitatu novissimum agmen premeretur, ante se hostem
4 videret, collem quendam nactus ibi constitit. Ex eo loco IIII cetratorum cohortes in montem, qui erat in conspectu omnium excelsissimus, mittit. Hunc magno cursu concitatos iubet occupare, eo consilio, uti ipse eodem omnibus copiis contenderet et mutato itinere
5 iugis Octogesam perveniret. Hunc cum obliquo itinere cetrati peterent, conspicatus equitatus Caesaris in cohortes impetum fecit; nec minimam partem temporis equitum vim cetrati sustinere potuerunt omnesque ab eis circumventi in conspectu utriusque exercitus interficiuntur.

71. Erat occasio bene grendae rei. Neque vero id Caesarem fugiebat, tanto sub oculis accepto detrimento perterritum exercitum sustinere non posse, praesertim circumdatum undique equitatu, cum in loco aequo atque aperto confligeretur; idque ex
2 omnibus partibus ab eo flagitabatur. Concurrebant legati, centuriones tribunique militum: ne dubitaret proelium committere; omnium esse militum paratis-
3 simos animos. Afranianos contra multis rebus sui timoris signa misisse: quod suis non subvenissent, quod de colle non decederent, quod vix equitum incursus sustinerent collatisque in unum locum signis
4 conferti neque ordines neque signa servarent. Quod si iniquitatem loci timeret, datum iri tamen aliquo loco pugnandi facultatem, quod certe inde decedendum esset Afranio nec sine aqua permanere posset.

72. Caesar in eam spem venerat, se sine pugna
et sine vulnere suorum rem conficere posse, quod
re frumentaria adversarios interclusisset. Cur etiam 2
secundo proelio aliquos ex suis amitteret? cur vul-
nerari pateretur optime de se meritos milites? cur
denique fortunam periclitaretur? praesertim cum non
minus esset imperatoris consilio superare quam gladio.
Movebatur etiam misericordia civium, quos interfici- 3
endos videbat; quibus salvis atque incolumibus rem
obtinere malebat. Hoc consilium Caesaris plerisque 4
non probabatur: milites vero palam inter se loque-
bantur, quoniam talis occasio victoriae dimitteretur,
etiam cum vellet Caesar, sese non esse pugnaturos.
Ille in sua sententia perseverat et paulum ex eo
loco degreditur, ut timorem adversariis minuat. Pe- 5
treius atque Afranius oblata facultate in castra sese
referunt. Caesar praesidiis montibus dispositis omni
ad Hiberum intercluso itinere quam proxime potest
hostium castris castra communit.

73. Postero die duces adversariorum perturbati,
quod omnem rei frumentariae fluminisque Hiberi
spem dimiserant, de reliquis rebus consultabant. Erat 2
unum iter, Ilerdam si reverti vellent; alterum, si
Tarraconem peterent. Haec consiliantibus eis nun-
tiantur aquatores ab equitatu premi nostro. Qua re 3
cognita crebras stationes disponunt equitum et co-
hortium alariarum legionariasque intericiunt cohortes
vallumque ex castris ad aquam ducere incipiunt, ut
intra munitionem et sine timore et sine stationibus
aquari possent. Id opus inter se Petreius atque 4

Afranius partiuntur ipsique perficiundi operis causa longius progrediuntur.

74. Quorum discessu liberam nacti milites collo-
quiorum facultatem vulgo procedunt, et quem quis-
que in castris notum aut municipem habebat con-
2 quirit atque evocat. Primum agunt gratias omnibus,
quod sibi perterritis pridie pepercissent: eorum se
beneficio vivere. Deinde imperatoris fidem quaerunt,
rectene se illi sint commissuri, et quod non ab initio
fecerint armaque cum hominibus necessariis et con-
3 sanguineis contulerint, queruntur. His provocati ser-
monibus fidem ab imperatore de Petreii atque Afranii
vita petunt, ne quod in se scelus concepisse neu
suos prodidisse videantur. Quibus confirmatis rebus
se statim signa translaturos confirmant legatosque
de pace primorum ordinum centuriones ad Caesarem
4 mittunt. Interim alii suos in castra invitandi causa
adducunt, alii ab suis abducuntur, adeo ut una castra
iam facta ex binis viderentur; compluresque tribuni
militum et centuriones ad Caesarem veniunt seque
5 ei commendant. Idem hoc fit a principibus Hispa-
niae, quos evocaverant et secum in castris habebant
obsidum loco. Hi suos notos hospitesque quaere-
bant, per quem quisque eorum aditum commenda-
6 tionis haberet ad Caesarem. Afranii etiam filius
adulescens de sua ac parentis sui salute cum Cae-
7 sare per Sulpicium legatum agebat. Erant plena
laetitia et gratulatione omnia, eorum, qui tanta
pericula vitasse, et eorum, qui sine vulnere tantas
res confecisse videbantur, magnumque fructum suae

pristinae lenitatis omnium iudicio Caesar ferebat, consiliumque eius a cunctis probabatur.

75. Quibus rebus nuntiatis Afranio ab instituto opere discedit seque in castra recipit, sic paratus, ut videbatur, ut, quicumque accidisset casus, hunc quieto et aequo animo ferret. Petreius vero non de- 2
serit sese. Armat familiam; cum hac et praetoria cohorte cetratorum barbarisque equitibus paucis, beneficiariis suis, quos suae custodiae causa habere consuerat, improviso ad vallum advolat, colloquia militum interrumpit, nostros repellit a castris, quos deprendit interficit. Reliqui coëunt inter se et re- 3
pentino periculo exterriti sinistras sagis involvunt gladiosque destringunt atque ita se a cetratis equitibusque defendunt castrorum propinquitate confisi seque in castra recipiunt et ab iis cohortibus, quae erant in statione ad portas, defenduntur.

76. Quibus rebus confectis flens Petreius manipulos circumit militesque appellat, neu se neu Pompeium, imperatorem suum, adversariis ad supplicium tradant, obsecrat. Fit celeriter concursus 2
in praetorium. Postulat, ut iurent omnes se exercitum ducesque non deserturos neque prodituros neque sibi separatim a reliquis consilium capturos. Princeps in haec verba iurat ipse; idem iusiuran- 3
dum adigit Afranium; subsequuntur tribuni militum centurionesque; centuriatim producti milites idem iurant. Edicunt, penes quem quisque sit Caesaris 4
miles, ut producatur: productos palam in praetorio interficiunt. Sed plerosque ii, qui receperant, celant noctuque per vallum emittunt. Sic terrore oblato a 5

ducibus crudelitas in supplicio, nova religio iuris-
iurandi spem praesentis deditionis sustulit mentes-
que militum convertit et rem ad pristinam belli
rationem redegit.

77. Caesar, qui milites adversariorum in castra
per tempus colloquii venerant, summa diligentia
2 conquiri et remitti iubet. Sed ex numero tribu-
norum militum centurionumque nonnulli sua volun-
tate apud eum remanserunt. Quos ille postea magno
in honore habuit; centuriones in priores ordines,
equites Romanos in tribunicium restituit honorem.

78. Premebantur Afraniani pabulatione, aqua-
bantur aegre. Frumenti copiam legionarii nonnullam
habebant, quod dierum XXII ab Ilerda frumentum
iussi erant efferre, cetrati auxiliaresque nullam,
quorum erant et facultates ad parandum exiguae
2 et corpora insueta ad onera portanda. Itaque
magnus eorum cotidie numerus ad Caesarem per-
3 fugiebat. In his erat angustiis res. Sed ex pro-
positis consiliis duobus explicitius videbatur Iler-
dam reverti, quod ibi paulum frumenti reliquerant.
Ibi se reliquum consilium explicaturos confidebant.
4 Tarraco aberat longius; quo spatio plures rem
posse casus recipere intellegebant. Hoc probato
5 consilio ex castris proficiscuntur. Caesar equitatu
praemisso, qui novissimum agmen carperet atque
impediret, ipse cum legionibus subsequitur. Nullum
intercedebat tempus, quin extremi cum equitibus
proeliarentur.

79. Genus erat hoc pugnae. Expeditae cohortes
novissimum agmen claudebant pluresque in locis

campestribus subsistebant. Si mons erat ascenden- 2
dus, facile ipsa loci natura periculum repellebat,
quod ex locis superioribus, qui antecesserant, suos
ascendentes protegebant; cum vallis aut locus de- 3
clivis suberat, neque ii, qui antecesserant, moran-
tibus opem ferre poterant, equites vero ex loco
superiore in aversos tela coniciebant, tum magno
erat in periculo res. Relinquebatur, ut, cum eius- 4
modi locis esset appropinquatum, legionum signa
consistere iuberent magnoque impetu equitatum re-
pellerent, eo submoto repente incitati cursu sese
in valles universi demitterent atque ita transgressi
rursus in locis superioribus consisterent. Nam tantum 5
ab equitum suorum auxiliis aberant, quorum nume-
rum habebant magnum, ut eos superioribus per-
territos proeliis in medium reciperent agmen ultroque
eos tuerentur; quorum nulli ex itinere excedere lice-
bat, quin ab equitatu Caesaris exciperetur.

80. Tali dum pugnatur modo, lente atque pau-
latim proceditur, crebroque, ut sint auxilio suis,
subsistunt; ut tum accidit. Milia enim progressi IIII 2
vehementiusque peragitati ab equitatu montem ex-
celsum capiunt ibique una fronte contra hostem
castra muniunt neque iumentis onera deponunt. Ubi 3
Caesaris castra posita tabernaculaque constituta et
dimissos equites pabulandi causa animum adver-
terunt, sese subito proripiunt hora circiter sexta
eiusdem diei et spem nacti morae discessu nostrorum
equitum iter facere incipiunt. Qua re animum ad- 4
versa Caesar refectis legionibus subsequitur, prae-
sidio impedimentis paucas cohortes relinquit; hora X.

subsequi pabulatores equitesque revocari iubet. Celeriter equitatus ad cotidianum itineris officium re-
5 vertitur. Pugnatur acriter ad novissimum agmen, adeo ut paene terga convertant, compluresque milites, etiam nonnulli centuriones, interficiuntur. Instabat agmen Caesaris atque universum imminebat.

81. Tum vero neque ad explorandum idoneum locum castris neque ad progrediendum data facultate consistunt necessario et procul ab aqua et
2 natura iniquo loco castra ponunt. Sed isdem de causis Caesar, quae supra sunt demonstratae, proelio non lacessit et eo die tabernacula statui passus non est, quo paratiores essent ad insequendum
3 omnes, sive noctu sive interdiu erumperent. Illi animadverso vitio castrorum tota nocte munitiones proferunt castraque castris convertunt. Hoc idem postero die a prima luce faciunt totumque in ea re
4 diem consumunt. Sed quantum opere processerant et castra protulerant, tanto aberant ab aqua longius, et praesenti malo aliis malis remedia dabantur.
5 Prima nocte aquandi causa nemo egreditur ex castris; proximo die praesidio in castris relicto universas ad aquam copias educunt, pabulatum
6 emittitur nemo. His eos suppliciis male haberi Caesar et necessariam subire deditionem quam proelio decertare malebat. Conatur tamen eos vallo fossaque circummunire, ut quam maxime repentinas eorum eruptiones demoretur; quo necessario de-
7 scensuros existimabat. Illi et inopia pabuli adducti et, quo essent [ad id] expeditiores, omnia sarcinaria iumenta interfici iubent.

82. In his operibus consiliisque biduum consu-
mitur; tertio die magna iam pars operis Caesaris pro-
cesserat. Illi impediendae reliquae munitionis causa
hora circiter VIIII. signo dato legiones educunt aciem-
que sub castris instruunt. Caesar ab opere legiones 2
revocat, equitatum omnem convenire iubet, aciem
instruit; contra opinionem enim militum famamque
omnium videri proelium defugisse magnum detrimen-
tum afferebat. Sed eisdem de causis, quae sunt co- 3
gnitae, quo minus dimicare vellet, movebatur, atque
hoc etiam magis, quod spatii brevitas etiam in fugam
coniectis adversariis non multum ad summam victo-
riae iuvare poterat. Non enim amplius pedum mi- 4
libus duobus ab castris castra distabant; hinc duas
partes acies occupabant duae; tertia vacabat ad in-
cursum atque impetum militum relicta. Si proelium 5
committeretur, propinquitas castrorum celerem supe-
ratis ex fuga receptum dabat. Hac de causa con-
stituerat signa inferentibus resistere, prior proelio
non lacessere.

83. Acies erat Afraniana duplex legionum V;
tertium in subsidiis locum alariae cohortes obtinebant;
Caesaris triplex; sed primam aciem quaternae co- 2
hortes ex V legionibus tenebant, has subsidiariae
ternae et rursus aliae totidem suae cuiusque legionis
subsequebantur; sagittarii funditoresque media con-
tinebantur acie, equitatus latera cingebat. Tali in- 3
structa acie tenere uterque propositum videbatur:
Caesar, ne nisi coactus proelium committeret; ille,
ut opera Caesaris impediret. Producitur tum res,
aciesque ad solis occasum continentur; inde utrique 4

4 in castra discedunt. Postero die munitiones institutas
Caesar parat perficere; illi vadum fluminis Sicoris
5 temptare, si transire possent. Qua re animadversa
Caesar Germanos levis armaturae equitumque partem
flumen traicit crebrasque in ripis custodias disponit.

84. Tandem omnibus rebus obsessi, quartum
iam diem sine pabulo retentis iumentis, aquae, ligno-
rum, frumenti inopia colloquium petunt et id, si fieri
2 possit, semoto a militibus loco. Ubi id a Caesare
negatum et, palam si colloqui vellent, concessum est,
3 datur obsidis loco Caesari filius Afranii. Venitur in
eum locum, quem Caesar delegit. Audiente utroque
exercitu loquitur Afranius: non esse aut ipsis aut
militibus succensendum, quod fidem erga impera-
torem suum Cn. Pompeium conservare voluerint.
4 Sed satis iam fecisse officio satisque supplicii tulisse.
Perpessos omnium rerum inopiam; nunc vero paene
ut feras circummunitos prohiberi aqua, prohiberi in-
gressu, neque corpore dolorem neque animo ignomi-
5 niam ferre posse. Itaque se victos confiteri; orare
atque obsecrare, si qui locus misericordiae relinqua-
tur, ne ad ultimum supplicium progredi necesse
habeant. Haec quam potest demississime et subiec-
tissime exponit.

85. Ad ea Caesar respondit: nulli omnium has
partes vel querimoniae vel miserationis minus con-
2 venisse. Reliquos enim omnes officium suum prae-
stitisse: *se*, qui etiam bona condicione, et loco et
tempore aequo, confligere noluerit, ut quam integer-
rima essent ad pacem omnia; exercitum suum, qui

iniuria etiam accepta suisque interfectis, quos in sua
potestate habuerit, conservarit et texerit; illius deni-
que exercitus milites, qui per se de concilianda pace
egerint; qua in re omnium suorum vitae consulen-
dum putarint. Sic omnium ordinum partes in mi- 3
sericordia constitisse: ipsos duces a pace abhorruisse;
eos neque colloquii neque indutiarum iura servasse
et homines imperitos et per colloquium deceptos
crudelissime interfecisse. Accidisse igitur his, quod 4
plerumque hominum nimia pertinacia atque arro-
gantia accidere soleat, uti eo recurrant et id cupi-
dissime petant, quod paulo ante contempserint.
Neque nunc se illorum humilitate neque aliqua tem- 5
poris opportunitate postulare, quibus rebus opes
augeantur suae; sed eos exercitus, quos contra se
multos iam annos aluerint, velle dimitti. Neque enim 6
sex legiones alia de causa missas in Hispaniam
septimamque ibi conscriptam neque † tot tantasque
classes paratas neque submissos duces rei miltaris
peritos. Nihil horum ad pacandas Hispanias, nihil 7
ad usum provinciae provisum, quae propter diutur-
nitatem pacis nullum auxilium desiderarit. Omnia 8
haec iam pridem contra se parari; in se novi gene-
ris imperia constitui, ut idem ad portas urbanis
praesideat rebus et duas bellicosissimas provincias
absens tot annis obtineat; in se iura magistratuum 9
commutari, ne ex praetura et consulatu, ut semper,
sed per paucos probati et electi in provincias mit-
tantur; in se etiam aetatis excusationem nihil valere,
cum superioribus bellis probati ad obtinendos exer-
citus evocentur; in se uno non servari, quod sit 10

omnibus datum semper imperatoribus, ut rebus feliciter gestis aut cum honore aliquo aut certe sine ignominia domum revertantur exercitumque dimittant.
11 Quae tamen omnia et se tulisse patienter et esse laturum; neque nunc id agere, ut ab illis abductum exercitum teneat ipse, quod tamen sibi difficile non sit, sed ne illi habeant, quo contra se uti possint.
12 Proinde, ut esset dictum, provinciis excederent exercitumque dimitterent; si id sit factum, se nociturum nemini. Hanc unam atque extremam esse pacis condicionem.

86. Id vero militibus fuit pergratum et iucundum, ut ex ipsa significatione cognosci potuit, ut, qui aliquid iusti incommodi exspectavissent, ultro
2 praemium missionis ferrent. Nam cum de loco et tempore eius rei controversia inferretur, et voce et manibus universi ex vallo, ubi constiterant, significare coeperunt, ut statim dimitterentur, neque omni interposita fide firmum esse posse, si in aliud tempus
3 differretur. Paucis cum esset in utramque partem verbis disputatum, res huc deducitur, ut ei, qui habeant domicilium aut possessionem in Hispania, sta-
4 tim, reliqui ad Varum flumen dimittantur; ne quid eis noceatur, neu quis invitus sacramentum dicere cogatur, a Caesare cavetur.

87. Caesar ex eo tempore, dum ad flumen Varum veniatur, se frumentum daturum pollicetur. Addit etiam, ut, quod quisque eorum in bello amiserit, quae sint penes milites suos, iis, qui amiserint, restituatur; militibus aequa facta aestimatione pecu-
2 niam pro his rebus dissolvit. Quascumque postea

controvessias inter se milites habuerunt, sua sponte
ad Caesarem in ius adierunt. Petreius atque Afranius 3
cum stipendium ab legionibus paene seditione facta
flagitarentur, cuius illi diem nondum venisse dice
rent, Caesar ut cognosceret, postulatum est, eoque
utrique, quod statuit, contenti fuerunt. Parte circiter 4
tertia exercitus eo biduo dimissa duas legiones suas
antecedere, reliquas subsequi iussit, ut non longo
inter se spatio castra facerent, eique negotio Q. Fufium
Calenum legatum praeficit. Hoc eius praescripto ex 5
Hispania ad Varum flumen est iter factum, atque
ibi reliqua pars exercitus dimissa est.

C. IULII CAESARIS

DE BELLO CIVILI

LIBER SECUNDUS.

ARGUMENTUM.

[A. U. C. 705.] Trebonius Massilienses oppugnare pergit c. 1. 2, quibus animum addit L. Nasidius cum classe in subsidium missus c. 3. 4. Navali proelio superati c. 5—7 et turres et machinas a Trebonio in muros exstructas frustra diruere conati c. 8—11, Massilienses indutias petunt c. 12. 13, impetratas eruptione facta violant, Trebonii opera disiciunt c. 14. At operibus summo militum studio refectis c. 15 incolae territi ad easdem deditionis condiciones recurrunt c. 16. Interea M. Varro ulteriori Hispaniae a Pompeio praefectus, cognitis quae in Italia gestae essent rebus, in amicitiam Caesaris inclinat, deinde ubi eum ad Massiliam detineri comperit, delectum tota provincia habet, defensionem parat c. 17. 18; at cum longe plurimae civitates a Pompeio deficerent, Caesari legiones tradit c. 49. 20. Contionibus primum Cordubae, deinde Tarracone habitis Caesar totam fere provinciam suis partibus adiungit; inde Massiliam profectus Romae se dictatorem esse dictum comperit c. 21. Itaque Massiliensibus in deditionem acceptis Romam redit c. 22. Sicilia recepta Curio in Africam exercitum traiecerat; ibi primum feliciter ad Uticam contra Varum pugnavit c. 23—37, postea proelio ad Bagradam temere commisso a Varo

et Saburra, Iubae regis praefecto, superatus et interfectus est c. 38—42. Exercitus reliquiae partim in Siciliam se receperunt, partim Varo se dediderunt, qui, quominus magna pars a Iuba necaretur, impedire nequivit c. 43. 44.

1. Dum haec in Hispania geruntur, C. Trebonius
legatus, qui ad oppugnationem Massiliae relictus
erat, duabus ex partibus aggerem, vineas turresque
ad oppidum agere instituit. Una erat proxima portui 2
navalibusque, altera [ad partem], qua est aditus ex
Gallia atque Hispania, ad id mare, quod adiacet ad
ostium Rhodani. Massilia enim fere ex tribus oppidi 3
partibus mari alluitur; reliqua quarta est, quae aditum habeat ab terra. Huius quoque spatii pars ea,
quae ad arcem pertinet, loci natura et valle altissima
munita longam et difficilem habet oppugnationem.
Ad ea perficienda opera C. Trebonius magnam iu- 4
mentorum atque hominum multitudinem ex omni
provincia vocat; vimina materiamque comportari iubet.
Quibus comparatis rebus aggerem in altitudinem
pedum LXXX exstruit.

2. Sed tanti erant antiquitus in oppido omnium
rerum ad bellum apparatus tantaque multitudo tormentorum, ut eorum vim nullae contextae viminibus
vineae sustinere possent. Asseres enim pedum XII 2
cuspidibus praefixi atque hi maximis ballistis missi
per IIII ordines cratium in terra defigebantur. Itaque 3
pedalibus lignis coniunctis inter se porticus integebantur, atque hac agger inter manus proferebatur.
Antecedebat testudo pedum LX aequandi loci causa 4
facta item ex fortissimis lignis, convoluta omnibus
rebus, quibus ignis iactus et lapides defendi possent.

5 Sed magnitudo operum, altitudo muri atque turrium,
multitudo tormentorum omnem administrationem tar
6 dabat. Crebrae etiam per Albicos eruptiones fiebant
ex oppido ignesque aggeri et turribus inferebantur;
quae facile nostri milites repellebant magnisque ultro
illatis detrimentis eos, qui eruptionem fecerant, in
oppidum reiciebant.

3. Interim L. Nasidius, a Cn. Pompeio cum
classe navium XVI, in quibus paucae erant aeratae,
L. Domitio Massiliensibusque subsidio missus, freto
Siciliae imprudente atque inopinante Curione per-
2 vehitur appulsisque Messanam navibus atque inde
propter repentinum terrorem principum ac senatus
3 fuga facta *navem* ex navalibus eorum deducit. Hac
adiuncta ad reliquas naves cursum Massiliam versus
perficit praemissaque clam navicula Domitium Mas
silienses que de suo adventu certiores facit eosque
magnopere hortatur, ut rursus cum Bruti classe ad-
ditis suis auxiliis confligant.

4. Massilienses post superius incommodum ve
teres ad eundem numerum ex navalibus productas
naves refecerant summaque industria armaverant
(remigum, gubernatorum magna copia suppetebat)
2 piscatoriasque adiecerant atque contexerant, ut essent
ab ictu telorum remiges tuti; has sagittariis tormen-
3 tisque compleverunt. Tali modo instructa classe
omnium seniorum, matrum familiae, virginum pre
cibus et fletu excitati, extremo tempore civitati sub
venirent, non minore animo ac fiducia, quam ante
4 dimicaverant, naves conscendunt. Communi enim
fit vitio naturae, uti novis atque improvisis rebus

magis confidamus vehementiusque exterreamur; ut tum accidit. Adventus enim L. Nasidii summa spe et voluntate civitatem compleverat. Nacti idoneum 5
ventum ex portu exeunt et Tauroënta, quod est castellum Massiliensium, ad Nasidium perveniunt ibique naves expediunt rursusque se ad confligendum animo confirmant et consilia communicant. Dextra pars attribuitur Massiliensibus, sinistra Nasidio.

5. Eodem Brutus contendit aucto navium numero. Nam ad eas, quae factae erant Arelate per Caesarem, captivae Massiliensium accesserant sex. Has superioribus diebus refecerat atque omnibus rebus instruxerat. Itaque suos cohortatus, quos in- 2
tegros superavissent ut victos contemnerent, plenus spei bonae atque animi adversus eos proficiscitur.
Facile erat ex castris C. Trebonii atque omnibus 3
superioribus locis prospicere in urbem, ut omnis iuventus, quae publicis custodiis in oppido remanserat, omnesque superioris aetatis cum liberis atque uxoribus aut e muro ad caelum manus tenderent, aut templa deorum immortalium adirent et ante simulacra proiecti victoriam ab diis exposcerent.
Neque erat quisquam omnium, quin in eius diei casu 4
suarum omnium fortunarum eventum consistere existimaret. Nam et honesti ex iuventute et cuiusque 5
aetatis amplissimi nominatim evocati atque obsecrati naves conscenderant, ut, si quid adversi accidisset, ne ad conandum quidem sibi quicquam reliqui fore viderent; si superavissent, vel domesticis opibus vel externis auxiliis de salute urbis confiderent.

6. Commisso proelio Massiliensibus res nulla
ad virtutem defuit; sed memores eorum praecep-
torum, quae paulo ante ab suis acceperant, hoc
animo decertabant, ut nullum aliud tempus ad co-
nandum habituri viderentur, et quibus in pugna vitae
periculum accideret, non ita multo se reliquorum
civium fatum antecedere existimarent, quibus urbe
2 capta eadem esset belli fortuna patienda. Diductis-
que nostris paulatim navibus et artificio guberna-
torum et mobilitati navium locus dabatur, et si
quando nostri facultatem nacti ferreis manibus in-
iectis navem religaverant, undique suis laborantibus
3 succurrebant. Neque vero coniuncti Albicis com-
minus pugnando deficiebant neque multum cedebant
virtute nostris. Simul ex minoribus navibus magna
vis eminus missa telorum multa nostris de impro-
viso imprudentibus atque impeditis vulnera infere-
4 bant. Conspicataeque naves triremes duae navem
D. Bruti, quae ex insigni facile agnosci poterat,
duabus ex partibus sese in eam incitaverant. Sed
tantum re provisa Brutus celeritate navis enisus est,
5 ut parvo momento antecederet. Illae adeo graviter
inter se incitatae conflixerunt, ut vehementissime
utraque ex concursu laborarent, altera vero prae-
6 fracto rostro tota collabefieret. Qua re animadversa,
quae proximae ei loco ex Bruti classe naves erant,
in eas impeditas impetum faciunt celeriterque ambas
deprimunt.

7. Sed*ecim* Nasidianae naves nullo usui fuerunt
celeriterque pugna excesserunt; non enim has aut
conspectus patriae aut propinquorum praecepta ad

extremum vitae periculum adire cogebant. Itaque 2
ex eo numero navium nulla desiderata est: ex Mas-
siliensium classe v sunt depressae, iv captae, una
cum Nasidianis profugit; quae omnes citeriorem Hi-
spaniam petiverunt. At ex reliquis una praemissa 3
Massiliam huius nuntii perferendi gratia cum iam
appropinquaret urbi, omnis sese multitudo effudit, et
re cognita tantus luctus excepit, ut urbs ab hostibus
capta eodem vestigio videretur. Massilienses tamen 4
nihilo secius ad defensionem urbis reliqua apparare
coeperunt.

8. Est animadversum ab legionibus, qui dex-
tram partem operis administrabant, ex crebris ho-
stium eruptionibus magno sibi esse praesidio posse,
si ibi pro castello ac receptaculo turrim ex latere
sub muro fecissent. Quam primo ad repentinos in-
cursus humilem parvamque fecerunt. Huc se refe- 2
rebant; hinc, si qua maior oppresserat vis, pro-
pugnabant; hinc ad repellendum et prosequendum
hostem procurrebant. Patebat haec quoquo versus
pedes XXX, sed parietum crassitudo pedes v. Postea 3
vero, ut est rerum omnium magister usus, hominum
adhibita sollertia inventum est magno esse usui posse,
si haec esset in altitudinem turris elata. Id hac ra-
tione perfectum est.

9. Ubi turris altitudo perducta est ad contabu-
lationem, eam in parietes instruxerunt, ita ut capita
tignorum extrema parietum structura tegerentur,
ne quid emineret, ubi ignis hostium adhaeresceret.
Hanc super contignationem, quantum tectum plutei 2
ac vinearum passum est, latericulo adstruxerunt

supraque eum locum duo tigna transversa iniecerunt
non longe ab extremis parietibus, quibus suspen-
derent eam contignationem, quae turri tegimento
esset futura, supraque ea tigna directo transversas
3 trabes iniecerunt easque axibus religaverunt (has
paulo longiores atque eminentiores, quam extremi
parietes erant, effecerant, ut esset, ubi tegimenta
praependere possent ad defendendos ictus ac repel-
lendos, cum inter eam contignationem parietes ex-
struerentur) eamque contabulationem summam late-
ribus lutoque constraverunt, ne quid ignis hostium
nocere posset, centonesque insuper iniecerunt, ne
aut tela tormentis immissa tabulationem perfringe-
rent, aut saxa ex catapultis latericium discuterent.
4 Storias autem ex funibus ancorariis tres in longi-
tudinem parietum turris latas IIII pedes fecerunt
easque ex tribus partibus, quae ad hostes verge-
bant, eminentibus trabibus circum turrim praepen-
dentes religaverunt; quod unum genus tegimenti
aliis locis erant experti nullo telo neque tormento
5 traici posse. Ubi vero ea pars turris, quae erat
perfecta, tecta atque munita est ab omni ictu ho-
stium, pluteos ad alia opera abduxerunt; turris
tectum per se ipsum pressionibus ex contignatione
6 prima supendere ac tollere coeperunt. Ubi, quantum
storiarum demissio patiebatur, tantum elevarant,
intra haec tegimenta abditi atque muniti parietes
lateribus exstruebant rursusque alia pressione ad
7 aedificandum sibi locum expediebant. Ubi tempus
alterius contabulationis videbatur, tigna item ut
primo tecta extremis lateribus instruebant exque

ea contignatione rursus summam contabulationem
storiasque elevabant. Ita tuto ac sine ullo vulnere 8
ac periculo sex tabulata exstruxerunt fenestrasque,
quibus in locis visum est, ad tormenta mittenda in
struendo reliquerunt.

10. Ubi ex ea turri, quae circum essent opera,
tueri se posse confisi sunt, musculum pedes LX longum
ex materia bipedali, quem a turri latericia ad
hostium turrim murumque perducerent, facere instituerunt;
cuius musculi haec erat forma. Duae pri- 2
mum trabes in solo aeque longae distantes inter se
pedes IIII collocantur, inque eis columellae pedum
in altitudinem V defiguntur. Has inter se capreolis 3
molli fastigio coniungunt, ubi tigna, quae musculi
tegendi causa ponant, collocentur. Eo super tigna
bipedalia iniciunt eaque laminis clavisque religant.
Ad extremum musculi tectum trabesque extremas 4
quadratas regulas IIII patentes digitos defigunt, quae
lateres, qui super [musculo] struantur, contineant.
Ita fastigato atque ordinatim structo *tecto*, ut trabes 5
erant in capreolis collocatae, lateribus lutoque musculus,
ut ab igni, qui ex muro iaceretur, tutus
esset, contegitur. Super lateres coria inducuntur, 6
ne canalibus aqua immissa lateres diluere posset.
Coria autem, ne rursus igni ac lapidibus corrumpantur,
centonibus conteguntur. Hoc opus omne 7
tectum vineis ad ipsam turrim perficiunt subitoque
inopinantibus hostibus machinatione navali, phalangis
subiectis, ad turrim hostium admovent, ut aedificio
iungatur.

11. Quo malo perterriti subito oppidani saxa
quam maxima possunt vectibus promovent praeci-
pitataque muro in musculum devolvunt. Ictum fir-
mitas materiae sustinet, et quicquid incidit fastigio
2 musculi elabitur. Id ubi vident, mutant consilium:
cupas taeda ac pice refertas incendunt easque de
muro in musculum devolvunt. Involutae labuntur,
delapsae ab lateribus longuriis furcisque ab opere
3 removentur. Interim sub musculo milites vectibus
infima saxa turris hostium, quibus fundamenta con-
tinebantur, convellunt. Musculus ex turri latericia
a nostris telis tormentisque defenditur; hostes ex
muro ac turribus submoventur [: non datur libera
4 muri defendendi facultas]. Compluribus iam lapi-
dibus ex ea, quae suberat, turri subductis repentina
ruina pars eius turris concidit, pars reliqua consequens
procumbebat: cum hostes urbis direptione perterriti
inermes cum infulis se porta foras universi proripi-
unt, ad legatos atque exercitum supplices manus
tendunt.

12. Qua nova re oblata omnis administratio
belli consistit, militesque aversi a proelio ad stu-
2 dium audiendi et cognoscendi feruntur. Ubi hostes
ad legatos exercitumque pervenerunt, universi se ad
pedes proiciunt; orant, ut adventus Caesaris ex-
3 spectetur: captam suam urbem videre: opera per-
fecta, turrim subrutam; itaque ab defensione de-
sistere. Nullam exoriri moram posse, quo minus,
cum venisset, si imperata non facerent ad nutum,
4 e vestigio diriperentur. Docent, si omnino turris
concidisset, non posse milites contineri, quin spe

praedae in urbem irrumperent urbemque delerent.
Haec atque eiusdem generis complura ut ab homi-
nibus doctis magna cum misericordia fletuque pro-
nuntiantur.

13. Quibus rebus commoti legati milites ex opere
deducunt, oppugnatione desistunt; operibus custodias
relinquunt. Indutiarum quodam genere misericordia 2
facto adventus Caesaris exspectatur. Nullum ex
muro, nullum a nostris mittitur telum; ut re con-
fecta omnes curam et diligentiam remittunt. Caesar 3
enim per litteras Trebonio magnopere mandaverat,
ne per vim oppidum expugnari pateretur, ne gra-
vius permoti milites et defectionis odio et contemp-
tione sui et diutino labore omnes puberes interficerent;
quod se facturos minabantur, aegreque tunc sunt 4
retenti, quin oppidum irrumperent, graviterque eam
rem tulerunt, quod stetisse per Trebonium, quo minus
oppido potirentur, videbatur.

14. At hostes sine fide tempus atque occasionem
fraudis ac doli quaerunt interiectisque aliquot diebus
nostris languentibus atque animo remissis subito me-
ridiano tempore, cum alius discessisset, alius ex
diutino labore in ipsis operibus quieti se dedisset,
arma vero omnia reposita contectaque essent, portis
se foras erumpunt, secundo magnoque vento ignem
operibus inferunt. Hunc sic distulit ventus, uti uno 2
tempore agger, plutei, testudo, turris, tormenta flam-
mam conciperent et prius haec omnia consumeren-
tur, quam, quemadmodum accidisset, animadverti
posset. Nostri repentina fortuna permoti arma, quae 3
possunt, arripiunt; alii ex castris sese incitant. Fit

in hostes impetus; sed de muro sagittis tormentis-
4 que fugientes persequi prohibentur. Illi sub murum
se recipiunt ibique musculum turrimque latericiam
libere incendunt. Ita multorum mensium labor ho-
stium perfidia et vi tempestatis puncto temporis in-
5 teriit. Temptaverunt hoc idem Massilienses postero
die. Eandem nacti tempestatem maiore cum fiducia
ad alteram turrim aggeremque eruptione pugnaverunt
6 multumque ignem intulerunt. Sed ut superioris tem-
poris contentionem nostri omnem remiserant, ita
proximi diei casu admoniti omnia ad defensionem
paraverant. Itaque multis interfectis reliquos infecta
re in oppidum reppulerunt.

15. Trebonius ea, quae sunt amissa, multo ma-
iore militum studio administrare et reficere instituit.
Nam ubi tantos suos labores et apparatus male ce-
cidisse viderunt indutiisque per scelus violatis suam
virtutem irrisui fore perdoluerunt, quod, unde agger
omnino comportari posset, nihil erat reliquum, omni-
bus arboribus longe lateque in finibus Massiliensium
excisis et convectis, aggerem novi generis atque in-
auditum ex latericiis duobus muris senum pedum
crassitudine atque eorum murorum contignatione fa-
cere instituerunt aequa fere altitudine, atque ille
2 congesticius ex materia fuerat agger. Ubi aut spa-
tium inter muros aut imbecillitas materiae postulare
videretur, pilae interponuntur, traversaria tigna in-
iciuntur, quae firmamento esse possint, et quicquid
est contignatum cratibus consternitur, crates luto
3 integuntur. Sub tecto miles dextra ac sinistra muro
tectus, adversus plutei obiectu, operi quaecumque

sunt usui sine periculo supportat. Celeriter res ad- 4
ministratur; diuturni laboris detrimentum sollertia et virtute militum brevi reconciliatur. Portae, quibus locis videtur, eruptionis causa in muro relinquuntur.

16. Quod ubi hostes viderunt, ea, quae diu longoque spatio refici non posse sperassent, paucorum dierum opera et labore ita refecta, ut nullus perfidiae neque eruptioni locus esset nec quicquam omnino relinqueretur, qua aut telis militibus aut igni operibus noceri posset, eodemque exemplo sentiunt 2
totam urbem, qua sit aditus ab terra, muro turribusque circumiri posse, sic ut ipsis consistendi in suis munitionibus locus non esset, cum paene inaedificata [in] muris ab exercitu nostro moenia viderentur ac telum manu coniceretur, suorumque tormen- 3
torum usum, quibus ipsi magna speravissent, spatio propinquitatis interire parique condicione ex muro ac turribus bellandi data se virtute nostris adaequare non posse intellegunt, ad easdem deditionis condiciones recurrunt.

17. M. Varro in ulteriore Hispania initio cognitis iis rebus, quae sunt in Italia gestae, diffidens Pompeianis rebus amicissime de Caesare loquebatur: praeoccupatum sese legatione ab Cn. Pompeio teneri 2
obstrictum fide; necessitudinem quidem sibi nihilo minorem cum Caesare intercedere, neque se ignorare, quod esset officium legati, qui fiduciariam operam obtineret, quae vires suae, quae voluntas erga Caesarem totius provinciae. Haec omnibus ferebat sermonibus neque se in ullam partem movebat. Postea 3
vero, cum Caesarem ad Massiliam detineri cognovit,

copias Petreii cum exercitu Afranii esse coniunctas, magna auxilia convenisse, magna esse in spe atque exspectari et consentire omnem citeriorem provinciam, quaeque postea acciderant, de angustiis ad Ilerdam rei frumentariae, accepit, atque haec ad eum latius atque inflatius Afranius perscribebat, se quoque ad motus fortunae movere coepit.

18. Delectum habuit tota provincia, legionibus completis duabus cohortes circiter XXX alarias addidit. Frumenti magnum numerum coëgit, quod Massiliensibus, item quod Afranio Petreioque mitteret. Naves longas X Gaditanis ut facerent imperavit,
2 complures praeterea Hispali faciendas curavit. Pecuniam omnem omniaque ornamenta ex fano Herculis in oppidum Gades contulit; eo sex cohortes praesidii causa ex provincia misit Gaiumque Gallonium, equitem Romanum, familiarem Domitii, qui eo procurandae hereditatis causa venerat missus a Domitio, oppido Gadibus praefecit; arma omnia privata ac
3 publica in domum Gallonii contulit. Ipse habuit graves in Caesarem contiones. Saepe ex tribunali praedicavit adversa Caesarem proelia fecisse, magnum numerum ab eo militum ad Afranium perfugisse: haec se certis nuntiis, certis auctoribus
4 comperisse. Quibus rebus perterritos cives Romanos eius provinciae sibi ad rempublicam administrandam HS CLXXX et argenti pondo XX milia, tritici mo-
5 dios CXX milia polliceri coëgit. Quas Caesari esse amicas civitates arbitrabatur, his graviora onera iniungebat praesidiaque eo deducebat et iudicia in privatos reddebat; qui verba atque orationem ad-

versus rempublicam habuissent, eorum bona in pu-
blicum addicebat. Provinciam omnem in sua et
Pompei verba iusiurandum adigebat. Cognitis iis 6
rebus, quae sunt gestae in citeriore Hispania, bellum
parabat. Ratio autem haec erat belli, ut se cum II
legionibus Gades conferret, naves frumentumque
omne ibi cotineret; provinciam enim omnem Cae-
saris rebus favere cognoverat. In insula frumento
navibusque comparatis bellum duci non difficile exi-
stimabat. Caesar, etsi multis necessariisque rebus in 7
Italiam revocabatur, tamen constituerat nullam par-
tem belli in Hispaniis relinquere, quod magna esse
Pompei beneficia et magnas clientelas in citeriore
provincia sciebat.

19. Itaque duabus legionibus missis in ulteriorem
Hispaniam cum Q. Cassio, tribuno plebis, ipse DC
cum equitibus magnis itineribus progreditur edictum-
que praemittit, ad quam diem magistratus principes-
que omnium civitatum sibi esse praesto Cordubae
vellet. Quo edicto tota provincia pervulgato nulla 2
fuit civitas, quin ad id tempus partem senatus Cor-
dubam mitteret, non civis Romanus paulo notior,
quin ad diem conveniret. Simul ipse Cordubae con- 3
ventus per se portas Varroni clausit, custodias vi-
giliasque in turribus muroque disposuit, cohortes duas, 4
quae colonicae appellabantur, cum eo casu venissent,
tuendi oppidi causa apud se retinuit. Iisdem diebus 5
Carmonenses, quae est longe firmissima totius pro-
vinciae civitas, deductis tribus in arcem oppidi co-
hortibus a Varrone praesidio, per se cohortes eiecit
portasque praeclusit.

20. Hoc vero magis properare Varro, ut cum legionibus quam primum Gades contenderet, ne itinere aut traiectu intercluderetur: tanta ac tam secunda in Caesarem voluntas provinciae reperie-
2 batur. Progresso ei paulo longius litterae Gadibus redduntur: simulatque sit cognitum de edicto Caesaris, consensisse Gaditanos principes cum tribunis cohortium, quae essent ibi in praesidio, ut Gallonium ex oppido expellerent, urbem insulamque Caesari
3 servarent. Hoc inito consilio denuntiavisse Gallonio, ut sua sponte, dum sine periculo liceret, excederet Gadibus; si id non fecisset, sibi consilium capturos. Hoc timore adductum Gallonium Gadibus excessisse.
4 His cognitis rebus altera ex duabus legionibus, quae vernacula appellabatur, ex castris Varronis adstante et inspectante ipso signa sustulit seseque Hispalim recepit atque in foro et porticibus sine maleficio
5 consedit. Quod factum adeo eius conventus cives Romani comprobaverunt, ut domum ad se quisque
6 hospitio cupidissime reciperet. Quibus rebus perterritus Varro, cum itinere converso sese Italicam venturum praemisisset, certior ab suis factus est
7 praeclusas esse portas. Tum vero omni interclusus itinere ad Caesarem mittit, paratum se esse legionem, cui iusserit, tradere. Ille ad eum Sextum Caesarem
8 mittit atque huic tradi iubet. Tradita legione Varro Cordubam ad Caesarem venit; relatis ad eum publicis cum fide rationibus quod penes eum est pecuniae tradit et, quid ubique habeat frumenti et navium, ostendit.

21. Caesar contione habita Cordubae omnibus generatim gratias agit: civibus Romanis, quod oppidum in sua potestate studuissent habere; Hispanis, quod praesidia expulissent; Gaditanis, quod conatus adversariorum infregissent seseque in libertatem vindicassent; tribunis militum centurionibusque, qui eo praesidii causa venerant, quod eorum consilia sua virtute confirmassent. Pecunias, quas erant in publi- 2
cum Varroni cives Romani polliciti, remittit; bona restituit iis, quos liberius locutos hanc poenam tulisse cognoverat. Tributis quibusdam publicis privatisque praemiis reliquos in posterum bona spe complet biduumque Cordubae commoratus Gades proficiscitur; pecunias monumentaque, quae ex fano Her- 3
culis collata erant in privatam domum, referri in templum iubet. Provinciae Q. Cassium praeficit; huic IIII legiones attribuit. Ipse iis navibus, quas 4
M. Varro quasque Gaditani iussu Varronis fecerant, Tarraconem paucis diebus pervenit. Ibi totius fere citerioris provinciae legationes Caesaris adventum exspectabant. Eadem ratione privatim ac publice quibus- 5
dam civitatibus habitis honoribus Tarracone discedit pedibusque Narbonem atque inde Massiliam pervenit. Ibi legem de dictatore latam seseque dictatorem dictum a M. Lepido praetore cognoscit.

22. Massilienses omnibus defessi malis, rei frumentariae ad summam inopiam adducti, bis navali proelio superati, crebris eruptionibus fusi, gravi etiam pestilentia conflictati ex diutina conclusione et mutatione victus (panico enim vetere atque hordeo corrupto omnes alebantur, quod ad huiusmodi casus

antiquitus paratum in publicum contulerant) deiecta
turri, labefacta magna parte muri, auxiliis provin-
ciarum et exercituum desperatis, quos in Caesaris
potestatem venisse cognoverant, sese dedere sine
2 fraude constituunt. Sed paucis ante diebus L. Do-
mitius cognita Massiliensium voluntate navibus III
comparatis, ex quibus duas familiaribus suis attri-
buerat, unam ipse conscenderat, nactus turbidam
3 tempestatem profectus est. Hunc conspicatae naves,
quae missu Bruti consuetudine cotidiana ad portum
4 excubabant, sublatis ancoris sequi coeperunt. Ex
his unum ipsius navigium contendit et fugere per-
severavit auxilioque tempestatis ex conspectu abiit,
duo perterrita concursu nostrarum navium sese in
5 portum receperunt. Massilienses arma tormentaque
ex oppido, ut est imperatum, proferunt, naves ex
portu navalibusque educunt, pecuniam ex publico
6 tradunt. Quibus rebus confectis Caesar magis eos
pro nomine et vetustate, quam pro meritis in se
civitatis conservans duas ibi legiones praesidio relin-
quit, ceteras in Italiam mittit; ipse ad urbem profi-
ciscitur.

23. Iisdem temporibus C. Curio in Africam pro-
fectus ex Sicilia et iam ab initio copias P. Attii Vari
despiciens duas legiones ex IIII, quas a Caesare ac-
ceperat, D equites transportabat biduoque et noctibus
tribus navigatione consumptis appellit ad eum locum,
2 qui appellatur Anquilaria. Hic locus abest a Clupeis
passuum XXII milia habetque non incommodam aestate
stationem et duobus eminentibus promuntoriis con-
3 tinetur. Huius adventum L. Caesar filius cum X

longis navibus ad Clupeam praestolans, quas naves 3
Uticae ex praedonum bello subductas P. Attius re-
ficiendas huius belli causa curaverat, veritus navium
multitudinem ex alto refugerat appulsaque ad proxi-
mum litus trireme constrata et in litore relicta pedibus
Adrumetum perfugerat. Id oppidum C. Considius 4
Longus unius legionis praesidio tuebatur. Reliquae
Caesaris naves eius fuga se Adrumetum receperunt.
Hunc secutus Marcius Rufus quaestor navibus XII, 5
quas praesidio onerariis navibus Curio ex Sicilia
eduxerat, postquam in litore relictam navem con-
spexit, hanc remulco abstraxit; ipse ad Curionem
cum classe redit.

24. Curio Marcium Uticam navibus praemittit;
ipse eodem cum exercitu proficiscitur biduique iter
progressus ad flumen Bagradam pervenit. Ibi C. Cani- 2
nium Rebilum legatum cum legionibus reliquit; ipse
cum equitatu antecedit ad castra exploranda Cor-
neliana, quod is locus peridoneus castris habebatur.
Id autem est iugum directum eminens in mare, 3
utraque ex parte praeruptum atque asperum, sed
tamen paulo leniore fastigio ab ea parte, quae ad
Uticam vergit. Abest directo itinere ab Utica paulo 4
amplius passus mille. Sed hoc itinere est fons, quo
mare succedit longius, lateque is locus restagnat;
quem si qui vitare voluerit, sex milium circuitu in
oppidum pervenit.

25. Hoc explorato loco Curio castra Vari con-
spicit muro oppidoque coniuncta ad portam, quae
appellatur bellica, admodum munita natura loci, una
ex parte ipso oppido Utica, altera a theatro, quod

est ante oppidum, substructionibus eius operis ma-
2 ximis, aditu ad castra difficili et angusto. Simul
animadvertit multa undique portari atque agi ple-
nissimis viis, quae repentini tumultus timore ex agris
3 in urbem conferantur. Huc equitatum mittit, ut diri-
peret atque haberet loco praedae; eodemque tempore
his rebus subsidio DC equites Numidae ex oppido
peditesque CCCC mittuntur a Varo, quos auxilii causa
4 rex Iuba paucis diebus ante Uticam miserat. Huic
et paternum hospitium cum Pompeio et simultas cum
Curione intercedebat, quod tribunus plebis legem
promulgaverat, qua lege regnum Iubae publicaverat.
5 Concurrunt equites inter se; neque vero primum
impetum nostrorum Numidae ferre potuerunt, sed
interfectis circiter CXX reliqui se in castra ad oppi-
6 dum receperunt. Interim adventu longarum navium
Curio pronuntiare onerariis navibus iubet, quae sta-
bant ad Uticam numero circiter CC, se in hostium
habiturum loco, qui non e vestigio ad castra Corne-
7 liana vela direxisset. Qua pronuntiatione facta tem-
poris puncto sublatis ancoris omnes Uticam relinquunt
et quo imperatum est transeunt. Quae res omnium
rerum copia complevit exercitum.

26. His rebus gestis Curio se in castra ad Ba-
gradam recipit atque universi exercitus conclama-
tione imperator appellatur posteroque die exercitum
2 Uticam ducit et prope oppidum castra ponit. Non-
dum opere castrorum perfecto equites ex statione
nuntiant magna auxilia equitum peditumque ab rege
missa Uticam venire; eodemque tempore vis magna
pulveris cernebatur, et vestigio temporis primum

agmen erat in conspectu. Novitate rei Curio per- 3
motus praemittit equites, qui primum impetum sus-
tineant ac morentur; ipse celeriter ab opere deductis
legionibus aciem instruit. Equitesque committunt 4
proelium et, priusquam plane legiones explicari et
consistere possent, tota auxilia regis impedita ac
perturbata, quod nullo ordine et sine timore iter
fecerant, in fugam coniciunt equitatuque omni fere
incolumi, quod se per litora celeriter in oppidum
recepit, magnum peditum numerum interficiunt.

27. Proxima nocte centuriones Marsi duo ex
castris Curionis cum manipularibus suis XXII ad
Attium Varum perfugiunt. Hi, sive vere quam ha- 2
buerant opinionem ad eum perferunt, sive etiam
auribus Vari serviunt (nam, quae volumus, et cre-
dimus libenter et, quae sentimus ipsi, reliquos sen-
tire speramus), confirmant quidem certe totius exer-
citus animos alienos esse a Curione maximeque 3
opus esse in conspectum exercitum venire et collo-
quendi dare facultatem. Qua opinione adductus 4
Varus postero die mane legiones ex castris educit.
Facit idem Curio, atque una valle non magna in-
teriecta suas uterque copias instruit.

28. Erat in exercitu Vari Sextus Quintilius
Varus, quem fuisse Corfinii supra demonstratum
est. Hic dimissus a Caesare in Africam venerat,
legionesque eas traduxerat Curio, quas superioribus
temporibus Corfinio receperat Caesar, adeo ut paucis
mutatis centurionibus iidem ordines manipulique
constarent. Hanc nactus appellationis causam Quin- 2
tilius circuire aciem Curionis atque obsecrare mi-

lites coepit, ne primam sacramenti, quod apud
Domitium atque apud se quaestorem dixissent, me-
3 moriam deponerent, neu contra eos arma ferrent,
qui eadem essent usi fortuna eademque in obsidione
perpessi, neu pro his pugnarent, a quibus *cum* con-
tumelia perfugae appellarentur. Huc pauca ad spem
largitionis addidit, quae ab sua liberalitate, si se
atque Attium secuti essent, exspectare deberent.
4 Hac habita oratione nullam in partem ab exercitu
Curionis fit significatio, atque ita suas uterque copias
reducit.

29. At in castris Curionis magnus omnium in-
cessit timor. Is variis hominum sermonibus celeriter
augetur. Unusquisque enim opiniones fingebat et ad
id, quod ab alio audierat, sui aliquid timoris adde-
2 bat. Hoc ubi uno auctore ad plures permanaverat,
atque alius alii tradiderat, plures auctores eius rei
3 videbantur. Civile bellum; genus hominum, cui lice-
ret libere facere et sequi, quod vellet; legiones eae,
quae paulo ante apud adversarios fuerant (nam
etiam Caesaris beneficium mutaverat *munerum* con-
4 suetudo, quae offerrentur); municipia etiam diversis
partibus coniuncta (namque ex Marsis Pelignisque
veniebant ii qui superiore nocte *profugerant*): haec
in contuberniis commilites que*rebantur*; nonnulli
graviora *proferebant;* sermones militum dubii durius
accipiebantur, nonnulli etiam ab iis, qui diligentiores
videri volebant, fingebantur.

30. Quibus de causis consilio convocato de
summa rerum deliberare incipit. Erant sententiae,
quae conandum omnibus modis castraque Vari

oppugnanda censerent, quod *in* huiusmodi militum
consiliis otium maxime contrarium esse arbitrarentur;
postremo praestare dicebant per virtutem in pugna 2
belli fortunam experiri, quam desertos et circum-
ventos ab suis gravissimum supplicium perpeti.
Erant, qui censerent de tertia vigilia in castra Cor- 3
nelia recedendum, ut maiore spatio temporis inter-
iecto militum mentes sanarentur, simul, si quid gra-
vius accidisset, magna multitudine navium et tutius
et facilius in Siciliam receptus daretur.

31. Curio utrumque improbans consilium, quan-
tum alteri sententiae deesset animi, tantum alteri
superesse dicebat: hos turpissimae fugae rationem
habere, illos etiam iniquo loco dimicandum putare.
'Qua enim', inquit, 'fiducia et opere et natura loci 2
munitissima castra expugnari posse confidimus? Aut 3
vero quid proficimus, si accepto magno detrimento
ab oppugnatione castrorum discedimus? Quasi non
et felicitas rerum gestarum exercitus benevolentiam
imperatoribus et res adversae odia colligant! Castro- 4
rum autem mutatio quid habet nisi turpem fugam
et desperationem omnium et alienationem exercitus?
Nam neque pudentes suspicari oportet sibi parum
credi, neque improbos scire sese timeri, quod his
licentiam timor augeat noster, illis studia deminuat.'
'Quod si iam', inquit, 'haec explorata habeamus, 5
quae de exercitus alienatione dicuntur, quae quidem
ego aut omnino falsa aut certe minora opinione esse
confido, quanto haec dissimulari et occultari, quam
per nos confirmari praestet? An non, uti corporis 6
vulnera, ita exercitus incommoda sunt tegenda,

7 ne spem adversariis augeamus? At etiam, ut media nocte proficiscamur, addunt, quo maiorem, credo, licentiam habeant, qui peccare conentur. Namque huiusmodi res aut pudore aut metu tenentur; qui-
8 bus rebus nox maxime adversaria est. Quare neque tanti sum animi, ut sine spe castra oppugnanda censeam, neque tanti timoris, uti spe deficiam, atque omnia prius experienda arbitror magnaque ex parte iam me una vobiscum de re iudicium facturum confido.'

32. Dimisso consilio contionem advocat militum. Commemorat, quo sit eorum usus studio ad Corfinium Caesar, ut magnam partem Italiae bene-
2 ficio atque auctoritate eorum suam fecerit. 'Vos enim vestrumque factum omnia', inquit, 'deinceps municipia sunt secuta, neque sine causa et Caesar amicissime de vobis et illi gravissime iudicaverunt. Pompeius enim nullo proelio pulsus vestri facti praeiudicio demotus Italia excessit; Caesar me, quem sibi carissimum habuit, provinciam Siciliam atque Africam, sine quibus urbem atque Italiam tueri non potest,
3 vestrae fidei commisit. Adsunt, qui vos hortentur, ut a nobis desciscatis. Quid enim est illis optatius, quam uno tempore et nos circumvenire et vos nefario
4 scelere obstringere? aut quid irati gravius de vobis sentire possunt, quam ut eos prodatis, qui se vobis omnia debere iudicant, in eorum potestatem veniatis,
5 qui se per vos perisse existimant? An vero in Hispania res gestas Caesaris non audistis? duos pulsos exercitus, duos superatos duces, duas receptas provincias? haec acta diebus XL, quibus in con-

spectum adversariorum venerit Caesar? An, qui 6
incolumes resistere non potuerunt, perditi resistant?
vos autem incerta victoria Caesarem secuti diiudi-
cata iam belli fortuna victum sequamini, cum vestri
officii praemia percipere debeatis? Desertos enim 7
se ac proditos a vobis dicunt et prioris sacramenti
mentionem faciunt. Vosne vero L. Domitium, an vos 8
Domitius deseruit? Nonne extremam pati fortunam
paratos proiecit ille? nonne sibi clam vobis salutem
fuga petivit? nonne proditi per illum Caesaris bene-
ficio estis conservati? Sacramento quidem vos tenere 9
qui potuit, cum proiectis fascibus et deposito im-
perio privatus et captus ipse in alienam venisset
potestatem? Relinquitur nova religio, ut eo neglecto
sacramento, quo tenemini, respiciatis illud, quod
deditione ducis et capitis deminutione sublatum est.
At, credo, si Caesarem probatis, in me offenditis. 10
Qui de meis in vos meritis praedicaturus non sum,
quae sunt adhuc et mea voluntate et vestra exspec-
tatione leviora; sed tamen sui laboris milites semper
eventu belli praemia petiverunt, qui qualis sit fu-
turus, ne vos quidem dubitatis: diligentiam quidem 11
nostram aut, quem ad finem adhuc res processit,
fortunam cur praeteream? An poenitet vos, quod 12
salvum atque incolumem exercitum nulla omnino
nave desiderata traduxerim? quod classem hostium
primo impetu adveniens profligaverim? quod bis
per biduum equestri proelio superaverim? quod ex
portu sinuque adversariorum CC naves oneratas ad-
duxerim eoque illos compulerim, ut neque pedestri
itinere neque navibus commeatu iuvari possint? Hac 13

vos fortuna atque his ducibus repudiatis Corfinien-
sem ignominiam, Italiae fugam, an Hispaniarum de-
14 ditionem Africi belli praeiudicia sequemini? Equi-
dem me Caesaris militem dici volui, vos me impe-
ratoris nomine appellavistis. Cuius si vos poenitet,
vestrum vobis beneficium remitto, mihi meum nomen
restituite, ne ad contumeliam honorem dedisse vi-
deamini.'

33. Qua oratione permoti milites crebro etiam
dicentem interpellabant, ut magno cum dolore in-
2 fidelitatis suspicionem sustinere viderentur, disce-
dentem vero ex contione universi cohortantur, magno
sit animo, necubi dubitet proelium committere et
3 suam fidem virtutemque experiri. Quo facto com-
mutata omnium et voluntate et opinione consensu
summo constituit Curio, cum primum sit data po-
4 testas, proelio rem committere posteroque die pro-
ductos eodem loco, quo superioribus diebus con-
5 stiterat, in acie collocat. Ne Varus quidem Attius
dubitat copias producere, sive sollicitandi milites sive
aequo loco dimicandi detur occasio, ne facultatem
praetermittat.

34. Erat vallis inter duas acies, ut supra de-
monstratum est, non ita magna, at difficili et arduo
ascensu. Hanc uterque, si adversariorum copiae trans-
ire conarentur, exspectabat, quo aequiore loco proe-
2 lium committeret. Simul ab sinistro cornu P. Attii
equitatus omnis et una levis armaturae interiecti
complures, cum se in vallem demitterent, cerne-
3 bantur. Ad eos Curio equitatum et duas Marru-
cinorum cohortes mittit; quorum primum impetum

equites hostium non tulerunt, sed admissis equis ad
suos refugerunt; relicti ab his, qui una procurrerant
levis armaturae, circumveniebantur atque interficie-
bantur ab nostris. Huc tota Vari conversa acies suos
fugere et concidi videbat. Tunc Rebilus, legatus 4
Caesaris, quem Curio secum ex Sicilia duxerat,
quod magnum habere usum in re militari sciebat,
'perterritum', inquit, 'hostem vides, Curio: quid du-
bitas uti temporis opportunitate?' Ille unum elocutus, 5
ut memoria tenerent milites ea, quae pridie sibi
confirmassent, sequi sese iubet et praecurrit ante
omnes. Adeo erat impedita vallis, ut in ascensu nisi
sublevati a suis primi non facile eniterentur. Sed 6
praeoccupatus animus Attianorum militum timore et
fuga et caede suorum nihil de resistendo cogitabat,
omnesque se iam ab equitatu circumveniri arbitra-
bantur. Itaque priusquam telum abici posset, aut
nostri propius accederent, omnis Vari acies terga
vertit seque in castra recepit.

35. Qua in fuga Fabius Pelignus quidam ex
infimis ordinibus de exercitu Curionis primum agmen
fugientium consecutus magna voce Varum nomine
appellans requirebat, uti unus esse ex eius militibus
et monere aliquid velle ac dicere videretur. Ubi ille 2
saepius appellatus aspexit ac restitit et, quis esset
aut quid vellet, quaesivit, umerum apertum gladio
appetit paulumque afuit, quin Varum interficeret;
quod ille periculum sublato ad eius conatum scuto
vitavit. Fabius a proximis militibus circumventus
interficitur. Hac fugientium multitudine ac turba 3
portae castrorum occupantur atque iter impeditur,

pluresque in eo loco sine vulnere quam in proelio
4 aut fuga intereunt, neque multum afuit, quin etiam
castris expellerentur, ac nonnulli protinus eodem
5 cursu in oppidum contenderunt. Sed cum loci natura
tum munitio castrorum adiri tunc prohibebat, quod
ad proelium egressi Curionis milites iis rebus indige-
bant, quae ad oppugnationem castrorum erant usui.
6 Itaque Curio exercitum in castra reducit suis omni-
bus praeter Fabium incolumibus, ex numero adver-
sariorum circiter DC interfectis ac *multo pluribus*
vulneratis; qui omnes discessu Curionis multique
praeterea per simulationem vulnerum ex castris in
7 oppidum propter timorem sese recipiunt. Qua re
animadversa Varus et terrore exercitus cognito buci-
natore in castris et paucis ad speciem tabernaculis
relictis de tertia vigilia silentio exercitum in oppidum
reducit.

36. Postero die Curio obsidere Uticam et vallo
circummunire instituit. Erat in oppido multitudo
insolens belli diuturnitate otii, Uticenses pro quibus-
dam Caesaris in se beneficiis illi amicissimi, con-
ventus is, qui ex variis generibus constaret, terror
2 ex superioribus proeliis magnus. Itaque de deditione
omnes palam loquebantur et cum P. Attio agebant,
ne sua pertinacia omnium fortunas perturbari vellet.
3 Haec cum agerentur, nuntii praemissi ab rege Iuba
venerunt, qui illum adesse cum magnis copiis dice-
rent et de custodia ac defensione urbis hortarentur.
Quae res eorum perterritos animos confirmavit.

37. Nuntiabantur haec eadem Curioni, sed ali-
quamdiu fides fieri non poterat: tantam habebat

suarum rerum fiduciam. Iamque Caesaris in Hispania 2
res secundae in Africam nuntiis ac litteris perfere-
bantur. Quibus omnibus rebus sublatus nihil contra
se regem nisurum existimabat. Sed ubi certis auc- 3
toribus comperit minus v et xx milibus longe ab
Utica eius copias abesse, relictis munitionibus sese
in castra Cornelia recepit. Huc frumentum compor- 4
tare, castra munire, materiam conferre coepit sta-
timque in Siciliam misit, uti duae legiones reliquusque
equitatus ad se mitteretur. Castra erant ad bellum 5
ducendum aptissima natura loci et munitione et
maris propinquitate et aquae et salis copia, cuius
magna vis iam ex proximis erat salinis eo congesta.
Non materia multitudine arborum, non frumentum, 6
cuius erant plenissimi agri, deficere poterat. Itaque
omnium suorum consensu Curio reliquas copias ex-
spectare et bellum ducere parabat.

38. His constitutis rebus probatisque consiliis
ex perfugis quibusdam oppidanis audit Iubam revo-
catum finitimo bello et controversiis Leptitanorum
restitisse in regno, Saburram, eius praefectum, cum
mediocribus copiis missum Uticae appropinquare.
His auctoribus temere credens consilium commutat 2
et proelio rem committere constituit. Multum ad
hanc rem probandam adiuvat adulescentia, magni-
tudo animi, superioris temporis proventus, fiducia
rei bene gerendae. His rebus impulsus equitatum 3
omnem prima nocte ad castra hostium mittit ad
flumen Bagradam, quibus praeerat Saburra, de quo
ante erat auditum; sed rex omnibus copiis inseque-
batur et sex milium passuum intervallo a Saburra

4 consederat. Equites missi nocte iter conficiunt,
imprudentes atque inopinantes hostes aggrediuntur.
Numidae enim quadam barbara consuetudine nullis
5 ordinibus passim consederant. Hos oppressos somno
et dispersos adorti magnum eorum numerum inter-
ficiunt; multi perterriti profugiunt. Quo facto ad
Curionem equites revertuntur captivosque ad eum
reducunt.

39. Curio cum omnibus copiis quarta vigilia
2 exierat cohortibus V castris praesidio relictis. Pro-
gressus milia passuum VI equites convenit, rem ge-
stam cognovit; e captivis quaerit, quis castris ad
3 Bagradam praesit: respondent Saburram. Reliqua
studio itineris conficiendi quaerere praetermittit pro-
ximaque respiciens signa, 'videtisne', inquit, 'milites,
captivorum orationem cum perfugis convenire? abesse
regem, exiguas esse copias missas, quae paucis
equitibus pares esse non potuerint? Proinde ad
praedam, ad gloriam properate, ut iam de praemiis
vestris et de referenda gratia cogitare incipiamus.'
4 Erant per se magna, quae gesserant equites, prae-
sertim cum eorum exiguus numerus cum tanta
multitudine Numidarum conferretur. Haec tamen ab
ipsis inflatius commemorabantur, ut de suis homines
5 laudibus libenter praedicant. Multa praeterea spolia
praeferebantur, capti homines equique producebant-
tur, ut, quicquid intercederet temporis, hoc omne
victoriam morari videretur. Ita spei Curionis mili-
6 tum studia non deerant. Equites sequi iubet sese
iterque accelerat, ut quam maxime ex fuga perter-
ritos adoriri posset. At illi itinere totius noctis con-

fecti subsequi non poterant, atque alii alio loco re-
sistebant. Ne haec quidem Curionem ad spem mora-
bantur.

40. Iuba certior factus a Saburra de nocturno
proelio II milia Hispanorum et Gallorum equitum,
quos suae custodiae causa circum se habere consue-
rat, et peditum eam partem, cui maxime confidebat,
Saburrae submisit; ipse cum reliquis copiis elephan-
tisque LX lentius subsequitur. Suspicatus praemissis 2
equitibus ipsum affore Curionem Saburra copias
equitum peditumque instruit atque his imperat, ut
simulatione timoris paulatim cedant ac pedem refe-
rant: sese, cum opus esset, signum proelii daturum
et, quod rem postulare cognovisset, imperaturum.
Curio ad superiorem spem addita praesentis temporis 3
opinione, hostes fugere arbitratus copias ex locis
superioribus in campum deducit.

41. Quibus ex locis cum longius esset progres-
sus, confecto iam labore exercitu XVI milium spatio
constitit. Dat suis signum Saburra, aciem constituit 2
et circumire ordines atque hortari incipit; sed pedi-
tatu dumtaxat procul ad speciem utitur, equites in
aciem mittit. Non deest negotio Curio suosque hor- 3
tatur, ut spem omnem in virtute reponant. Ne mi-
litibus quidem ut defessis neque equitibus ut paucis
et labore confectis studium ad pugnandum virtusque
deerat; sed hi erant numero CC, reliqui in itinere
substiterant. Hi, quamcumque in partem impetum 4
fecerant, hostes loco cedere cogebant, sed neque
longius fugientes prosequi nec vehementius equos
incitare poterant. At equitatus hostium ab utroque 5

cornu circuire aciem nostram et aversos proterere
6 incipit. Cum cohortes ex acie procucurrissent, Nu-
midae integri celeritate impetum nostrorum effugie-
bant rursusque ad ordines suos se recipientes cir-
cuibant et ab acie excludebant. Sic neque in loco
manere ordinesque servare neque procurrere et casum
7 subire tutum videbatur. Hostium copiae submissis
ab rege auxiliis crebro augebantur; nostros vires
lassitudine deficiebant, simul ii, qui vulnera accepe-
rant, neque acie excedere neque in locum tutum
referri poterant, quod tota acies equitatu hostium
8 circumdata tenebatur. Hi de sua salute desperantes,
ut extremo vitae tempore homines facere consuerunt,
aut suam mortem miserabantur aut parentes suos
commendabant, si quos ex eo periculo fortuna ser-
vare potuisset. Plena erant omnia timoris et luctus.

42. Curio, ubi perterritis omnibus neque cohor-
tationes suas neque preces audiri intellegit, unam
ut in miseris rebus spem reliquam salutis esse ar-
bitratus, proximos colles capere universos atque eo
2 signa inferri iubet. Hos quoque praeoccupat missus
a Saburra equitatus. Tum vero ad summam despe-
rationem nostri perveniunt et partim fugientes ab
equitatu interficiuntur, partim integri procumbunt.
3 Hortatur Curionem Cn. Domitius, praefectus equi-
tum, cum paucis equitibus circumsistens, ut fuga
salutem petat atque in castra contendat, et se ab
4 eo non discessurum pollicetur. At Curio numquam
se amisso exercitu, quem a Caesare fidei commissum
acceperit, in eius conspectum reversurum confirmat
5 atque ita proelians interficitur. Equites ex proelio

perpauci se recipiunt; sed ii, quos ad novissimum
agmen equorum reficiendorum causa substitisse de-
monstratum est, fuga totius exercitus procul animad-
versa sese incolumes in castra conferunt. Milites ad
unum omnes interficiuntur.

43. His rebus cognitis Marcius Rufus quaestor
in castris relictus a Curione cohortatur suos, ne animo
deficiant. Illi orant atque obsecrant, ut in Siciliam
navibus reportentur. Pollicetur magistrisque imperat
navium, ut primo vespere omnes scaphas ad litus
appulsas habeant. Sed tantus fuit omnium terror, ut 2
alii adesse copias Iubae dicerent, alii cum legionibus
instare Varum iamque se pulverem venientium cer-
nere, quarum rerum nihil omnino acciderat, alii
classem hostium celeriter advolaturam suspicarentur.
Itaque perterritis omnibus sibi quisque consulebat.
Qui in classe erant, proficisci properabant. Horum 3
fuga navium onerariarum magistros incitabat; pauci
lenunculi ad officium imperiumque conveniebant.
Sed tanta erat completis litoribus contentio, qui po- 4
tissimum ex magno numero conscenderent, ut mul-
titudine atque onere nonnulli deprimerentur, reliqui
hoc timore propius adire tardarentur.

44. Quibus rebus accidit, ut pauci milites patres-
que familiae, qui aut gratia aut misericordia vale-
rent aut naves adnare possent, recepti in Siciliam
incolumes pervenirent. Reliquae copiae missis ad
Varum noctu legatorum numero centurionibus sese
ei dediderunt. Quarum cohortium milites postero die 2
ante oppidum Iuba conspicatus suam esse praedi-
cans praedam magnam partem eorum interfici iussit,

paucos electos in regnum remisit, cum Varus suam fidem ab eo laedi quereretur neque resistere auderet.
3 Ipse equo in oppidum vectus prosequentibus compluribus senatoribus, quo in numero erat Ser. Sulpicius et Licinius Damasippus [paucis diebus], quae fieri vellet, Uticae constituit atque imperavit diebusque post paucis se in regnum cum omnibus copiis recepit.

C. IULII CAESARIS

DE BELLO CIVILI

LIBER TERTIUS.

ARGUMENTUM.

[A. U. C. 706.] Caesar constitutis rebus urbanis dictatura se abdicat et consul creatus Brundisium abit c. 1. 2. iam Pompeium ipsum, qui ex Graecia, insulis, omni denique Oriente copias classesque collegerat c. 3—5, aggressurus. Exercitus partem traicit c. 6. 7; navium remissarum aliquot a Bibulo intercipiuntur c. 8. M. Octavius, Pompei legatus, Salonas incassum oppugnat c. 9. Caesar misso ad Pompeium Vibullio Rufo pacem temptat c. 10; a quo cum edoctus esset Pompeius de adventu Caesaris, Apolloniam petere coepit; at Caesar Orico et Apollonia potitur finitimisque receptis civitatibus ad Apsum flumen castra ponit; alteram ripam Pompeius occupat c. 11—13. Bibulus, quocum Libo classem coniunxit, mari portibusque Caesarem, hic illos terra prohibet. Aquae inopia pressi indutias a Caesare postulant c. 14. 15, nec tamen impetrant, quippe qui non pacem sed levandam inopiam cogitarent c. 19. 17. Bibulus moritur c. 18. Castra castris cum ad flumen Apsum collata essent, iterum de compositione agitur, nec meliori eventu c. 19. Moti erant in urbe tumultus a Caelio et Milone; sedantur utriusque morte c. 21. 22. Libo aliquamdiu Brundisinum portum obsidet; aquari prohibitus discedit c. 23. 24. Tandem Antonius et Calenus exercitus partem, quae in Italia relicta erat, trans-

mittunt; eodem tempore pars classis Pompeianae tempestate deletur c. 25—27. Duae Caesarianae naves, quae cursum non tenuerant, ab Otacilio Crasso, Pompei praefecto, capiuntur; qui se dediderunt milites, per fidem trucidantur, reliqui strenue se defendentes ad suos se receperunt c. 28. Antonii et Caesaris exercitus iunguntur; quod cum frustra impedire conatus esset, Pompeius ad Asparagium in agro Dyrrhachinorum castra ponit c. 29. 30. Quae dum fiunt Scipio in Syria quas potest pecunias exigit, exercitum largitionibus et rapinis provinciae in officio continet. Dianae Ephesiae pecunias direpturus litteris Pompei cum exercitu in Macedoniam avocatur c. 31—33. Caesar Cassium in Thessaliam, Calvisium in Aetoliam, Domitium in Macedoniam mittit c. 34. 35. Scipio Macedoniam ingressus male rem gerit contra Domitium c. 36—38. Pompei filius, classi Aegyptiae praefectus, Oricum et Lissum temptat c. 39. 40. Cum Caesar castra Pompei munitionibus ingentis magnitudinis circumcluderet, annona quidem ipsius exercitus laborabat, gravius tamen Pompeiani aquae inopia affligebantur fluminibus et rivis, unde aquari possent, a Caesare aversis c. 41—49. Pompeiani castella Caesaris aggressi repelluntur c. 50—54. Aetolia, Acarnania, Amphilochis per Cassium et Calvisium receptis aliisque per Calenum conciliatis civitatibus, denuo ad Scipionem de compositione legatus mittitur; infecta re ad Caesarem redit c. 55—57. Pompeius pabuli inopia premitur; ab transfugis Allobrogibus de Caesaris munitionum condicione edoctus terra marique munitiones in litore positas aggreditur easque expugnat c. 58—64. Quem ubi Caesar munitiones egressum atque obsidione liberatum vidit, alia castra in ipso litore iuxta Pompeium muniri iussit c. 65. Iam mutata fortuna Caesar castellum a Pompeianis occupatum aggressus gravi clade repellitur c. 66—70. Pompeius imperator appellatur, captivi a Labieno trucidari iubentur c. 71. Quibus rebus cum Pompeianis animus augeretur c. 72, Caesar, ne suis minueretur, apud milites contionatur c. 73; locis excedere tutius ratus in Thessaliam iter facit: apud Aeginium Domitium obvium habet, qui aegre Pompei exer-

citum effugerat c. 74—79. Gomphis et Metropoli occupatis reliqua Thessaliae oppida praeter Larissam Caesari se dediderunt c. 80. 81. Subsequitur Pompeius, Scipionis exercitum sibi adiungit; tamquam victoria iam reportata in castris Pompei de belli praemiis agitur c. 82. 83. Data denique pugnandi facultate Caesar Pompeium ad Pharsalum superat, castris potitur, adversariorum partem in deditionem accipit c. 84—99. Quae dum fiunt, Laelius portum Brundisinum obsidet, Cassius partem classis Caesarianae, quae apud Siciliam constiterat, incendit c. 100. 101. Pompeius qui castris a Caesare expugnatis aegre effugerat, primum Mitylenen, inde Ciliciam, Cyprum, Syriam adit, denique Aegyptum confugit; ibi hospitio exceptus ab Achilla, regio praefecto, et Septimio, tribuno militum, interficitur c. 102—104. Caesar Pompeium in Asiam insecutus, pecunias Ephesias servat. Narrantur prodigia, quae pugnae Pharsalicae eventum portenderint c. 105. Cum Alexandriam venisset et regis et sororis Cleopatrae controversias esset compositurus, tumultus ab Achilla excitatur. Caesar rege potitur c. 106—109. Pugnatur ad portum, naves a Caesare incenduntur c. 110. 111. Pharum insulam expugnat, regiam munitionibus firmat. Arsinoe, Ptolemaei filia minor, regno potitura ad Achillam confugit c. 112. Haec initia belli Alexandrini.

1. Dictatore habente comitia Caesare consules creantur Iulius Caesar et P. Servilius: is enim erat annus, quo per leges ei consulem fieri liceret. His 2
rebus confectis, cum fides tota Italia esset angustior neque creditae pecuniae solverentur, constituit, ut arbitri darentur; per eos fierent aestimationes possessionum et rerum, quanti quaeque earum ante bellum fuisset, atque hae creditoribus traderentur. Hoc et ad timorem novarum tabularum tollendum 3
minuendumque, qui fere bella et civiles dissensiones sequi consuevit, et ad debitorum tuendam existima-

4 tionem esse aptissimum existimavit. Itemque prae-
toribus tribunisque plebis rogationes ad populum
ferentibus nonnullos ambitus Pompeia lege damnatos
illis temporibus, quibus in urbe praesidia legionum
Pompeius habuerat, quae iudicia aliis audientibus
iudicibus, aliis sententiam ferentibus singulis diebus
5 erant perfecta, in integrum restituit, qui se illi initio
civilis belli obtulerant, si sua opera in bello uti
vellet, proinde aestimans, ac si usus esset, quoniam
6 sui fecissent potestatem. Statuerat enim prius hos
iudicio populi debere restitui, quam suo beneficio
videri receptos, ne aut ingratus in referenda gratia
aut arrogans in praeripiendo populi beneficio vide-
retur.

2. His rebus et feriis Latinis comitiisque om-
nibus perficiendis XI dies tribuit dictaturaque se ab-
dicat et ab urbe proficiscitur Brundisiumque pervenit.
Eo legiones XII, equitatum omnem venire iusserat.
2 Sed tantum navium repperit, ut anguste vix VII
illarum legionum, DC equites transportare possent.
Hoc unum [inopia navium] Caesari ad celeritatem
3 conficiendi belli defuit. Atque hae ipsae copiae hoc
infrequentiores imponuntur, quod multi Gallicis tot
bellis defecerant, longumque iter ex Hispania magnum
numerum deminuerat, et gravis autumnus in Apulia
circumque Brundisium ex saluberrimis Galliae et
Hispaniae regionibus omnem exercitum valetudine
temptaverat.

3. Pompeius annuum spatium ad comparandas
copias nactus, quod vacuum a bello atque ab hoste
otiosum fuerat, magnam ex Asia Cycladibusque insulis,

Corcyra, Athenis, Ponto, Bithynia, Syria, Cilicia,
Phoenice, Aegypto classem coëgerat, magnam omnibus
locis aedificandam curaverat; magnam imperatam 2
Asiae, Syriae regibusque omnibus et dynastis et
tetrarchis et liberis Achaiae populis pecuniam ex-
egerat, magnam societates earum provinciarum, quas
ipse obtinebat, sibi numerare coëgerat.

4. Legiones effecerat civium Romanorum VIIII:
V ex Italia, quas traduxerat; unam ex Cilicia vete-
ranam, quam factam ex duabus gemellam appellabat;
unam ex Creta et Macedonia ex veteranis militibus,
qui dimissi a superioribus imperatoribus in his pro-
vinciis consederant; duas ex Asia, quas Lentulus
consul conscribendas curaverat. Praeterea magnum 2
numerum ex Thessalia, Boeotia, Achaia Epiroque
supplementi nomine in legiones distribuerat: his
Antonianos milites admiscuerat. Praeter has ex- 3
spectabat cum Scipione ex Syria legiones II. Sagit-
tarios Creta, Lacedaemone, ex Ponto atque Syria
reliquisque civitatibus III milia numero habebat,
funditorum cohortes sescenarias II, equitum VII
milia. Ex quibus DC Gallos Deiotarus adduxerat,
D Ariobarzanes ex Cappadocia; ad eundem numerum
Cotys ex Thracia dederat et Sadalam filium miserat;
ex Macedonia CC erant, quibus Rhascypolis praeerat, 4
excellenti virtute; D ex Gabinianis Alexandria, Gallos
Germanosque, quos ibi A. Gabinius praesidii causa
apud regem Ptolemaeum reliquerat, Pompeius filius
cum classe adduxerat; DCCC ex servis suis pasto-
rumque suorum *numero* coëgerat; CCC Tarcondarius 5
Castor et Domnilaus ex Gallograecia dederant (horum

alter una venerat, alter filium miserat); CC ex Syria a Commageno Antiocho, cui magna Pompeius praemia tribuit, missi erant, in his plerique hippotoxotae.
6 Huc Dardanos, Bessos partim mercenarios, partim imperio aut gratia comparatos, item Macedones, Thessalos ac reliquarum gentium et civitatum adiecerat atque eum, quem supra demonstravimus, numerum expleverat.

5. Frumenti vim maximam ex Thessalia, Asia, Aegypto, Creta, Cyrenis reliquisque regionibus com-
2 paraverat. Hiemare Dyrrhachii, Apolloniae omnibusque oppidis maritimis constituerat, ut mare transire Caesarem prohiberet, eiusque rei causa omni ora
3 maritima classem disposuerat. Praeerat Aegyptiis navibus Pompeius filius, Asiaticis D. Laelius et C. Triarius, Syriacis C. Cassius, Rhodiis C. Marcellus cum C. Coponio, Liburnicae atque Achaicae classi Scri-
4 bonius Libo et M. Octavius. Toti tamen officio maritimo M. Bibulus praepositus cuncta administrabat; ad hunc summa imperii respiciebat.

6. Caesar, ut Brundisium venit, contionatus apud milites, quoniam prope ad finem laborum ac periculorum esset perventum, aequo animo mancipia atque impedimenta in Italia relinquerent, ipsi expediti naves conscenderent, quo maior numerus militum posset imponi, omniaque ex victoria et ex
2 sua liberalitate sperarent, conclamantibus omnibus, imperaret, quod vellet, quodcumque imperavisset, se aequo animo esse facturos, II. Non. Ian. naves
3 solvit. Impositae, ut supra demonstratum est, legiones VII Postridie terram attigit. Inter Cerau-

niorum saxa et alia loca periculosa quietam nactus
stationem et portus omnes timens, quod teneri ab
adversariis arbitrabatur, ad eum locum, qui appella-
batur Palaeste, omnibus navibus ad unam incolumibus
milites exposuit.

7. Erat Orici Lucretius Vespillo et Minucius
Rufus cum Asiaticis navibus XVIII, quibus iussu D.
Laelii praeerant, M. Bibulus cum navibus CX Cor-
cyrae. Sed neque illi sibi confisi ex portu prodire 2
sunt ausi, cum Caesar omnino XII naves longas prae-
sidio duxisset, in quibus erant constratae IIII, neque
Bibulus impeditis navibus dispersisque remigibus satis 3
mature occurrit, quod prius ad continentem visus est
Caesar, quam de eius adventu fama omnino in eas
regiones perferretur.

8. Expositis militibus naves eadem nocte Brun-
disium a Caesare remittuntur, ut reliquae legiones
equitatusque transportari possent. Huic officio prae- 2
positus erat Fufius Calenus legatus, qui celeritatem
in transportandis legionibus adhiberet. Sed serius a
terra provectae naves neque usae nocturna aura in
redeundo offenderunt. Bibulus enim Corcyrae certior 3
factus de adventu Caesaris, sperans alicui se parti
onustarum navium occurrere posse, inanibus oc-
currit et nactus circiter XXX in eas indiligentiae
suae ac doloris iracundiam erupit omnesque incendit
eodemque igne nautas dominosque navium interfecit,
magnitudine poenae reliquos terreri sperans. Hoc con- 4
fecto negotio a Sasonis ad Curici portum stationes
litoraque omnia longe lateque classibus occupavit
custodiisque diligentius dispositis ipse gravissima

hieme in navibus excubans neque ullum laborem aut munus despiciens, ne quod subsidium exspectanti Caesari in conspectum venire posset . . . .

9. Discessu Liburnarum ex Illyrico M. Octavius
cum iis, quas habebat, navibus Salonas pervenit.
Ibi concitatis Dalmatis reliquisque barbaris Issam
2 a Caesaris amicitia avertit; conventum Salonis cum
neque pollicitationibus neque denuntiatione periculi
permovere posset, oppidum oppugnare instituit. Est
autem oppidum et loci natura et colle munitum.
3 Sed celeriter cives Romani ligneis effectis turribus
his sese munierunt et, cum essent infirmi ad resi-
stendum propter paucitatem hominum crebris con-
fecti vulneribus, ad extremum auxilium descenderunt
servosque omnes puberes liberaverunt et praesectis
4 omnium mulierum crinibus tormenta effecerunt. Quo-
rum cognita sententia Octavius quinis castris op-
pidum circumdedit atque uno tempore obsidione et
5 oppugnationibus eos premere coepit. Illi omnia
perpeti parati maxime a re frumentaria laborabant.
Quare missis ad Caesarem legatis auxilium ab eo
petebant; reliqua, ut poterant, incommoda per se
6 sustinebant. Et longo interposito spatio cum diutur-
nitas oppugnationis neglegentiores Octavianos effe-
cisset, nacti occasionem meridiani temporis discessu
eorum pueris mulieribusque in muro dispositis, ne
quid cotidianae consuetudinis desideraretur, ipsi
manu facta cum iis, quos nuper maxime liberaverant,
7 in proxima Octavii castra irruperunt. His expugnatis
eodem impetu altera sunt adorti, inde tertia et
quarta et deinceps reliqua omnibusque eos castris

expulerunt et magno numero interfecto reliquos atque
ipsum Octavium in naves confugere coëgerunt.
[Hic fuit oppugnationis exitus.] Iamque hiems ap- 8
propinquabat, et tantis detrimentis receptis Octavius
desperata oppugnatione oppidi Dyrrhachium sese ad
Pompeium recepit.

10. Demonstravimus L. Vibullium Rufum, Pom
pei praefectum, bis in potestatem pervenisse Caesaris
atque ab eo esse dimissum, semel ad Corfinium,
iterum in Hispania. Hunc pro suis beneficiis Caesar 2
idoneum iudicaverat, quem cum mandatis ad Cn.
Pompeium mitteret, eundemque apud Cn. Pompeium
auctoritatem habere intellegebat. Erat autem haec 3
summa mandatorum: debere utrumque pertinaciae
finem facere et ab armis discedere neque amplius
fortunam periclitari. Satis esse magna utrimque in- 4
commoda accepta, quae pro disciplina et praeceptis
habere possent, ut reliquos casus timerent: illum 5
Italia expulsum amissa Sicilia et Sardinia duabus-
que Hispaniis et cohortibus *in* Italia atque Hispania
civium Romanorum centum atque XXX; se morte
Curionis et detrimento Africani exercitus tanto mili-
tumque deditione ad Curictam. Proinde sibi ac rei 6
publicae parcerent, *cum*, quantum in bello fortuna
posset, iam ipsi incommodis suis satis essent docu-
mento. Hoc unum esse tempus de pace agendi, dum 7
sibi uterque confideret et pares ambo viderentur;
si vero alteri paulum modo tribuisset fortuna, non
esse usurum condicionibus pacis eum, qui superior
videretur, neque fore aequa parte contentum, qui
se omnia habiturum confideret. Condiciones pacis, 8

7*

quoniam antea convenire non potuissent, Romae ab
9 senatu et a populo peti debere. Interea e republica
esse et ipsis placere oportere, si uterque in contione
statim iuravisset se triduo proximo exercitum di-
missurum. Depositis armis auxiliisque, quibus nunc
confiderent, necessario populi senatusque iudicio fore
10 utrumque contentum. Haec quo facilius Pompeio
probari possent, omnes suas terrestres ubique copias
dimissurum . . . . . .

11. Vibullius his expositis [Corcyrae] non minus
necessarium esse existimavit de repentino adventu
Caesaris Pompeium fieri certiorem, uti ad id con-
silium capere posset, antequam de mandatis agi in-
ciperetur, atque ideo continuato nocte ac die itinere
atque [omnibus copiis] mutatis ad celeritatem iumen-
tis ad Pompeium contendit, ut adesse Caesarem
2 nuntiaret. Pompeius erat eo tempore in Candavia
iterque ex Macedonia in hiberna Apolloniam Dyr-
rhachiumque habebat. Sed re nova perturbatus
maioribus itineribus Apolloniam petere coepit, ne
3 Caesar orae maritimae civitates occuparet. At ille
expositis militibus eodem die Oricum proficiscitur.
Quo cum venisset, L. Torquatus, qui iussu Pompei
oppido praeerat praesidiumque ibi Parthinorum ha-
bebat, conatus portis clausis oppidum defendere, cum
Graecos murum ascendere atque arma capere iu-
4 beret, illi autem se contra imperium populi Romani
pugnaturos esse negarent, oppidani autem etiam sua
sponte Caesarem recipere conarentur, desperatis
omnibus auxiliis portas aperuit et se atque op-

pidum Caesari dedidit incolumisque ab eo conservatus est.

12. Recepto Caesar Orico nulla interposita mora
Apolloniam proficiscitur. Cuius adventu audito L. Sta-
berius, qui ibi praeerat, aquam comportare in arcem
atque eam munire obsidesque ab Apolloniatibus ex-
igere coepit. Illi vero daturos se negare, neque 2
portas consuli praeclusuros, neque sibi iudicium
sumpturos contra atque omnis Italia populusque Ro-
manus iudicavisset. Quorum cognita voluntate clam 3
profugit Apollonia Staberius. Illi ad Caesarem legatos
mittunt oppidoque recipiunt. Hos sequuntur Bulli- 4
denses, Amantini et reliquae finitimae civitates totaque
Epiros et legatis ad Caesarem missis, quae imperaret,
facturos pollicentur.

13. At Pompeius cognitis his rebus, quae erant
Orici atque Apolloniae gestae, Dyrrhachio timens
diurnis eo nocturnisque itineribus contendit. Simul 2
Caesar appropinquare dicebatur, tantusque terror in-
cidit eius exercitui, quod properans noctem diei con-
iunxerat neque iter intermiserat, ut paene omnes
ex Epiro finitimisque regionibus signa relinquerent,
complures arma proicerent ac fugae simile iter vi-
deretur. Sed cum prope Dyrrhachium Pompeius 3
constitisset castraque metari iussisset, perterrito
etiam tum exercitu princeps Labienus procedit iurat-
que se eum non deserturum eundemque casum sub-
iturum, quemcumque ei fortuna tribuisset. Hoc idem 4
reliqui iurant legati; tribuni militum centurionesque
que sequuntur, atque idem omnis exercitus iurat.
Caesar praeoccupato itinere ad Dyrrhachium finem 5

properandi facit castraque ad flumen Apsum ponit
in finibus Apolloniatium, ut castellis vigiliisque bene
meritae civitates tutae essent [praesidio], ibique reli-
quarum ex Italia legionum adventum exspectare et
6 sub pellibus hiemare constituit. Hoc idem Pompeius
fecit et trans flumen Apsum positis castris eo copias
omnes auxiliaque conduxit.

14. Calenus legionibus equitibusque Brundisii
in naves impositis, ut erat praeceptum a Caesare,
quantum navium facultatem habebat, naves solvit
paulumque a portu progressus litteras a Caesare
accipit, quibus est certior factus portus litoraque
2 omnia classibus adversariorum teneri. Quo cognito
se in portum recipit navesque omnes revocat. Una
ex his, quae perseveravit neque imperio Caleni ob-
temperavit, quod erat sine militibus privatoque con-
silio administrabatur, delata Oricum atque a Bibulo
3 expugnata est; qui de servis liberisque omnibus ad
impuberes supplicium sumit et ad unum interficit.
Ita exiguo tempore magnoque casu totius exercitus
salus constitit.

15. Bibulus, ut supra demonstratum est, erat
cum classe ad Oricum et, sicuti mari portibusque
Caesarem prohibebat, ita ipse omni terra earum
2 regionum prohibebatur; praesidiis enim dispositis
omnia litora a Caesare tenebantur, neque lignandi
atque aquandi neque naves ad terram religandi po-
3 testas fiebat. Erat res in magna difficultate, sum-
misque angustiis rerum necessariarum premebantur,
adeo ut cogerentur sicuti reliquum commeatum ita
ligna atque aquam Corcyra navibus onerariis sup-

portare; atque etiam uno tempore accidit, ut diffi- 4
cilioribus usi tempestatibus ex pellibus, quibus erant
tectae naves, nocturnum excipere rorem cogerentur;
quas tamen difficultates patienter atque aequo animo 5
ferebant neque sibi nudanda litora et relinquendos
portus existimabant. Sed cum essent in quibus de- 6
monstravi angustiis, ac se Libo cum Bibulo con-
iunxisset, loquuntur ambo ex navibus cum M'. Acilio
et Statio Murco legatis; quorum alter oppidi muris,
alter praesidiis terrestribus praeerat: velle se de
maximis rebus cum Caesare loqui, si facultas detur.
Huc addunt pauca rei confirmandae causa, ut de com- 7
positione acturi viderentur. Interim postulant ut sint
indutiae, atque ab iis impetrant. Magnum enim, 8
quod afferebant, videbatur, et Caesarem id summe
sciebant cupere, et profectum aliquid Vibullii man-
datis existimabatur.

16. Caesar eo tempore cum legione una pro-
fectus ad recipiendas ulteriores civitates et rem
frumentariam expediendam, qua anguste utebatur,
erat ad Buthrotum, oppositum Corcyrae. Ibi certior 2
ab Acilio et Murco per litteras factus de postulatis
Libonis et Bibuli legionem relinquit; ipse Oricum
revertitur. Eo cum venisset, evocantur illi ad collo- 3
quium. Prodit Libo atque excusat Bibulum, quod is
iracundia summa erat inimicitiasque habebat etiam
privatas cum Caesare ex aedilitate et praetura con-
ceptas: ob eam causam colloquium vitasse, ne res ma-
ximae spei maximaeque utilitatis eius iracundia impe-
direntur. Eis summam esse ac fuisse semper volun- 4
tatem, ut componeretur atque ab armis discederetur,

sed potestatem eius rei nullam habere, propterea
quod de consilii sententia summam belli rerumque
5 omnium Pompeio permiserint. Sed postulatis Cae-
saris cognitis missuros ad Pompeium, atque illum
reliqua per se acturum hortantibus ipsis. Interea
manerent indutiae, dum ab illo rediri posset, neve
alter alteri noceret. Huc addit pauca de causa et de
copiis auxiliisque suis.

17. Quibus rebus neque tum respondendum
Caesar existimavit, neque nunc, ut memoriae pro-
2 dantur, satis causae putamus. Postulabat Caesar, ut
legatos sibi ad Pompeium sine periculo mittere liceret,
idque ipsi fore reciperent aut acceptos per se ad eum
3 perducerent. Quod ad indutias pertineret, sic belli
rationem esse divisam, ut illi classe naves auxiliaque
sua impedirent, ipse ut aqua terraque eos prohi-
4 beret. Si hoc sibi remitti vellent, remitterent ipsi
de maritimis custodiis; si illud tenerent, se quoque id
retenturum. Nihilo minus tamen agi posse de com-
positione, ut haec non remitterentur, neque hanc
5 rem esse impedimenti loco. Ille neque legatos Cae-
saris recipere neque periculum praestare eorum, sed
totam rem ad Pompeium reicere: unum instare de
6 indutiis vehementissimeque contendere. Quem ubi
Caesar intellexit praesentis periculi atque inopiae vi-
tandae causa omnem orationem instituisse neque ullam
spem aut condicionem pacis afferre, ad reliquam co-
gitationem belli sese recepit.

18. Bibulus multos dies terra prohibitus et gra-
viore morbo ex frigore et labore implicitus, cum
neque curari posset neque susceptum officium dese-

rere vellet, vim morbi sustinere non potuit. Eo 2
mortuo ad neminem unum summa imperii redit, sed separatim suam quisque classem ad arbitrium suum administrabat. Vibullius sedato tumultu, quem repen- 3
tinus adventus Caesaris concitaverat, ubi primum e re visum est, adhibito Libone et L. Lucceio et Theophane, quibus*cum* communicare de maximis rebus Pompeius consueverat, de mandatis Caesaris agere instituit. Quem ingressum in sermonem Pompeius interpellavit et loqui plura prohibuit. 'Quid mihi', 4
inquit, 'aut vita aut civitate opus est, quam beneficio Caesaris habere videbor? cuius rei opinio tolli non poterit, cum in Italiam, ex qua profectus sum, reductus existimabor.' Bello perfecto ab iis Caesar 5
haec facta cognovit, qui sermoni interfuerunt; conatus tamen nihilo minus est aliis rationibus [per colloquia] de pace agere.

19. Inter bina castra Pompei atque Caesaris unum flumen tantum intererat Apsus, crebraque inter se colloquia milites habebant, neque ullum interim telum per pactiones loquentium traiciebatur. Mittit 2
P. Vatinium legatum ad ripam ipsam fluminis, qui ea, quae maxime ad pacem pertinere viderentur, ageret et crebro magna voce pronuntiaret, liceretne civibus ad cives de pace [duos] legatos mittere, quod etiam fugitivis ab saltu Pyrenaeo praedonibusque licuisset, praesertim cum id agerent, ne cives cum civibus armis decertarent? Multa suppliciter locutus 3
est, ut de sua atque omnium salute debebat, silentioque ab utrisque militibus auditus. Responsum est ab altera parte Aulum Varronem profiteri se altera

die ad colloquium venturum atque una visurum
utrumque, quemadmodum tuto legati venire et quae
vellent exponere possent; certumque ei rei tempus
4 constituitur. Quo cum esset postero die ventum,
magna utrimque multitudo convenit, magnaque erat
exspectatio eius rei, atque omnium animi intenti
5 esse ad pacem videbantur. Qua ex frequentia Titus
Labienus prodit, submissa oratione loqui de pace
6 atque altercari cum Vatinio incipit. Quorum mediam
orationem interrumpunt subito undique tela immissa;
quae ille obtectus armis militum vitavit; vulnerantur
tamen complures, in his Cornelius Balbus, M. Plo-
tius, L. Tiburtius, centuriones militesque nonnulli.
7 Tum Labienus: 'desinite ergo de compositione loqui;
nam nobis nisi Caesaris capite relato pax esse nulla
potest.'

20. Iisdem temporibus M. Caelius Rufus praetor
causa debitorum suscepta initio magistratus tribunal
suum iuxta C. Treboni, praetoris urbani, sellam
collocavit et, si quis appellavisset de aestimatione
et de solutionibus, quae per arbitrum fierent, ut
Caesar praesens constituerat, fore auxilio pollice-
2 batur. Sed fiebat aequitate decreti et humanitate
Treboni, qui his temporibus clementer et moderate
ius dicendum existimabat, ut reperiri non possent,
3 a quibus initium appellandi nasceretur. Nam fortasse
inopiam excusare et calamitatem aut propriam suam
aut temporum queri et difficultates auctionandi pro-
ponere etiam mediocris est animi; integras vero
tenere possessiones, qui se debere fateantur, cuius
4 animi aut cuius impudentiae est? Itaque, hoc qui

postularet, reperiebatur nemo. Atque ipsis, ad quorum commodum pertinebat, durior inventus est Caelius. Sed ab hoc profectus initio, ne frustra ingressus turpem causam videretur, legem promulgavit, ut sexenni die sine usuris creditae pecuniae solvantur.

21. Cum resisteret Servilius consul reliquique
magistratus, et minus opinione sua efficeret, ad
hominum excitanda studia sublata priore lege duas
promulgavit: unam, qua mercedes habitationum annuas
conductoribus donavit, aliam tabularum novarum,
impetuque multitudinis in C. Trebonium facto et 2
nonnullis vulneratis eum de tribunali deturbavit.
De quibus rebus Servilius consul ad senatum ret-
tulit, senatusque Caelium ab republica removendum
censuit. Hoc decreto eum consul senatu prohibuit 3
et contionari conantem de rostris deduxit. Ille 4
ignominia et dolore permotus palam se proficisci ad
Caesarem simulavit; clam nuntiis ad Milonem missis,
qui Clodio interfecto eo nomine erat damnatus, atque
eo in Italiam evocato, quod magnis muneribus datis
gladiatoriae familiae reliquias habebat, sibi con-
iunxit atque eum in Thurinum ad sollicitandos pa-
stores praemisit. Ipse cum Casilinum venisset, uno- 5
que tempore signa eius militaria atque arma Capuae
essent comprensa familiae Neapoli missa, quae pro-
ditionem oppidi appararet, patefactis consiliis ex-
clusus Capua et periculum veritus, quod conventus
arma ceperat atque eum hostis loco habendum
existimabat, consilio destitit atque eo itinere sese
avertit.

22. Interim Milo dimissis circum municipia lit-
teris, se ea, quae faceret, iussu atque imperio facere
Pompei, quae mandata ad se per Vibullium delata
essent, quos ex aere alieno laborare arbitrabatur,
2 sollicitabat. Apud quos cum proficere nihil posset,
quibusdam solutis ergastulis Cosam in agro Thurino
oppugnare coepit. Eo cum a Q. Pedio praetore cum
3 legione . . . . lapide ictus ex muro periit. Et
Caelius profectus, ut dictitabat, ad Caesarem per-
venit Thurios. Ubi cum quosdam eius municipii
sollicitaret equitibusque Caesaris Gallis atque Hispanis,
qui eo praesidii causa missi erant, pecuniam pollice-
4 retur, ab his est interfectus. Ita magnarum initia
rerum, quae occupatione magistratuum et temporum
sollicitam Italiam habebant, celerem et facilem exi-
tum habuerunt.

23. Libo profectus ab Orico cum classe, cui
praeerat, navium L, Brundisium venit insulamque,
quae contra portum Brundisinum est, occupavit,
quod praestare arbitrabatur unum locum, qua ne-
cessarius nostris erat egressus, quam omnia litora
2 ac portus custodia clausos teneri. Hic repentino
adventu naves onerarias quasdam nactus incendit et
unam frumento onustam abduxit magnumque nostris
terrorem iniecit et noctu militibus ac sagittariis in
3 terram expositis praesidium equitum deiecit et adeo
loci opportunitate profecit, uti ad Pompeium lit-
teras mitteret, naves reliquas, si vellet, subduci et
refici iuberet: sua classe auxilia sese Caesaris pro-
hibiturum.

24. Erat eo tempore Antonius Brundisii; is
virtute militum confisus scaphas navium magnarum
circiter LX cratibus pluteisque contexit eoque milites
delectos imposuit atque eas in litore pluribus locis
separatim disposuit navesque triremes duas, quas
Brundisii faciendas curaverat, per causam exercen-
dorum remigum ad fauces portus prodire iussit. Has 2
cum audacius progressas Libo vidisset, sperans inter-
cipi posse, quadriremes V ad eas misit. Quae cum
navibus nostris appropinquassent, nostri veterani
in portum refugiebant: illi studio incitati incautius
sequebantur. Iam ex omnibus partibus subito Anto- 3
nianae scaphae signo dato se in hostes incitaverunt
primoque impetu unam ex his quadriremem cum
remigibus defensoribusque suis ceperunt, reliquas tur-
piter refugere coëgerunt. Ad hoc detrimentum accessit, 4
ut equitibus per oram maritimam ab Antonio dispo-
sitis aquari prohiberentur. Qua necessitate et igno-
minia permotus Libo discessit a Brundisio obsessio-
nemque nostrorum omisit.

25. Multi iam menses erant et hiems praecipi-
taverat, neque Brundisio naves legionesque ad Cae-
sarem veniebant. Ac nonnullae eius rei praeter-
missae occasiones Caesari videbantur, quod certe
saepe flaverant venti, quibus necessario committen-
dum existimabat. Quantoque eius amplius proces- 2
serat temporis, tanto erant alacriores ad custodias,
qui classibus praeerant, maioremque fiduciam pro-
hibendi habebant, et crebris Pompei litteris castiga- 3
bantur, quoniam primo venientem Caesarem non
prohibuissent, ut reliquos eius exercitus impedirent,

duriusque cotidie tempus ad transportandum lenio-
4 ribus ventis exspectabant. Quibus rebus permotus
Caesar Brundisium ad suos severius scripsit, nacti
idoneum ventum ne occasionem navigandi dimit-
terent, sive ad *Apsi ostium sive ad* litora Apollo-
niatium cursum dirigere atque eo naves eicere
5 possent. Haec a custodiis classium loca maxime
vacabant, quod se longius *a* portibus committere non
audebant.

26. Illi adhibita audacia et virtute admini-
strantibus M. Antonio et Fufio Caleno, multum ipsis
militibus hortantibus neque ullum periculum pro sa-
lute Caesaris recusantibus nacti austrum naves sol-
vunt atque altero die Apolloniam [Dyrrhachium]
2 praetervehuntur. Qui cum essent ex continenti visi,
Coponius, qui Dyrrhachii classi Rhodiae praeerat,
naves ex portu educit, et cum iam nostris remissiore
vento appropinquasset, idem auster increbuit nostris-
3 que praesidio fuit. Neque vero ille ob eam causam
conatu desistebat, sed labore et perseverantia nau-
tarum etiam vim tempestatis superari posse sperabat
praetervectosque Dyrrhachium magna vi venti nihilo
4 secius sequebatur. Nostri usi fortunae beneficio tamen
impetum classis timebant, si forte ventus remisisset.
Nacti portum, qui appellatur Nymphaeum, ultra
Lissum milia passuum III, eo naves introduxerunt
(qui portus ab Africo tegebatur, ab austro non erat
tutus) leviusque tempestatis quam classis periculum
5 aestimaverunt. Quo simulatque introitum est, incre-
dibili felicitate auster, qui per biduum flaverat, in
Africum se vertit.

27. Hic subitam commutationem fortunae vi-
dere licuit. Qui modo sibi timuerant, hos tutissimus
portus recipiebat; qui nostris navibus periculum
intulerant, de suo timere cogebantur. Itaque tem- 2
pore commutato tempestas et nostros texit et naves
Rhodias afflixit, ita ut ad unam omnes, constratae
numero XVI, eliderentur et naufragio interirent, et
ex magno remigum propugnatorumque numero pars
ad scopulos allisa interficeretur, pars ab nostris de-
traheretur; quos omnes conservatos Caesar domum
dimisit.

28. Nostrae naves duae tardius cursu confecto
in noctem coniectae, cum ignorarent, quem locum
reliquae cepissent, contra Lissum in ancoris con-
stiterunt. Has scaphis minoribusque navigiis com- 2
pluribus submissis Otacilius Crassus, qui Lissi prae-
erat, expugnare parabat; simul de deditione eorum
agebat et incolumitatem deditis pollicebatur. Harum 3
altera navis CCXX e legione tironum sustulerat, altera
ex veterana paulo minus CC. Hic cognosci licuit, 4
quantum esset hominibus praesidii in animi firmi-
tudine. Tirones enim multitudine navium perterriti
et salo nauseaque confecti iureiurando accepto,
nihil iis nocituros hostes, se Otacilio dediderunt;
qui omnes ad eum producti contra religionem iuris-
iurandi in eius conspectu crudelissime interficiuntur.
At veteranae legionis milites, item conflictati et tem- 5
pestatis et sentinae vitiis, neque ex pristina virtute
remittendum aliquid putaverunt, et tractandis con-
dicionibus et simulatione deditionis extracto primo
noctis tempore gubernatorem in terram navem eicere

6 cogunt, ipsi idoneum locum nacti reliquam noctis
partem ibi confecerunt et luce prima missis ad eos
ab Otacilio equitibus, qui eam partem orae mariti-
mae asservabant, circiter CCCC quique eos armati
ex praesidio secuti sunt, se defenderunt et non-
nullis eorum interfectis incolumes se ad nostros re-
ceperunt.

29. Quo facto conventus civium Romanorum,
qui Lissum obtinebant, quod oppidum iis antea
Caesar attribuerat muniendumque curaverat, Anto-
2 nium recipit omnibusque rebus iuvit. Otacilius sibi
timens *ex* oppido fugit et ad Pompeium pervenit.
Ex*positis* omnibus copiis Antonius, quarum erat
summa veteranarum trium legionum uniusque tironum
et equitum DCCC, plerasque naves in Italiam remittit
3 ad reliquos milites equitesque transportandos, pon-
tones, quod est genus navium Gallicarum, Lissi re-
linquit, hoc consilio, ut si forte Pompeius vacuam
existimans Italiam eo traiecisset exercitum, quae
opinio erat edita in vulgus, aliquam Caesar ad in-
4 sequendum facultatem haberet, nuntiosque ad eum
celeriter mittit, quibus regionibus exercitum exposu-
isset et quid militum transvexisset.

30. Haec eodem fere tempore Caesar atque
Pompeius cognoscunt. Nam praetervectas Apolloniam
Dyrrhachiumque naves viderant [ipsi iter secundum
eas terra direxerant], sed quo essent eae delatae,
2 primis diebus ignorabant. Cognitaque re diversa sibi
ambo consilia capiunt: Caesar, ut quam primum se
cum Antonio coniungeret; Pompeius, ut venien-
tibus in itinere se opponeret, si imprudentes ex

insidiis adoriri posset, eodemque die uterque eorum 3
ex castris stativis a flumine Apso exercitum edu-
cunt: Pompeius clam et noctu, Caesar palam atque
interdiu. Sed Caesari circuitu maiore iter erat 4
longius, adverso flumine, ut vado transire posset;
Pompeius, quia expedito itinere flumen ei trans-
eundum non erat, magnis itineribus ad Antonium
contendit atque eum ubi appropinquare cognovit,
idoneum locum nactus ibi copias collocavit suosque 5
omnes in castris continuit ignesque fieri prohibuit,
quo occultior esset eius adventus. Haec ad Antonium
statim per Graecos deferuntur. Ille missis ad Cae- 6
sarem nuntiis unum diem sese castris tenuit; altero
die ad eum pervenit Caesar. Cuius adventu cognito 7
Pompeius, ne duobus circumcluderetur exercitibus,
ex eo loco discedit omnibusque copiis ad Asparagium
Dyrrhachinorum pervenit atque ibi idoneo loco
castra ponit.

31. His temporibus Scipio detrimentis quibus-
dam circa montem Amanum acceptis imperatorem
se appellaverat. Quo facto civitatibus tyrannisque 2
magnas imperaverat pecunias, item a publicanis
suae provinciae debitam biennii pecuniam exegerat
et ab iisdem insequentis anni mutuam praeceperat
equitesque toti provinciae imperaverat. Quibus coactis, 3
finitimis hostibus Parthis post se relictis, qui paulo
ante M. Crassum imperatorem interfecerant et M.
Bibulum in obsidione habuerant, legiones equitesque
ex Syria deduxerat. Summamque in sollicitudinem 4
ac timorem Parthici belli provincia cum venisset, ac
nonnullae militum voces cum audirentur, sese, contra

hostem si ducerentur, ituros, contra civem et consulem arma non laturos, deductis Pergamum atque in locupletissimas urbes in hiberna legionibus maximas largitiones fecit et confirmandorum militum causa diripiendas his civitates dedit.

32. Interim acerbissime imperatae pecuniae tota provincia exigebantur. Multa praeterea generatim
2 ad avaritiam excogitabantur. In capita singula servorum ac liberorum tributum imponebatur; columnaria, ostiaria, frumentum, milites, arma, remiges, tormenta, vecturae imperabantur; cuius modo rei nomen reperiri poterat, hoc satis esse ad cogendas
3 pecunias videbatur. Non solum urbibus, sed paene vicis castellisque singulis cum imperio praeficiebantur. Qui horum quid acerbissime crudelissimeque fecerat,
4 is et vir et civis optimus habebatur. Erat plena lictorum et imperiorum provincia, differta praefectis atque exactoribus; qui praeter imperatas pecunias suo etiam privato compendio serviebant; dictitabant enim se domo patriaque expulsos omnibus necessariis egere rebus, ut honesta praescriptione rem tur-
5 pissimam tegerent. Accedebant ad haec gravissimae usurae, quod in bello plerumque accidere consuevit universis imperatis pecuniis; quibus in rebus prolationem diei donationem esse dicebant. Itaque aes alienum provinciae eo biennio multiplicatum est.
6 Neque minus ob eam causam civibus Romanis eius provinciae, sed in singulos conventus singulasque civitates certae pecuniae imperabantur, mutuasque illas ex senatusconsulto exigi dictitabant; publicanis,

ut in Syria fecerant, insequentis anni vectigal promutuum.

33. Praeterea Ephesi a fano Dianae depositas
antiquitus pecunias Scipio tolli iubebat. Certaque
eius rei die constituta cum in fanum ventum esset
adhibitis compluribus ordinis senatorii, quos advo-
caverat Scipio, litterae ei redduntur a Pompeio, mare
transisse cum legionibus Caesarem: properaret ad se
cum exercitu venire omniaque posthaberet. His lit- 2
teris acceptis quos advocaverat dimittit; ipse iter
in Macedoniam parare incipit paucisque post diebus
est profectus. Haec res Ephesiae pecuniae salutem
attulit.

34. Caesar Antonii exercitu coniuncto deducta
Orico legione, quam tuendae orae maritimae causa
posuerat, temptandas sibi provincias longiusque pro-
cedendum existimabat et, cum ad eum ex Thessalia 2
Aetoliaque legati venissent, qui praesidio misso pol-
licerentur earum gentium civitates imperata facturas,
L. Cassium Longinum cum legione tironum, quae
appellabatur XXVII., atque equitibus CC in Thessaliam,
C. Calvisium Sabinum cum cohortibus V paucisque
equitibus in Aetoliam misit; maxime eos, quod erant
propinquae regiones, de re frumentaria ut providerent,
hortatus est. Cn. Domitium Calvinum cum legionibus 3
duabus, XI. et XII., et equitibus D in Macedoniam
proficisci iussit; cuius provinciae ab ea parte, quae 4
libera appellabatur, Menedemus, princeps earum re-
gionum, missus legatus omnium suorum excellens
studium profitebatur.

35. Ex his Calvisius primo adventu summa omnium Aetolorum receptus voluntate, praesidiis adversariorum Calydone et Naupacto eiectis, omni
2 Aetolia potitus est. Cassius in Thessaliam cum legione pervenit. Hic cum essent factiones duae, varia voluntate civitatum utebatur: Hegesaretos, veteris homo potentiae, Pompeianis rebus studebat; Petraeus, summae nobilitatis adulescens, suis ac suorum opibus Caesarem enixe iuvabat.

36. Eodemque tempore Domitius in Macedoniam venit; et cum ad eum frequentes civitatum legationes convenire coepissent, nuntiatum est adesse Scipionem cum legionibus, magna opinione et fama omnium; nam plerumque in nov*a re ver*itatem fama
2 antecedit. Hic nullo in loco Macedoniae moratus magno impetu tetendit ad Domitium et, cum ab eo milia passuum XX afuisset, subito se ad Cassium
3 Longinum in Thessaliam convertit. Hoc adeo celeriter fecit, ut simul adesse et venire nuntiaretur, et quo iter expeditius faceret, M. Favonium ad flumen Aliacmonem, quod Macedoniam a Thessalia dividit, cum cohortibus VIII praesidio impedimentis legionum
4 reliquit castellumque ibi muniri iussit. Eodem tempore equitatus regis Cotyis ad castra Cassii advo-
5 lavit, qui circum Thessaliam esse consuerat. Tum timore perterritus Cassius cognito Scipionis adventu visisque equitibus, quos Scipionis esse arbitrabatur, ad montes se convertit, qui Thessaliam cingunt, atque ex his locis Ambraciam versus iter facere coepit.
6 At Scipionem properantem sequi litterae sunt consecutae a M. Favonio, Domitium cum legionibus

adesse neque se praesidium, ubi constitutus esset, sine
auxilio Scipionis tenere posse. Quibus litteris acceptis 7
consilium Scipio iterque commutat; Cassium sequi de-
sistit, Favonio auxilium ferre contendit. Itaque die 8
ac nocte continuato itinere ad eum pervenit, tam
opportuno tempore, ut simul Domitiani exercitus
pulvis cerneretur, et primi antecursores Scipionis
viderentur. Ita Cassio industria Domitii, Favonio
Scipionis celeritas salutem attulit.

37. Scipio biduum castris stativis moratus ad
flumen, quod inter eum et Domitii castra fluebat,
Aliacmonem, tertio die prima luce exercitum vado
traducit et castris positis postero die mane copias
ante frontem castrorum instruit. Domitius tum quo- 2
que sibi dubitandum non putavit, quin productis
legionibus proelio decertaret. Sed cum esset inter
bina castra campus circiter milium passuum VI,
Domitius castris Scipionis aciem suam subiecit; ille
a vallo non discedere perseveravit. At tamen aegre 3
retentis Domitianis militibus est factum, ne proelio
contenderetur, et maxime, quod rivus difficilibus
ripis subiectus castris Scipionis progressus nostrorum
impediebat. Quorum studium alacritatemque pugnandi 4
cum cognovisset Scipio, suspicatus fore, ut postero
die aut invitus dimicare cogeretur aut magna cum
infamia castris se contineret, qui magna exspecta-
tione venisset, temere progressus turpem habuit exitum
et noctu ne conclamatis quidem vasis flumen transit
atque in eandem partem, ex qua venerat, redit ibique
prope flumen edito natura loco castra posuit. Paucis 5
diebus interpositis noctu insidias equitum collocavit,

quo in loco superioribus fere diebus nostri pabulari
consueverant; et cum cotidiana consuetudine Qu.
Varus, praefectus equitum Domitii, venisset, subito
6 illi ex insidiis consurrexerunt. Sed nostri fortiter
impetum eorum tulerunt, celeriterque ad suos quis-
que ordines rediit, atque ultro universi in hostes
impetum fecerunt; ex his circiter LXXX interfectis,
reliquis in fugam coniectis, duobus amissis in castra
se receperunt.

38. His rebus gestis Domitius, sperans Scipionem
ad pugnam elici posse, simulavit sese angustiis rei
frumentariae adductum castra movere, vasisque mi-
litari more conclamatis progressus milia passuum III
loco idoneo et occulto omnem exercitum equitatum-
2 que collocavit. Scipio ad sequendum paratus equitum
magnam partem ad explorandum iter Domitii et cogno
3 scendum praemisit. Qui cum essent progressi, primae-
que turmae insidias intravissent, ex fremitu equorum
illata suspicione ad suos se recipere coeperunt, quique
hos sequebantur celerem eorum receptum conspicati
4 restiterunt. Nostri, cognitis insidiis, ne frustra reli-
quos exspectarent, duas nacti turmas (in his fuit M.
Opimius, praefectus equitum), omnes aut interfecerunt
aut captos ad Domitium deduxerunt.

39. Deductis orae maritimae praesidiis Caesar,
ut supra demonstratum est, III cohortes Orici op-
pidi tuendi causa reliquit isdemque custodiam na-
vium longarum tradidit, quas ex Italia traduxerat.
Huic officio oppidoque Manius Acilius legatus prae-
2 erat. Is naves nostras interiorem in portum post
oppidum reduxit et ad terram deligavit faucibusque

portus navem onerariam submersam obiecit et huic alteram coniunxit; super quam turrim effectam ad ipsum introitum portus opposuit et militibus complevit tuendamque ad omnes repentinos casus tradidit.

40. Quibus cognitis rebus Cn. Pompeius filius, qui classi Aegyptiae praeerat, ad Oricum venit submersamque navim remulco multisque contendens funibus adduxit atque alteram navem, quae erat ad 2
custodiam ab Acilio posita, pluribus aggressus navibus, in quibus ad libram fecerat turres, ut ex superiore pugnans loco integrosque semper defatigatis submittens et reliquis partibus simul ex terra scalis et classe moenia oppidi temptans, uti adversariorum manus diduceret, labore et multitudine telorum 3
nostros vicit, deiectisque defensoribus, qui omnes scaphis excepti refugerant, eam navem expugnavit, eodemque tempore ex altera parte molem temptavit 4
naturalem obiectam, quae paene insulam oppidum effecerat, et IIII biremes subiectis scutulis impulsas vectibus in interiorem portum traduxit. Ita ex utraque parte naves longas aggressus, quae erant deligatae ad terram atque inanes, IIII ex his abduxit, reliquas incendit. Hoc confecto negotio D. Laelium 5
ab Asiatica classe abductum reliquit, qui commeatus Bullide atque Amantia importari in oppidum prohibebat. Ipse Lissum profectus naves onerarias 6
XXX a M. Antonio relictas intra portum aggressus omnes incendit; Lissum expugnare conatus defendentibus civibus Romanis, qui eius conventus erant, militibusque, quos praesidii causa miserat Caesar,

triduum moratus paucis in oppugnatione amissis re infecta inde discessit.

41. Caesar, postquam Pompeium ad Asparagium
esse cognovit, eodem cum exercitu profectus expu-
gnato in itinere oppido Parthinorum, in quo Pompeius
praesidium habebat, tertio die [in Macedoniam] ad
Pompeium pervenit iuxtaque eum castra posuit et
postridie eductis omnibus copiis acie instructa decer-
2 nendi potestatem Pompeio fecit. Ubi illum suis locis
se tenere animadvertit, reducto in castra exercitu
3 aliud sibi consilium capiendum existimavit. Itaque
postero die omnibus copiis magno circuitu difficili
angustoque itinere Dyrrhachium profectus est sperans
Pompeium aut Dyrrhachium compelli aut ab eo inter-
cludi posse, quod omnem commeatum totiusque belli
4 apparatum eo contulisset; ut accidit. Pompeius enim
primo ignorans eius consilium, quod diverso ab ea
regione itinere profectum videbat, angustiis rei fru-
mentariae compulsum discessisse existimabat; postea
per exploratores certior factus postero die castra
movit, breviore itinere se occurrere ei posse sperans.
5 Quod fore suspicatus Caesar militesque adhortatus,
ut aequo animo laborem ferrent, parva parte noctis
itinere intermisso mane Dyrrhachium venit, cum pri-
mum agmen Pompei procul cerneretur, atque ibi
castra posuit.

42. Pompeius interclusus Dyrrhachio, ubi pro-
positum tenere non potuit, secundo usus consilio edito
loco, qui appellatur Petra aditumque habet navibus
mediocrem atque eas a quibusdam protegit ventis,
2 castra communit. Eo partem navium longarum con-

venire, frumentum commeatumque ab Asia atque
omnibus regionibus, quas tenebat, comportari imperat.
Caesar longius bellum ductum iri existimans et de 3
Italicis commeatibus desperans, quod tanta diligentia
omnia litora a Pompeianis tenebantur, classesque
ipsius, quas hieme in Sicilia, Gallia, Italia fecerat,
morabantur, in Epirum rei frumentariae causa Q.
Tillium et L. Canuleium legatum misit, quodque 4
hae regiones aberant longius, locis certis horrea
constituit vecturasque frumenti finitimis civitatibus
descripsit. Item Lisso Parthinisque et omnibus 5
castellis quod esset frumenti conquiri iussit. Id
erat perexiguum cum ipsius agri natura, quod sunt
loca aspera ac montuosa ac plerumque frumento
utuntur importato, tum quod Pompeius haec providerat
et superioribus diebus praedae loco Parthinos
habuerat frumentumque omne conquisitum
spoliatis effossisque eorum domibus per equites comportarat.

43. Quibus rebus cognitis Caesar consilium capit
ex loci natura. Erant enim circum castra Pompei
permulti editi atque asperi colles. Hos primum praesidiis
tenuit castellaque ibi communit. Inde, ut loci 2
cuiusque natura ferebat, ex castello in castellum
perducta munitione circumvallare Pompeium instituit,
haec spectans, quod angusta re frumentaria utebatur
quodque Pompeius multitudine equitum valebat, quo
minore periculo undique frumentum commeatumque
exercitui supportare posset, simul, uti pabulatione 3
Pompeium prohiberet equitatumque eius ad rem
gerendam inutilem efficeret, tertio, ut auctoritatem 4

qua ille maxime apud exteras nationes niti videbatur, minueret, cum fama per orbem terrarum percrebuisset, illum a Caesare obsideri neque audere proelio dimicare.

44. Pompeius neque a mari Dyrrhachioque discedere volebat, quod omnem apparatum belli, tela,
arma, tormenta ibi collocaverat frumentumque exercitui navibus supportabat, neque munitiones Caesaris prohibere poterat, nisi proelio decertare vellet;
2 quod eo tempore statuerat non esse faciendum. Relinquebatur, ut extremam rationem belli sequens
quam plurimos colles occuparet et quam latissimas
regiones praesidiis teneret Caesarisque copias, quam
3 maxime posset, distineret; idque accidit. Castellis enim XXIIII effectis XV milia passuum circuitu amplexus hoc spatio pabulabatur; multaque
erant intra eum locum manu sata, quibus interim
4 iumenta pasceret. Atque ut nostri perpetua munitione providebant [perducta ex castellis in proxima
castella], ne quo loco erumperent Pompeiani ac nostros post tergum adorirentur [timebant], ita illi interiore spatio perpetuas munitiones efficiebant, ne quem
locum nostri intrare atque ipsos a tergo circumvenire
5 possent. Sed illi operibus vincebant, quod et numero
militum praestabant et interiore spatio minorem
6 circuitum habebant. Cumque erant loca Caesari
capienda, etsi prohibere Pompeius totis copiis et
dimicare non constituerat, tamen suis locis sagittarios funditoresque mittebat, quorum magnum ha-
7 bebat numerum, multique ex nostris vulnerabantur,
magnusque incesserat timor sagittarum, atque omnes

fere milites aut ex coactis aut ex centonibus aut ex coriis tunicas aut tegimenta fecerant, quibus tela vitarent.

45. In occupandis praesidiis magna vi uterque
nitebatur: Caesar, ut quam angustissime Pompeium
contineret; Pompeius, ut quam plurimos colles quam
maximo circuitu occuparet, crebraque ob eam causam
proelia fiebant. In his cum legio Caesaris nona prae- 2
sidium quoddam occupavisset et munire coepisset,
huic loco propinquum et contrarium collem Pompeius
occupavit nostrosque opere prohibere coepit et, cum 3
una ex parte prope aequum aditum haberet, primum
sagittariis funditoribusque circumiectis, postea levis
armaturae magna multitudine missa tormentisque
prolatis munitiones impediebat; neque erat facile
nostris uno tempore propugnare et munire. Caesar, 4
cum suos ex omnibus partibus vulnerari videret, re-
cipere se iussit et loco excedere. Erat per declive
receptus. Illi autem hoc acrius instabant neque re- 5
gredi nostros patiebantur, quod timore adducti locum
relinquere videbantur. Dicitur eo tempore glorians 6
apud suos Pompeius dixisse: non recusare se, quin
nullius usus imperator existimaretur, si sine maximo
detrimento legiones Caesaris sese recepissent inde,
quo temere essent progressae.

46. Caesar receptui suorum timens crates ad
extremum tumulum contra hostem proferri et adversas
locari, intra has mediocri latitudine fossam tectis
militibus obduci iussit locumque in omnes partes
quam maxime impediri. Ipse idoneis locis fundi- 2
tores instruxit, ut praesidio nostris se recipientibus

3 essent. His rebus comparatis legionem reduci iussit. Pompeiani hoc insolentius atque audacius nostros premere et instare coeperunt cratesque pro munitione obiectas propulerunt, ut fossas transcenderent.
4 Quod cum animadvertisset Caesar, veritus, ne non reducti, sed reiecti viderentur, maiusque detrimentum caperetur, a medio fere spatio suos per Antonium, qui ei legioni praeerat, cohortatus tuba signum
5 dari atque in hostes impetum fieri iussit. Milites legionis VIIII. subito constipati pila coniecerunt et ex inferiore loco adversus clivum incitati cursu praecipites Pompeianos egerunt et terga vertere coëgerunt; quibus ad recipiendum crates deiectae longuriique obiecti et institutae fossae magno impedi-
6 mento fuerunt. Nostri vero, qui satis habebant sine detrimento discedere, compluribus interfectis V omnino suorum amissis quietissime se receperunt pauloque citra eum locum aliis comprehensis collibus munitiones perfecerunt.

47. Erat nova et inusitata belli ratio cum tot castellorum numero tantoque spatio et tantis munitionibus et toto obsidionis genere, tum etiam reliquis
2 rebus. Nam quicumque alterum obsidere conati sunt, perculsos atque infirmos hostes adorti aut proelio superatos aut aliqua offensione permotos continuerunt, cum ipsi numero equitum militumque praestarent; causa autem obsidionis haec fere esse con-
3 suevit, ut frumento hostes prohiberent. At tum integras atque incolumes copias Caesar inferiore militum numero continebat, cum illi omnium rerum
4 copia abundarent; cotidie enim magnus undique

navium numerus conveniebat, quae commeatum sup-
portarent, neque ullus flare ventus poterat, quin
aliqua ex parte secundum cursum haberent. Ipse 5
autem consumptis omnibus longe lateque frumentis
summis erat in angustiis. Sed tamen haec singulari
patientia milites ferebant. Recordabantur enim eadem 6
se superiore anno in Hispania perpessos labore et
patientia maximum bellum confecisse, meminerant
ad Alesiam magnam se inopiam perpessos, multo
etiam maiorem ad Avaricum, maximarum gentium
victores discessisse. Non, illis hordeum cum da- 7
retur, non legumina recusabant; pecus vero, cuius
rei summa erat ex Epiro copia, magno in honore
habebant.

48. Est autem genus radicis inventum ab iis,
qui fuerant . . . val . . . eribus, quod appellatur
chara, quod admixtum lacte multum inopiam levabat.
Id ad similitudinem panis efficiebant. Eius erat
magna copia. Ex hoc effectos panes, cum in collo- 2
quiis Pompeiani famem nostris obiectarent, vulgo in
eos iaciebant, ut spem eorum minuerent.

49. Iamque frumenta maturescere incipiebant,
atque ipsa spes inopiam sustentabat, quod celeriter
se habituros copiam confidebant; crebraeque voces 2
militum in vigiliis colloquiisque audiebantur, prius
se cortice ex arboribus victuros, quam Pompeium
e manibus dimissuros. Libenter etiam ex perfugis 3
cognoscebant equos eorum tolerari, reliqua vero
iumenta interisse; uti autem ipsos valetudine non
bona, cum angustiis loci et odore taetro ex multi-
tudine cadaverum et cotidianis laboribus insuetos

1 operum, tum aquae summa inopia affectos. Omnia
enim flumina atque omnes rivos, qui ad mare per-
tinebant, Caesar aut averterat aut magnis operibus
obstruxerat, atque ut erant loca montuosa et ad
specus angustiae vallium, has sublicis in terram
demissis praesaepserat terramque aggesserat, ut
5 aquam contineret. Itaque illi necessario loca sequi
demissa ac palustria et puteos fodere cogebantur
atque hunc laborem ad cotidiana opera addebant;
qui tamen fontes a quibusdam praesidiis aberant
6 longius et celeriter aestibus exarescebant. At Cae-
saris exercitus optima valetudine summaque aquae
copia utebatur, tum commeatus omni genere praeter
frumentum abundabat; quibus cotidie melius sub-
esse tempus maioremque spem maturitate frumentorum
proponi videbant.

50. In novo genere belli novae ab utrisque
bellandi rationes reperiebantur. Illi, cum animad
vertissent ex ignibus nocte cohortes nostras ad
munitiones excubare, silentio aggressi universi intra
multitudinem sagittas coniciebant et se confestim
2 ad suos recipiebant. Quibus rebus nostri usu
docti haec reperiebant remedia, ut alio loco ignes
facerent . . . .

51. Interim certior factus P. Sulla, quem disce-
dens castris praefecerat Caesar, auxilio cohorti venit
cum legionibus duabus; cuius adventu facile sunt
2 repulsi Pompeiani. Neque vero conspectum aut im-
petum nostrorum tulerunt, primisque deiectis reliqui
se verterunt et loco cesserunt. Sed insequentes no-
stros, ne longius prosequerentur, Sulla revocavit.

At plerique existimant, si acrius insequi voluisset, 3
bellum eo die potuisse finire. Cuius consilium repre- 4
hendendum non videtur. Aliae enim sunt legati
partes atque imperatoris: alter omnia agere ad
praescriptum, alter libere ad summam rerum con-
sulere debet. Sulla [a Caesare castris relictus] libe- 5
ratis suis hoc fuit contentus neque proelio decer-
tare voluit, quae res tamen fortasse aliquem reci-
peret casum, ne imperatorias sibi partes sumpsisse
videretur. Pompeianis magnam res ad receptum 6
difficultatem afferebat. Nam ex iniquo progressi
loco in summo constiterant; si per declive sese re- 7
ciperent, nostros ex superiore insequentes loco vere-
bantur; neque multum ad solis occasum temporis
supererat; spe enim conficiendi negotii prope in noc-
tem rem duxerant. Ita necessario atque ex tem- 8
pore capto consilio Pompeius tumulum quendam
occupavit, qui tantum aberat a nostro castello, ut
telum tormento missum adigi non posset. Hoc con-
sedit loco atque eum communivit omnesque ibi co-
pias continuit.

52. Eodem tempore duobus praeterea locis pu-
gnatum est: nam plura castella Pompeius pariter di-
stinendae manus causa temptaverat, ne ex proximis
praesidiis succurri posset. Uno loco Volcatius Tullus 2
impetum legionis sustinuit cohortibus tribus atque
eam loco depulit; altero Germani munitiones nostras
egressi compluribus interfectis sese ad suos incolumes
receperunt.

53. Ita uno die VI proeliis factis, tribus ad
Dyrrhachium, tribus ad munitiones, cum horum

omnium ratio haberetur, ad duorum milium numero
ex Pompeianis cecidisse reperiebamus, evocatos cen-
2 turionesque complures (in eo fuit numero Valerius
Flaccus, L. filius, eius, qui praetor Asiam obtinuerat);
3 signaque sunt militaria sex relata. Nostri non am-
plius XX omnibus sunt proeliis desiderati. Sed in
castello nemo fuit omnino militum, quin vulnera-
retur, quattuorque ex una cohorte centuriones oculos
4 amiserunt. Et cum laboris sui periculique testimo-
nium afferre vellent, milia sagittarum circiter XXX
in castellum coniecta Caesari renumeraverunt, scu-
toque ad eum relato Scaevae centurionis inventa
5 sunt in eo foramina CXX. Quem Caesar, ut erat de
se meritus et de republica, donavit numûm milibus
CC atque ab octavis ordinibus ad primipilum se tra-
ducere pronuntiavit (eius enim opera castellum magna
6 ex parte conservatum esse constabat) cohortemque
postea duplici stipendio frumentoque, virtute spec-
tatiores militaribus quemque donis amplissime do-
navit.

54. Pompeius noctu magnis additis munitionibus
reliquis diebus turres exstruxit, et in altitudinem
pedum XV effectis operibus vineis eam partem ca-
2 strorum obtexit, et quinque intermissis diebus alteram
noctem subnubilam nactus obstructis omnibus *rebus*
castrorum portis et ad impediendum obiectis tertia
inita vigilia silentio exercitum eduxit et se in anti-
quas munitiones recepit.

56 [55]. Aetolia, Acarnania, Amphilochis per
Cassium Longinum et Calvisium Sabinum, ut de-
monstravimus, receptis temptandam sibi Achaiam

ac paulo longius progrediendum existimabat Caesar. Itaque eo Calenum misit eique Sabinum et Cassium cum cohortibus adiungit. Quorum cognito adventu 2 Rutilius Lupus, qui Achaiam missus a Pompeio obtinebat, Isthmum praemunire instituit, ut Achaia Fufium prohiberet. Calenus Delphos, Thebas, Or- 3 chomenum voluntate ipsarum civitatium recepit, nonnullas urbes per vim expugnavit, reliquas civitates circummissis legationibus amicitia Caesari conciliare studebat. In his rebus fere erat Fufius occupatus.

55 [56]. Omnibus deinceps diebus Caesar exercitum in aciem aequum in locum produxit, si Pompeius proelio decertare vellet, ut paene castris Pompei legiones subiceret; tantumque a vallo eius prima acies aberat, uti ne telo tormentove adici posset. Pompeius autem, ut famam opinionemque hominum 2 teneret, sic pro castris exercitum constituebat, ut tertia acies vallum contingeret, omnis quidem instructus exercitus telis ex vallo abiectis protegi posset.

57. Haec cum in Achaia atque apud Dyrrhachium gererentur, Scipionemque in Macedoniam venisse constaret, non oblitus pristini instituti Caesar mittit ad eum *A.* Clodium, suum atque illius familiarem, quem ab illo traditum initio et commendatum in suorum necessariorum numero habere instituerat. Huic dat litteras mandataque ad eum; 2 quorum haec erat summa: sese omnia de pace expertum nihil adhuc arbitrari vitio factum eorum, quos esse auctores eius rei voluisset, quod sua mandata perferre non opportuno tempore ad Pompeium

3 vererentur. Scipionem ea esse auctoritate, ut non
solum libere quae probasset exponere, sed etiam ex
magna parte compellere atque errantem regere
posset; praeesse autem suo nomine exercitui, ut
praeter auctoritatem vires quoque ad coërcendum
4 haberet. Quod si fecisset, quietem Italiae, pacem
provinciarum, salutem imperii uni omnes acceptam
5 relaturos. Haec ad eum mandata Clodius refert ac
primis diebus, ut videbatur, libenter auditus reliquis
ad colloquium non admittitur, castigato Scipione a
Favonio, ut postea confecto bello reperiebamus, in-
fectaque re sese ad Caesarem recepit.

58. Caesar, quo facilius equitatum Pompeianum
ad Dyrrhachium contineret et pabulatione prohiberet,
aditus duos, quos esse angustos demonstravimus,
magnis operibus praemunivit castellaque his locis
2 posuit. Pompeius, ubi nihil profici equitatu cognovit,
paucis intermissis diebus rursum eum navibus ad se
3 intra munitiones recipit. Erat summa inopia pabuli,
adeo ut foliis ex arboribus strictis et teneris harun-
dinum radicibus contusis equos alerent (frumenta
enim, quae fuerant intra munitiones sata, consum-
4 pserant); cogebantur Corcyra atque Acarnania longo
interiecto navigationis spatio pabulum supportare,
quodque erat eius rei minor copia, hordeo adaugere
5 atque his rationibus equitatum tolerare. Sed post-
quam non modo hordeum pabulumque omnibus locis
herbaeque desectae, sed etiam frons ex arboribus
deficiebat, corruptis equis macie conandum sibi ali-
quid Pompeius de eruptione existimavit.

59. Erant apud Caesarem in equitum numero
Allobroges duo fratres, Raucillus et Egus, Adbucilli
filii, qui principatum in civitate multis annis obti-
nuerat, singulari virtute homines, quorum opera
Caesar omnibus Gallicis bellis optima fortissimaque
erat usus. His domi ob has causas amplissimos 2
magistratus mandaverat atque eos extra ordinem in
senatum legendos curaverat agrosque in Gallia ex
hostibus captos praemiaque rei pecuniariae magna
tribuerat locupletesque ex egentibus fecerat. Hi 3
propter virtutem non solum apud Caesarem in honore
erant, sed etiam apud exercitum cari habebantur;
sed freti amicitia Caesaris et stulta ac barbara arro-
gantia elati despiciebant suos stipendiumque equitum
fraudabant et praedam omnem domum avertebant.
Quibus illi rebus permoti universi Caesarem adierunt 4
palamque de eorum iniuriis sunt questi et ad cetera
addiderunt falsum ab his equitum numerum deferri,
quorum stipendium averterent.

60. Caesar neque tempus illud animadversionis
esse existimans et multa virtuti eorum concedens
rem totam distulit; illos secreto castigavit, quod
quaestui equites haberent, monuitque, ut ex sua
amicitia omnia exspectarent et ex praeteritis suis
officiis reliqua sperarent. Magnam tamen haec res 2
illis offensionem et contemptionem ad omnes attulit,
idque ita esse cum ex aliorum obiectationibus tum
etiam ex domestico iudicio atque animi conscientia
intellegebant. Quo pudore adducti et fortasse non 3
se liberari, sed in aliud tempus reservari arbitrati
discedere a nobis et novam temptare fortunam no-

4 vasque amicitias experiri constituerunt. Et cum
paucis collocuti clientibus suis, quibus tantum facinus
committere audebant, primum conati sunt praefectum
equitum C. Volusenum interficere, ut postea bello
confecto cognitum est, ut cum munere aliquo per-
5 fugisse ad Pompeium viderentur; postquam id dif-
ficilius visum est neque facultas perficiendi dabatur,
quam maximas potuerunt pecunias mutuati, proinde
ac suis satisfacere et fraudata restituere vellent,
multis coëmptis equis ad Pompeium transierunt cum
iis, quos sui consilii participes habebant.

61. Quos Pompeius, quod erant honesto loco
nati et instructi liberaliter magnoque comitatu et
multis iumentis venerant virique fortes habebantur
et in honore apud Caesarem fuerant, quodque novum
et praeter consuetudinem acciderat, omnia sua prae-
2 sidia circumduxit atque ostentavit. Nam ante id tem-
pus nemo aut miles aut eques a Caesare ad Pom-
peium transierat, cum paene cotidie a Pompeio ad
Caesarem perfugerent, vulgo vero universi in Epiro
atque Aetolia conscripti milites earumque regionum
3 omnium, quae a Caesare tenebantur. Sed hi cognitis
omnibus rebus, seu quid in munitionibus perfectum
non erat, seu quid a peritioribus rei militaris de-
siderari videbatur, temporibusque rerum et spatiis
locorum, custodiarum varia diligentia animadversa,
prout cuiusque eorum, qui negotiis praeerant, aut
natura aut studium ferebat, haec ad Pompeium om-
nia detulerunt.

62. Quibus ille cognitis eruptionisque iam ante
capto consilio, ut demonstratum est, tegimenta galeis

milites ex viminibus facere atque aggerem iubet
comportare. His paratis rebus magnum numerum 2
levis armaturae et sagittariorum aggeremque omnem
noctu in scaphas et naves actuarias imponit et de
media nocte cohortes LX ex maximis castris prae-
sidiisque deductas ad eam partem munitionum ducit,
quae pertinebant ad mare longissimeque a maximis
castris Caesaris aberant. Eodem naves, quas de- 3
monstravimus, aggere et levis armaturae militibus
completas, quasque ad Dyrrhachium naves longas
habebat, mittit et, quid a quoque fieri velit, prae-
cipit. Ad eas munitiones Caesar Lentulum Marcel- 4
linum quaestorem cum legione VIIII. positum habe-
bat. Huic, quod valetudine minus commoda utebatur,
Fulvium Postumum adiutorem submiserat.

63. Erat eo loco fossa pedum XV et vallum con-
tra hostem in altitudinem pedum X, tantundemque
eius valli agger in latitudinem patebat: ab eo in- 2
termisso spatio pedum DC alter conversus in con-
trariam partem erat vallus humiliore paulo muni-
tione. Hoc enim superioribus diebus timens Caesar, 3
ne navibus nostri circumvenirentur, duplicem eo
loco fecerat vallum, ut, si ancipiti proelio dimica-
retur, posset resisti. Sed operum magnitudo et con- 4
tinens omnium dierum labor, quod milia passuum
in circuitu [munitionis] XVII erat complexus, perfi-
ciendi spatium non dabat. Itaque contra mare trans- 5
versum vallum, qui has duas munitiones coniungeret,
nondum perfecerat. Quae res nota erat Pompeio,
delata per Allobrogas perfugas, magnumque nostris
attulerat incommodum. Nam ut ad mare nostrae 6

cohortes nonae legionis excubuerant, accessere su-
bito prima luce Pompeiani [exercitus adventus ex-
stitit]; simul navibus circumvecti milites in exteriorem
vallum tela iaciebant, fossaeque aggere comple-
bantur, et legionarii interioris munitionis defensores
scalis admotis tormentis cuiusque generis telisque
terrebant, magnaque multitudo sagittariorum ab
7 utraque parte circumfundebatur. Multum autem ab
ictu lapidum, quod unum nostris erat telum, viminea
8 tegimenta galeis imposita defendebant. Itaque cum
omnibus rebus nostri premerentur atque aegre resi-
sterent, animadversum est vitium munitionis, quod
supra demonstratum est, atque inter duos vallos,
qua perfectum opus non erat, per mare navibus
expositi in aversos nostros impetum fecerunt atque
ex utraque munitione deiectos terga vertere coë-
gerunt.

64. Hoc tumultu nuntiato Marcellinus cohortes
subsidio nostris laborantibus submittit ex castris;
quae fugientes conspicatae neque illos suo adventu
confirmare potuerunt neque ipsae hostium impetum
2 tulerunt. Itaque quodcumque addebatur subsidio, id
corruptum timore fugientium terrorem et periculum
augebat; hominum enim multitudine receptus im-
3 pediebatur. In eo proelio cum gravi vulnere esset
affectus aquilifer et a viribus deficeretur, conspi-
catus equites nostros, 'hanc ego', inquit, 'et vivus
multos per annos magna diligentia defendi et nunc
4 moriens eadem fide Caesari restituo. Nolite, obsecro,
committere, quod ante in exercitu Caesaris non
accidit, ut rei militaris dedecus admittatur, incolu-

memque ad eum deferte.' Hoc casu aquila conservatur omnibus primae cohortis centurionibus interfectis praeter principem priorem.

65. Iamque Pompeiani magna caede nostrorum
castris Marcellini appropinquabant non mediocri ter-
rore illato reliquis cohortibus, et M. Antonius, qui 2
proximum locum praesidiorum tenebat, ea re nun-
tiata cum cohortibus XII descendens ex loco supe-
riore cernebatur. Cuius adventus Pompeianos com-
pressit nostrosque firmavit, ut se ex maximo timore
colligerent. Neque multo post Caesar significatione 3
per castella fumo facta, ut erat superioris temporis
consuetudo, deductis quibusdam cohortibus ex prae-
sidiis eodem venit. Qui cognito detrimento cum 4
animadvertisset Pompeium extra munitiones egres-
sum, secundum mare ut libere pabulari posset nec
minus aditum navibus haberet, commutata ratione
belli, quoniam propositum non tenuerat, castra iuxta
Pompeium munire iussit.

66. Qua perfecta munitione animadversum est
a speculatoribus Caesaris, cohortes quasdam, quod
instar legionis videretur, esse post silvam et in vetera
castra duci. Castrorum sic situs erat. Superioribus 2
diebus nona Caesaris legio, cum se obiecisset Pom-
peianis copiis atque opere, ut demonstravimus, cir-
cummuniret, castra eo loco posuit. Haec silvam 3
quandam contingebant neque longius a mari passibus
CCC aberant. Post mutato consilio quibusdam de cau- 4
sis Caesar paulo ultra eum locum castra transtulit,
paucisque intermissis diebus eadem Pompeius occu-
paverat et, quod eo loco plures erat legiones habi-

turus, relicto interiore vallo maiorem adiecerat mu-
5 nitionem. Ita minora castra inclusa maioribus ca-
6 stelli atque arcis locum obtinebant. Item ab angulo
castrorum sinistro munitionem ad flumen perduxerat
circiter passus CCCC, quo liberius a periculo milites
aquarentur. Sed is quoque mutato consilio quibus-
dam de causis, quas commemorari necesse non est,
7 eo loco excesserat. Ita complures dies manserant
castra; munitiones quidem omnes integrae erant.

67. Eo signa legionis illata speculatores Caesari
renuntiarunt. Hoc idem visum ex superioribus qui-
2 busdam castellis confirmaverunt. Is locus aberat a
novis Pompei castris circiter passus quingentos.
Hanc legionem sperans Caesar se opprimere posse
et cupiens eius diei detrimentum sarcire, reliquit in
opere cohortes duas, quae speciem munitionis prae-
3 berent; ipse diverso itinere quam potuit occultissime
reliquas cohortes, numero XXXIII, in quibus erat
legio nona multis amissis centurionibus deminutoque
militum numero, ad legionem Pompei castraque mi-
4 nora duplici acie eduxit. Neque eum prima opinio
fefellit. Nam et pervenit prius, quam Pompeius sen-
tire posset, et tametsi erant munitiones castrorum
magnae, tamen sinistro cornu, ubi erat ipse, celeriter
5 aggressus Pompeianos ex vallo deturbavit. Erat
obiectus portis ericius. Hic paulisper est pugnatum,
cum irrumpere nostri conarentur, illi castra defen-
derent, fortissime Tito Pulione, cuius opera proditum
exercitum C. Antoni demonstravimus, eo loco pro-
6 pugnante. Sed tamen nostri virtute vicerunt exciso-
que ericio primo in maiora castra, post etiam in

castellum, quod erat inclusum maioribus castris, irruperunt et, quod eo pulsa legio sese receperat, nonnullos ibi repugnantes interfecerunt.

68. Sed fortuna, quae plurimum potest cum in reliquis rebus tum praecipue in bello, parvis momentis magnas rerum commutationes efficit; ut tum
accidit. Munitionem, quam pertinere a castris ad 2
flumen supra demonstravimus, dextri Caesaris cornus cohortes ignorantia loci sunt secutae, cum portam quaererent castrorumque eam munitionem esse
arbitrarentur. Quod cum esset animadversum con- 3
iunctam esse flumini, prorutis munitionibus defendente nullo transcenderunt, omnisque noster equitatus eas cohortes est secutus.

69. Interim Pompeius hac satis longa interiecta mora et re nuntiata V legiones ab opere deductas subsidio suis duxit, eodemque tempore equitatus eius nostris equitibus appropinquabat, et acies instructa a nostris, qui castra occupaverant, cerne-
batur, omniaque sunt subito mutata. Legio Pom- 2
peiana celeris spe subsidii confirmata ab decumana porta resistere conabatur atque ultro in nostros impetum faciebat. Equitatus Caesaris, quod angusto itinere per aggeres ascendebat, receptui suo timens
initium fugae faciebat. Dextrum cornu, quod erat 3
a sinistro seclusum, terrore equitum animadverso, ne intra munitionem opprimeretur, ea parte, quam proruerat, sese recipiebat, ac plerique ex his, ne in angustias inciderent, ex X pedum munitione se in fossas praecipitabant, primisque oppressis reliqui per horum corpora salutem sibi atque exitum parie-

4 bant. Sinistro cornu milites, cum ex vallo Pompeium adesse et suos fugere cernerent, veriti, ne angustiis intercluderentur, cum extra et intus hostem haberent, eodem, quo venerant, receptu sibi consulebant, omniaque erant tumultus, timoris, fugae plena, adeo ut, cum Caesar signa fugientium manu prenderet et consistere iuberet, alii admissis equis eundem cursum confugerent, alii ex metu etiam signa dimitterent, neque quisquam omnino consisteret.

70. His tantis malis haec subsidia succurrebant, quo minus omnis deleretur exercitus, quod Pompeius insidias timens, credo, quod haec praeter spem acciderant eius, qui paulo ante ex castris fugientes suos conspexerat, munitionibus appropinquare aliquamdiu non audebat, equitesque eius angustiis [portis] atque his ab Caesaris militibus occupatis ad
2 insequendum tardabantur. Ita parvae res magnum in utramque partem momentum habuerunt. Munitiones enim a castris ad flumen perductae expugnatis iam castris Pompei propriam expeditamque Caesaris victoriam interpellaverunt, eadem res celeritate insequentium tardata nostris salutem attulit.

71. Duobus his unius diei proeliis Caesar desideravit milites DCCCCLX et * notos equites Romanos [Fleginatem] Tuticanum Gallum, senatoris filium, C. Fleginatem Placentia, A. Granium Puteolis, M. Sacrativirum Capua, tribunos militum et centuriones
2 XXXII; sed horum omnium pars magna in fossis munitionibusque et fluminis ripis oppressa suorum in terrore ac fuga sine ullo vulnere interiit; signa-

que sunt militaria amissa XXXII. Pompeius eo proelio 3
imperator est appellatus, [hoc nomen obtinuit] atque
ita se postea salutari passus neque in litteris scri-
bere est solitus, neque in fascibus insignia laureae
praetulit. At Labienus, cum ab eo impetravisset, ut 4
sibi captivos tradi iuberet, omnes productos osten-
tationis, ut videbatur, causa, quo maior perfugae
fides haberetur, commilitones appellans et magna
verborum contumelia interrogans, solerentne vete-
rani milites fugere, in omnium conspectu interfecit.

72. His rebus tantum fiduciae ac spiritus Pom-
peianis accessit, ut non de ratione belli cogitarent,
sed vicisse iam viderentur. Non illi paucitatem no- 2
strorum militum, non iniquitatem loci atque angustias
praeoccupatis castris et ancipitem terrorem intra
extraque munitiones, non abscisum in duas partes
exercitum, cum altera alteri auxilium ferre non pos-
set, causae fuisse cogitabant. Non ad haec addebant 3
non concursu acri facto, non proelio dimicatum,
sibique ipsos multitudine atque angustiis maius
attulisse detrimentum, quam ab hoste accepissent.
Non denique communes belli casus recordabantur, 4
quam parvulae saepe causae vel falsae suspicionis
vel terroris repentini vel obiectae religionis magna
detrimenta intulissent, quotiens vel ducis vitio vel
culpa tribuni in exercitu esset offensum; sed,
proinde ac si virtute vicissent, neque ulla com- 5
mutatio rerum posset accidere, per orbem terrarum
fama ac litteris victoriam eius diei concelebra-
bant.

73. Caesar a superioribus consiliis depulsus
omnem sibi commutandam belli rationem existi-
mavit. Itaque uno tempore praesidiis omnibus de-
ductis et oppugnatione dimissa coactoque in unum
locum exercitu contionem apud milites habuit hor-
2 tatusque est, ne ea, quae accidissent, graviter fer-
rent neve his rebus terrerentur multisque secundis
proeliis unum adversum et id mediocre opponerent.
3 Habendam fortunae gratiam, quod Italiam sine ali-
quo vulnere cepissent, quod duas Hispanias bellico-
sissimorum hominum peritissimis atque exercitatis-
simis ducibus pacavissent, quod finitimas frumen-
tariasque provincias in potestatem redegissent; de-
nique recordari debere, qua felicitate inter medias
hostium classes oppletis non solum portibus, sed
etiam litoribus omnes incolumes essent transportati.
4 Si non omnia caderent secunda, fortunam esse in-
dustria sublevandam. Quod esset acceptum detri-
menti, cuiusvis potius quam suae culpae debere
5 tribui. Locum se aequum ad dimicandum dedisse,
potitum esse hostium castris, expulisse ac superasse
pugnantes. Sed sive ipsorum perturbatio sive error
aliquis sive etiam fortuna partam iam praesentem-
que victoriam interpellavisset, dandam omnibus
operam, ut acceptum incommodum virtute sarcire-
6 tur. Quod si esset factum, *fore*, uti ad Gergoviam
contigisset, ut detrimentum in bonum verteret, at-
que qui ante dimicare timuissent, ultro se proelio
offerrent.

74. Hac habita contione nonnullos signiferos
2 ignominia notavit ac loco movit. Exercitui quidem

omni tantus incessit ex incommodo dolor tantumque studium infamiae sarciendae, ut nemo aut tribuni aut centurionis imperium desideraret, et sibi quisque etiam poenae loco graviores imponeret labores, simulque omnes arderent cupiditate pugnandi, cum superioris etiam ordinis nonnulli ratione permoti manendum eo loco et rem proelio committendam
existimarent. Contra ea Caesar neque satis militibus 3
perterritis confidebat spatiumque interponendum ad recreandos animos putabat, *et* relictis munitionibus magnopere rei frumentariae timebat.

75. Itaque nulla interposita mora sauciorum modo et aegrorum habita ratione impedimenta omnia silentio prima nocte ex castris Apolloniam praemisit. Haec conquiescere ante iter confectum vetuit. His
una legio missa praesidio est. His explicitis rebus 2
duas in castris legiones retinuit, reliquas de quarta vigilia compluribus portis eductas eodem itinere praemisit parvoque spatio intermisso, ut et militare institutum servaretur, et quam serissime eius profectio cognosceretur conclamari iussit statimque egressus et novissimum agmen consecutus celeriter
ex conspectu castrorum discessit. Neque vero Pom- 3
peius cognito consilio eius moram ullam ad insequendum intulit; sed ea demum spectans, si itinere impeditos perterritos deprehendere posset, exercitum e castris eduxit equitatumque praemisit ad novissimum agmen demorandum, neque consequi potuit, quod multum expedito itinere antecesserat Caesar.
Sed cum ventum esset ad flumen Genusum, quod 4
ripis erat impeditis, consecutus equitatus novissimos

5 proelio detinebat. Huic suos Caesar equites opposuit
expeditosque antesignanos admiscuit CCCC; qui tan-
tum profecerunt, ut equestri proelio commisso pel-
lerent omnes compluresque interficerent ipsique in-
columes se ad agmen reciperent.

76. Confecto iusto itinere eius diei, quod pro-
posuerat Caesar, traductoque exercitu flumen Ge-
nusum veteribus suis in castris contra Asparagium
consedit militesque omnes intra vallum continuit
equitatumque per causam pabulandi emissum con-
festim decumana porta in castra se recipere iussit.
2 Simili ratione Pompeius confecto eius diei itinere
in suis veteribus castris ad Asparagium consedit.
Eius milites, quod ab opere integris munitionibus
vacabant, alii lignandi pabulandique causa longius
progrediebantur, alii, quod subito consilium profec-
tionis ceperant magna parte impedimentorum et
sarcinarum relicta, ad haec repetenda invitati pro-
pinquitate superiorum castrorum, depositis in con-
3 tubernio armis, vallum relinquebant. Quibus ad
sequendum impeditis Caesar, quod fore providerat,
meridiano fere tempore signo profectionis dato exer-
citum educit duplicatoque eius diei itinere VIII milia
passuum ex eo loco procedit; quod facere Pompeius
discessu militum non potuit.

77. Postero die Caesar similiter praemissis
prima nocte impedimentis de quarta vigilia ipse
egreditur, ut, si qua esset imposita dimicandi ne-
cessitas, subitum casum expedito exercitu subiret.
2 Hoc idem reliquis fecit diebus. Quibus rebus per-
fectum est, ut altissimis fluminibus atque impedi-

tissimis itineribus nullum acciperet incommodum.
Pompeius primi diei mora illata et reliquorum die- 3
rum frustra labore suscepto, cum se magnis itine-
ribus extenderet et praegressos consequi cuperet,
quarto die finem sequendi fecit atque aliud sibi
consilium capiendum existimavit.

78. Caesari ad saucios deponendos, stipendium
exercitui dandum, socios confirmandos, praesidium
urbibus relinquendum necesse erat adire Apolloniam.
Sed his rebus tantum temporis tribuit, quantum 2
erat properanti necesse; timens Domitio, ne adventu
Pompei praeoccuparetur, ad eum omni celeritate
et studio incitatus ferebatur. Totius autem rei con- 3
silium his rationibus explicabat, ut, si Pompeius
eodem contenderet, abductum illum a mari atque
ab iis copiis, quas Dyrrhachii comparaverat, fru-
mento ac commeatu abstractum pari condicione
belli secum decertare cogeret; si in Italiam trans- 4
iret, coniuncto exercitu cum Domitio per Illyricum
Italiae subsidio proficisceretur; si Apolloniam Ori-
cumque oppugnare et se omni maritima ora exclu-
dere conaretur, obsesso Scipione necessario illum
suis auxilium ferre cogeret. Itaque praemissis nun- 5
tiis ad Cn. Domitium Caesar ei scripsit et, quid
fieri vellet, ostendit praesidioque Apolloniae cohor-
tibus IIII, Lissi I, III Orici relictis, quique erant ex
vulneribus aegri depositis, per Epirum atque Atha-
maniam iter facere coepit. Pompeius quoque de 6
Caesaris consilio coniectura iudicans ad Scipionem
properandum sibi existimabat: si Caesar iter illo
haberet, ut subsidium Scipioni ferret; si ab ora

maritima Oricoque discedere nollet, quod legiones equitatumque ex Italia exspectaret, ipse ut omnibus copiis Domitium aggrederetur.

79. His de causis uterque eorum celeritati
studebat, et suis ut esset auxilio, et ad opprimen-
2 dos adversarios ne occasioni temporis deesset. Sed
Caesarem Apollonia a directo itinere averterat;
Pompeius per Candaviam iter in Macedoniam expe-
3 ditum habebat. Accessit etiam ex improviso aliud
incommodum, quod Domitius, qui dies complures
castris Scipionis castra collata habuisset, rei fru-
mentariae causa ab eo discesserat et Heracliam
[Senticam], quae est subiecta Candaviae, iter fecerat,
ut ipsa fortuna illum obicere Pompeio videretur.
4 Haec ad id tempus Caesar ignorabat. Simul a Pom-
peio litteris per omnes provincias civitatesque di-
missis proelio ad Dyrrhachium facto latius inflatius-
que multo, quam res erat gesta, fama percrebuerat,
pulsum fugere Caesarem paene omnibus copiis
amissis; haec itinera infesta reddiderat, haec civi-
5 tates nonnullas ab eius amicitia avertebat. Quibus
accidit rebus, ut pluribus dimissi itineribus a Cae-
sare ad Domitium et a Domitio ad Caesarem nulla
6 ratione iter conficere possent. Sed Allobroges,
Raucilli atque Egi familiares, quos perfugisse ad
Pompeium demonstravimus, conspicati in itinere
exploratores Domitii, seu pristina sua consuetudine,
quod una in Gallia bella gesserant, seu gloria elati
cuncta, ut erant acta, exposuerunt et Caesaris pro-
7 fectionem et adventum Pompei docuerunt. A quibus
Domitius certior factus vix IIII horarum spatio an-

tecedens hostium beneficio periculum vitavit et ad
Aeginium, quod est obiectum [oppositumque] Thes-
saliae, Caesari venienti occurrit.

80. Coniuncto exercitu Caesar Gomphos per-
venit, quod est oppidum primum Thessaliae venien-
tibus ab Epiro; quae gens paucis ante mensibus
ultro ad Caesarem legatos miserat, ut suis omnibus
facultatibus uteretur, praesidiumque ab eo militum
petierat. Sed eo fama iam praecurrerat, quam supra 2
docuimus, de proelio Dyrrhachino, quod multis au-
xerat partibus. Itaque Androsthenes, praetor Thes- 3
saliae, cum se victoriae Pompei comitem esse mallet
quam socium Caesaris in rebus adversis, omnem ex
agris multitudinem servorum ac liberorum in oppi-
dum cogit portasque praecludit et ad Scipionem
Pompeiumque nuntios mittit, ut sibi subsidio veni-
ant: se confidere munitionibus oppidi, si celeriter
succurratur; longinquam oppugnationem sustinere
non posse. Scipio discessu exercituum ab Dyrrhachio 4
cognito Larisam legiones adduxerat; Pompeius non-
dum Thessaliae appropinquabat. Caesar castris mu-
nitis scalas musculosque ad repentinam oppugnati-
onem fieri et crates parari iussit. Quibus rebus effectis 5
cohortatus milites docuit, quantum usum haberet ad
sublevandam omnium rerum inopiam potiri oppido
[illegible] atque opulento, simul reliquis civitatibus
huius urbis exemplo inferre terrorem et id fieri
celeriter, priusquam auxilia concurrerent. Itaque 6
usus singulari militum studio eodem, quo venerat,
die post horam nonam oppidum altissimis moenibus
oppugnare aggressus ante solis occasum expugnavit

et ad diripiendum militibus concessit statimque ab oppido castra movit et Metropolim venit, sic ut nuntios expugnati oppidi famamque antecederet.

81. Metropolitae primum eodem usi consilio isdem permoti rumoribus portas clauserunt murosque armatis compleverunt; sed postea casu civitatis Gomphensis cognito ex captivis, quos Caesar ad murum producendos curaverat, portas aperuerunt.
2 Quibus diligentissime conservatis collata fortuna Metropolitum cum casu Gomphensium nulla Thessaliae fuit civitas praeter Larisaeos, qui magnis exercitibus Scipionis tenebantur, quin Caesari pare-
3 rent atque imperata facerent. Ille idoneum locum in agris nactus, quia prope iam matura *frumenta* erant, ibi adventum exspectare Pompei eoque omnem belli rationem conferre constituit.

82. Pompeius paucis post diebus in Thessaliam pervenit contionatusque apud cunctum exercitum suis agit gratias, Scipionis milites cohortatur, ut parta iam victoria praedae ac praemiorum velint esse participes, receptisque omnibus in una castra legionibus suum cum Scipione honorem partitur classicumque apud eum cani et alterum illi iubet
2 praetorium tendi. Auctis copiis Pompei duobusque magnis exercitibus coniunctis pristina omnium confirmatur opinio, et spes victoriae augetur, adeo ut, quicquid intercederet temporis, id morari reditum
3 in Italiam videretur, et si quando quid Pompeius tardius aut consideratius faceret, unius esse negotium diei, sed illum delectari imperio et consulares praetoriosque servorum habere numero dicerent.

Iamque inter se palam de praemiis ac sacerdotiis 4
contendebant in annosque consulatum definiebant, alii domos bonaque eorum, qui in castris erant Caesaris, petebant; magnaque inter eos in consilio 5
fuit controversia, oporteretne Lucili Hirri, quod is a Pompeio ad Parthos missus esset, proximis comitiis praetoriis absentis rationem haberi, cum eius necessarii fidem implorarent Pompei, praestaret, quod proficiscenti recepisset, ne per eius auctoritatem deceptus videretur, reliqui, in labore pari ac periculo ne unus omnes antecederet, recusarent.

83. Iam de sacerdotio Caesaris Domitius, Scipio Spintherque Lentulus cotidianis contentionibus ad gravissimas verborum contumelias palam descenderunt, cum Lentulus aetatis honorem ostentaret, Domitius urbanam gratiam dignitatemque iactaret, Scipio affinitate Pompei confideret. Postulavit etiam
L. Afranium proditionis exercitus Acutius Rufus 2
apud Pompeium, quod gestum in Hispania diceret.
Et L. Domitius in consilio dixit placere sibi bello 3
confecto ternas tabellas dari ad iudicandum iis, qui ordinis essent senatorii belloque una cum ipsis interfuissent, sententiasque de singulis ferrent, qui Romae remansissent quique intra praesidia Pompei fuissent neque operam in re militari praestitissent: unam
fore tabellam, qui liberandos omni periculo cen- 4
serent; alteram, qui capitis damnarent; tertiam,
qui pecunia multarent. Postremo omnes aut de 5
honoribus suis aut de praemiis pecuniae aut de persequendis inimicitiis agebant nec, quibus ratio-

nibus superare possent, sed, quemadmodum uti victoria deberent, cogitabant.

84. Re frumentaria praeparata confirmatisque
militibus et satis longo spatio temporis a Dyrrha-
chinis proeliis intermisso, quo satis perspectum ha-
bere militum animum videretur, temptandum Caesar
existimavit, quidnam Pompeius propositi aut volun-
2 tatis ad dimicandum haberet. Itaque ex castris
exercitum eduxit aciemque instruxit, primum suis
locis pauloque a castris Pompei longius, continentibus
vero diebus, ut progrederetur a castris suis colli-
busque Pompeianis aciem subiceret. Quae res in
dies confirmatiorem eius exercitum efficiebat. Supe-
3 rius tamen institutum in equitibus, quod demonstra-
vimus, servabat, ut, quoniam numero multis partibus
esset inferior, adulescentes atque expeditos ex an-
tesignanis selectis [milites] ad pernicitatem armis
inter equites proeliari iuberet, qui cotidiana consue-
tudine usum quoque eius generis proeliorum perci-
4 perent. His erat rebus effectum, ut equitum mille
etiam apertioribus locis VII milium Pompeianorum
impetum, cum adesset usus, sustinere auderent
neque magnopere eorum multitudine terrerentur.
5 Namque etiam per eos dies proelium secundum
equestre fecit atque unum Allobrogem ex duobus,
quos perfugisse ad Pompeium supra docuimus, cum
quibusdam interfecit.

85. Pompeius, qui castra in colle habebat, ad
infimas radices montis aciem instruebat semper, ut
videbatur, exspectans, si iniquis locis Caesar se
2 subiceret. Caesar nulla ratione ad pugnam elici

posse Pompeium existimans hanc sibi commodissimam belli rationem iudicavit, uti castra ex eo loco moveret semperque esset in itineribus, haec spectans, ut movendis castris pluribusque adeundis locis commodiore re frumentaria uteretur, simulque in itinere ut aliquam occasionem dimicandi nancisceretur et insolitum ad laborem Pompei exercitum cotidianis itineribus defatigaret. His constitutis rebus, signo 3
iam profectionis dato tabernaculisque detensis animadversum est paulo ante extra cotidianam consuetudinem longius a vallo esse aciem Pompei progressam, ut non iniquo loco posse dimicari videretur. Tunc Caesar apud suos, cum iam esset agmen in 4
portis, 'differendum est' inquit, 'iter in praesentia nobis et de proelio cogitandum, sicut semper depoposcimus; animo simus ad dimicandum parati: non facile occasionem postea reperiemus'; confestimque expeditas copias educit.

86. Pompeius quoque, ut postea cognitum est, suorum omnium hortatu statuerat proelio decertare. Namque etiam in consilio superioribus diebus dixerat, priusquam concurrerent acies, fore uti exercitus Caesaris pelleretur. Id cum essent plerique 2
admirati, 'scio me', inquit, 'paene incredibilem rem polliceri; sed rationem consilii mei accipite, quo firmiore animo in proelium prodeatis. Persuasi equi- 3
tibus nostris (idque mihi facturos confirmaverunt), ut, cum propius sit accessum, dextrum Caesaris cornu ab latere aperto aggrederentur et circumventa ab tergo acie prius perturbatum exercitum pellerent, quam a nobis telum in hostem iace-

4 retur. Ita sine periculo legionum et paene sine
vulnere bellum conficiemus. Id autem difficile non
5 est, cum tantum equitatu valeamus'. Simul denun-
tiavit, ut essent animo parati in posterum et, quo-
niam fieret dimicandi potestas, ut saepe cogitavis-
sent, ne usu manuque reliquorum opinionem fal-
lerent.

87. Hunc Labienus excepit et, cum Caesaris
copias despiceret, Pompei consilium summis laudi-
2 bus efferret, 'noli', 'inquit, 'existimare, Pompei, hunc
esse exercitum, qui Galliam Germaniamque devi-
cerit. Omnibus interfui proeliis neque temere in-
3 cognitam rem pronuntio. Perexigua pars illius exer-
citus superest; magna pars deperiit, quod accidere
tot proeliis fuit necesse, multos autumni pestilentia
in Italia consumpsit, multi domum discesserunt,
4 multi sunt relicti in continenti. An non audistis ex
iis, qui per causam valetudinis remanserunt, cohortes
5 esse Brundisi factas? Hae copiae, quas videtis, ex
delectibus horum annorum in citeriore Gallia sunt
refectae, et plerique sunt ex coloniis Transpadanis.
Ac tamen quod fuit roboris duobus proeliis Dyrr-
6 hachinis interiit'. Haec cum dixisset, iuravit se nisi
victorem in castra non reversurum reliquosque, ut
idem facerent, hortatus est. Hoc laudans Pompeius
idem iuravit; nec vero ex reliquis fuit quisquam,
7 qui iurare dubitaret. Haec cum facta sunt in con-
silio, magna spe et laetitia omnium discessum est;
ac iam animo victoriam praecipiebant, quod de re
tanta et a tam perito imperatore nihil frustra con-
firmari videbatur.

88. Caesar, cum Pompei castris appropinquasset,
ad hunc modum aciem eius instructam animadvertit.
Erant in sinistro cornu legiones duae traditae a
Caesare initio dissensionis ex senatusconsulto; qua-
rum una prima, altera tertia appellabatur. In eo
loco ipse erat Pompeius. Mediam aciem Scipio cum 2
legionibus Syriacis tenebat. Ciliciensis legio coniuncta
cum cohortibus Hispanis, quas traductas ab Afranio
docuimus, in dextro cornu erant collocatae. Has
firmissimas se habere Pompeius existimabat. Reli-
quas inter aciem mediam cornuaque interiecerat 3
numeroque cohortes CX expleverat. Haec erant milia 4
XLV, evocatorum circiter duo, quae ex beneficiariis
superiorum exercituum ad eum convenerant; quae
tota acie disperserat. Reliquas cohortes VII castris
propinquisque castellis praesidio disposuerat. Dex-
trum cornu eius rivus quidam impeditis ripis mu- 5
niebat; quam ob causam cunctum equitatum, sa-
gittarios funditoresque omnes sinistro cornu obie-
cerat.

89. Caesar superius institutum servans deci-
mam legionem in dextro cornu, nonam in sinistro
collocaverat, tametsi erat Dyrrhachinis proeliis vehe-
menter attenuata, et huic sic adiunxit octavam, ut
paene unam ex duabus efficeret, atque alteram alteri
praesidio esse iusserat. Cohortes in acie LXXX con- 2
stitutas habebat, quae summa erat milium XXII;
cohortes II castris praesidio reliquerat. Sinistro
cornu Antonium, dextro P. Sullam, media acie Cn.
Domitium praeposuerat. Ipse contra Pompeium 3
constitit. Simul his rebus animadversis, quas de-

monstravimus, timens, ne a multitudine equitum dex-
trum cornu circumveniretur, celeriter ex tertia acie
singulas cohortes detraxit atque ex his quartam in-
stituit equitatuique opposuit et, quid fieri vellet,
ostendit monuitque eius diei victoriam in earum
4 cohortium virtute constare. Simul tertiae aciei toti-
que exercitui imperavit, ne iniussu suo concurreret:
se, cum id fieri vellet, vexillo signum daturum.

90. Exercitum cum militari more ad pugnam
cohortaretur suaque in eum perpetui temporis officia
2 praedicaret, imprimis commemoravit: testibus se
militibus uti posse, quanto studio pacem petisset;
quae per Vatinium in colloquiis, quae per Aulum
Clodium cum Scipione egisset, quibus modis ad
Oricum cum Libone de mittendis legatis conten-
3 disset. Neque se umquam abuti militum sanguine
neque rempublicam alterutro exercitu privare voluisse.
4 Hac habita oratione exposcentibus militibus et studio
pugnae ardentibus tuba signum dedit.

91. Erat Crastinus evocatus in exercitu Cae-
saris, qui superiore anno apud eum primum pilum
in legione X. duxerat, vir singulari virtute. Hic
signo dato, 'sequimini me', inquit, 'manipulares mei
qui fuistis, et vestro imperatori quam constituistis
2 operam date. Unum hoc proelium superest; quo
confecto et ille suam dignitatem et nos nostram
3 libertatem recuperabimus'. Simul respiciens Cae-
sarem, 'faciam', inquit, 'hodie, imperator, ut aut
vivo mihi aut mortuo gratias agas'. Haec cum
dixisset, primus ex dextro cornu procucurrit, atque

eum electi milites circiter CXX voluntarii eiusdem
centuriae sunt prosecuti.

92. Inter duas acies tantum erat relictum spatii,
ut satis esset ad concursum utriusque exercitus.
Sed Pompeius suis praedixerat, ut Caesaris impe-
tum exciperent neve se loco moverent aciemque
eius distrahi paterentur; idque admonitu C. Triarii 2
fecisse dicebatur, ut primus excursus visque militum
infringeretur aciesque distenderetur, atque in suis
ordinibus dispositi dispersos adorirentur; leviusque
casura pila sperabat in loco retentis militibus, quam
si ipsi immissis telis occurrissent, simul fore, ut
duplicato cursu Caesaris milites exanimarentur et
lassitudine conficerentur. Quod nobis quidem nulla 3
ratione factum a Pompeio videtur, propterea quod
est quaedam animi incitatio atque alacritas natura-
liter innata omnibus, quae studio pugnae incenditur;
hanc non reprimere, sed augere imperatores debent;
neque frustra antiquitus institutum est, ut signa un-
dique concinerent clamoremque universi tollerent;
quibus rebus et hostes terreri et suos incitari existi-
maverunt.

93. Sed nostri milites dato signo cum infestis
pilis procucurrissent atque animum advertissent non
concurri a Pompeianis, usu periti ac superioribus
pugnis exercitati sua sponte cursum represserunt et
ad medium fere spatium constiterunt, ne consumptis
viribus appropinquarent, parvoque intermisso tem-
poris spatio ac rursus renovato cursu pila miserunt
celeriterque, ut erat praeceptum a Caesare, gladios
strinxerunt. Neque vero Pompeiani huic rei de- 2

fuerunt. Nam et tela missa exceperunt et impetum legionum tulerunt et ordines conservarunt pilisque
3 missis ad gladios redierunt. Eodem tempore equites ab sinistro Pompei cornu, ut erat imperatum, universi procucurrerunt, omnisque multitudo sagittariorum se profudit. Quorum impetum noster equitatus non tulit, sed paulatim loco motus cessit, equitesque Pompei hoc acrius instare et se turmatim explicare aciemque nostram a latere aperto circumire
4 coeperunt. Quod ubi Caesar animadvertit, quartae aciei, quam instituerat sex cohortium, dedit signum.
5 Illi celeriter procucurrerunt infestisque signis tanta vi in Pompei equites impetum fecerunt, ut eorum nemo consisteret, omnesque conversi non solum loco excederent, sed protinus incitati fuga montes altissimos peterent. Quibus submotis omnes sagittarii funditoresque destituti inermes sine praesidio
6 interfecti sunt. Eodem impetu cohortes sinistrum cornu pugnantibus etiam tum ac resistentibus in acie Pompeianis circumierunt eosque a tergo sunt adorti.

94. Eodem tempore tertiam aciem Caesar, quae quieta fuerat et se ad id tempus loco tenuerat,
2 procurrere iussit. Ita cum recentes atque integri defessis successissent, alii autem a tergo adorirentur, sustinere Pompeiani non potuerunt, atque universi
3 terga verterunt. Neque vero Caesarem fefellit, quin ab iis cohortibus, quae contra equitatum in quarta acie collocatae essent, initium victoriae oriretur, ut
4 ipse in cohortandis militibus pronuntiaverat. Ab his enim primum equitatus est pulsus, ab isdem

factae caedes sagittariorum ac funditorum, ab isdem
acies Pompeiana a sinistra parte [erant] circumita
atque initium fugae factum. Sed Pompeius, ut equi- 5
tatum suum pulsum vidit atque eam partem, cui
maxime confidebat, perterritam animadvertit, aliis
quoque diffisus acie excessit protinusque se in castra
equo contulit et iis centurionibus, quos in statione 6
ad praetoriam portam posuerat, clare, ut milites
exaudirent, 'tuemini', inquit, 'castra et defendite di-
ligenter, si quid durius acciderit. Ego reliquas por-
tas circumeo et castrorum praesidia confirmo'. Haec
cum dixisset, se in praetorium contulit summae rei 7
diffidens et tamen eventum exspectans.

95. Caesar Pompeianis ex fuga intra vallum
compulsis nullum spatium perterritis dare oportere
existimans milites cohortatus est, ut beneficio for-
tunae uterentur castraque oppugnarent. Qui, etsi
magno aestu (nam ad meridiem res erat perducta),
tamen ad omnem laborem animo parati imperio
paruerunt. Castra a cohortibus, quae ibi praesidio 2
erant relictae, industrie defendebantur, multo etiam
acrius a Thracibus barbarisque auxiliis. Nam qui 3
acie refugerant milites, et animo perterriti et lassi-
tudine confecti, missis plerique armis signisque mili-
taribus, magis de reliqua fuga quam de castrorum
defensione cogitabant. Neque vero diutius, qui in 4
vallo constiterant, multitudinem telorum sustinere
potuerunt, sed confecti vulneribus locum reliquerunt,
protinusque omnes ducibus usi centurionibus tribu-
nisque militum in altissimos montes, qui ad castra
pertinebant, confugerunt.

96. In castris Pompei videre licuit trichilas
structas, magnum argenti pondus expositum, recen-
tibus caespitibus tabernacula constrata, Lucii etiam
Lentuli et nonnullorum tabernacula protecta edera,
multaque praeterea, quae nimiam luxuriam et vic-
toriae fiduciam designarent, ut facile existimari pos-
set nihil eos de eventu eius diei timuisse, qui non
2 necessarias conquirerent voluptates. At hi miserrimo
ac patientissimo exercitu Caesaris luxuriem obicie-
bant, cui semper omnia ad necessarium usum de-
3 fuissent. Pompeius, iam cum intra vallum nostri
versarentur, equum nactus, detractis insignibus im-
peratoris, decumana porta se ex castris eiecit pro-
4 tinusque equo citato Larisam contendit. Neque ibi
constitit, sed eadem celeritate paucos suos ex fuga
nactus, nocturno itinere non intermisso, comitatu
equitum XXX ad mare pervenit navemque frumen-
tariam conscendit, saepe, ut dicebatur, querens tan-
tum se opinionem fefellisse, ut, a quo genere ho-
minum victoriam sperasset, ab eo initio fugae facto
paene proditus videretur.

97. Caesar castris potitus a militibus contendit,
ne in praeda occupati reliqui negotii gerendi facul-
2 tatem dimitterent. Qua re impetrata montem opere
circummunire instituit. Pompeiani, quod is mons
erat sine aqua, diffisi ei loco relicto monte universi
iugis eius Larisam versus se recipere coeperunt.
3 Qua re animadversa Caesar copias suas divisit par-
temque legionum in castris Pompei remanere iussit,
partem in sua castra remisit, IIII secum legiones
duxit commodioreque itinere Pompeianis occurrere

coepit et progressus milia passuum VI aciem in-
struxit. Qua re animadversa Pompeiani in quodam 4
monte constiterunt. Hunc montem flumen sublue-
bat. Caesar milites cohortatus, etsi totius diei conti-
nenti labore erant confecti noxque iam suberat, ta-
men munitione flumen a monte seclusit, ne noctu
aquari Pompeiani possent. Quo perfecto opere illi 5
de deditione missis legatis agere coeperunt. Pauci
ordinis senatorii, qui se cum iis coniunxerant, nocte
fuga salutem petiverunt.

98. Caesar prima luce omnes eos, qui in monte
consederant, ex superioribus locis in planiciem de-
scendere atque arma proicere iussit. Quod ubi sine 2
recusatione fecerunt passisque palmis proiecti ad
terram flentes ab eo salutem petiverunt, consolatus
consurgere iussit et pauca apud eos de lenitate sua
locutus, quo minore essent timore, omnes conser-
vavit militibusque suis commendavit, ne qui eorum
violaretur, neu quid sui desiderarent. Hac adhibita 3
diligentia ex castris sibi legiones alias occurrere et
eas, quas secum duxerat, in vicem requiescere
atque in castra reverti iussit eodemque die Larisam
pervenit.

99. In eo proelio non amplius CC milites desi-
deravit, sed centuriones, fortes viros, circiter XXX
amisit. Interfectus est etiam fortissime pugnans
Crastinus, cuius mentionem supra fecimus, gladio
in os adversum coniecto. Neque id fuit falsum, 2
quod ille in pugnam proficiscens dixerat. Sic enim
Caesar existimabat, eo proelio excellentissimam vir-
tutem Crastini fuisse, optimeque eum de se meritum

3 iudicabat. Ex Pompeiano exercitu circiter milia XV
cecidisse videbantur, sed in deditionem venerunt
amplius milia XXIIII (namque etiam cohortes, quae
praesidio in castellis fuerant, sese Sullae dediderunt),
multi praeterea in finitimas civitates refugerunt;
4 signaque militaria ex proelio ad Caesarem sunt re-
lata CLXXX et aquilae VIIII. L. Domitius ex castris
in montem refugiens, cum vires eum lassitudine de-
fecissent, ab equitibus est interfectus.

100. Eodem tempore D. Laelius cum classe ad
Brundisium venit eademque ratione, qua factum a
Libone antea demonstravimus, insulam obiectam
2 portui Brundisino tenuit. Similiter Vatinius, qui Brun-
disio praeerat, tectis instructisque scaphis elicuit
naves Laelianas atque ex his longius productam
unam quinqueremem et minores duas in angustiis
portus cepit, itemque per equites dispositos aqua
3 prohibere classiarios instituit. Sed Laelius tempore
anni commodiore usus ad navigandum onerariis na-
vibus Corcyra Dyrrhachioque aquam suis suppor-
4 tabat, neque a proposito deterrebatur neque ante
proelium in Thessalia factum cognitum aut ignominia
amissarum navium aut necessariarum rerum inopia
ex portu insulaque expelli potuit.

101. Isdem fere temporibus Cassius cum classe
Syrorum et Phoenicum et Cilicum in Siciliam venit,
et cum esset Caesaris classis divisa in duas partes,
dimidiae parti praeesset P. Sulpicius praetor Vibone
ad fretum, dimidiae M. Pomponius ad Messanam,
prius Cassius ad Messanam navibus advolavit, quam
2 Pomponius de eius adventu cognosceret, perturba-

tumque eum nactus nullis custodiis neque ordinibus certis, magno vento et secundo completas onerarias naves taeda et pice et stupa reliquisque rebus, quae sunt ad incendia, in Pomponianam classem immisit atque omnes naves incendit XXXV, e quibus erant XX constratae. Tantusque eo facto timor incessit, 3
ut, cum esset legio praesidio Messanae, vix oppidum defenderetur, et nisi eo ipso tempore quidam nuntii de Caesaris victoria per dispositos equites essent allati, existimabant plerique futurum fuisse, uti amitteretur. Sed opportunissime nuntiis allatis 4
oppidum est defensum; Cassiusque ad Sulpicianam inde classem profectus est Vibonem, applicatisque nostris ad terram navibus [propter eundem timorem] pari atque antea ratione [egerat] secundum nactus ventum onerarias naves [circiter XL] praeparatas ad incendium immisit, et flamma ab utroque cornu comprensa naves sunt combustae quinque. Cumque 5
ignis magnitudine venti latius serperet, milites, qui ex veteribus legionibus erant relicti praesidio navibus ex numero aegrorum, ignominiam non tulerunt, sed sua sponte naves conscenderunt et a terra solverunt impetuque facto in Cassianam classem quinqueremes duas, in quarum altera erat Cassius, ceperunt; sed Cassius exceptus scapha refugit; praeterea duae sunt deprensae triremes. Neque multo 6
post de proelio facto in Thessalia cognitum est, ut ipsis Pompeianis fides fieret; nam ante id tempus fingi a legatis amicisque Caesaris arbitrabantur. Quibus rebus cognitis ex his locis Cassius cum classe discessit.

102. Caesar omnibus rebus relictis persequen-
dum sibi Pompeium existimavit, quascumque in
partes se ex fuga recepisset, ne rursus copias com-
parare alias et bellum renovare posset, et quantum-
cumque itineris equitatu efficere poterat, cotidie pro-
grediebatur legionemque unam minoribus itineribus
2 subsequi iussit. Erat edictum Pompei nomine Am-
phipoli propositum, uti omnes eius provinciae iu-
niores, Graeci civesque Romani, iurandi causa con-
3 venirent. Sed utrum avertendae suspicionis causa
Pompeius proposuisset, ut quam diutissime longioris
fugae consilium occultaret, an novis delectibus, si
nemo premeret, Macedoniam tenere conaretur, exi-
4 stimari non poterat. Ipse ad ancoram una nocte
constitit et vocatis ad se Amphipoli hospitibus et
pecunia ad necessarios sumptus corrogata, cognito
Caesaris adventu, ex eo loco discessit et Mytilenas
5 paucis diebus venit. Biduum tempestate retentus
navibusque aliis additis actuariis in Ciliciam atque
6 inde Cyprum pervenit. Ibi cognoscit consensu om-
nium Antiochensium civiumque Romanorum, qui
illic negotiarentur, arcem captam esse excludendi
sui causa nuntiosque dimissos ad eos, qui se ex
fuga in finitimas civitates recepisse dicerentur, ne
Antiochiam adirent: id si fecissent, magno eorum
7 capitis periculo futurum. Idem hoc L. Lentulo, qui
superiore anno consul fuerat, et P. Lentulo con-
sulari ac nonnullis aliis acciderat Rhodi; qui cum
ex fuga Pompeium sequerentur atque in insulam
venissent, oppido ac portu recepti non erant mis-
sisque ad eos nuntiis, ut ex his locis discederent

contra voluntatem suam naves solverunt. Iamque 8
de Caesaris adventu fama ad civitates perferebatur.

103. Quibus cognitis rebus Pompeius deposito
adeundae Syriae consilio pecunia societatis sublata
et a quibusdam privatis sumpta et aeris magno pon-
dere ad militarem usum in naves imposito duobus-
que milibus hominum armatis, partim quos ex fa-
miliis societatum delegerat, partim a negotiatoribus
coëgerat, quosque ex suis quisque ad hanc rem
idoneos existimabat, Pelusium pervenit. Ibi casu rex 2
erat Ptolemaeus, puer aetate, magnis copiis cum sorore
Cleopatra bellum gerens, quam paucis ante mensibus
per suos propinquos atque amicos regno expulerat;
castraque Cleopatrae non longo spatio ab eius ca-
stris distabant. Ad eum Pompeius misit, ut pro 3
hospitio atque amicitia patris Alexandria reciperetur
atque illius opibus in calamitate tegeretur. Sed qui 4
ab eo missi erant, confecto legationis officio libe-
rius cum militibus regis colloqui coeperunt eosque
hortari, ut suum officium Pompeio praestarent,
neve eius fortunam despicerent. In hoc erant 5
numero complures Pompei milites, quos ex eius
exercitu acceptos in Syria Gabinius Alexandriam
traduxerat belloque confecto apud Ptolemaeum, pa-
trem pueri, reliquerat.

104. His tunc cognitis rebus amici regis, qui propter aetatem eius in procuratione erant regni, sive timore adducti, ut postea praedicabant, sollicitato exercitu regio ne Pompeius Alexandriam Aegyptumque occuparet, sive despecta eius fortuna, ut plerumque in calamitate ex amicis inimici exsistunt,

his, qui erant ab eo missi, palam liberaliter respon
2 derunt eumque ad regem venire iusserunt; ipsi clam
consilio inito Achillam, praefectum regium, singulari
hominem audacia, et L. Septimium, tribunum mili
3 tum, ad interficiendum Pompeium miserunt. Ab his
liberaliter ipse appellatus et quadam notitia Septimii
productus, quod bello praedonum apud eum ordi-
nem duxerat, naviculam parvulam conscendit cum
paucis suis: ibi ab Achilla et Septimio interficitur.
Item L. Lentulus comprehenditur ab rege et in cu
stodia necatur.

105. Caesar, cum in Asiam venisset, reperiebat
T. Ampium conatum esse pecunias tollere Epheso
ex fano Dianae eiusque rei causa senatores omnes
ex provincia evocasse, ut his testibus in summa
pecuniae uteretur, sed interpellatum adventu Cae-
saris profugisse. Ita duobus temporibus Ephesiae
2 pecuniae Caesar auxilium tulit. Item constabat
Elide in templo Minervae repetitis atque enumeratis
diebus, quo die proelium secundum Caesar fecisset,
simulacrum Victoriae, quod ante ipsam Minervam
collocatum esset et ante ad simulacrum Minervae
spectavisset, ad valvas se templi limenque conver-
3 tisse. Eodemque die Antiochiae in Syria bis tantus
exercitus clamor et signorum sonus exauditus est,
ut in muris armata civitas discurreret. Hoc idem
4 Ptolemaide accidit. Pergami in occultis ac recon-
ditis templi, quo praeter sacerdotes adire fas non est,
quae Graeci *ἄδυτα* appellant, tympana sonuerunt.
5 Item Trallibus in templo Victoriae, ubi Caesaris
statuam consecraverant, palma per eos dies intacta

inter coagmenta lapidum ex pavimento exstitisse ostendebatur.

106. Caesar paucos dies in Asia moratus, cum audisset Pompeium Cypri visum, coniectans eum Aegyptum iter habere propter necessitudines regni reliquasque eius loci opportunitates cum legione una, quam se ex Thessalia sequi iusserat, et altera, quam ex Achaia a Q. Fufio legato evocaverat, equitibusque DCCC et navibus longis Rhodiis X et Asiaticis paucis Alexandriam pervenit. In his erant 2
legionibus hominum milia tria CC; reliqui vulneribus ex proeliis et labore ac magnitudine itineris confecti consequi non potuerant. Sed Caesar confisus fama 3
rerum gestarum infirmis auxiliis proficisci non dubitaverat, aeque omnem sibi locum tutum fore existimans. Alexandriae de Pompei morte cognoscit atque 4
ibi primum e nave egrediens clamorem militum audit, quos rex in oppido praesidii causa reliquerat, et concursum ad se fieri videt, quod fasces anteferrentur. In hoc omnis multitudo maiestatem regiam minui praedicabat. Hoc sedato tumultu crebrae continuis 5
diebus ex concursu multitudinis concitationes fiebant, compluresque milites huius urbis omnibus partibus interficiebantur.

107. Quibus rebus animadversis legiones sibi alias ex Asia adduci iussit, quas ex Pompeianis militibus confecerat. Ipse enim necessario etesiis tenebatur, qui navigantibus Alexandria sunt adversissimi venti. Interim controversias regum ad populum 2
Romanum et ad se, quod esset consul, pertinere existimans atque eo magis officio suo convenire,

quod superiore consulatu cum patre Ptolemaeo et lege et senatusconsulto societas erat facta, ostendit sibi placere regem Ptolemaeum atque eius sororem Cleopatram exercitus, quos haberent, dimittere et de controversiis iure apud se potius quam inter se armis disceptare.

108. Erat in procuratione regni propter aetatem pueri nutricius eius, eunuchus nomine Pothinus. Is primum inter suos queri atque indignari coepit regem
2 ad causam dicendam evocari; deinde adiutores quosdam consilii sui nactus ex regis amicis exercitum a Pelusio clam Alexandriam evocavit atque eundem Achillam, cuius supra meminimus, omnibus copiis praefecit. Hunc incitatum suis et regis inflatum pollicitationibus, quae fieri vellet, litteris nuntiisque
3 edocuit. In testamento Ptolemaei patris heredes erant scripti ex duobus filiis maior et ex duabus filiabus ea, quae aetate antecedebat. Haec uti fierent, per omnes deos perque foedera, quae Romae fecisset, eodem testamento Ptolemaeus populum Romanum
4 obtestabatur. Tabulae testamenti unae per legatos eius Romam erant allatae, ut in aerario ponerentur (hae, cum propter publicas occupationes poni non potuissent, apud Pompeium sunt depositae), alterae eodem exemplo relictae atque obsignatae Alexandriae proferebantur.

109. De his rebus cum ageretur apud Caesarem, isque maxime vellet pro communi amico atque arbitro controversias regum componere, subito exercitus regius equitatusque omnis venire Alexandriam
2 nuntiatur. Caesaris copiae nequaquam erant tantae,

ut eis extra oppidum, si esset dimicandum, confi-
deret. Relinquebatur, ut se suis locis oppido teneret
consiliumque Achillae cognosceret. Milites tamen 3
omnes in armis esse iussit regemque hortatus est,
ut ex suis necessariis, quos haberet maximae aucto-
ritatis, legatos ad Achillam mitteret et, quid esset
suae voluntatis, ostenderet. A quo missi Dioscorides 4
et Serapion, qui ambo legati Romae fuerant ma-
gnamque apud patrem Ptolemaeum auctoritatem ha-
buerant, ad Achillam pervenerent. Quos ille, cum in 5
conspectum eius venissent, priusquam audiret aut,
cuius rei causa missi essent, cognosceret, corripi
atque interfici iussit; quorum alter accepto vulnere
occupatus per suos pro occiso sublatus, alter inter-
fectus est. Quo facto regem ut in sua potestate ha- 6
beret, Caesar efficit, magnam regium nomen apud
suos auctoritatem habere existimans et ut potius
privato paucorum et latronum quam regio consilio
susceptum bellum videretur.

110. Erant cum Achilla copiae, ut neque nu-
mero neque genere hominum neque usu rei militaris
contemnendae viderentur. Milia enim XX in armis 2
habebat. Haec constabant ex Gabinianis militibus
qui iam in consuetudinem Alexandrinae vitae ac
licentiae venerant et nomen disciplinamque populi
Romani dedidicerant uxoresque duxerant, ex quibus
plerique liberos habebant. Huc accedebant collecti 3
ex praedonibus latronibusque Syriae Ciliciaeque pro-
vinciae finitimarumque regionum. Multi praeterea 4
capitis damnati exulesque convenerant; fugitivis
omnibus nostris certus erat Alexandriae receptus

certaque vitae condicio, ut dato nomine militum essent
numero; si quis a domino prehenderetur, consensu
militum eripiebatur, qui vim suorum, quod in simili
culpa versabantur, ipsi pro suo periculo defendebant.
5 Hi regum amicos ad mortem deposcere, hi bona
locupletum diripere, stipendii augendi causa regis
domum obsidere, regno expellere, alios arcessere vetere
quodam Alexandrini exercitus instituto consuerant.
6 Erant praeterea equitum milia duo. Inveteraverant
hi omnes compluribus Alexandriae bellis; Ptolemaeum
patrem in regnum reduxerant, Bibuli filios duos inter-
fecerant, bella cum Aegyptiis gesserant. Hunc usum
rei militaris habebant.

111. His copiis fidens Achillas paucitatemque
militum Caesaris despiciens occupabat Alexandriam
praeter eam oppidi partem, quam Caesar cum mili-
tibus tenebat, primo impetu domum eius irrumpere
conatus; sed Caesar dispositis per vias cohortibus
2 impetum eius sustinuit. Eodemque tempore pugnatum
est ad portum, ac longe maximam ea res attulit di-
micationem. Simul enim diductis copiis pluribus viis
pugnabatur, et magna multitudine naves longas occu-
3 pare hostes conabantur; quarum erant L auxilio
missae ad Pompeium proelioque in Thessalia facto
domum redierant, illae triremes omnes et quinque-
remes aptae instructaeque omnibus rebus ad navi-
gandum, praeter has XXII, quae praesidii causa
4 Alexandriae esse consuerant, constratae omnes: quas
si occupavissent, classe Caesari erepta portum ac
mare totum in sua potestate haberent, commeatu
5 auxiliisque Caesarem prohiberent. Itaque tanta est

contentione actum, quanta agi debuit, cum illi cele-
rem in ea re victoriam, hi salutem suam consistere
viderent. Sed rem obtinuit Caesar omnesque eas naves 6
et reliquas, quae erant in navalibus, incendit, quod
tam late tueri parva manu non poterat, confestimque
ad Pharum navibus milites exposuit.

112. Pharus est in insula turris magna altitu-
dine, mirificis operibus exstructa; quae nomen ab
insula accepit. Haec insula obiecta Alexandriae 2
portum efficit; sed a superioribus regionibus in lon-
gitudinem passuum DCCC in mare iactis molibus
angusto itinere ut ponte cum oppido coniungitur.
In hac sunt insula domicilia Aegyptiorum et vicus 3
oppidi magnitudine; quo ubi quaecumque naves im-
prudentia aut tempestate paulum suo cursu deces-
serunt, has more praedonum diripere consuerunt.
Iis autem invitis, a quibus Pharus tenetur, non po- 4
test esse propter angustias navibus introitus in portum.
Hoc tum veritus Caesar, hostibus in pugna occu- 5
patis, militibus expositis Pharum prehendit atque ibi
praesidium posuit. Quibus est rebus effectum, uti 6
tuto frumentum auxiliaque navibus ad eum suppor-
tari possent. Dimisit enim circum omnes propinquas
provincias atque inde auxilia evocavit. Reliquis oppidi 7
partibus sic est pugnatum, ut aequo proelio discede-
retur et neutri pellerentur (id efficiebat angustiae
loci), paucisque utrimque interfectis Caesar loca
maxime necessaria complexus noctu praemunit. In eo
tractu oppidi pars erat regiae exigua, in quam ipse ha- 8
bitandi causa initio erat inductus, et theatrum con-
iunctum domui [quod] arcis tenebat locum aditusque

habebat ad portum et ad reliqua navalia. Has mu-
nitiones insequentibus auxit diebus, ut pro muro ob-
9 iectas haberet neu dimicare invitus cogeretur. Interim
filia minor Ptolemaei regis vacuam possessionem regni
sperans ad Achillam sese ex regia traiecit unaque
10 bellum administrare coepit. Sed celeriter est inter
eos de principatu controversia orta; quae res apud
milites largitiones auxit; magnis enim iacturis sibi
11 quisque eorum animos conciliabat. Haec dum apud
hostes geruntur, Pothinus, nutricius pueri et procu-
rator regni [in parte Caesaris], cum ad Achillam
nuntios mitteret hortareturque, ne negotio desisteret
neve animo deficeret, indicatis deprehensisque inter-
nuntiis a Caesare est interfectus. Haec initia belli
Alexandrini fuerunt.

BELLUM ALEXANDRINUM.

ARGUMENTUM.

[A. U. C. 706. 707.] Quae ad expugnandam Alexandriam Caesar, ad defendendam Aegyptii paraverint, exponuntur c. 1—3. Arsinoe interempto Achilla exercitui Ganymedem praeficit c. 4. Hic Caesarem aqua interclusurus rotis et machinis magnam vim aquae ex mari exprimit et in partem urbis ab Caesare occupatam ad corrumpendam dulcem puteorum aquam immittit; at Caesar fodiendis in litore puteis calamitati medetur c. 5—9. Rhodiorum fortitudine reique navalis experientia Caesar proelio navali victor excedit c. 10. 11. Maior classis ab Ganymede comparatur c. 12. 13; iterum vincitur Rhodiorum imprimis virtute c. 14—17. Minus prospere res cessit Caesari Pharum insulam aggresso; ipse natatu periculum evasit c. 18—21. Quo detrimento cum Romanis animus non infringeretur, Alexandrini ad Caesarem de rege dimittendo legatos mittunt, simulantes, eo recepto omne impedimentum sublatum iri, quominus Caesari se dederent c. 22. 23. Quibus promissis etiamsi fidem Caesar non haberet, regemque dimissum hostem futurum esse praevideret, tamen eum dimittit, bellum contra regem honestius existimans quam contra convenarum ac fugitivorum manum c. 24. Alexandrinos commeatibus insidiatos aggressus, quadriremem Rhodiam amittit c. 35. Iam Mithridates Pergamenus collectis in Syria Ciliciaque auxiliis ad Caesarem contendit, Pelusium ex itinere recipit, Alexandrinos iter intercepturos fugat c. 26. 27. Coniunctus cum eo Caesar castra regis ad

Nilum posita expugnat; rex ipse fugiens flumine mergitur c. 28—31. Caesar victor Alexandriam ingreditur c. 32, Cleopatrae ex Ptolemaei testamento regnum tradit c. 33. Interea Domitius Calvinus parum feliciter bellum administrabat in Ponto contra Pharnacem, qui Armeniam minorem et Cappadociam, Deiotari et Ariobarzanis regna, occupaverat c. 34—41; in Illyrico autem aliquamdiu varia fortuna cum Pompeiani exercitus reliquiis pugnabatur, dum proelio navali ad Tauridem insulam commisso Vatinius provinciam Caesari restituit c. 42—47. Quo tempore Caesar cum Pompeio in Graecia bellum gerebat, Q. Cassius Longinus pro praetore Hispaniam obtinebat. Qui cum magnum sibi totius provinciae odium conflasset, largitionibus exercitus amorem sibi conciliaturus, quocumque modo potest pecunias extorquet c. 48. 49. Ineunt provinciales consilia de eius morte c. 50. Per litteras Caesaris in Africam transmittere iussus, exercitum ad Cordubam colligit c. 50. 51; ab coniuratis graviter vulneratus Beronum et evocatorum auxilio servatur c. 52. 53. Proficiscuntur legiones ad auxilium imperatori ferendum excepta vernacula c. 54. Conquiruntur caedis conscii et interficiuntur exceptis iis, qui se pecunia redemerunt c. 55. Sanatis vulneribus denuo pecuniis inhiat c. 56. Iam vernaculae legionis milites seditione facta ad secundanos, quibus non minori atque illis odio erat Cassius, contenderunt, Thorium Italicensem ducem deligunt c. 57; Cordubam petunt, Cassii odio Pompei nomen in scutis inscribunt c. 58, mox detrahunt, ubi et Cordubenses et Marcellum, qui oppido praeerat, eodem atque se ipsos Cassii odio teneri cognoverunt. Marcellus dux constituitur c. 59, isque varia fortuna rem gerit contra Cassium c. 60. 61. Auxiliatur Cassio Bogud, rex Mauritaniae c. 62. Iam ad bellum componendum Lepidus ex citeriore provincia advenit, cui statim Marcellus se credit. Indutiis factis Bogudis milites in castellum aliquod Marcelli impetum faciunt c. 63. Marcelli et Lepidi castra coniunguntur, Cassio liber exitus conceditur. Paulo post Cassius Iberum transgrediens navigio tempestate demerso interiit c. 64. Caesar ex Aegypto in Syriam profectus huic provinciae Sextum

Caesarem praeficit, ipse Ciliciam adit, paucosque dies ad res ordinandas commoratus per Cappadociam in Pontum iter conficit c. 65. 66. Proficiscenti obviam fit Deiotarus, veniam ab eo petiturus, quod in castris Pompei fuisset c. 67. Restituit ei regium honorem Caesar c. 68. Cum Pontum intrasset, Pharnaces legatos belli deprecandi causa ad eum mittit c. 69. Condiciones ab Caesare propositas se amplecti simulat, sed cum eum rebus urbanis Romam arcessi sciret, rem trahere studet. Quod hominis consilium cum Caesarem non lateret, celerrime ad Zelam, ab Pharnace occupatam, contendit Proelio commisso regis exercitus profligatur, ipse cum paucis equitibus fuga evasit c. 70—76. Ponto recepto Caesar in Asiam iter facit; de provinciae controversiis cognoscit. Mithridatem Pergamenum regem Bospori et tetrarcham Gallograecorum constituit, deinde omnium opinione celerius victor in Italiam redit c. 77. 78.

1. Bello Alexandrino conflato Caesar Rhodo atque ex Syria Ciliciaque omnem classem arcessit; Creta sagittarios, equites ab rege Nabataeorum Malcho evocat; tormenta undique conquiri et frumentum mitti, auxilia adduci iubet. Interim munitiones co- 2
tidie operibus augentur, atque omnes oppidi partes, quae minus esse firmae videntur, testudinibus ac musculis appetuntur; ex aedificiis autem per foramina in proxima aedificia arietes inmittuntur, quantumque aut ruinis deicitur aut per vim recipitur loci, in tantum munitiones proferuntur. Nam incendio 3
fere tuta est Alexandria, quod sine contignatione ac materia sunt aedificia et structuris ac fornicibus continentur tectaque sunt rudere aut pavimentis. Caesar 4
maxime studebat, ut, quam angustissimam partem oppidi palus a meridie interiecta efficiebat, hanc operibus vineisque agendis ab reliqua parte urbis

5 excluderet, illud spectans, primum, ut, cum in duas
partes esset urbis divisa acies, uno consilio atque
imperio administraretur, deinde, ut laborantibus suc-
curri atque ex altera oppidi parte auxilium ferri
posset, imprimis vero, ut aqua pabuloque abundaret,
quarum alterius rei copiam exiguam, alterius nullam
omnino facultatem habebat; quod utrumque large
palus praebere poterat.

2. Neque vero Alexandrinis in gerendis negotiis
cunctatio ulla aut mora inferebatur. Nam in omnes
partes, per quas fines Aegypti regnumque pertinet,
legatos conquisitoresque delectus habendi causa mi-
serant, magnumque numerum in oppidum telorum
atque tormentorum convexerant et innumerabilem
multitudinem adduxerant. Nec minus in urbe maxi-
2 mae armorum erant institutae officinae. Servos prae-
terea puberes armaverant; quibus domini locuple-
tiores victum cotidianum stipendiumque praebebant.
3 Hac multitudine disposita munitiones semotarum
partium tuebantur; veteranas cohortes vacuas in
celeberrimis urbis locis habebant, ut quacumque re-
gione pugnaretur, integris viribus ad auxilium feren-
4 dum opponi possent. Omnibus viis atque angiportis
triplicem vallum obduxerant (erat autem quadrato
exstructus saxo neque minus XXXX pedes altitudinis
habebat), quaeque partes urbis inferiores erant, has
altissimis turribus denorum tabulatorum munierant.
5 Praeterea alias ambulatorias totidem tabulatorum
confixerant subiectisque eas rotis funibus iumentisque
obiectis directis plateis in quamcumque erat visum
partem movebant.

3. Urbs fertilissima et copiosissima omnium
rerum apparatus suggerebat. Ipsi homines ingenio-
sissimi atque acutissimi, quae a nostris fieri vide-
rant, ea sollertia efficiebant, ut nostri illorum opera
imitati viderentur, et sua sponte multa reperiebant,
unoque tempore et nostras munitiones infestabant
et suas defendebant. Atque haec principes in con- 2
siliis contionibusque agitabant: populum Romanum
paulatim in consuetudinem eius regni occupandi ve-
nire. Paucis annis antea Gabinium cum exercitu 3
fuisse in Aegypto; Pompeium se ex fuga eodem
recepisse; Caesarem venisse cum copiis, neque
morte Pompei quicquam profectum, quo minus apud
se Caesar commoraretur. Quem si non expulissent, 4
futuram ex regno provinciam; idque agendum
mature: namque eum interclusum tempestatibus
propter anni tempus recipere transmarina auxilia
non posse.

4. Interim dissensione orta inter Achillam, qui
veterano exercitui praeerat, et Arsinoën, regis Ptole-
maei minorem filiam, ut supra demonstratum est, cum
uterque utrique insidiaretur et summam imperii ipse
obtinere vellet, praeoccupat Arsinoë per Ganymeden
eunuchum, nutricium suum, atque Achillam interficit.
Hoc occiso sine ullo socio et custode ipsa omne im- 2
perium obtinebat; exercitus Ganymedi traditur. Is
suscepto officio largitionem in milites auget et reliqua
pari diligentia administrat.

5. Alexandria est fere tota suffossa specusque habet a Nilo pertinentes, quibus aqua in privatas domos inducitur, quae paulatim spatio temporis

2 liquescit ac subsidit. Hac uti domini aedificiorum atque eorum familiae consuerunt: nam quae flumine Nilo fertur, adeo est limosa ac turbida, ut multos variosque morbos efficiat; sed ea plebes ac multitudo contenta est necessario, quod fons urbe tota nullus est. Hoc tamen flumen in ea parte erat urbis,
3 quae ab Alexandrinis tenebatur. Quo facto est admonitus Ganymedes, posse nostros aqua intercludi: qui distributi munitionum tuendarum causa vicatim ex privatis aedificiis specubus ac puteis extracta aqua utebantur.

6. Hoc probato consilio magnum ac difficile opus aggreditur. Intersaeptis enim specubus atque omnibus urbis partibus exclusis, quae ab ipso tenebantur, aquae magnam vim ex mari rotis ac machinationibus exprimere contendit; hanc locis superioribus fundere in partem Caesaris non intermittebat.
2 Quam ob causam salsior paulo praeter consuetudinem aqua trahebatur ex proximis aedificiis magnamque hominibus admirationem praebebat, quam ob rem id accidisset; nec satis sibi ipsi credebant, cum se inferiores eiusdem generis ac saporis aqua dicerent uti, atque ante consuessent, vulgoque inter se conferebant et degustando, quantum inter se dif-
3 ferrent aquae, cognoscebant. Parvo vero temporis spatio haec propior bibi omnino non poterat, illa inferior corruptior iam salsiorque reperiebatur.

7. Quo facto dubitatione sublata tantus incessit timor, ut ad extremum casum periculi omnes deducti viderentur, atque alii morari Caesarem dicerent, quin naves conscendere iuberet, alii multo

gravius extimescerent [casum], quod neque celari Alexandrini possent in apparanda fuga, cum tam parvo spatio distarent ab ipsis, neque illis imminentibus atque insequentibus ullus in naves receptus daretur. Erat autem magna multitudo oppidanorum 2
in parte Caesaris, quam domiciliis ipsorum non moverat, quod ea se fidelem palam nostris esse simulabat et descivisse a suis videbatur [: ut mihi defendendi essent Alexandrini neque fallaces esse neque temerarii, multaque oratio frustra absumeretur; cum 3
vero uno tempore et natio eorum et natura cognoscatur, aptissimum esse hoc genus ad proditionem dubitare nemo potest].

8. Caesar suorum timorem consolatione et ratione muniebat. Nam puteis fossis aquam dulcem reperiri posse affirmabat: omnia enim litora naturaliter aquae dulcis venas habere. Quod si alia esset 2
litoris Aegyptii natura atque omnium reliquorum, tamen, quoniam mare libere tenerent, neque hostes classem haberent, prohiberi sese non posse, quo minus cotidie navibus aquam peterent vel a sinistra parte a Paraetonio vel a dextra ab insula; quae diversae navigationes numquam uno tempore adversis ventis praecluderentur. Fugae vero nullum esse 3
consilium non solum iis, qui primam dignitatem haberent, sed ne iis quidem, qui nihil praeterquam de vita cogitarent. Magno negotio impetus hostium ad- 4
versos ex munitionibus sustineri; quibus relictis nec loco nec numero pares esse posse. Magnam autem 5
moram et difficultatem ascensum in naves habere praesertim ex scaphis; summam esse contra in Ale-

xandrinis velocitatem locorumque et aedificiorum
6 notitiam. Hos praecipue in victoria insolentes prae-
cursuros et loca excelsiora atque aedificia occupa-
turos; ita fuga navibusque nostros prohibituros.
Proinde eius consilii obliviscerentur atque omni ra-
tione esse vincendum cogitarent.

9. Hac oratione apud suos habita atque omnium
mentibus excitatis dat centurionibus negotium, ut
reliquis operibus intermissis ad fodiendos puteos
animum conferant neve quam partem nocturni tem-
2 poris intermittant. Quo suscepto negotio atque om-
nium animis ad laborem incitatis magna una nocte
vis aquae dulcis inventa est. Ita operosis Alexan-
drinorum machinationibus maximisque conatibus non
3 longi temporis labore occursum est. Eo biduo legio
XXXVII. ex dediticiis Pompeianis militibus cum fru-
mento, armis, telis, tormentis imposita in naves a
Domitio Calvino ad litora Africae paulo supra Ale-
4 xandriam delata est. Hae naves euro, qui multos
dies continenter flabat, portum capere prohibebantur;
sed loca sunt egregia omni illa regione ad tenendas
ancoras. Hi cum diu retinerentur atque aquae in-
opia premerentur, navigio actuario Caesarem faciunt
certiorem.

10. Caesar, ut per se consilium caperet, quid
faciendum videretur, navem conscendit atque omnem
classem se sequi iussit nullis nostris militibus im-
positis, quod, cum longius paulo discederet, muni-
2 tiones nudare nolebat. Cumque ad eum locum
accessisset, qui appellatur Chersonesus, aquandique
causa remiges in terram exposuisset, nonnulli ex eo

numero, cum longius a navibus praedatum proces-
sissent, ab equitibus hostium sunt excepti. Ex his 3
cognoverunt Caesarem ipsum in classe venisse neque
ullos milites in navibus habere. Qua re comperta
magnam sibi facultatem fortunam obtulisse bene
gerendae rei crediderunt. Itaque naves omnes, quas 4
paratas habuerant ad navigandum, propugnatoribus
instruxerunt Caesarique redeunti cum classe occur-
rerunt. Qui duabus de causis eo die dimicare no- 5
lebat, quod et nullos milites in navibus habebat, et
post horam X. diei res agebatur; nox autem allatura
videbatur maiorem fiduciam illis, qui locorum notitia
confidebant; sibi etiam hortandi suos auxilium de-
futurum, quod nulla satis idonea esset hortatio, quae
neque virtutem posset notare neque inertiam. Quibus 6
de causis naves, quas potuit, Caesar ad terram
detrahit; quem in locum illos successuros non exi-
stimabat.

11. Erat una navis Rhodia in dextro Caesaris
cornu longe ab reliquis collocata. Hanc conspicati
hostes non tenuerunt sese, magnoque impetu IIII
ad eam constratae naves et complures apertae con-
tenderunt. Cui coactus est Caesar ferre subsidium, 2
ne turpem in conspectu contumeliam acciperet,
quamquam, si quid gravius illis accidisset, merito
casurum iudicabat. Proelium commissum est magna 3
contentione Rhodiorum; qui cum in omnibus dimi-
cationibus et scientia et virtute praestitissent, tum
maxime illo tempore totum onus sustinere non re-
cusabant, ne quod suorum culpa detrimentum ac-
ceptum videretur. Ita proelium secundissimum est 4

factum. Capta est una hostium quadriremis, depressa
est altera, duae omnibus epibatis nudatae; magna
praeterea multitudo in reliquis navibus propugna-
5 torum est interfecta. Quod nisi nox proelium dire-
misset, tota classe hostium Caesar potitus esset.
6 Hac calamitate perterritis hostibus adverso vento
leniter flante naves onerarias Caesar remulco victri-
cibus suis navibus Alexandriam deducit.

12. Eo detrimento adeo sunt fracti Alexan-
drini, cum iam non virtute propugnatorum, sed
scientia classiariorum se victos viderent, quibus . . . .
et superioribus locis sublevabantur, ut ex aedificiis
defendi possent, et materiam cunctam obicerent,
quod nostrae classis oppugnationem etiam ad terram
2 verebantur. Iidem, posteaquam Ganymedes in con-
cilio confirmavit sese et eas, quae essent amissae,
restituturum et numerum adaucturum, magna spe
et fiducia veteres reficere naves accuratiusque huic
3 rei studere atque inservire instituerunt. Ac tametsi
amplius CX navibus longis in portu navalibusque
amiserant, tamen reparandae classis cogitationem
4 non deposuerunt. Videbant enim non auxilia Caesari,
non commeatus supportari posse, si classe ipsi va-
lerent; praeterea nautici homines, urbis et regionis
maritimae cotidianoque usu a pueris exercitati, ad
naturale ac domesticum bonum refugere cupiebant;
et quantum parvulis navigiis profecissent, sentiebant:
itaque omni studio ad parandam classem incubu-
erunt.

13. Erant omnibus ostiis Nili custodiae exi-
gendi portorii causa dispositae; naves veteres erant

in occultis regiae navalibus, quibus multis annis ad
navigandum non erant usi: has reficiebant, illas
Alexandriam revocabant. Deerant remi: porticus, 2
gymnasia, publica aedificia detegebant; asseres re-
morum usum obtinebant: aliud naturalis sollertia,
aliud urbis copia subministrabat. Postremo non 3
longam navigationem parabant, sed praesentis tem-
poris necessitati serviebant et in ipso portu confli-
gendum videbant. Itaque paucis diebus contra om- 4
nium opinionem quadriremes XXII, quinqueremes V
confecerunt; ad has minores apertasque complures
adiecerunt et in portu periclitati remigio, quid
quaeque earum efficere posset, idoneos milites im-
posuerunt seque ad confligendum omnibus rebus para-
verunt. Caesar Rhodias naves VIIII habebat (nam 5
decem missis una in cursu litore Aegyptio defecerat),
Ponticas VIII, Lycias V, ex Asia XII. Ex his erant
quinqueremes et quadriremes X, reliquae infra hanc
magnitudinem et pleraeque apertae. Tamen virtute 6
militum confisus cognitis hostium copiis se ad dimi-
candum parabat.

14. Postquam eo ventum est, ut sibi uterque
confideret, Caesar Pharon classi circumvehitur ad-
versasque naves hostibus constituit: in dextro cornu
Rhodias collocat, in sinistro Ponticas. Inter has
spatium CCCC passuum relinquit, quod satis esse ad
explicandas naves videbatur. Post hunc ordinem 2
reliquas naves subsidio distribuit; quae quamque
earum sequatur et cui subveniat, constituit atque
imperat. Non dubitanter Alexandrini classem pro- 3
ducunt atque instruunt: in fronte collocant XXII,

reliquas subsidiarias in secundo ordine constituunt.
4 Magnum praeterea numerum minorum navigiorum et
scapharum producunt cum malleolis ignibusque, si
quid ipsa multitudo et clamor et flamma nostris ter-
5 roris afferre possent. Erant inter duas classes vada
transitu angusto, quae pertinent ad regionem Africae
(sic enim praedicant, partem esse Alexandriae
dimidiam Africae), satisque diu inter ipsos est ex-
spectatum, ab utris fieret transeundi initium, propter-
ea quod ei, qui intrassent, et ad explicandam classem
et ad receptum, si durior accidisset casus, impedi-
tiores fore videbantur.

15. Rhodiis navibus praeerat Euphranor, animi
magnitudine ac virtute magis cum nostris hominibus
2 quam cum Graecis comparandus. Hic ob notissimam
scientiam atque animi magnitudinem delectus est ab
3 Rhodiis, qui imperium classis obtineret. Qui ubi
cessare Caesarem animum advertit, 'videris mihi',
inquit, 'Caesar, vereri, si haec vada primis navibus
intraris, ne prius dimicare cogaris, quam reliquam
4 classem potueris explicare. Nobis rem committe:
nos proelium sustinebimus (neque tuum iudicium
fallemus), dum reliqui subsequantur. Hos quidem
diutius in nostro conspectu gloriari magno nobis et
5 dedecori et dolori est.' Caesar illum adhortatus
atque omnibus laudibus prosecutus dat signum pugnae.
Progressas ultra vadum IIII Rhodias naves circum-
sistunt Alexandrini atque in eas impetum faciunt.
6 Sustinent illi atque arte sollertiaque se explicant;
ac tantum doctrina potuit, ut in dispari numero nulla
transversa hosti obiceretur, nullius remi detergerentur,

sed semper venientibus adversae occurrerent. Interim
sunt reliquae subsecutae. Tum necessario discessum 7
ab arte est propter angustias loci, atque omne cer-
tamen in virtute constitit. Neque vero Alexandriae 8
fuit quisquam aut nostrorum aut oppidanorum, qui
aut in opere aut in pugna occupatum animum ha-
berent, quin altissima tecta peteret atque ex omni
prospectu locum spectaculo caperet precibusque et
votis victoriam suis ab diis immortalibus expo-
sceret.

16. Minime autem par erat proelii certamen.
Nostris enim [pulsis] neque terra neque mari effu-
gium dabatur victis, omniaque victoribus erant
futura in incerto; illi, si superassent navibus, omnia
tenerent; si inferiores fuissent, reliquam tamen for-
tunam periclitarentur. Simul illud grave ac miserum 2
videbatur, perpaucos de summa rerum ac de salute
omnium decertare; quorum si qui aut animo aut
virtute cessisset, reliquis etiam esset cedendum,
quibus pro se pugnandi facultas non fuisset. Haec 3
superioribus diebus saepenumero Caesar suis expo-
suerat, ut hoc maiore animo contenderent, quod
omnium salutem sibi commendatam viderent. Eadem 4
suum quisque contubernalem, amicum, notum pro-
sequens erat obtestatus, ne suam atque omnium
falleret opinionem, quorum iudicio delectus ad pu-
gnam proficisceretur. Itaque hoc animo est decer- 5
tatum, ut neque maritimis nauticisque sollertia
atque ars praesidium ferret, neque numero navium
praestantibus multitudo prodesset, neque electi ad
virtutem e tanta multitudine viri virtuti nostrorum

6 possent adaequare. Capitur hoc proelio quinque-
remis una et biremis cum defensoribus remigibus-
que, et deprimuntur tres nostris incolumibus om-
7 nibus. Reliquae propinquam fugam ad oppidum
capiunt; quas protexerunt ex molibus atque aedi-
ficiis imminentibus et nostros adire propius prohi-
buerunt.

17. Hoc ne sibi saepius accidere posset, omni
ratione Caesar contendendum existimavit, ut in-
sulam molemque ad insulam pertinentem in suam
2 redigeret potestatem. Perfectis enim magna ex parte
munitionibus in oppido ex illa urbem uno tempore
3 temptari posse confidebat. Quo capto consilio co-
hortes x et levis armaturae electos, quosque idoneos
ex equitibus Gallis arbitrabatur, in navigia minora
scaphasque imponit; alteram insulae partem disti-
nendae manus causa constratis navibus aggreditur
praemiis magnis propositis, qui primus insulam ce-
4 pisset. Ac primo impetum nostrorum pariter susti-
nuerunt. Uno enim tempore et ex tectis aedificiorum
propugnabant et litora armati defendebant, quo propter
asperitatem loci non facilis nostris aditus dabatur,
et scaphis navibusque longis quinque mobiliter et
5 scienter angustias loci tuebantur. Sed ubi primum
locis cognitis vadisque pertemptatis pauci nostri in
litore constiterunt atque hos sunt alii subsecuti con-
stanterque in eos, qui in litore aequo institerant,
impetum fecerunt, omnes Pharitae terga verterunt.
6 His pulsis custodia portus relicta *reliqui* naves ad
litora et vicum applicarunt seque ex navibus ad
tuenda aedificia eiecerunt.

18. Neque vero diutius ea munitione se con-
tinere potuerunt, etsi erat non dissimile atque Ale-
xandriae genus aedificiorum, ut minora maioribus
conferantur, turresque editae et coniunctae muri locum
obtinebant, neque nostri aut scalis aut cratibus aut
reliquis rebus parati venerant ad oppugnandum.
Sed terror hominibus mentem consiliumque eripit et 2
membra debilitat, ut tunc accidit. Qui se in aequo 3
loco ac plano pares esse confidebant, iidem perter-
riti fuga suorum et caede paucorum XXX pedum
altitudine in aedificiis consistere ausi non sunt seque
per molem in mare praecipitaverunt et DCCC passuum
intervallum ad oppidum enataverunt. Multi tamen 4
ex his capti interfectique sunt; sed numerus capti-
vorum omnino fuit sexcenti.

19. Caesar praeda militibus concessa aedificia
diripi iussit castellumque ad pontem, qui propior
erat Pharo, communivit atque ibi praesidium posuit.
Hunc fuga Pharitae reliquerant; citeriorem illum 2
propioremque oppido Alexandrini tuebantur. Sed
eum postero die simili ratione aggreditur, quod his
obtentis duobus omnem navigiorum excursum et
repentina latrocinia sublatum iri videbat. Iamque 3
eos, qui praesidio eum locum tenebant, tormentis ex
navibus sagittisque depulerat atque in oppidum red-
egerat et cohortium trium instar in terram exposuerat
(non enim plures consistere angustiae loci patieban-
tur); reliquae copiae in navibus stationem obtinebant.
Quo facto imperat pontem adversus hostem prae- 4
vallari et, qua exitus navibus erat fornice exstructo,
quo pons sustinebatur, lapidibus oppleri atque obstrui.

5 Quorum altero opere effecto, ut nulla omnino scapha
egredi posset, altero instituto omnes Alexandri-
norum copiae ex oppido se eiecerunt et contra
munitiones pontis latiore loco constiterunt, eodemque
tempore quae consueverant navigia per pontes ad
incendia onerariarum emittere ad molem constituerunt.
6 Pugnabatur a nostris ex ponte, ex mole; ab illis ex
area, quae erat adversus pontem, et ex navibus
contra molem.

20. In his rebus occupato Caesare militesque
hortante remigum magnus numerus et classiariorum
2 ex longis navibus nostris in molem se eiecit. Pars
eorum studio spectandi ferebatur, pars etiam cupi-
ditate pugnandi. Hi primum navigia hostium lapi-
dibus ac fundis a mole repellebant ac multum pro-
3 ficere multitudine telorum videbantur. Sed postquam
ultra eum locum ab latere eorum aperto ausi sunt
egredi ex navibus Alexandrini pauci, ut sine signis
certisque ordinibus, sine ratione prodierant, sic temere
4 in naves fugere coeperunt. Quorum fuga incitati
Alexandrini plures ex navibus egrediebantur no-
strosque acrius perturbatos insequebantur. Simul,
qui in navibus longis remanserant, scalas rapere
navesque a terra repellere properabant, ne hostes
5 navibus potirentur. Quibus omnibus rebus pertur-
bati milites nostri cohortium trium, quae in ponte
ac prima mole constiterant, cum post se clamorem
exaudirent, fugam suorum viderent, magnam vim
telorum adversi sustinerent, veriti, ne ab tergo circum-
venirentur et discessu navium omnino reditu inter-
cluderentur, munitionem in ponte institutam reli-

querunt et magno cursu incitati ad naves conten-
derunt. Quorum pars proximas nacta naves multi- 6
tudine hominum atque onere depressa est, pars re-
sistens et dubitans, quid esset capiendum consilii, ab
Alexandrinis interfecta est; nonnulli feliciore exitu 7
expeditas ad ancoram naves consecuti incolumes dis-
cesserunt, pauci allevatis scutis et animo ad conan-
dum nisi ad proxima navigia adnatarunt.

21. Caesar, quoad potuit cohortando suos ad
pontem ac munitiones continere, eodem in periculo
versatus est; postquam universos cedere animadvertit,
in suum navigium se recepit. Quo multitudo hominum 2
insecuta cum irrumperet, neque administrandi neque
repellendi a terra facultas daretur, fore, quod ac-
cidit, suspicatus sese ex navigio eiecit atque ad eas,
quae longius constiterant, naves adnatavit. Hinc 3
suis laborantibus subsidio scaphas mittens nonnullos
conservavit. Navigium quidem eius multitudine de-
pressum militum una cum hominibus interiit. Hoc 4
proelio desiderati sunt ex numero legionariorum
militum circiter CCCC et paulo *ultra* eum numerum
classiarii et remiges. Alexandrini eo loco castellum 5
magnis munitionibus multisque tormentis confirmarunt
atque egestis ex mari lapidibus libero sunt usi postea
ad mittenda navigia.

22. Hoc detrimento milites nostri tantum afue-
runt ut perturbarentur, ut [incensi atque incitati
magnas accessiones fecerint in operibus hostium ex-
pugnandis] in proeliis cotidianis, quandocumque fors 2
obtulerat, procurrentibus et erumpentibus Alexan-
drinis [manum . . . . . comprehendi multum ope-

ribus . . . . et ardentibus studiis militum, nec divulgata Caesaris hortatio subsequi legionum aut laborem aut pugnandi poterat cupiditatem, ut| magis deterrendi et continendi a periculosissimis essent dimicationibus quam incitandi ad pugnandum.

23. Alexandrini, cum Romanos et secundis rebus confirmari et adversis incitari viderent neque ullum belli tertium casum nossent, quo possent esse firmiores, ut coniectura consequi possumus, aut admoniti a regis amicis, qui in Caesaris erant praesidiis, aut suo priore consilio per occultos nuntios regi probato legatos ad Caesarem miserunt, ut dimitteret regem
2 transireque ad suos pateretur: paratam enim omnem multitudinem esse confectam taedio puellae fiduciario regno, dominatione crudelissima Ganymedis facere id, quod rex imperasset; quo si auctore in Caesaris fidem amicitiamque venturi essent, nullius periculi timorem multitudini fore impedimento, quo minus se dederent.

24. Caesar, etsi fallacem gentem semperque alia cogitantem, alia simulantem bene cognitam habebat, tamen petentibus dare veniam utile esse
2 statuit, quod, si quo pacto sentirent ea, quae postularent, mansurum in fide dimissum regem credebat, sin, id quod magis illorum naturae conveniebat, ducem ad bellum gerendum regem habere vellent, splendidius atque honestius se contra regem quam contra convenarum ac fugitivorum manum bellum
3 esse gesturum. Itaque regem cohortatus, ut consuleret regno paterno, parceret praeclarissimae patriae, quae turpibus incendiis et ruinis esset deformata,

cives suos primum ad sanitatem revocaret, deinde
conservaret, fidem populo Romano sibique praestaret,
cum ipse tantum ei crederet, ut ad hostes armatos
eum mitteret, dextra dextram tenens dimittere
coepit adulta iam aetate puerum. At regius animus 4
disciplinis fallacissimis eruditus, ne a gentis suae
moribus degeneraret, contra flens orare Caesarem
coepit, ne se dimitteret; non enim sibi regnum ipsum
conspectu Caesaris esse iucundius. Compressis pueri 5
lacrimis Caesar ipse commotus celeriter, si illa sen-
tiret, fore eum secum affirmans ad suos dimisit. Ille 6
ut ex carceribus in liberum cursum emissus adeo
contra Caesarem acriter bellum gerere coepit, ut
lacrimas, quas in colloquio proiecerat, gaudio vide-
retur profudisse. Accidisse hoc complures Caesaris 7
legati, amici, centuriones militesque laetabantur,
quod nimia bonitas eius fallaciis pueri elusa esset.
Quasi vero id Caesar bonitate tantum adductus ac
non prudentissimo consilio fecisset.

25. Cum duce assumpto Alexandrini nihilo se
firmiores factos aut languidiores Romanos animad-
verterent eludentibusque militibus regis aetatem at-
que infirmitatem magnum dolorem acciperent neque
se quicquam proficere viderent, rumoresque existe-
rent, magna Caesari praesidia terrestri itinere, Syria
Ciliciaque, adduci, quod nondum auditum Caesari
erat, commeatum, qui mari nostris supportabatur,
intercipere statuerunt. Itaque expeditis navigiis locis 2
idoneis ad Canopum in statione dispositis navibus
insidiabantur nostris commeatui*que*. Quod ubi Cae- 3
sari nuntiatum est, [unam] classem iubet expediri

atque instrui. Praeficit huic Tiberium Neronem.
Proficiscuntur in ea classe Rhodiae naves atque in
his Euphranor, sine quo nulla umquam dimicatio
maritima, nulla etiam parum feliciter confecta erat.
4 At fortuna, quae plerumque eos, quos plurimis bene-
ficiis ornavit, ad duriorem casum reservat, superio-
rum temporum dissimilis Euphranorem prosequebatur.
5 Nam cum ad Canopum ventum esset, instructaque
utrimque classis conflixisset, et sua consuetudine
Euphranor primus proelium commisisset et triremem
hostium perforasset ac demersisset, proximam lon-
gius insecutus parum celeriter insequentibus reli-
6 quis circumventus ab Alexandrinis est. Cui sub-
sidium nemo tulit, sive quod in ipso satis praesidii
pro virtute ac felicitate eius putarent esse, sive
quod ipsi sibi timebant. Ita qui unus ex omnibus
eo proelio bene rem gessit, solus cum sua quadriremi
victrice perit.

26. Sub idem tempus Mithridates Pergamenus,
magnae nobilitatis domi scientiaeque in bello et vir-
tutis, fidei dignitatisque in amicitia Caesaris, missus
in Syriam Ciliciamque initio belli Alexandrini ad
auxilia arcessenda, magnis copiis, quas celeriter et
propensissima civitatum voluntate et sua diligentia
confecerat, itinere pedestri, quo coniungitur Aegyptus
2 Syriae, Pelusium adductis, id oppidum firmo prae-
sidio occupatum Achillae propter opportunitatem loci
(namque tota Aegyptus maritimo accessu Pharo,
pedestri Pelusio velut claustris munita existimatur)
repente magnis circumdatum copiis, multiplici prae-
sidio pertinaciter propugnantibus, et copiarum ma-

gnitudine, quas integras vulneratis defessisque subiciebat, et perseverantia constantiaque oppugnandi, quo die est aggressus, in suam redegit potestatem praesidiumque ibi suum collocavit. Inde re bene gesta 3
Alexandriam ad Caesarem contendit omnesque eas regiones, per quas iter faciebat, auctoritate ea, quae plerumque adest victori, pacarat atque in amicitiam Caesaris redegerat.

27. Locus est fere regionum illarum nobilissimus non ita longe ab Alexandria, qui nominatur Delta; quod nomen a similitudine litterae accepit: nam pars quaedam fluminis Nili derivata [inter se] duobus itineribus paulatim medium inter se spatium relinquens diversissimo ad litus intervallo mari coniungitur. Cui loco cum appropinquare Mithridaten 2
rex cognovisset et transeundum ei flumen sciret, magnas adversus eum copias misit, quibus vel superari delerique Mithridaten vel sine dubio retineri posse credebat. Quemadmodum autem optabat eum 3
vinci, sic satis habebat interclusum a Caesare a se retineri. Quae primae copiae flumen a Delta trans- 4
ire et Mithridati occurrere potuerunt, proelium commiserunt festinantes praeripere subsequentibus victoriae societatem. Quorum impetum Mithridates 5
magna cum prudentia [constantiaque virtutum et Alexandrinorum imprudentia] consuetudine nostra castris vallatis sustinuit; cum vero incaute atque insolenter succedere eos munitionibus videret, eruptione undique facta magnum numerum eorum interfecit. Quod 6
nisi locorum notitia reliqui se texissent partimque in naves, quibus flumen transierant, recepissent, fun-

7 ditus deleti essent. Qui ut paulum ab illo timore se
recrearunt, adiuncti his qui subsequebantur rursus
oppugnare Mithridaten coeperunt.

28. Mittitur a Mithridate nuntius Caesari, qui
rem gestam perferret. Cognoscit ex suis eadem haec
accidisse rex. Ita paene sub idem tempus et rex
ad opprimendum Mithridaten proficiscitur et Caesar
2 ad recipiendum. Celeriore fluminis Nili navigatione
rex est usus, in quo magnam et paratam classem
habebat. Caesar eodem itinere uti noluit, ne navibus
in flumine dimicaret, sed circumvectus est eo mari,
quod Africae partis esse dicitur, sicuti supra demon-
stravimus; prius tamen regis copiis occurrit, quam
is Mithridaten aggredi posset, eumque ad se victo-
3 rem incolumi exercitu recepit. Consederat cum copiis
rex loco natura munito, quod erat ipse excelsior
planicie ex omnibus partibus subiecta; tribus autem
ex lateribus variis munitionum generibus tegebatur:
unum latus erat adiectum flumini Nilo, alterum edi-
tissimo loco ductum, ut partem castrorum obtineret,
tertium palude cingebatur.

29. Inter castra et Caesaris iter flumen inter-
cedebat angustum altissimis ripis, quod in Nilum
influebat, aberat autem ab regis castris milia pas-
2 suum circiter VII. Rex cum hoc itinere venire Cae-
sarem comperisset, equitatum omnem expeditosque
delectos pedites ad id flumen misit, qui transitu
Caesarem prohiberent et eminus ex ripis proelium
impar inirent: nullum enim processum virtus habebat
3 aut periculum ignavia subibat. Quae res incendit
dolore milites equitesque nostros, quod tam diu pari

proelio cum Alexandrinis certaretur. Itaque eodem 4
tempore equites Germani dispersi vada [fluminum]
quaerentes partim demissioribus ripis flumen trana-
runt, et legionarii magnis arboribus excisis, quae
longitudine utramque ripam contingerent, proiectis
iis repentinoque aggere iniecto flumen transierunt.
Quorum impetum adeo pertimuerunt hostes, ut in 5
fuga spem salutis collocarent, sed id frustra: namque
ex ea fuga pauci ad regem refugerunt paene omni
reliqua multitudine interfectā.

30. Caesar re praeclarissime gesta, cum subitum
adventum suum iudicaret magnum terrorem Alexan-
drinis iniecturum, protinus victor ad castra regis
pertendit. Haec cum et opere magno vallata et loci 2
natura munita animadverteret confertamque arma-
torum multitudinem collocatam in vallo videret,
lassos itinere ac proeliando milites ad oppugnanda
castra succedere noluit. Itaque non magno intervallo
relicto ab hoste castra posuit. Postero die castellum, 3
quod rex in proximo vico non longe a suis castris
munierat brachiisque cum opere castrorum coniun-
xerat vici obtinendi causa, Caesar aggressus omni-
bus copiis expugnat, non quo id minore numero
militum consequi difficile factu putaret, sed ut ab
ea victoria perterritis Alexandrinis protinus castra
regis oppugnaret. Itaque eo cursu, quo refugientes 4
Alexandrinos ex castello in castra sunt milites in-
secuti, munitionibus successerunt acerrimeque eminus
proeliari coeperunt. Duabus ex partibus aditus op- 5
pugnationis nostris dabatur: una, quam liberum
accessum habere demonstravi, altera, quae mediocre

intervallum inter castra et flumen Nilum habebat.
6 Maxima et electissima multitudo Alexandrinorum defendebat eam partem, quae facillimum aditum habebat: plurimum proficiebant in repellendis vulnerandisque nostris, qui regione fluminis Nili propugnabant; diversis enim telis nostri figebantur, adversi ex vallo castrorum, aversi ex flumine, in quo multae naves, instructae funditoribus et sagittariis, nostros impugnabant.

31. Caesar, cum videret milites acrius proeliari non posse nec tamen multum profici propter locorum difficultatem cumque animum adverteret excelsissimum locum castrorum relictum esse ab Alexandrinis, quod et per se munitus esset, et studio partim pugnandi partim spectandi decucurrissent in eum locum, in quo pugnabatur, cohortes illo circumire castra et summum locum aggredi iussit iisque Carfulenum praefecit, et animi magnitudine
2 et rei militaris scientia virum praestantem. Quo ut ventum est, paucis defendentibus munitionem, nostris contra militibus acerrime pugnantibus diverso clamore et proelio perterriti Alexandrini trepidantes in
3 omnes partes castrorum discurrere coeperunt. Quorum perturbatione nostrorum animi adeo sunt incitati, ut paene eodem tempore ex omnibus partibus, primi tamen editissimum castrorum locum caperent; ex quo decurrentes magnam multitudinem
4 hostium in castris interfecerunt. Quod periculum plerique Alexandrini fugientes acervatim se de vallo praecipitarunt in eam partem, quae flumini erat
5 adiuncta. Horum primis in ipsa fossa munitionis

magna ruina oppressis ceteri faciliorem fugam ha-
buerunt. Constat fugisse ex castris regem ipsum 6
receptumque in navem multitudine eorum, qui ad
proximas naves adnatabant, demerso navigio perisse.

32. Re felicissime celerrimeque gesta Caesar
magnae victoriae fiducia proximo terrestri itinere
Alexandriam cum equitibus contendit atque ea parte
oppidi victor introiit, quae praesidio hostium tenebatur.
Neque eum consilium suum fefellit, quin hostes eo 2
proelio audito nihil iam de bello essent cogitaturi.
Dignum adveniens fructum virtutis et animi magni- 3
tudinis tulit. Omnis enim multitudo oppidanorum
armis proiectis munitionibusque suis relictis veste
ea sumpta, qua supplices dominantes deprecari con-
suerunt, sacrisque omnibus prolatis, quorum religione
precari offensos iratosque animos regum erant soliti,
advenienti Caesari occurrerunt seque ei dediderunt.
Caesar in fidem receptos consolatus per hostium 4
munitiones in suam partem oppidi magna gratu-
latione venit suorum; qui non tantum bellum ipsum
ac dimicationem, sed etiam talem adventum eius fe-
licem fuisse laetabantur.

33. Caesar Aegypto atque Alexandria potitus
reges constituit, quos Ptolemaeus testamento scri-
pserat atque obtestatus erat populum Romanum, ne
mutarentur. Nam maiore ex duobus pueris, rege, 2
amisso minori tradidit regnum maiorique ex duabus
filiis, Cleopatrae, quae manserat in fide praesidiis-
que eius; minorem, Arsinoën, cuius nomine diu re-
gnasse impotenter Ganymeden docuimus, deducere
ex regno statuit, ne qua rursus nova dissensio,

priusquam diuturnitate confirmarentur regum imperia,
3 per homines seditiosos nasceretur. Legiones ibi
veterana sexta secum reducta ceteras reliquit, quo
firmius esset eorum regum imperium, qui neque
amorem suorum habere potuerant, quod fideliter per-
manserant in Caesaris amicitia, neque vetustatis
4 auctoritatem paucis diebus reges constituti. Simul
ad imperii nostri dignitatem utilitatemque publicam
pertinere existimabat, si permanerent in fide reges,
praesidiis eos nostris esse tutos; hos, si essent ingrati,
5 posse isdem praesidiis coërceri. Sic rebus omnibus
confectis et collocatis ipse [itinere terrestri] profectus
est in Syriam.

34. Dum haec in Aegypto geruntur, rex Deio-
tarus ad Domitium Calvinum, cui Caesar Asiam
finitimasque provincias administrandas tradiderat,
venit oratum, ne Armeniam minorem, regnum suum,
neve Cappadociam, regnum Ariobarzanis, possideri
vastarique pateretur a Pharnace; quo malo nisi
liberarentur, imperata se facere pecuniamque pro-
2 missam Caesari non posse persolvere. Domitius
non tantum ad explicandos sumptus rei militaris
cum pecuniam necessariam esse iudicaret, sed etiam
turpe populo Romano et C. Caesari victori sibique
infame esse statueret regna sociorum atque ami-
corum ab externo rege occupari, nuntios confestim
ad Pharnacem misit, Armenia Cappadociaque de-
cederet neve occupatione belli civilis populi Romani
3 ius maiestatemque temptaret. Hanc denuntiationem
cum maiorem vim habituram existimaret, si propius
eas regiones cum exercitu accessisset, ad legiones

profectus unam ex tribus, XXXVI., secum ducit, duas
in Aegyptum ad Caesarem mittit litteris eius evo-
catas; quarum altera in bello Alexandrino non oc-
currit, quod itinere terrestri per Syriam erat missa.
Adiungit [Cn.] Domitius legioni XXXVI. duas ab Deio- 4
taro, quas ille disciplina atque armatura nostra com-
plures annos constitutas habebat, equitesque C, tot-
idemque ab Ariobarzane sumit. Mittit P. Sestium 5
ad C. Plaetorium quaestorem, ut legionem adduceret,
quae ex tumultuariis militibus in Ponto confecta erat,
Quintumque Patisium in Ciliciam ad auxilia arces-
senda. Quae copiae celeriter omnes iussu Domitii
Comana convenerunt.

35. Interim legati a Pharnace responsa refe-
runt: Cappadocia se decessisse, Armeniam minorem
recepisse, quam paterno nomine iure obtinere de-
beret. Denique eius regni causa integra Caesari ser-
varetur; paratum enim se facere, quod is statuisset.
Domitius, cum animadverteret eum Cappadocia de- 2
cessisse non voluntate adductum, sed necessitate,
quod facilius Armeniam defendere posset subiectam
regno suo quam Cappadociam longius remotam,
quodque omnes tres legiones adducturum Domitium
putasset; ex quibus cum duas ad Caesarem missas
audisset, audacius in Armenia substitisse, perseve-
rare coepit, ut eo quoque regno decederet: neque 3
enim aliud ius esse Cappadociae atque Armeniae,
nec iuste eum postulare, ut in Caesaris adventum
res integra differretur: id enim esse integrum, quod
ita esset, ut fuisset. His responsis datis cum iis 4
copiis, quas supra scripsi, profectus est in Armeniam

5 locisque superioribus iter facere instituit: nam ex
Ponto a Comanis iugum editum silvestre est, per-
tinens in Armeniam minorem, quo Cappadocia finitur
6 ab Armenia; cuius itineris has esse certas oppor-
tunitates *vidit*, quod in locis superioribus nullus im-
petus repentinus accidere hostium poterat, et quod
Cappadocia his iugis subiecta magnam commeatus
copiam erat subministratura.

36. Complures interim legationes Pharnaces ad
Domitium mittit, quae de pace agerent regiaque
2 munera Domitio ferrent. Ea constanter omnia asper-
nabatur nec sibi quicquam fore antiquius quam
dignitatem populi Romani et regna sociorum recu
3 perare legatis respondebat. Magnis et continuis iti
neribus confectis cum adventaret ad Nicopolim,
quod oppidum positum in Armenia minore est plano
ipsum loco, montibus tamen altis ab duobus late
ribus obiectis satis magno intervallo ab oppido
remotis, castra posuit longe a Nicopoli circiter
4 milia passuum VII. Quibus ex castris cum locus
angustus atque impeditus esset transeundus, Phar-
naces in insidiis delectos pedites omnesque paene
disposuit equites, magnam autem multitudinem pe-
coris intra eas fauces dissipari iussit paganosque
5 et oppidanos in his locis obversari: ut, sive amicus
sive inimicus Domitius eas angustias transiret, nihil
de insidiis suspicaretur, cum in agris et pecora et
homines animadverteret versari tamquam amicorum
adventu; *sin* ut in hostium fines veniret, praeda
diripienda milites dissiparentur dispersique caede-
rentur.

37. Haec cum administraret, numquam tamen
intermittebat legatos de pace atque amicitia mittere
ad Domitium, cum hoc ipso crederet facilius eum
decipi posse. At contra spes pacis Domitio in eis- 2
dem castris morandi attulit causam. Ita Pharnaces
amissa proximi temporis occasione, *cum* vereretur,
ne cognoscerentur insidiae, suos in castra revocavit.
Domitius postero die propius Nicopolim accessit 3
castraque oppido contulit. Quae dum muniunt
nostri, Pharnaces aciem instruxit suo more atque
instituto. In fronte enim simplici directa acie cornua 4
trinis firmabantur subsidiis; eadem ratione haec
media collocabantur acie duobus dextra sinistraque
intervallis simplicibus ordinibus instructis. Perfecit 5
inceptum castrorum opus Domitius parte copiarum
pro vallo constituta.

38. Proxima nocte Pharnaces interceptis tabel-
lariis, qui de Alexandrinis rebus litteras ad Do-
mitium ferebant, cognoscit Caesarem magno in peri-
culo versari flagitarique ab Domitio, ut quam primum
Caesari subsidia mitteret, propiusque ipse Alexan-
driam per Syriam accederet. Qua cognita re Phar- 2
naces victoriae loco ducebat, si trahere tempus
posset, cum discedendum Domitio celeriter putaret.
Itaque ab oppido, qua facillimum accessum et aequis- 3
simum ad dimicandum nostris videbat, fossas duas
directas non ita magno medio intervallo relicto IIII
pedum altitudinis in eum locum deduxit, quo longius
constituerat suam non producere aciem. Inter has 4
fossas aciem semper instruebat, equitatum autem
omnem ab lateribus extra fossam collocabat; qui

neque aliter utilis esse poterat, et multum numero anteibat nostrum equitatum.

39. Domitius autem, cum Caesaris magis periculo quam suo commoveretur neque se tuto discessurum arbitraretur, si condiciones, quas reiecerat, rursus appeteret aut si negatis discederet, ex pro-
2 pinquis castris in aciem exercitum eduxit: XXXVI. legionem in dextro cornu collocavit, Ponticam in sinistro, Deiotari legiones in mediam aciem contulit, quibus tamen angustissimum intervallum frontis reliquit reliquis cohortibus in subsidiis collocatis. Sic utrimque acie instructa processum est ad dimicandum.

40. Signo sub idem tempus ab utroque dato concurritur: acriter varieque pugnatur. Nam XXXVI. legio, cum extra fossam in equites regis impetum fecisset, adeo secundum proelium fecit, ut moenibus oppidi succederet fossamque transiret aversosque
2 hostes aggrederetur. At Pontica ex altera parte legio, cum paulum aversa hostibus cessisset, fossam autem *transire et* circumire aciem secundam conata esset, ut aperto latere aggrederetur hostem, in ipso transitu fossae confixa et oppressa est. Deiotari
3 vero legiones vix impetum sustinuerunt. Ita victrices regiae copiae cornu suo dextro mediaque acie converterunt se ad XXXVI. legionem. Quae tamen fortiter vincentium impetum sustinuit, magnis copiis hostium circumdata praesentissimo animo pugnans in orbem se recepit ad radices montium; quo Pharnaces insequi propter iniquitatem loci noluit.
4 Ita Pontica legione paene tota amissa, magna parte

Deiotari militum interfecta XXXVI. legio in loca se
superiora contulit non amplius CCL desideratis. Ce- 5
ciderunt eo proelio splendidi atque illustres viri
nonnulli, equites Romani. Quo tamen incommodo
Domitius accepto reliquias exercitus dissipati collegit
itineribusque tutis per Cappadociam se in Asiam
recepit.

41. Pharnaces rebus secundis elatus, cum de
Caesare ea, quae optabat, speraret, Pontum omnibus
copiis occupavit ibique et victor et crudelissimus rex, 2
cum sibi fortunam paternam feliciore eventu desti-
naret, multa oppida expugnavit, bona civium Roma-
norum Ponticorumque diripuit, supplicia constituit in 3
eos, qui aliquam formae atque aetatis commenda-
tionem habebant, ea, quae morte essent miseriora,
Pontumque nullo defendente paternum regnum glo-
rians se recepisse obtinebat.

42. Sub idem tempus in Illyrico est incom-
modum acceptum, quae provincia superioribus men-
sibus retenta non tantum sine ignominia, sed etiam
cum laude erat. Namque eo missus aestate cum 2
duabus legionibus Q. Cornificius, Caesaris quaestor
pro praetore, quamquam erat provincia minime
copiosa ad exercitus alendos et finitimo bello ac
dissensionibus confecta et vastata, tamen prudentia
ac diligentia sua, quod magnam curam suscipiebat,
ne quo temere progrederetur, et recepit et defendit.
Namque et castella complura locis editis posita, 3
quorum opportunitas castellanos impellebat ad de-
cursiones faciendas et bellum inferendum, expu-
gnavit eaque praeda milites donavit, quae etsi erat

tenuis, tamen in tanta provinciae desperatione erat
4 grata praesertim virtute parta, et cum Octavius ex
fuga Pharsalici proelii magna classe in illum se
sinum contulisset, paucis navibus Iadertinorum,
quorum semper in rempublicam singulare consti-
terat officium, dispersis Octavianis navibus erat
potitus, ut vel classe dimicare posset adiunctis
5 captivis navibus sociorum. Cum diversissima parte
orbis terrarum Cn. Pompeium Caesar victor seque-
retur compluresque adversarios in Illyricum propter
Macedoniae propinquitatem se reliquiis ex fuga col-
lectis contulisse audiret, litteras ad Gabinium mittit,
uti cum legionibus tironum, quae nuper erant con-
scriptae, proficisceretur in Illyricum coniunctisque
copiis cum Q. Cornificio, si quod periculum pro
6 vinciae inferretur, depelleret; sin ea non magnis
copiis tuta esse posset, in Macedoniam legiones
adduceret: omnem enim illam partem regionem
que vivo Cn. Pompeio bellum instauraturam esse
credebat.

43. Gabinius, ut in Illyricum venit, hiberno
tempore anni ac difficili, sive copiosiorem provin-
ciam existimans sive multum fortunae victoris Cae-
saris tribuens sive virtute et scientia sua confisus,
quam saepe in bellis periclitatus magnas res et
secundas ductu ausuque suo gesserat, neque pro-
vinciae facultatibus sublevabatur, quae partim erat
exinanita partim infidelis, neque navibus intercluso
mari tempestatibus commeatus supportare poterat,
magnisque difficultatibus coactus non ut volebat,
2 sed ut necesse erat bellum gerebat. Ita cum duris-

simis tempestatibus propter inopiam castella aut
oppida expugnare cogeretur, crebro incommoda acci-
piebat, adeoque est a barbaris contemptus, ut Sa- 3
lonam se recipiens in oppidum maritimum, quod
cives Romani fortissimi fidelissimique incolebant,
in agmine dimicare sit coactus. Quo proelio duobus 4
milibus militum amplius amissis, centurionibus XXXVIII,
tribunis IIII cum reliquis copiis Salonam se recepit
summaque ibi difficultate rerum omnium pressus
paucis mensibus morbo periit. Cuius et infelicitas 5
vivi et subita mors in magnam spem Octavium ad-
duxit provinciae potiundae; quem tamen diutius in
rebus secundis et fortuna, quae plurimum in bellis
potest, diligentiaque Cornificii et virtus Vatini ver-
sari passa non est.

44. Vatinius Brundisii cum esset, cognitis
rebus quae gestae erant in Illyrico, cum crebris
litteris Cornificii ad auxilium provinciae ferendum
evocaretur et M. Octavium audiret cum barbaris
foedera percussisse compluribusque locis nostrorum
militum oppugnare praesidia partim classe per se
partim pedestribus copiis per barbaros, etsi gravi
valetudine affectus vix corporis viribus animum se-
quebatur, tamen virtute vicit incommodum naturae
difficultatesque et hiemis et subitae praeparationis.
Nam cum ipse paucas in portu naves longas ha- 2
beret, litteras in Achaiam ad Q. Calenum misit,
uti sibi classem mitteret. Quod cum tardius fieret, 3
quam periculum nostrorum flagitabat, qui sustinere
impetum Octavii non poterant, navibus actuariis,
quarum numerus erat satis magnus, magnitudine

quamquam non satis iusta ad proeliandum, rostra
4 imposuit. His adiunctis navibus longis et numero
classis aucto militibus veteranis impositis, quorum
magnam copiam habebat ex omnibus legionibus,
qui numero aegrorum relicti erant Brundisii, cum
exercitus in Graeciam transportaretur, profectus
est in Illyricum, maritimas nonnullas civitates, quae
defecerant Octavioque se tradiderant, partim reci-
piebat, partim remanentes in suo consilio praeter
5 vehebatur, nec sibi ullius rei moram necessitatemque
iniungebat, quin quam celerrime posset ipsum Octa-
6 vium persequeretur. Hunc oppugnantem Epidaurum
terra marique, ubi nostrum erat praesidium, adventu
suo discedere ab oppugnatione coëgit praesidiumque
nostrum recepit.

45. Octavius, cum Vatinium classem magna
ex parte confectam ex naviculis actuariis habere
cognosset, confisus sua classe substitit ad insulam
Tauridem; qua regione Vatinius insequens navi-
gabat, non quo Octavium ibi restitisse sciret, sed
quod eum longius progressum insequi decreverat.
2 Cum propius Tauridem accessisset distentis suis
navibus, quod et tempestas erat turbulenta et nulla
suspicio hostis, repente adversam ad se venientem
navem antemnis ad medium malum demissis instructam
3 propugnatoribus animadvertit. Quod ubi conspexit,
celeriter vela subduci demittique antemnas iubet
et milites armari et vexillo sublato, [quo pugnandi
dabat signum] quae primae naves subsequebantur
4 idem ut facerent, significabat. Parabant se Vati-
niani repente oppressi; parati deinceps Octaviani

ex portu procedebant. Instruitur utrimque acies, ordine disposita magis Octaviana, paratior militum animis Vatiniana.

46. Vatinius, cum animum adverteret neque navium se magnitudine neque numero parem esse, fortuitae *tamen* dimicationi rem committere maluit. Itaque primus sua quinqueremi in quadriremem ipsius Octavi impetum fecit. Celerrime fortissimeque contra 2
illo remigante naves adversae rostris concurrerunt adeo vehementer, ut navis Octaviana rostro discusso ligno contineretur. Committitur acriter reli- 3
quis locis proelium, concurriturque ad duces maxime: nam cum suo quisque auxilium ferret, magnum comminus in angusto mari proelium factum est. Quantoque coniunctis magis navibus confli- 4
gendi potestas dabatur, tanto superiores erant Vatiniani; qui admiranda virtute ex suis navibus in hostium naves transilire non dubitabant et dimicatione aequata longe superiores virtute rem feliciter gerebant. Deprimitur ipsius Octavi quadriremis, 5
multae praeterea capiuntur aut rostris perforatae merguntur; propugnatores Octaviani partim in navibus iugulantur, partim in mare praecipitantur. Ipse Octavius se in scapham confert; in quam plures 6
cum confugerent, depressa scapha vulneratus tamen adnatat ad suum myoparonem. Eo receptus, cum 7
proelium nox dirimeret, tempestate magna velis profugit. Sequuntur hunc suae naves nonnullae, quas casus ab illo periculo vindicarat.

47. At Vatinius re bene gesta receptui cecinit suisque omnibus incolumibus in eum se portum

victor recepit, quo ex portu classis Octavi ad dimi-
2 candum processerat. Capit ex eo proelio penterem unam, triremes duas, dicrotas VIII compluresque remiges Octavianos, posteroque ibi die, dum suas captivasque naves reficeret, *consumpto* post diem tertium contendit in insulam Issam, quod eo se re-
3 cepisse ex fuga credebat Octavium. Erat in ea nobilissimum regionum earum oppidum coniunctissimum-
4 que Octavio. Quo ut venit, oppidani supplices se Vatinio dediderunt, comperitque ipsum Octavium parvis paucisque navigiis vento secundo regionem Graeciae petisse, inde ut Siciliam, deinde Africam ca-
5 peret. Ita brevissimo spatio re praeclarissime gesta, provincia recepta et Cornificio reddita, classe adversariorum ex illo toto sinu expulsa victor se Brundisium incolumi exercitu et classe recepit.

48. Iis autem temporibus, quibus Caesar ad Dyrrhachium Pompeium obsidebat et Palaepharsali rem feliciter gerebat Alexandriaeque cum periculo magno tum etiam maiore periculi fama dimicabat, Q. Cassius Longinus in Hispania pro praetore provinciae ulterioris obtinendae causa relictus, sive consuetudine naturae suae sive odio, quod in illam provinciam susceperat quaestor ex insidiis ibi vul-
2 neratus, magnas odii sui fecerat accessiones, quod vel ex conscientia sua, cum de se mutuo sentire provinciam crederet, vel multis signis et testimoniis eorum, qui difficulter odia dissimulabant, animum advertere poterat, et compensare offensionem pro-
3 vinciae exercitus amore cupiebat. Itaque, cum primum in unum locum exercitum conduxit, sester-

tios centenos militibus est pollicitus nec multo post, cum in Lusitania Medobregam oppidum montemque Herminium expugnasset, quo Medobregenses confugerant, ibique imperator esset appellatus, sestertiis centenis milites donavit. Multa praeterea et magna 4
praemia singulis concedebat; quae speciosum reddebant praesentem exercitus amorem, paulatim tamen et occulte militarem disciplinam severitatemque minuebant.

49. Cassius legionibus in hiberna dispositis ad ius dicendum Cordubam se recepit contractumque antea aes alienum gravissimis oneribus provinciae constituit exsolvere; et ut largitionis postulat consuetudo, per causam liberalitatis speciosam plura largitori quaerebantur. Pecuniae locupletibus impera- 2
bantur, quas Longinus sibi expensas ferri non tantum patiebatur, sed etiam cogebat, in gregem locupletium simultatium causa tenues coniciebantur, neque 3
ullum genus quaestus aut magni et evidentis aut minimi et sordidi praetermittebatur, quo domus et tribunal imperatoris vacaret. Nemo erat, qui modo 4
aliquam iacturam facere posset, quin aut vadimonio teneretur, aut in reos referretur. Ita magna etiam 5
sollicitudo periculorum ad iacturas et detrimenta rei familiaris adiungebatur.

50. Quibus de causis accidit, ut, cum Longinus imperator eadem faceret, quae fecerat quaestor, similia rursus de morte eius provinciales consilia inirent. Horum odium confirmabant nonnulli fami- 2
liares eius; qui, cum in illa societate versarentur rapinarum, nihilo minus oderant eum, cuius nomine

peccabant, sibique quod rapuerant acceptum referebant, quod interciderat aut erat interpellatum Cassio
3 assignabant. Quintam legionem conscribit novam. Augetur odium et ex ipso delectu et sumptu additae legionis. Complentur equitum III milia maximisque ornantur impensis; nec provinciae datur ulla requies.

51. Interim litteras accepit a Caesare, ut in Africam exercitum traiceret perque Mauritaniam ad fines Numidiae perveniret, quod magna Cn. Pompeio Iuba miserat auxilia maioraque missurus
2 existimabatur. Quibus litteris acceptis insolenti voluptate efferebatur, quod sibi novarum provinciarum et fertilissimi regni tanta oblata esset facultas.
3 Itaque ipse in Lusitaniam proficiscitur ad legiones arcessendas auxiliaque adducenda; certis hominibus dat negotium, ut frumentum navesque C praepararentur, pecuniaeque describerentur atque imperarentur,
4 ne qua res, cum redisset, moraretur. Reditus eius fuit celerior omnium opinione: non enim labor aut vigilantia cupienti praesertim aliquid Cassio deerat.

52. Exercitu coacto in unum locum castris ad Cordubam positis pro contione militibus exponit, quas res Caesaris iussu gerere deberet, pollicetur que iis, cum in Mauritaniam traiecisset, sestertios centenos se daturum; quintam fore in Hispania le-
2 gionem. Ex contione se Cordubam recepit eoque ipso die tempore postmeridiano, cum in basilicam iret, quidam Minucius Silo, cliens L. Racili, libellum, quasi aliquid ab eo postularet, ut miles ei

tradidit, deinde post Racilium (nam is latus Cassi
tegebat), quasi responsum peteret, celeriter dato loco
cum se insinuasset, sinistra corripit aversum dextra-
que bis ferit pugione. Clamore sublato fit a coniu- 3
ratis impetus universis. Munatius Flaccus proximum
gladio traicit lictorem; hoc interfecto Q. Cassium le-
gatum vulnerat. Ibi T. Vasius et L. Mergilio simili 4
confidentia Flaccum, municipem suum, adiuvant:
erant enim omnes Italicenses. Ad ipsum Longinum
L. Licinius Squillus involat iacentemque levibus sau-
ciat plagis.

53. Concurritur ad Cassium defendendum: sem-
per enim Berones compluresque evocatos cum telis
secum habere consuerat. A quibus ceteri interclu- 2
duntur, qui ad caedem faciendam subsequebantur;
quo in numero fuit Calpurnius Salvianus et Manilius
Tusculus. Minucius inter saxa, quae iacebant in 3
itinere, fugiens opprimitur et relato domum Cassio
ad eum deducitur. Racilius in proximam se domum
familiaris sui confert, dum certum cognosceret, con-
fectusne Cassius esset. L. Laterensis, cum id non 4
dubitaret, accurrit laetus in castra militibusque ver-
naculis et secundae legionis, quibus odio sciebat
praecipue Cassium esse, gratulatur; tollitur a multi-
tudine in tribunal, praetor appellatur. Nemo enim 5
aut in provincia natus, ut vernaculae legionis miles,
aut diuturnitate iam factus provincialis, quo in
numero erat secunda legio, non cum omni provincia
consenserat in odio Cassi: nam legiones XXX. et
XXI. paucis mensibus in Italia scriptas Caesar attri-
buerat Longino, quinta legio nuper ibi erat confecta.

54. Interim nuntiatur Laterensi vivere Cassium.
Quo nuntio dolore magis permotus quam animo per
turbatus reficit se celeriter et ad Cassium visendum
2 proficiscitur. Re cognita xxx. legio signa Cordubam
3 infert ad auxilium ferendum imperatori suo. Facit
hoc idem xxi. Subsequitur has v. Cum duae le-
giones reliquae essent in castris, secundani veriti ne
soli relinquerentur, atque ex eo, quid sensissent, iudi-
caretur, secuti sunt factum superiorum. Permansit
in sententia legio vernacula neque ullo timore de
gradu deiecta est.

55. Cassius eos, qui nominati erant conscii
caedis, iubet comprehendi; legionem v. in castra re-
2 mittit cohortibus xxx retentis. Indicio Minuci co
gnoscit L. Racilium et L. Laterensem et Annium
Scapulam, maximae dignitatis et gratiae provincialem
hominem sibique tam familiarem quam Laterensem
et Racilium, in eadem fuisse coniuratione, nec diu
moratur dolorem suum, quin eos interfici iubeat.
3 Minucium libertis tradit excruciandum, item Calpur
nium Salvianum; qui profitetur indicium coniurato-
rumque numerum auget, vere, ut quidam existimant,
4 ut nonnulli queruntur, coactus. Isdem cruciatibus
affectus L. Mergilio* Squillus nominat plures; quos
Cassius interfici iubet exceptis iis, qui se pecunia
5 redemerunt. Nam palam HS LX cum Calpurnio
paciscitur et cum Q. Sestio L. Qui si maxime no
centes sunt multati, tamen periculum vitae dolorque
vulnerum pecuniae remissus crudelitatem cum ava
ritia certasse significabat.

56. Aliquot post diebus litteras a Caesare missas
accipit, quibus cognoscit Pompeium in acie victum
amissis copiis fugisse. Qua re cognita mixtam dolore 2
voluptatem capiebat. Victoriae nuntius laetitiam ex-
primebat; confectum bellum licentiam temporum inter-
cludebat. Sic erat dubius animi, utrum nihil timere
an omnia licere mallet. Sanatis vulneribus arcessit 3
omnes, qui sibi pecunias expensas tulerant, acceptas-
que eas iubet referri; quibus parum videbatur
imposuisse oneris, ampliorem pecuniam imperat.
Equitum autem Romanorum delectum instituit; quos 4
ex omnibus conventibus coloniisque conscriptos trans-
marina militia perterritos ad sacramenti redemptionem
vocabat. Magnum hoc fuit vectigal, maius tamen
creabat odium. His rebus confectis totum exercitum 5
lustrat; legiones, quas in Africam ducturus erat, et
auxilia mittit ad traiectum. Ipse classem, quam pa- 6
rabat, ut inspiceret, Hispalim accedit ibique mo-
ratur, propterea quod edictum tota provincia pro-
posuerat: quibus pecunias imperasset, neque contu-
lissent, se adirent.

57. Quae evocatio vehementer omnes turbavit.
Interim L. Titius, qui eo tempore tribunus militum
in legione vernacula fuerat, nuntiat eam a legione
XXX., quam Q. Cassius legatus simul ducebat, cum
ad oppidum Leptim castra haberet, seditione facta
centurionibus aliquot occisis, qui signa tolli non
patiebantur, discessisse et ad secundam legionem,
contendisse, quae ad fretum alio itinere deduce-
batur. Cognita re noctu cum V cohortibus unetvi- 2
cesimanorum egreditur, mane pervenit *Leptim*. Ibi

eum diem, ut, quid ageretur, perspiceret, moratus
3 Carmonem contendit. Hic cum legio XXX. et XXI. et cohortes IIII ex V. legione totusque convenisset equitatus, audit IIII cohortes a vernaculis oppressas ad Obuculum cum his ad secundam pervenisse omnesque ibi se coniunxisse et M. Thorium Italicensem
4 ducem delegisse. Celeriter habito consilio Marcellum quae*storem* Cordubam, ut eam in potestate retineret,
5 Q. Cassium legatum Hispalim mittit. Paucis ei diebus affertur conventum Cordubensem ab eo defecisse Marcellumque aut voluntate aut necessitate abductum (namque id varie nuntiabatur) consentire cum Cordubensibus; duas cohortes legionis V., quae
6 fuerant Cordubae in praesidio, idem facere. Cassius his rebus incensus movet castra et postero die Segoviam ad flumen Singiliense venit. Ibi habita contione militum temptat animos; quos cognoscit non sua, sed Caesaris absentis causa sibi fidissimos esse nullumque periculum deprecaturos, dum per eos Caesari provincia restitueretur.

58. Interim Thorius ad Cordubam veteres legiones adducit, ac ne dissensionis initium natum seditiosa militum suaque natura videretur, simul ut contra Q. Cassium, qui Caesaris nomine maioribus viribus uti videbatur, aeque potentem opponeret dignitatem, Cn. Pompeio se provinciam recuperare
2 velle palam dictitabat. Et forsitan etiam hoc fecerit odio Caesaris et amore Pompei, cuius nomen multum poterat apud eas legiones, quas M. Varro obtinuerat; sed id, qua mente, communis erit coniectura:
3 certe hoc prae se Thorius ferebat; milites adeo

fatebantur, ut Cn. Pompei nomen in scutis inscriptum
haberent. Frequens legionibus conventus obviam 4
prodit, neque tantum virorum, sed etiam matrum familias ac praetextatorum, deprecaturque, ne hostili adventu Cordubam diriperent: nam se contra Cassium consentire cum omnibus; contra Caesarem ne facere cogerentur, orare.

59. Tantae multitudinis precibus et lacrimis exercitus commotus cum videret ad Cassium persequendum nihil opus esse Cn. Pompei nomine et memoria, tamque omnibus Caesarianis quam Pompeianis Longinum esse in odio, neque se conventum neque M. Marcellum contra Caesaris causam posse perducere, nomen Pompei ex scutis detraxerunt,
Marcellum, qui se Caesaris causam defensurum pro- 2
fitebatur, ducem asciverunt praetoremque appellarunt et conventum sibi adiunxerunt castraque ad Cor-
dubam posuerunt. Cassius eo biduo circiter IIII 3
milia passuum a Corduba citra flumen Baetim in oppidi conspectu loco excelso facit castra; litteras ad regem Bogudem in Mauritaniam et M. Lepidum proconsulem in Hispaniam citeriorem mittit, subsidio sibi provinciaeque Caesaris causa quam primum veniret. Ipse hostili modo Cordubensium agros vastat, aedificia incendit.

60. Cuius rei deformitate atque indignitate legiones, quae Marcellum sibi ducem ceperant, ad eum concurrerunt, ut in aciem educerentur, priusque confligendi sibi potestas fieret, quam cum tanta contumelia nobilissimae carissimaeque possessiones Cordubensium in conspectu suo rapinis, ferro

2 flammaque consumerentur. Marcellus, cum confligere miserrimum putaret, quod et victoris et victi detrimentum ad eundem Caesarem esset redundaturum, neque suae potestatis esset . . . . . . , legiones Baetim
3 traducit aciemque instruit. Cum Cassium contra pro suis castris aciem instruxisse loco superiore *videret*, causa interposita, quod is in aequum non descenderet, Marcellus militibus persuadet, ut se reciperent
4 in castra. Itaque copias reducere coepit. Cassius, quo bono valebat Marcellumque infirmum esse sciebat, aggressus equitatu legionarios se recipientes complures novissimos in fluminis ripis interfecit.
5 Cum hoc detrimento, quid transitus fluminis vitii difficultatisque haberet, cognitum esset, Marcellus castra Baetim transfert, crebroque uterque legiones in aciem educit; neque tamen confligitur propter locorum difficultates.

61. Erat copiis pedestribus multo firmior Marcellus: habebat enim veteranas multisque proeliis expertas legiones. Cassius fidei magis quam virtuti
2 legionum confidebat. Itaque, cum castra castris collata essent, et Marcellus locum idoneum castello cepisset, quo prohibere aqua Cassianos posset, Longinus veritus, ne genere quodam obsidionis clauderetur in regionibus alienis sibique infestis, noctu silentio ex castris proficiscitur celerique itinere Uliam contendit, quod sibi fidele esse oppidum cre-
3 debat. Ibi adeo coniuncta ponit moenibus castra, ut et loci natura (namque Ulia in edito monte posita est) et ipsa munitione urbis undique ab oppugna-
4 tione tutus esset. Hunc Marcellus insequitur et

quam proxime potest Uliam castra castris confert locorumque cognita natura, quo maxime rem deducere volebat, necessitate est edoctus, ut neque confligeret (cuius si rei facultas esset, resistere incitatis militibus non poterat) neque vagari Cassium latius pateretur, ne plures civitates ea paterentur, quae passi erant Cordubenses. Castellis idoneis 5
locis collocatis operibusque in circuitu oppidi continuatis Uliam Cassiumque munitionibus clausit. Quae priusquam perficerentur, Longinus omnem 6
suum equitatum emisit; quem sibi usui fore credebat, si pabulari frumentarique Marcellum non pateretur, magno autem fore impedimento, si clausus obsidione et inutilis necessarium consumeret frumentum.

62. Paucisque diebus Cassi litteris acceptis rex Bogud cum copiis venit adiungitque ei legioni, quam secum adduxerat, complures cohortes auxiliarias Hispanorum. Namque, ut in civilibus dissensionibus 2
accidere consuevit, ita temporibus illis in Hispania nonnullae civitates rebus Cassi studebant, plures Marcellum fovebant. Accedit cum copiis Bogud ad 3
exteriores Marcelli munitiones. Pugnatur utrimque acriter, crebroque id accidit fortuna saepe ad utrumque victoriam transferente; nec tamen umquam ab operibus depellitur Marcellus.

63. Interim Lepidus ex citeriore provincia cum cohortibus legionariis XXXV magnoque numero equitum et reliquorum auxiliorum venit ea mente Uliam, ut sine ullo studio contentiones Cassi Marcellique componeret. Huic venienti sine dubitatione Marcellus 2

se credit atque offert; Cassius contra suis se tenet
praesidiis, sive eo, quod plus sibi iuris deberi quam
Marcello existimabat, sive eo, quod, ne praeoccu-
patus animus Lepidi esset obsequio adversarii, vere-
3 batur. Ponit ad Uliam castra Lepidus neque habet
a Marcello quicquam divisi. Ne pugnetur, inter-
dicit; ad exeundum Cassium invitat fidemque suam
4 in re omni interponit. Cum diu dubitasset Cassius,
quid sibi faciendum quidve Lepido esset credendum,
neque ullum exitum consilii sui reperiret, si perma-
neret in sententia, postulat, uti munitiones disice-
5 rentur, sibique liber exitus daretur. Non tantum
indutiis factis, sed prope iam *pace* constituta opera
cum complanarent, custodiaeque munitionum essent
deductae, auxilia regis in id castellum Marcelli, quod
proximum erat regis castris neque opinantibus omni-
bus (si tamen in omnibus fuit Cassius: nam de huius
conscientia dubitabatur) impetum fecerunt compluresque
6 que ibi milites oppresserunt. Quod nisi celeriter in-
dignatione et auxilio Lepidi proelium esset diremptum,
maior calamitas esset accepta.

64. Cum iter Cassio patefactum esset, castra
Marcellus cum Lepido coniungit. Lepidus eodem
tempore Marcellusque Cordubam cum suis, Cassius
2 proficiscitur Carmonam. Sub idem tempus Trebonius
proconsul ad provinciam obtinendam venit. De cuius
adventu ut cognovit Cassius, legiones, quas secum
habuerat, equitatumque in hiberna distribuit; ipse
3 omnibus suis rebus celeriter correptis Malacam con-
tendit ibique adverso tempore navigandi naves con-
scendit, ut ipse praedicabat, ne se Lepido et Tre-

bonio et Marcello committeret; ut amici eius dicti- 4
tabant, ne per eam provinciam minore cum digni-
tate iter faceret, cuius magna pars ab eo defecerat;
ut ceteri existimabant, ne pecunia illa ex infinitis
rapinis confecta in potestatem cuiusquam veniret.
Progressus secunda ut hiberna tempestate cum in 5
Hiberum flumen noctis vitandae causa se contulisset,
inde paulo vehementiore tempestate, nihilo pericu-
losius se navigaturum credens, profectus, adversis
fluctibus occurrentibus ostio fluminis, in ipsis fauci-
bus, cum neque flectere navim propter vim fluminis
neque directam tantis fluctibus tenere posset, de-
mersa nave periit.

65. Cum in Syriam Caesar ex Aegypto venisset
atque ab iis, qui Roma venerant ad eum, cogno-
sceret litterisque urbanis animadverteret multa Ro-
mae male et inutiliter administrari neque ullam
partem reipublicae satis commode geri, quod et
contentionibus tribuniciis perniciosae seditiones ore-
rentur, et ambitione atque indulgentia tribunorum
militum et qui legionibus praeerant multa contra
morem consuetudinemque militarem fierent, quae
dissolvendae disciplinae severitatisque essent, eaque
omnia flagitare adventum suum videret, tamen prae-
ferendum existimavit, quas in provincias regionesque
venisset, eas ita relinquere constitutas, ut domesticis
dissensionibus liberarentur, iura legesque acciperent,
externorum hostium metum deponerent. Haec in 2
Syria, Cilicia, Asia celeriter se confecturum sperabat,
quod hae provinciae nullo bello premebantur; in
Bithynia ac Ponto plus oneris videbat sibi impendere.

3 Non excessisse enim Ponto Pharnacem audiebat
neque excessurum putabat, cum secundo proelio
vehementer esset inflatus, quod contra Domitium
4 Calvinum fecerat. Commoratus fere in omnibus
civitatibus, quae maiore sunt dignitate, praemia bene
meritis et viritim et publice tribuit, de controversiis
5 veteribus cognoscit ac statuit; reges, tyrannos, dy-
nastas provinciae finitimos, qui omnes ad eum con
currerant, receptos in fidem condicionibus impositis
provinciae tuendae ac defendendae dimittit et sibi
et populo Romano amicissimos.

66. Paucis diebus in ea provincia consumptis
Sextum Caesarem, amicum et necessarium suum,
legionibus Syriaeque praefecit; ipse eadem classe,
2 qua venerat, proficiscitur in Ciliciam. Cuius provin-
ciae civitates omnes evocat Tarsum, quod oppidum
fere totius Ciliciae nobilissimum fortissimumque est.
3 Ibi rebus omnibus provinciae et finitimarum civi-
tatum constitutis cupiditate proficiscendi ad bellum
4 gerendum non diutius moratur magnisque itineribus
per Cappadociam confectis biduum Mazacae com-
moratus Comana *venit*, vetustissimum et sanctissimum
in Cappadocia Bellonae templum, quod tanta religione
colitur, ut sacerdos eius deae maiestate, imperio,
potentia secundus a rege consensu gentis illius ha-
5 beatur. Id homini nobilissimo Lycomedi Bithynio
adiudicavit; qui regio Cappadocum genere ortus
propter adversam fortunam maiorum suorum muta-
tionemque generis iure minime dubio, vetustate
6 tamen intermisso, sacerdotium id repetebat. Fratri
autem Ariobarzanis Ariarathi, cum bene meritus

uterque eorum de republica esset, ne aut regni hereditas Ariarathen sollicitaret, aut heres regni terreret Ariobarzanen, adtribuit, qui sub eius imperio ac dicione essent. Ipse iter inceptum simili velocitate conficere coepit.

67. Cum propius Pontum finesque Gallograeciae
accessisset, Deiotarus, tetrarches Gallograeciae tunc
quidem paene totius, quod ei neque legibus neque
moribus concessum esse ceteri tetrarchae contendebant,
sine dubio autem rex Armeniae minoris ab
senatu appellatus, depositis regiis insignibus neque
tantum privato vestitu, sed etiam reorum habitu
supplex ad Caesarem venit oratum, ut sibi ignosceret,
quod in ea parte positus terrarum, quae nulla praesidia
Caesaris habuisset, exercitibus imperiisque
coactus in Cn. Pompei castris fuisset: neque enim se 2
debuisse iudicem esse controversiarum populi Romani,
sed parere praesentibus imperiis.

68. Contra quem Caesar cum plurima sua commemorasset
officia, quae consul ei decretis publicis
tribuisset, cumque defensionem eius nullam posse excusationem
[eius] imprudentiae recipere coarguisset,
quod homo tantae prudentiae ac diligentiae scire 2
potuisset, quis urbem Italiamque teneret, ubi senatus
populusque Romanus, ubi respublica esset, qui denique
post L. Lentulum, C. Marcellum consules,
tamen se concedere id factum superioribus suis 3
beneficiis, veteri hospitio atque amicitiae, dignitati
aetatique hominis, precibus eorum, qui frequentes
concurrissent hospites atque amici Deiotari ad deprecandum,
de controversiis tetrarcharum postea se

cognitum esse dixit, regium vestitum ei restituit.
4 Legionem autem eam, quam ex genere civium suorum Deiotarus armatura disciplinaque nostra constitutam habebat, equitatumque omnem ad bellum gerendum adducere iussit.

69. Cum in Pontum venisset copiasque omnes in unum locum coëgisset, quae numero atque exercitatione bellorum mediocres erant (excepta enim legione sexta, quam secum adduxerat Alexandria veteranam multis laboribus periculisque functam multisque militibus partim difficultate itinerum ac navigationum partim crebritate bellorum adeo deminutam, ut minus mille hominibus in ea esset, reliquae erant tres legiones, una Deiotari, duae, quae in eo proelio, quod Cn. Domitium fecisse cum Pharnace
2 scripsimus, fuerant), legati a Pharnace missi Caesarem adeunt atque imprimis deprecantur, ne eius adventus hostilis esset: facturum enim omnia Phar-
3 nacen, quae imperata essent. Maximeque commemorabant nulla Pharnacen auxilia contra Caesarem Pompeio dare voluisse, cum Deiotarus, qui dedisset, tamen ei satisfecisset.

70. Caesar respondit se fore aequissimum Pharnaci, si quae polliceretur repraesentaturus esset.
2 Monuit autem, ut solebat, mitibus verbis legatos, ne aut Deiotarum sibi obicerent, aut nimis eo gloriarentur beneficio, quod auxilia Pompeio non misissent.
3 Nam se neque libentius facere quicquam quam supplicibus ignoscere, neque provinciarum publicas iniurias condonare iis posse, qui fuissent in se officiosi.
4 Quin id ipsum, quod commemorarent, officium

fuisse utilius Pharnaci, qui providisset, ne vinceretur,
quam sibi, cui dii immortales victoriam tribuissent.
Itaque magnas et graves iniurias civium Romanorum, 5
qui in Ponto negotiati essent, quoniam in integrum
restituere non posset, concedere Pharnaci. Nam 6
neque interfectis amissam vitam neque exsectis viri-
litatem restituere posse; quod quidem supplicium
gravius morte cives Romani subissent. Ponto vero 7
decederet confestim familiasque publicanorum remit-
teret ceteraque restitueret sociis civibusque Romanis,
quae penes eum essent. Si fecisset, iam tunc sibi 8
mitteret munera ac dona, quae bene rebus gestis
imperatores ab amicis accipere consuessent. Miserat
enim Pharnaces coronam auream. His responsis
datis legatos remisit.

71. At Pharnaces liberaliter omnia pollicitus cum
festinantem ac percurrentem Caesarem speraret liben-
tius etiam crediturum suis promissis, quam res pate-
retur, quo celerius honestiusque ad res magis neces-
sarias proficisceretur (nemini enim erat ignotum plu-
rimis de causis ad urbem Caesarem revocari), lentius
agere, decedendi diem postulare longiorem, pactiones
interponere, in summa frustrari coepit. Caesar cognita 2
calliditate hominis, quod aliis temporibus natura facere
consuerat, tunc necessitate fecit adductus, ut celerius
omnium opinione manum consereret.

72. Zela est oppidum in Ponto, positu ipso ut
in plano loco satis munitum: tumulus enim naturalis
veluti manu factus excelsiore undique fastigio sustinet
murum. Circumpositi sunt huic oppido magni multi- 2
que intercisi vallibus colles; quorum editissimus

unus, qui propter victoriam Mithridatis et infelicitatem Triari detrimentumque exercitus nostri superi*oribus tempo*ribus [locis atque itineribus paene coniunctus oppido] magnam in illis partibus habet nobilitatem. nec multo longius milibus passuum III abest
3 ab Zela. Hunc locum Pharnaces veteribus paternorum felicium castrorum refectis operibus copiis suis omnibus occupavit.

73. Caesar cum ab hoste milia passuum V castra posuisset videretque eas valles, quibus regia castra munirentur, eodem intervallo sua castra munituras, si modo ea loca hostes priores non cepissent, quae multo erant propiora regis castris, aggerem compor-
2 tari iubet intra munitiones. Quo celeriter collato proxima nocte vigilia quarta legionibus omnibus expeditis impedimentisque in castris relictis prima luce neque opinantibus hostibus eum ipsum locum cepit, in quo Mithridates secundum proelium adversus
3 Triarium fecerat. Huc omnem comportatum aggerem ex castris servitia aggerere iussit, ne quis ab opere miles discederet, cum spatio non amplius passuum mille intercisa valles castra hostium divideret ab opere incepto Caesaris castrorum.

74. Pharnaces, cum id repente prima luce animadvertisset, copias suas omnes pro castris instruxit. Quas interposita tanta locorum iniquitate consuetudine magis pervulgata militari credebat instrui Caesar vel ad opus suum tardandum, quo plures in armis tenerentur, vel ad ostentationem regiae fiduciae, ne munitione magis quam manu defendere locum
2 Pharnaces videretur. Itaque deterritus non est, quo

minus prima acie pro vallo instructa reliqua pars exercitus opus faceret. At Pharnaces impulsus sive 3
loci felicitate sive auspiciis et religionibus inductus, quibus obtemperasse eum postea audiebamus, sive paucitate nostrorum, qui in armis erant, comperta, cum more operis cotidiani magnam illam servorum multitudinem, quae aggerem portabat, militum esse credidisset, sive etiam fiducia veterani exercitus sui, quem XXII. in acie conflixisse et vicisse legati eius gloriabantur, simul contemptu exercitus nostri, quem pulsum a se Domitio duce sciebat, inito consilio dimicandi descendere praerupta valle coepit. Cuius 4
aliquamdiu Caesar irridebat inanem ostentationem et eo loco militum coartationem, quem in locum nemo sanus hostis subiturus esset: cum interim Pharnaces eodem gradu, quo in proclivem descenderat vallem, ascendere adversus arduum collem instructis copiis coepit.

75. Caesar incredibili eius vel temeritate vel fiducia commotus neque opinans imparatusque oppressus eodem tempore milites ab opere revocat, arma capere iubet, legiones opponit aciemque instruit; cuius rei subita trepidatio magnum terrorem 2
attulit nostris. Nondum ordinibus instructis falcatae 3
regiae quadrigae permixtos milites perturbant; quae tamen celeriter multitudine telorum opprimuntur. Insequitur has acies hostium, et clamore sublato 4
confligitur multum adiuvante natura loci, plurimum deorum immortalium benignitate; qui cum omnibus casibus belli intersunt, tum praecipue, quibus nihil ratione potuit administrari.

76. Magno atque acri proelio comminus facto
dextro cornu, quo veterana legio sexta erat collo-
cata, initium victoriae natum est. Ab ea parte cum
proclivi detruderentur hostes, multo tardius sed
tamen eisdem diis adiuvantibus sinistro cornu me-
2 diaque acie totae profligantur copiae regis. Quae
quam facile subierant iniquum locum, tam celeriter
gradu pulsae premebantur loci iniquitate. Itaque
multis militibus partim interfectis partim suorum
ruina oppressis, qui velocitate effugere poterant, armis
tamen proiectis, vallem transgressi nihil ex loco su-
3 periore inermi proficere poterant. At nostri victoria
elati subire iniquum locum munitionesque aggredi
non dubitarunt. Defendentibus autem iis cohortibus
castra, quas Pharnaces praesidio reliquerat, celeriter
4 castris hostium sunt potiti. Interfecta multitudine
omni suorum aut capta Pharnaces cum paucis equi-
tibus profugit; cui nisi castrorum oppugnatio facul-
tatem attulisset liberius profugiendi, vivus in Cae-
saris potestatem adductus esset.

77. Tali victoria totiens victor Caesar incredibili
est laetitia affectus, quod maximum bellum tanta
celeritate confecerat, quodque subiti periculi recor-
datione laetior victoria facilis ex difficillimis rebus
2 acciderat. Ponto recepto praeda omni regia militibus
condonata postero die cum expeditis equitibus ipse
proficiscitur, legionem sextam decedere ad praemia
atque honores accipiendos in Italiam iubet, auxilia
Deiotari domum remittit; duas legiones cum Coelio
Viniciano in Ponto relinquit.

78. Ita per Gallograeciam Bithyniamque in
Asiam iter facit omniumque earum provinciarum
de controversiis cognoscit et statuit; iura in tetrar-
chas, reges, civitates distribuit. Mithridaten Perga- 2
menum, a quo rem feliciter celeriterque gestam in
Aegypto supra scripsimus, regio genere ortum, di-
sciplinis etiam regiis educatum (nam Mithridates,
rex Asiae totius, propter nobilitatem Pergamo par-
vulum secum asportaverat in castra multosque reti-
nuerat annos) regem Bospori constituit, quoad sub
imperio Pharnacis fuerat, provinciasque populi Ro-
mani a barbaris atque inimicis regibus interposito
amicissimo rege munivit. Eidem tetrarchian [legibus] 3
Gallograecorum iure gentis et cognationis adiudi-
cavit occupatam et possessam paucis ante annis a
Deiotaro. Neque tamen usquam diutius moratus est 4
quam necessitas urbanarum seditionum pati vide-
batur. Rebus felicissime celerrimeque confectis in 5
Italiam celerius omnium opinione venit.

BELLUM AFRICANUM.

ARGUMENTUM.

[A. U. C. 707. 708.] Exercitu Lilybaeum contracto Caesar classe in Africam proficiscitur c. 1. 2. Navium parte ad Adrumetum collecta (reliquas tempestas a cursu averterat) Caesar copias exponit castraque ad oppidum collocat c. 3. Captivus cum litteris ad Considium, qui oppido praeerat, missus necatur c. 4. Deficientibus ad oppidum expugnandum viribus Caesar castra ad Ruspinam movet c. 5. 6, inde ad Leptim: quo oppido recepto in litore castra ponit, iamque per litteras auxilia ex Sardinia finitimisque provinciis arcessit et copias, quae in Sicilia remanserant, transmittendas curat c. 7—9. Naves errore abductae, quas Caesar ipse classe conscensa iam erat conquisiturus, adveniunt c. 10. 11. Paulo post proelio commisso Caesar unica rei militaris peritia hostes imprimis equitum numero superiores fugat c. 12—18. Quae Labieno, hostium duci, ante proelium fuerit fiducia perfugae et captivi docent c. 19. Caesar castris muniendis comparandisque rebus ad bellum necessariis operam dat; classem ad naves onerarias ex errore conquirendas mittit c. 10. 21. Cn. Pompeius filius a M. Catone patris admonitione ad rem strenue gerendam incitatur c. 22. Ascurum Mauritaniae oppidum navibus temptat; eruptione ab oppidanis facta in naves compulsus insulas Baleares petit c. 23. Scipionis copiae cum Petrei et Labieni coniunguntur c. 24, quibus etiam Iuba exercitum adiuncturus erat, sed cum fines a Boccho, Mauritaniae rege,

et P. Sittio, Caesari cum exulum numero auxiliante, vastarentur, ex itinere in regnum revocatur c. 25. Caesar denuo de exercitu adducendo in Siciliam nuntium mittit; munitiones castrorum auget c. 26. Scipio elephantis ad pugnam instituendis operam collocat c. 27. Vergilius, Thapso praefectus, navi Caesariana potitur c. 28. Pugnandi facultate ab Scipione oblata Caesar exercitum castris continet, cum antequam auxilia advenissent, pugnare nollet c. 29—32. Legati ex Acilla ad eum mittuntur; praesidium sibi a Caesare petunt idque impetrant c. 33. Iam ab Sallustio Crispo praetore naves frumento oneratae a Cercina insula adducuntur, itemque copiarum, quae in Sicilia relictae erant, pars ab Alieno proconsule transmittitur c. 34. Gaetulorum magnus numerus in castra Caesaris perfugit; legati ex oppido Thisdra frumenti copiam Caesari offerunt praesidiumque sibi postulant c. 37. 38. Cum hostium equitatu feliciter pugnatur c. 39. 40. Acie instructa Caesar ad Uzittam, quam Scipio tenebat, accedit; opponitur ab Scipione acies; cum neuter pugnandi initium faceret, uterque exercitus ad solis occasum in castra reducuntur c. 41. 42. Considius oppido Acilla frustra temptato Adrumetum se recipit c. 43. Navis Caesariana ex secundo commeatu capitur; milites qui inerant veterani ab Scipione trucidantur, tirones inter legiones distribuuntur c. 44—46. Caesariani imbre cum grandine saxea commixto graviter laborant c. 47. Iam ab Iuba Scipioni auxilia adducuntur c. 48. Equites a Labieno in insidiis collocati fugantur; nec multo post cum in Caesaris legiones sub vesperum ab opere in castra revertentes impetus esset factus, paulum abfuit, quin ipse Labienus cum Iuba caperentur c. 49—52. Tandem reliqua exercitus pars ex Sicilia advecta est; contione habita Caesar quosdam tribunos militum et centuriones ab exercitu removet c. 54. 55. Gaetuli ab Iuba desciscunt et qui ex iis apud Iubam in equitum numero militibant noctu ad Caesarem profugiunt c. 55. 56. Iubae in primores civium Romanorum arrogantia c. 57. Exercitus in aciem educuntur; ad vesperum denique equitum fit leve proelium c. 58—61. Interim naves Caesaris onerariae, quae longius a portu con-

stiterant, apud Leptim a Varo incenduntur; quem Caesar continuo insecutus quinqueremem recuperat, aliam navim expugnat, et quas ante portum Adrumeti, in quem profugerat classis Vari, deprehendit, incendit c. 62—64. Frumentum conquisiturus Caesar cum exercitus parte circum villas usque ad Aggar oppidum proficiscitur, quod cum et adversarii facerent, per eiusmodi occasiones crebro est pugnatum c. 65—73. Legati ex Vaga oppido Caesarem conveniunt; dum eum de mittendo praesidio orant, oppidum ab Iuba esse expugnatum nuntiatur c. 74. Exercitu lustrato Caesar ad oppidum Sarsuram castra movet frumentum eo ab Scipione comportatum intercepturus; Labienum agmen cum equitatu lacessentem fugat, oppido potitur. Inde in castra, quae ad Aggar habuerat, regreditur. Eodem Scipio subsequitur c. 75. 76. Quem cum ad pugnam elicere nequiret, Caesar rem in discrimen adducturus Thapsum proficiscitur, oppidumque, cui Vergilius praeerat, circummunire instituit. Iam Scipio, nisi oppidum munitissimum hominesque fidissimos amittere vellet, facere non potuit, quin dimicaret c. 77—80. Proelio ad oppidum commisso Scipionis exercitus gravissima clade profligatur c. 81—86. Qui vitae exitus fuerit Catonis, Iubae, Petrei, Scipionis narratur c. 87—96. Rebus sic feliciter gestis Caesar Iubae regnum in provinciae formam redigit, civitates singulosque qui cum Scipione fecerant pecunia multat, deinde Romam revertit c. 97—98.

1. Caesar itineribus iustis confectis nullo die intermisso a. d. XIIII. Kal. Ian. Lilybaeum pervenit statimque ostendit sese naves velle conscendere, cum non amplius legionem tironum haberet unam, equites vix DC. Tabernaculum secundum litus ipsum
2 constituit, ut prope fluctus verberaret. Hoc eo consilio fecit, ne quis sibi morae quicquam fore speraret, et ut omnes in dies horasque parati essent.
3 Incidit per id tempus, ut tempestates ad navigan-

dum idoneas non haberet. Nihilo tamen minus in
navibus remiges militesque continere et nullam prae-
termittere occasionem profectionis; cum praesertim 4
ab incolis eius provinciae nuntiarentur adversario-
rum copiae equitatus infinitus, legiones regiae IIII,
levis armaturae magna vis, Scipionis legiones X,
elephanti CXX classesque esse complures, tamen
non deterrebatur animoque et spe confidebat. In- 5
terim in dies et naves longae adaugeri, et onerariae
complures eodem concurrere, et legiones tironum
convenire, in his veterana legio quinta, equitum ad
II milia.

2. Legionibus collectis VI et equitum II mili-
bus, ut quaeque prima legio venerat, in naves longas
imponebatur, equites autem in onerarias. Ita maiorem 2
partem navium antecedere iussit et insulam petere
Aponianam, quae abest a Lilybaeo . . . . . . commo-
ratus bona paucorum publice vendit, deinde Alieno 3
praetori, qui Siciliam obtinebat, de omnibus rebus
praecipit et de reliquo exercitu celeriter imponendo.
Datis *mandatis* ipse navem conscendit a. d. VI. 4
Kal. Ian. et reliquas naves statim est consecutus.
Ita vento certo celerique navigio vectus post diem 5
quartum cum longis paucis navibus in conspectum
Africae venit: namque onerariae reliquae praeter
paucas vento dispersae atque errabundae diversa
loca petierunt. Clupeam classe praetervehitur, dein 6
Neapolim; complura praeterea castella et oppida non
longe a mari reliquit.

3. Postquam Adrumetum accessit, ubi praesi-
dium erat adversariorum, cui praeerat C. Considius,

15*

et a Clupeis secundum oram maritimam cum equi-
tatu [Adrumetum] Cn. Piso cum Maurorum circiter
2 tribus milibus apparuit; ibi paulisper Caesar ante
portum commoratus, dum reliquae naves conveni-
rent, exponit exercitum, cuius numerus in prae-
sentia fuit peditum III milia, equites CL, castrisque
ante oppidum positis sine iniuria cuiusquam con-
3 sedit cohibetque omnes a praeda. Oppidani interim
muros armatis complent, ante portam frequentes
considunt ad se defendendum; quorum numerus
4 duarum legionum instar erat. Caesar circum oppi-
dum vectus natura loci perspecta rediit in castra.
Nonnemo culpae eius imprudentiaeque assignabat,
quod neque certum locum gubernatoribus praefec-
tisque, quem peterent, praeceperat, neque, ut more
ipsius consuetudo superioribus temporibus fuerat,
tabellas signatas dederat, ut in tempore his perlectis
5 locum certum peterent universi. Quod minime Cae-
sarem fefellerat. Namque nullum portum terrae
Africae, quo classes decurrerent, pro certo tutum
ab hostium praesidio fore suspicabatur, sed fortuito
oblatam occasionem egressus aucupabatur.

4. L. Plancus interim legatus petit a Caesare,
uti sibi daret potestatem cum Considio agendi, si
2 posset aliqua ratione perduci ad sanitatem. Itaque
data facultate litteras conscribit et eas captivo dat
3 perferendas in oppidum ad Considium. Quo simul-
atque captivus [cum] pervenisset litterasque, ut
erat mandatum, Considio porrigere coepisset, prius-
quam acciperet ille, 'unde', inquit, 'istas?' Tum
4 captivus: 'imperatore a Caesare'. Tunc Considius,

'unus est', inquit, 'Scipio imperator hoc tempore populi Romani'; deinde in conspectu suo statim captivum interfici iubet litterasque nondum perlectas, sicut erant signatae, dat homini certo ad Scipionem perferendas.

5. Postquam una nocte et die ad oppidum consumpta neque responsum ullum a Considio dabatur, neque ei reliquae copiae succurrebant, neque equitatu abundabat et ad oppidum oppugnandum non satis copiarum habebat et eas tironum, neque primo adventu convulnerari exercitum volebat, et oppidi egregia munitio et difficilis ad oppugnandum erat accessus, et nuntiabatur auxilia magna equitatus oppidanis suppetias venire, non est visa ratio ad oppugnandum oppidum commorandi, ne, dum in ea re Caesar est occupatus, circumventus a tergo ab equitatu hostium laboraret.

6. Itaque castra cum movere vellet, subito ex oppido erupit multitudo, atque equitatus subsidio uno tempore eis casu succurrit, qui erat missus a Iuba ad stipendium accipiendum, castraque, unde Caesar egressus iter facere coeperat, occupant et
eius agmen extremum insequi coeperunt. Quae res 2
cum animadversa esset, subito legionarii consistunt, et equites, quamquam erant pauci, tamen contra
tantam multitudinem audacissime concurrunt. Ac- 3
cidit res incredibilis, ut equites minus * XXX Galli Maurorum equitum II milia loco pellerent fugarent-
que in oppidum. Postquam repulsi et coniecti erant 4
intra munitiones, Caesar iter constitutum ire con-
tendit. Quod cum saepius facerent et modo inse- 5

querentur, modo rursus ab equitibus in oppidum
repellerentur, cohortibus paucis ex veteranis, quas
secum habebat, in extremo agmine collocatis et
parte equitatus iter leniter cum reliquis facere coe-
6 pit. Ita quanto longius ab oppido discedebatur, tanto
7 tardiores ad insequendum erant Numidae. Interim
in itinere ex oppidis et castellis legationes venire
et polliceri frumentum paratosque esse, quae im
perasset, facere. Itaque eo die castra posuit ad
oppidum Ruspinam, Kal. Ianuariis.

7. Inde movit et pervenit ad oppidum Leptim,
liberam civitatem et immunem. Legati ex oppido
obviam veniunt, libenter se omnia facturos, quae
2 vellet, pollicentur. Itaque centurionibus ad portas
oppidi et custodiis impositis, ne quis miles in oppi
dum introiret aut iniuriam faceret cuipiam incolae,
non longe ab oppido secundum litus facit castra.
3 Eodemque naves onerariae et longae nonnullae casu
advenerunt; reliquae, ut est ei nuntiatum, incertae
4 locorum Uticam versus petere visae sunt. Interim
Caesar a mari non digredi neque mediterranea
petere propter navium errorem, equitatumque in
navibus omnem continere, ut arbitror, ne agri va-
5 starentur; aquam in naves iubet comportari. Remi-
ges interim, qui aquatum e navibus exierant, subito
equites Mauri neque opinantibus Caesarianis adorti
multos iaculis convulnerarunt, nonnullos interfece
6 runt. Latent enim in insidiis cum equis inter con-
valles, ut subito exsistant, non ut in campo com-
minus depugnent.

8. Caesar interim in Sardiniam nuntios cum litteris et in reliquas provincias finitimas dimisit, ut sibi auxilia, commeatus, frumentum, simulatque litteras legissent, mittenda curarent, exoneratisque partim navibus longis Rabirium Postumum in Siciliam ad secundum commeatum arcessendum mittit. Interim cum X navibus longis ad reliquas naves 2
onerarias conquirendas, quae deerrassent, et simul mare tuendum ab hostibus iubet proficisci. Item 3
C. Sallustium Crispum praetorem ad Cercinam insulam versus, quam adversarii tenebant, cum parte navium ire iubet, quod ibi magnum numerum frumenti esse audiebat. Haec ita imperabat unicuique, 4
ita praecipiebat uti fieri possent, ne nec locum excusatio ullum haberet nec moram tergiversatio. Ipse interea ex perfugis et incolis cognitis condicionibus 5
Scipionis, et qui cum eo bellum contra se gerebant, miserari (regium enim equitatum Scipio ex provincia Africa alebat) tanta homines esse dementia, ut malint regis esse vectigales, quam cum civibus in patria in suis fortunis esse incolumes.

9. Caesar a. d. III. Non. Ian. castra movet; Lepti sex cohortium praesidio cum Saserna relicto ipse rursus, unde pridie venerat, Ruspinam cum reliquis copiis convertit ibique sarcinis exercitus relictis ipse cum expedita manu proficiscitur circum villas frumentatum oppidanisque imperat, ut plostra iumentaque omnia sequantur. Itaque magno numero 2
frumenti invento Ruspinam redit. Huc eum idcirco existimo recepisse se, ut maritima oppida post se

ne vacua relinqueret praesidioque firmata ad classim receptacula muniret.

10. Itaque ibi relicto P. Saserna, fratre eius, quem Lepti, proximo oppido, reliquerat, cum legione iubet comportari ligna in oppidum quam plurima;
2 ipse cum cohortibus VII, quae ex veteranis legionibus in classe cum Sulpicio et Vatinio rem gesserant, ex oppido Ruspina egressus proficiscitur ad portum, qui abest ab oppido milia passuum duo, ibique classem sub vesperum cum ea copia conscendit.
3 Omnibus in exercitu insciis et requirentibus imperatoris consilium magno metu ac tristimonia sollicita-
4 bantur. Parva enim cum copia et ea tironum neque omni exposita in Africa contra magnas copias et insidiosae nationis equitatumque innumerabilem se expositos videbant neque quicquam solatii in praesentia neque auxilium in suorum consilio animum advertebant nisi in ipsius imperatoris vultu, vigore mirabilique hilaritate: animum enim altum et erec-
5 tum prae se gerebat. Huic acquiescebant homines et in eius scientia et consilio omnia sibi proclivia omnes fore sperabant.

11. Caesar una nocte in navibus consumpta iam caelo albente cum proficisci conaretur, subito navium pars, de qua timebat, ex errore eodem con-
2 ferebatur. Hac re cognita Caesar celeriter de navibus imperat omnes egredi atque in litore armatos
3 reliquos advenientes milites exspectare. Itaque sine mora navibus eis in portum receptis et advectis militum equitumque copiis rursus ad oppidum Ruspinam redit atque ibi castris constitutis ipse cum

cohortibus expeditis XXX frumentatum est profectus. Ex eo est cognitum Caesaris consilium, illum cum 4 classe navibus onerariis, quae deerrassent, subsidio ire clam hostibus voluisse, ne casu imprudentes suae naves in classem adversariorum inciderent, neque eam rem eos voluisse scire, qui in praesidiis relicti sui milites fuissent, ne hi propter suorum paucitatem et hostium multitudinem metu deficerent.

12. Interim cum iam Caesar progressus esset a castris circiter milia passuum III, per speculatores et antecessores equites nuntiatur ei copias hostium haud longe ab sese visas. Et hercule cum eo nuntio pulvis ingens conspici coeptus est. Hac re cognita 2 Caesar celeriter iubet equitatum universum, cuius copiam habuit in praesentia non magnam, et sagittarios, quorum parvus numerus, ex castris arcessiri atque ordinatim signa se leniter consequi; ipse antecedere cum paucis armatis. Iamque cum procul 3 hostis conspici posset, milites in campo iubet galeari et ad eam pugnam parari; quorum omnino numerus fuit XXX cohortium cum equitibus CCCC, sagittariis CL.

13. Hostes interim, quorum dux erat Labienus et duo Pacidii, aciem dirigunt mirabili longitudine non peditum, sed equitum confertam et inter eos levis armaturae Numidas et sagittarios pedites interposuerant et ita condensaverant, ut procul Caesariani pedestres copias arbitrarentur, dextrum ac sinistrum cornu magnis equitum copiis firmaverant. Interim Caesar aciem dirigit simplicem, ut poterat 2 propter paucitatem; sagittarios ante aciem consti-

tuit, equites dextro sinistroque cornu opponit et ita praecipit, ut providerent, ne multitudine equitatus hostium circumvenirentur: existimabat enim se acie instructa cum pedestribus copiis dimicaturum.

14. Cum utrimque exspectatio fieret, neque Caesar sese moveret et cum suorum paucitate contra magnam vim hostium artificio magis quam viribus decernendum videret, subito adversariorum equitatus sese extendere et in latitudinem promovere collesque complecti et Caesaris equitatum extenuare simulque ad circumeundum comparare se coeperunt.
2 Caesariani equites eorum multitudinem aegre sustinebant. Acies interim mediae cum concurrere conarentur, subito ex condensis turmis pedites Numidae levis armaturae cum equitibus procurrunt et inter
3 legionarios [pedites] iacula coniciunt. Hic cum Caesariani in eos impetum fecissent, illorum equites refugiebant; pedites interim resistebant, dum equites rursus cursu renovato peditibus suis succurrerent.

15. Caesar novo genere pugnae oblato, cum animum adverteret ordines suorum in procurrendo turbari (pedites enim, dum equites longius ab signis persequuntur, latere nudato a proximis Numidis iaculis vulnerabantur; equites autem hostium pilum militis cursu facile vitabant), edicit per ordines, ne quis miles ab signis IIII pedes longius procederet.
2 Equitatus interim Labieni suorum multitudine confisus Caesaris paucitatem circuire non moratur: equites Iuliani pauci multitudine hostium defessi equis convulneratis paulatim cedere; hostis magis
3 magisque instare. Ita puncto temporis omnibus

legionariis ab hostium equitatu circumventis Cae-
sarisque copiis in orbem compulsis, intra cancellos
omnes coniecti pugnare cogebantur.

16. Labienus in equo capite nudo versari in
prima acie; simul suos cohortari, nonnumquam legi-
onarios Caesaris ita appellare: 'quid tu', inquit,
'miles tiro, tam feroculus es? Vos quoque iste ver-
bis infatuavit? In magnum mehercule vos periculum
impulit. Misereor vestri'. Tum miles, 'non sum', 2
inquit, 'tiro, Labiene, sed de legione X. veteranus'.
Tum Labienus, 'non agnosco', inquit, 'signa decu-
manorum'. Tum miles: 'iam me, qui sim, intelleges'.
Simul cassidem de capite deiecit, ut cognosci ab eo 3
posset, atque ita pilum viribus contortum, dum in
Labienum mittere contendit, equi graviter adverso
pectori adfixit et ait: 'Labiene, decumanum militem,
qui te petit, scito esse'. Omnium tamen animi in 4
terrorem coniecti et maxime tironum: circumspicere
enim Caesarem neque amplius facere nisi hostium
iacula vitare.

17. Caesar interim consilio hostium cognito
iubet aciem in longitudinem quam maximam porrigi
et alternis conversis cohortibus, ut una post, altera
ante signa tenderet, ita coronam hostium dextro 2
sinistroque cornu mediam dividit et unam partem
ab altera exclusam equitibus intrinsecus adortus
cum peditatu telis coniectis in fugam vertit neque
longius progressus viritus insidias se ad suos re-
cipit. Idem altera pars equitum peditumque Cae-
saris facit. His rebus gestis ac procul hostibus 3

repulsis convulneratisque ad sua praesidia sese, sicut erat instructus, recipere coepit.

18. Interim M. Petreius et Cn. Piso cum equitibus Numidis MDC electis peditatuque eiusdem generis satis grandi ex itinere recta subsidio suis oc-
2 currunt. Atque hostes suis ex terrore firmatis rursusque renovatis animis legionarios conversis equitibus recipientes novissimos adoriri et impedire coe-
3 perunt, quo minus in castra se reciperent. Hac re animadversa Caesar iubet signa converti et medio
4 campo redintegrari proelium. Cum ab hostibus eodem modo pugnaretur nec comminus ad manus rediretur, Caesarisque equites iumenta ex nausea recenti, siti, languore, paucitate, vulneribus defatigata ad insequendum hostem perseverandumque cursum tardiora haberent, dieique pars exigua iam reliqua esset, cohortibus equitibus circumdatis cohortatur, ut uno ictu contenderent neque remitterent, donec ultra ultimos colles hostes reppulissent atque eorum essent
5 potiti. Itaque signo dato in hostes languide tela neglegenterque mittentes subito immittit cohortes turmasque suorum; atque puncto temporis hostibus nullo negotio campo pulsis, post colle deiectis nacti locum atque ibi paulisper commorati, ita uti erant instructi, leniter se ad suas recipiunt munitiones. Itemque adversarii male accepti tum demum se ad sua praesidia contulerunt.

19. Interim ea re gesta et proelio dirempto ex adversariis perfugere plures ex omni genere hominum, et praeterea intercepti [hostium] complures
2 equites peditesque. Ex quibus cognitum est con-

silium hostium, eos hac mente et conatu venisse,
uti novo atque inusitato genere proelii tirones le-
gionarii paucique perturbati Curionis exemplo ab
equitatu circumventi opprimerentur, et ita Labienum
dixisse pro contione, tantam sese multitudinem au-
xiliorum adversariis subministraturum, ut etiam cae-
dendo in ipsa victoria defatigati vincerentur atque
a suis superarentur; quippe qui [in] illo rumore 3
[sibi] confideret primum, quod audierat Romae le-
giones veteranas dissentire neque in Africam velle
transire; deinde, quod triennio in Africa suos milites
consuetudine retentos fideles sibi iam effecisset,
maxima autem auxilia haberet Numidarum equitum
levisque armaturae, praeterea ex fuga proelioque 4
Pompeiano quos secum a Brundisio transportaverat
equites Germanos Gallosque ibique postea ex hibri-
dis, libertinis servisque conscripserat, armaverat,
qui uti frenato condidicerant, praeterea regia auxilia 5
elephantis CXX equitatuque innumerabili, deinde
legiones conscriptas ex cuiusquemodi generis am-
plius XII milibus. Hac spe atque ea audacia in- 6
flammatus Labienus cum equitibus Gallis Germa-
nisque MDC, Numidarum sine frenis VII milibus,
praeterea Petreiano auxilio adhibito equitibus MDC,
peditum ac levis armaturae quater tanto, sagittariis
ac funditoribus hippotoxotisque compluribus, his 7
copiis pridie Non. Ian. post diem VI., quam Africam
Caesar attigit, in campis planissimis purissimisque
ab hora diei quinta usque ad solis occasum est
decertatum. In eo proelio Petreius graviter ictus ex
acie recessit.

20. Caesar interim castra munire diligentius, praesidia firmare copiis maioribus vallumque ab oppido Ruspina usque ad mare ducere et a castris alterum eodem, quo tutius ultro citroque commeare auxiliaque sine periculo sibi succurrere possent, tela tormentaque ex navibus in castra comportare, remigum partem ex classe, Gallorum, Rhodiorum, epibatarumque armare et in castra evocare, uti, si posset, eadem ratione, qua adversarii, levis armatura interiecta inter equites suos interponeretur,
2 sagittariisque ex omnibus navibus Ityreis, Syris et cuiusque generis ductis in castra compluribus frequentabat suas copias (audiebat enim Scipionem post diem tertium eius diei, quo proelium factum erat, appropinquare, copias suas cum Labieno et Petreio coniungere; cuius copiae legionum VIII et
3 equitum III milium esse nuntiabantur), officinas ferrarias instruere, sagittas telaque uti fierent complura curare, glandes fundere, sudes comparare, litteras in Siciliam nuntiosque mittere, ut sibi crates materiemque congererent ad arietes, cuius inopia in Africa esset, praeterea ferrum, plumbum mitte-
4 retur. Etiam animadvertebat frumento se in Africa nisi importato uti non posse: priore enim anno propter adversariorum delectus, quod stipendiarii aratores milites essent facti, messem non esse factam;
5 praeterea ex omni Africa frumentum adversarios in pauca oppida et bene munita comportasse omnemque regionem Africae exinanisse frumento, oppida praeter ea pauca, quae ipsi suis praesidiis tueri poterant, reliqua dirui atque deleri et eorum incolas intra

sua praesidia coëgisse commigrare, agros desertos ac vastatos esse.

21. Hac necessitate Caesar coactus privatos ambiendo et blande appellando aliquantum numerum frumenti in sua praesidia congesserat et eo parce utebatur. Opera interim ipse cotidie circuire et ad ternas cohortes in statione habere propter hostium multitudinem. Labienus saucios suos, quorum maxi- 2 mus numerus fuit, iubet in plostris deligatos Adrumetum deportari. Naves interim Caesaris onerariae 3 errabundae male vagabantur incertae locorum atque castrorum suorum; quas singulas scaphae adversariorum complures adortae incendebant atque expugnabant. Hac re nuntiata Caesar classes circum in- 4 sulas portusque disposuit, quo tutius commeatus supportari posset.

22. M. Cato interim, qui Uticae praeerat, Cn. Pompeium filium multis verbis assidueque obiurgare non desistebat. 'Tuus', inquit, 'pater istuc aetatis 2 cum esset et animadvertisset rempublicam ab nefariis sceleratisque civibus oppressam bonosque aut interfectos aut exilio multatos patria civitateque carere, gloria et animi magnitudine elatus privatus atque adulescentulus paterni exercitus reliquiis collectis paene oppressam funditus*que* deletam Italiam urbemque Romanam in libertatem vindicavit, idemque Siciliam, Africam, Numidiam, Mauritaniam mirabili celeritate armis recepit. Quibus ex rebus sibi 3 eam dignitatem, quae est per gentes clarissima notissimaque, conciliavit adulescentulusque atque eques Romanus triumphavit. Atque ille non ita amplis rebus 4

patris gestis neque tam excellenti maiorum digni-
tate parta neque tantis clientelis nominisque clari-
5 tate praeditus in rempublicam est ingressus. Tu
contra et patris nobilitate et dignitate et per te
ipse satis animi magnitudine diligentiaque praeditus
nonne eniteris et proficisceris ad paternas clientelas
auxilium tibi reique publicae atque optimo cuique
efflagitatum?'

23. His verbis hominis gravissimi incitatus adu-
lescentulus cum naviculis cuiusquemodi generis xxx,
inibi paucis rostratis, profectus ab Utica in Mauri-
taniam regnumque Bogudis est ingressus expedito-
que exercitu numero servorum, liberorum II milium,
cuius partem inermem, partem armatam habuerat,
ad oppidum Ascurum accedere coepit; in quo oppido
2 praesidium fuit regium. Pompeio adveniente oppidani
usque eo passi propius accedere, donec ad ipsas
portas ac murum appropinquaret, subito eruptione
facta prostratos perterritosque Pompeianos in mare
3 navesque passim compulerunt. Ita re male gesta
Gneus Pompeius filius naves inde avertit neque
postea litus attigit classemque ad insulas Baleares
versus convertit.

24. Scipio interim cum iis copiis, quas paulo
ante demonstravimus, Uticae grandi praesidio relicto
profectus primum Adrumeti castra ponit, deinde
ibi paucos dies commoratus noctu itinere facto cum
Labieni et Petrei copiis se coniungit, atque unis
castris factis III milia passuum longe considunt.
2 Equitatus interim eorum circum Caesaris munitiones
vagari atque eos, qui pabulandi aut aquandi gratia

extra vallum progressi essent, excipere; ita omnes adversarios intra munitiones continere. Qua re Cae- 3
sariani gravi annona sunt conflictati, ideo quod nondum neque ab Sicilia neque ab Sardinia commeatus supportatus erat, neque per anni tempus in mari classes sine periculo vagari poterant; neque amplius milia passuum VI terrae Africae quoquo versus tenebant pabulique inopia premebantur. Qua necessitate 4
coacti veterani milites equitesque, qui multa terra marique bella confecissent et periculis inopiaque tali saepe essent conflictati, alga e litore collecta et aqua dulci eluta et ita iumentis esurientibus data vitam eorum producebant.

25. Dum haec ita fierent, rex Iuba cognitis Caesaris difficultatibus copiarumque paucitate non est visum dari spatium convalescendi augendarumque eius opum. Itaque comparatis equitum magnis peditumque copiis subsidio suis egressus e regno ire contendit. P. Sittius interim et rex Bocchus con- 2
iunctis suis copiis cognito regis Iubae egressu propius eius regnum copias suas admovere, Cirtamque, oppidum opulentissimum eius regni, *rex* adortus paucis diebus pugnando capit et praeterea duo oppida Gaetulorum. Quibus cum condicionem ferret, 3
ut oppido excederent idque sibi vacuum traderent, condicionemque repudiassent, postea ab eo capti interfectique sunt omnes. Inde progressus agros 4
oppidaque vexare non destitit. Quibus rebus cognitis Iuba, cum iam non longe ab Scipione atque eius ducibus abesset, capit consilium, satius esse sibi suoque regno subsidio ire, quam, dum alios adiu

turus proficisceretur, ipse suo regno expulsus for-
5 sitan utraque re expelleretur. Itaque rursus se reci-
pere, atque auxilia etiam ab Scipione abduxit sibi
suisque rebus timens, elephantisque XXX relictis suis
finibus oppidisque suppetias profectus est.

26. Caesar interim, cum de suo adventu dubi-
tatio in provincia esset, neque quisquam crederet
ipsum, sed aliquem legatum in Africam cum copiis
venisse, conscriptis litteris circum provinciam omnes
2 civitates facit de suo adventu certiores. Interim no-
biles homines ex suis oppidis profugere et in castra
Caesaris devenire et de adversariorum eius crude-
3 litate acerbitateque commemorare coeperunt. Quo-
rum lacrimis querelisque Caesar commotus cum
antea constituisset e stativis castris aestate inita
cunctis copiis auxiliisque accitis bellum cum suis
adversariis *facere, iam nunc* gerere instituit lit-
teris celeriter in Siciliam ad Alienum et Rabirium
Postumum [conscriptis et] per catascopum missis,
ut sine mora ac nulla excusatione hiemis ventorum-
que quam celerrime exercitus sibi transportaretur:
4 Africam provinciam perire funditusque everti ab
suis inimicis; quod nisi celeriter sociis foret sub-
ventum, praeter ipsam Africam terram nihil, ne
tectum quidem, quo se reciperent, ab illorum scelere
5 insidiisque reliquum futurum. Atque ipse in tanta
erat festinatione et exspectatione, ut postero die,
quam misisset litteras nuntiumque, classem exerci-
tumque morari diceret, dies noctesque oculos men-
6 temque ad mare dispositos directosque haberet. Nec
mirum. Animadvertebat enim villas exuri, agros

vastari, pecus diripi, trucidari, oppida castellaque dirui delerique, principes civitatum aut interfici aut in catenis teneri, liberos eorum obsidum nomine in servitutem abripi; iis se in miseriis suamque fidem 7
implorantibus auxilio propter copiarum paucitatem esse non posse. Milites interim in opere exercere 8
atque castra munire, turres, castella facere molesque iacere in mare non intermittere.

27. Scipio interim elephantos hoc modo condocefacere instituit. Duas instruxit acies, unam funditorum contra elephantos, quae quasi adversariorum locum obtineret et contra eorum frontem adversam lapillos minutos mitteret; deinde in ordinem elephantos constituit; post illos autem suam aciem in- 2
struxit, ut, cum ab adversariis lapides mitti coepissent, et elephanti perterriti se ad suos convertissent rursus ab sua acie lapidibus missis eos converterent adversus hostem; quod aegre tardeque fiebat. Rudes enim elephanti multorum annorum 3
doctrina usuque vetusto vix edocti tamen communi periculo in aciem producuntur.

28. Dum haec ad Ruspinam ab utrisque ducibus administrantur, C. Vergilius praetorius, qui Thapsi, oppido maritimo, praeerat, cum animadverteret naves singulas cum exercitu Caesaris incertas locorum atque castrorum suorum vagari, occasionem nactus navem quam ibi habuit actuariam complet militibus et sagittariis et eisdem scaphas de navibus adiungit ac singulas naves Caesarianas consectari coepit. Et cum plures adortus esset, 2
pulsus fugatusque inde discessisset nec tamen

desisteret periclitari, forte incidit in navem, in qua erant duo Titii, Hispani adulescentes, tribuni legionis V., quorum patrem Caesar in senatum legerat, et cum his Titus Salienus, centurio legionis eiusdem, qui M. Messalam legatum obsederat Messanae seditiosissima oratione apud eum usus, idemque pecuniam et ornamenta triumphi Caesaris retinenda et custodienda curarat et ob has causas sibi timebat.
3 Hic propter conscientiam peccatorum suorum persuasit adulescentibus, ne repugnarent seseque Vergilio traderent. Itaque deducti a Vergilio ad Scipionem custodibus sunt traditi et post diem tertium
4 interfecti. Qui cum ducerentur ad necem, petisse dicitur maior Titius a centurionibus, uti se priorem quam fratrem interficerent, idque ab eis facile impetrasse, atque ita esse interfectos.

29. Turmae interim equitum, quae pro vallo in stationibus esse solebant [ab utrisque ducibus], cotidie minutis proeliis inter se depugnare non inter-
2 mittunt; nonnumquam etiam Germani Gallique Labieniani cum Caesaris equitibus fide data inter
3 se colloquebantur. Labienus interim cum parte equitatus Leptim oppidum, cui praeerat Saserna cum cohortibus VI, oppugnare ac vi irrumpere conabatur; quod ab defensoribus propter egregiam munitionem oppidi et multitudinem tormentorum
4 facile et sine periculo defendebatur. Quod ubi saepius eius equitatus facere non intermittebat, cum forte ante portam turma densa adstitisset, scorpione accuratius misso atque eorum decurione percusso et ad equum defixo reliqui perterriti fuga se

in castra recipiunt. Quo facto postea sunt deterriti oppidum temptare.

30. Scipio interim fere cotidie non longe a suis
castris, passibus CCC, instruere aciem ac maiore
parte diei consumpta rursus in castra se recipere.
Quod cum saepius fieret, neque ex Caesaris castris 2
quisquam prodiret neque propius eius copias accederet, despecta patientia Caesaris exercitusque eius [Iuba] universis copiis productis elephantisque turritis XXX ante aciem instructis quam latissime potuit porrecta equitum peditumque multitudine uno tempore progressus haud ita longe a Caesaris castris constitit in campo.

31. Quibus rebus cognitis Caesar iubet milites,
qui extra munitiones processerant [quique] pabulandi aut lignandi *causa* aut etiam muniendi gratia
vallum petierant quaeque ad eam rem opus erant,
omnes intra munitiones minutatim modesteque sine
tumultu aut terrore se recipere atque in opere consistere. Equitibus autem, qui in statione fuerant, 2
praecipit, ut usque eo locum obtinerent, in quo paulo
ante constitissent, donec ab hoste telum missum ad
se perveniret; quod si propius accederetur, quam
honestissime se intra munitiones reciperent. Alii 3
quoque equitatui edicit, uti suo quisque loco paratus armatusque praesto esset. At haec non ipse 4
per se coram, cum de vallo prospecularetur, sed
mirabili peritus scientia bellandi in praetorio sedens
per speculatores et nuntios imperabat, quae fieri
volebat. Animadvertebat enim, quamquam magnis 5
essent copiis adversarii freti, tamen saepe a se fu-

gatis, pulsis perterritisque et concessam vitam et
ignota peccata; quibus rebus numquam tanta sup-
peteret ex ipsorum inertia conscientiaque animi vic-
6 toriae fiducia, ut castra sua adoriri auderent. Prae-
terea ipsius nomen auctoritasque magna ex parte
7 eorum exercitus minuebat audaciam. Tum egregiae
munitiones castrorum atque valli fossarumque alti-
tudo et extra vallum stili caeci mirabilem in modum
consiti vel sine defensoribus aditum adversariis
prohibebant; scorpionum, catapultarum ceterorum-
que telorum, quae ad defendendum solent parari,
8 magnam copiam habebat. Atque haec propter exer-
citus sui praesentis paucitatem et tirocinium prae-
paraverat, non hostium vi et metu commotus pati-
entem se timidumque hostium opinioni praebebat.
9 Neque idcirco copias, quamquam erant paucae
tironumque, non educebat in aciem, quod victoriae
suorum diffideret; sed referre arbitrabatur, cuius-
modi victoria esset futura: turpe enim sibi existi-
mabat tot rebus gestis tantisque exercitibus devictis,
tot tam claris victoriis partis ab reliquis copiis ad-
versariorum suorum ex fuga collectis se cruentam
10 adeptum existimari victoriam. Itaque constituerat
gloriam exsultationemque eorum pati, donec sibi
veteranarum legionum pars aliqua in secundo com-
meatu occurrisset.

32. Scipio interim paulisper, ut antea dixi, in eo loco commoratus, ut quasi despexisse Caesarem videretur, paulatim reducit suas copias in castra et contione advocata de terrore suo desperationeque exercitus Caesaris facit verba et cohortatus suos

victoriam propriam se eis brevi daturum pollicetur.
Caesar iubet milites rursus ad opus redire et per 2
causam munitionum tirones in labore defatigare non
intermittit. Interim Numidae Gaetulique diffugere 3
cotidie ex castris Scipionis et partim in regnum se
conferre, partim, quod ipsi maioresque eorum bene-
ficio C. Mari usi fuissent Caesaremque eius affinem
esse audiebant, in eius castra perfugere catervatim
non intermittunt. Quorum ex numero electis homini- 4
bus illustrioribus [Gaetulos] et litteris ad suos cives
datis cohortatus, uti manu facta se suosque defen-
derent, ne suis inimicis adversariisque dicto audientes
essent, mittit.

33. Dum haec ad Ruspinam fiunt, legati ex
Acilla, civitate libera et immuni, ad Caesarem veni-
unt seque paratos, quaecumque imperasset, et libenti
animo facturos pollicentur: tantum orare et petere 2
ab eo, ut sibi praesidium daret, quo tutius id et
sine periculo facere possent; se et frumentum et
quaecumque res eis suppeteret communis salutis
gratia subministraturos. Quibus rebus facile a Cae- 3
sare impetratis praesidioque dato C. Messium, aedi-
licia functum potestate, Acillam iubet proficisci.
Quibus rebus cognitis Considius Longus, qui Adru-
meti cum duabus legionibus et equitibus DCC prae-
erat, celeriter ibi parte praesidii relicta cum VIII
cohortibus ad Acillam ire contendit. Messius celerius 4
itinere confecto prior Acillam cum cohortibus per-
venit. Considius interim, cum ad urbem cum copiis
accessisset et animadvertisset praesidium Caesaris ibi
esse, non ausus periculum suorum facere nulla re

gesta pro multitudine hominum rursus se Adrumetum
5 recepit; deinde paucis post diebus equestribus copiis ab Labieno adductis rursus Acillitanos castris positis obsidere coepit.

34. Per id tempus C. Sallustius Crispus, quem paucis ante diebus missum a Caesare cum classe
2 demonstravimus, Cercinam pervenit. Cuius adventu C. Decimius quaestorius, qui ibi cum grandi familiae suae praesidio praeerat commeatui, parvulum navigium nactus conscendit ac se fugae commendat.
3 Sallustius interim praetor a Cercinitanis receptus magno numero frumenti invento naves onerarias, quarum ibi satis magna copia fuit, complet atque
4 in castra ad Caesarem mittit. Alienus interim proconsul Lilybaeo in naves onerarias imponit legiones XIII. et XIIII. et equites Gallos DCCC, funditorum sagittariorumque mille ac secundum commeatum in
5 Africam mittit ad Caesarem. Quae naves ventum secundum nactae quarto die in portum ad Ruspinam, ubi Caesar castra habuerat, incolumes per-
6 venerunt. Ita Caesar duplici laetitia ac voluptate uno tempore auctus, frumento auxiliisque, tandem suis hilaratis annonaque levata sollicitudinem deponit, legiones equitesque ex navibus egressos iubet ex languore nauseaque reficere, divisos in castella munitionesque disponit.

35. Quibus rebus Scipio quique cum eo essent [comites] mirari et requirere: C. Caesarem, qui ultro consuesset bellum inferre ac lacessere proelio, subito commutatum non sine magno consilio suspicabantur.
2 Itaque ex eius patientia in magnum timorem

coniecti ex Gaetulis duos, quos arbitrabantur suis rebus amicissimos, magnis praemiis pollicitationibusque propositis pro perfugis speculandi gratia in Caesaris castra mittunt. Qui simul ad eum sunt 3
deducti, petierunt, ut sibi liceret verba sine periculo proloqui. Potestate facta, 'saepenumero,' inquiunt, 'imperator, complures Gaetuli, qui sumus clientes 4
C. Mari, et propemodum omnes cives Romani, qui sunt in legione IIII. et VI., ad te voluimus in tuaque praesidia confugere; sed custodiis equitum Numidarum, quo id sine periculo minus faceremus, impediebamur. Nunc data facultate pro speculatoribus 5
missi a Scipione ad te cupidissime venimus, ut perspiceremus, num quae fossae aut insidiae elephantis ante castra portasque valli factae essent, simulque consilia vestra contra easdem bestias comparationemque pugnae cognosceremus atque iis renuntiaremus.' Qui collaudati a Caesare stipendioque donati 6
ad reliquos perfugas deducuntur. Quorum orationem celeriter veritas comprobavit; namque postero die ex legionibus his, quas Gaetuli nominarunt, milites legionarii complures ab Scipione in castra Caesaris perfugerunt.

36. Dum haec ad Ruspinam geruntur, M. Cato, qui Uticae praeerat, delectus cotidie libertinorum, Afrorum, servorum denique et cuiusquemodi generis hominum, qui modo per aetatem arma ferre poterant, habere atque [sub manum] Scipioni in castra submittere non intermittit. Legati interim ex oppido 2
Thisdra, in quo tritici modium milia CCC comportata fuerant a negotiatoribus Italicis aratoribusque,

ad Caesarem venere, quantaque copia frumenti apud
se sit, docent, simulque orant, ut sibi praesidium
mittat, quo facilius et frumentum et copiae suae
3 conserventur. Quibus Caesar in praesentia gratias
agit praesidiumque brevi tempore se missurum dixit
4 cohortatusque ad suos cives iubet proficisci. P. Sit
tius interim cum copiis Numidiae fines ingressus
castellum in montis loco munito locatum, in quod
Iuba belli gerendi gratia et frumentum et res ceteras,
quae ad bellum usui solent esse, comportaverat, vi
expugnando est potitus.

37. Caesar, postquam legionibus veteranis dua
bus, equitatu levique armatura copias suas ex se
cundo commeatu auxerat, naves [VI] onerarias statim
iubet Lilybaeum ad reliquum exercitum transpor
tandum proficisci; ipse VI. Kal. Febr. circiter vigilia
prima imperat, speculatores apparitoresque omnes
2 ut sibi praesto essent. Itaque omnibus insciis neque
suspicantibus vigilia tertia iubet omnes legiones ex
castris educi atque se consequi ad oppidum Ruspi
nam versus, in quo ipse praesidium habuit, et quod
3 primum ad amicitiam eius accessit. Inde parvulam
proclivitatem degressus sinistra parte campi propter
4 mare legiones ducit. Hic campus mirabili planicie
patet milia passuum XII; quem iugum cingens a
mari ortum neque ita praealtum velut theatri efficit
5 speciem. In hoc iugo colles sunt excelsi pauci, in
quibus singulae turres speculaeque singulae per-
veteres erant collocatae, quarum apud ultimam prae
sidium et statio fuit Scipionis.

38. Post Caesar ad iugum, de quo docui, ascendit atque in unumquemque collem *inspecturus* turres castellaque *iter* facere coepit idque adeo minus semihora efficit. Postquam non ita longe ab ultimo 2
colle turrique fuit, quae proxima fuit castris adversariorum, in qua docui esse praesidium stationemque Numidarum, Caesar paulisper commoratus perspectaque natura loci, equitatu in statione disposito, legionibus opus attribuit brachiumque medio iugo 3
ab eo loco, ad quem pervenerat, usque ad eum, unde egressus erat, iubet dirigi ac muniri. Quod 4
postquam Scipio Labienusque animadverterunt, equitatu omni ex castris educto acieque equestri instructa a suis munitionibus circiter passus mille progrediuntur pedestremque copiam in secunda acie minus CCCC passus constituunt.

39. Caesar in opere milites adhortari neque adversariorum copiis moveri. Iam cum non amplius 2
passus MD inter hostium aciem suasque munitiones esse animadvertisset intellexissetque ad impediendos milites suos et ab opere depellendos hostem propius accedere necesseque haberet legiones a munitionibus deducere, imperat turmae Hispanorum, ad proximum collem propere occurrerent praesidiumque inde deturbarent locumque caperent, eodemque iubet levis armaturae paucos consequi subsidio. Qui missi 3
celeriter Numidas adorti partim vivos capiunt, nonnullos equites fugientes convulneraverunt locumque sunt potiti. Postquam id Labienus animadvertit, quo 4
celerius iis auxilium ferret, ex acie instructa equitatus sui prope totum dextrum cornu avertit atque

5 suis fugientibus suppetias ire contendit. Quod ubi
Caesar conspexit, Labienum ab suis copiis longius
iam abscessisse, equitatus sui alam sinistram ad in-
tercludendos hostes immisit.

40. Erat in eo campo, ubi ea res gerebatur,
villa permagna turribus IIII instructa; quae Labieni
prospectum impediebat, ne posset animum adver-
2 tere ab equitatu Caesaris se intercludi. Itaque non
prius vidit turmas Iulianas, quam suos caedi a tergo
sensit. Ex qua re subito in terrorem converso
equitatu Numidarum, recta in castra fugere con-
3 tendit. Galli Germanique, qui restiterant, ex su-
periore loco et post tergum circumventi fortiterque
4 restantes conciduntur universi. Quod ubi legiones
Scipionis, quae pro castris erant instructae, animum
adverterunt, metu ac terrore obcaecatae omnibus
5 portis in sua castra fugere coeperunt. Postquam
Scipione eiusque copiis campo collibusque extur-
batis atque in castra compulsis [cum] receptui Caesar
cani iussisset equitatumque omnem intra suas mu-
nitiones recepisset, campo purgato animadvertit
mirifica corpora Gallorum Germanorumque; qui
partim eius auctoritatem erant ex Gallia secuti,
partim pretio pollicitationibusque adducti ad eum se
contulerant, nonnulli, qui ex Curionis proelio capti
conservatique parem gratiam in fide pariter tuenda
6 praestare voluerant. Horum corpora mirifica specie
amplitudineque caesa toto campo ac prostrata diverse
iacebant.

41. His rebus gestis Caesar postero die ex
omnibus praesidiis cohortes deduxit atque omnes

suas copias in campo instruxit. Scipio suis male
acceptis, occisis convulneratisque intra suas continere
se munitiones coepit. Caesar instructa acie secundum 2
infimas iugi radices propius munitiones leniter ac-
cessit. Iamque minus mille passus ab oppido Uzitta,
quod Scipio tenebat, aberant legiones Iulianae, cum
Scipio veritus, ne oppidum amitteret, unde aquari
reliquisque rebus sublevari eius exercitus consuerat,
eductis omnibus copiis quadruplici acie instructa ex
instituto suo, prima equestri turmatim directa ele-
phantisque turritis interpositis [armatisque], suppetias
ire contendit. Quod ubi Caesar animadvertit, arbi- 3
tratus Scipionem ad dimicandum paratum ad se
certo animo venire, in eo loco, quo paulo ante com-
memoravi, ante oppidum constitit . . . . . suamque
aciem mediam eo oppido texit; dextrum sinistrumque
cornu, ubi elephanti erant, in conspectu patenti ad-
versariorum constituit.

42. Cum iam prope solis occasum Caesar ex-
spectavisset neque ex eo loco, quo constiterat, Sci-
pionem progredi propius se animadvertisset locoque
se magis defendere, si res coëgisset, quam in campo
comminus consistere audere, non est visa ratio pro- 2
pius accedendi eo die ad oppidum, quoniam ibi
praesidium grande Numidarum esse cognoverat ho-
stesque mediam aciem suam oppido texisse et sibi 3
difficile factu esse intellexit, simul et oppidum uno
tempore oppugnare et in acie in cornu dextro ac
sinistro ex iniquiore loco pugnare, praesertim cum
milites a mane diei ieiuni sub armis stetissent defa-
tigati. Itaque reductis suis copiis in castra postero 4

die propius eorum aciem instituit exporrigere munitiones.

43. Interim Considius, qui Acillam . . . et VIII cohortibus stipendiariis Numidis Gaetulisque obsidebat, ubi C. Messius cohortibus praeerat, diu multumque expertus magnisque operibus saepe admotis et his ab oppidanis incensis cum proficeret nihil, subito nuntio de equestri proelio allato commotus, frumento, cuius in castris copiam habuerat, incenso, vino, oleo ceterisque rebus, quae ad victum parari solent, corruptis Acillam, quam obsidebat, deseruit atque itinere per regnum Iubae facto copias cum Scipione partitus Adrumetum se recepit.

44. Interea ex secundo commeatu, quem a Sicilia miserat Alienus, navis una, in qua fuerat Q. Cominius et L. Ticida, eques Romanus, ab residua classe cum erravisset delataque esset vento ad Thapson, a Vergilio scaphis naviculisque actuariis
2 excepta est et abducta. Item altera navis trieris ex eadem classe errabunda ac tempestate delata ad Aegimurum a classe Vari et M. Octavi est capta, in qua milites veterani cum uno centurione et nonnulli tirones fuerunt; quos Varus asservatos sine
3 contumelia deducendos curavit ad Scipionem. Qui postquam ad eum pervenerunt et ante suggestum eius constiterunt, 'non vestra', inquit, 'sponte vos certo scio, sed illius scelerati vestri imperatoris impulsu et imperio coactos cives et optimum quem-
4 que nefarie consectari. Quos quoniam fortuna in nostram detulit potestatem, si, id quod facere debetis, rempublicam cum optimo quoque defendetis,

certum est vobis vitam et pecuniam donare. Qua-
propter, quid sentiatis, proloquimini.'

45. Hac habita oratione Scipio, cum existi-
masset pro suo beneficio sine dubio ab his gratias
sibi actum iri, potestatem iis dicendi fecit. Ex eis 2
centurio legionis XIIII. 'pro tuo,' inquit, 'summo
beneficio, Scipio, tibi gratias ago (non enim impe-
ratorem te appello), quod mihi vitam incolumita-
temque belli iure capto polliceris, et forsitan isto
uterer beneficio, si non ei summum scelus adiun-
geretur. Egone contra Caesarem, imperatorem meum, 3
apud quem ordinem duxi, eiusque exercitum, pro
cuius dignitate victoriaque amplius tricies armis
depugnavi, adversus armatusque consistam? Neque
ego istud facturus sum, et te magnopere, ut de
negotio desistas, adhortor. Contra cuius enim co- 4
pias contendas, si minus antea expertus es, licet
nunc cognoscas. Elige ex tuis cohortem unam,
quam putas esse firmissimam, et constitue contra
me; ego autem ex meis commilitonibus, quos nunc
in tua potestate tenes, non amplius X sumam. Tum
ex virtute nostra intelleges, quid ex tuis copiis
sperare debeas.'

46. Postquam haec centurio praesenti animo
adversus opinionem eius est locutus, ira percitus
Scipio atque animi dolore incensus innuit centurio-
nibus, quid fieri vellet, atque ante pedes centu-
rionem interfecit reliquosque veteranos a tironibus
iubet secerni. 'Abducite istos,' inquit, 'nefario sce- 2
lere contaminatos et caede civium saginatos.' Sic
extra vallum deducti sunt et cruciabiliter interfecti.

3 Tirones autem iubet inter legiones dispertiri et Co-
minium cum Ticida in conspectum suum prohibet
4 adduci. Qua ex re Caesar commotus eos, quos in
stationibus cum longis navibus apud Thapsum cu-
stodiae causa in salo esse iusserat, ut suis onerariis
longisque navibus praesidio essent, ob neglegentiam
ignominiae causa dimittendos ab exercitu gravissi-
mumque in eos edictum proponendum curavit.

47. Per id tempus fere Caesaris exercitui res
accidit incredibilis auditu. Namque vergiliarum signo
confecto circiter vigilia secunda noctis nimbus cum
2 saxea grandine subito est exortus ingens. Ad hoc
autem incommodum accesserat, quod Caesar non
more superiorum temporum in hibernis exercitum
continebat, sed in tertio quartoque die procedendo
propiusque hostem accedendo castra communiebat,
opereque faciendo milites se circumspiciendi non
3 habebant facultatem. Praeterea ita ex Sicilia exer-
citum transportabat, ut praeter ipsum militem et
arma nec vas nec mancipium neque ullam rem,
quae usui militi esse consuevit, in naves imponi
4 pateretur. In Africa autem non modo sibi quicquam
non acquisierant aut paraverant, sed etiam propter
5 annonae caritatem ante parta consumpserant. Quibus
rebus attenuati oppido perquam pauci sub pellibus
acquiescebant; reliqui ex vestimentis tentoriolis factis
atque arundinibus scopisque contextis permanebant.
6 Itaque subito imbre grandineque consecuta gravatis
pondere tentoriis aquaeque vi subrutis disiectisque,
nocte intempesta ignibus exstinctis, rebus, quae ad
victum pertinent, omnibus corruptis per castra

passim vagabantur scutisque capita contegebant. Eadem nocte V. legionis pilorum cacumina sua sponte arserunt.

48. Rex interim Iuba de equestri proelio Scipionis certior factus evocatusque ab eodem litteris praefecto Saburra cum parte exercitus contra Sittium relicto, ut secum ipse aliquid auctoritatis adderet exercitui Scipionis ac terrorem Caesaris, cum tribus legionibus equitibusque frenatis DCCC, Numidis sine frenis peditibusque levis armaturae grandi numero elephantisque XXX egressus e regno ad Scipionem est profectus. Postquam ad eum pervenit, castris 2
regiis seorsum positis cum eis copiis, quas commemoravi, haud ita longe ab Scipione consedit. (Erat 3
in castris Caesaris superiore tempore magnus terror, et exspectatione copiarum regiarum exercitus eius magis suspensiore animo ante adventum Iubae commovebatur; postquam vero castra castris contulit, 4
despectis eius copiis omnem timorem deponit. Ita quam antea absens habuerat auctoritatem, eam omnem praesens dimiserat.) Quo facto cuivis facile 5
fuit intellectu Scipioni additum animum fiduciamque regis adventu. Nam postero die universas suas 6
regisque copias elephantis LX productis in aciem quam speciosissime potuit instruxit ac paulo longius progressus ab suis munitionibus haud ita diu commoratus se recipit in castra.

49. Caesar, postquam animadvertit Scipioni auxilia fere, quae exspectasset, omnia convenisse neque moram pugnandi ullam fore, per iugum summum cum copiis progredi coepit et brachia

protinus ducere et castella munire propiusque Sci-
pionem capiendo loca excelsa occupare contendit,
2 *ne* adversarii magnitudine copiarum confisi proxi-
mum collem occuparent atque ita longius sibi pro-
3 grediendi eriperent facultatem. Eiusdem collis occu-
pandi [gratia] Labienus consilium ceperat et, quo
propiore loco fuerat, eo celerius occurrerat.

50. Erat convallis satis magna latitudine, alti-
tudine praerupta crebris locis speluncae in modum
subrutis, quae erat transgredienda Caesari, ante-
quam ad eum collem, quem capere volebat, perveni-
retur, ultraque eam convallem olivetum vetus crebris
2 arboribus condensum. Hic cum Labienus animad-
vertisset, Caesarem, si vellet eum locum occupare,
prius necesse esse convallem olivetumque transgredi,
eorum locorum peritus in insidiis cum parte equi-
3 tatus levique armatura consedit et praeterea post
montem equites in occulto collocaverat, ut, cum ipse
ex improviso legionarios adortus esset, ex colle se
equitatus ostenderet, et re duplici perturbatus Caesar
eiusque exercitus neque retro regrediundi neque
ultra procedendi oblata facultate circumventus con-
4 cideretur. Caesar postquam equitatu ante praemisso
inscius insidiarum [cum] ad eum locum venisset,
abditi sive obliti praeceptorum Labieni sive veriti,
ne in fossa ab equitibus opprimerentur, rari ac sin-
5 guli de rupe prodire et summa petere collis. Quos
Caesaris equites consecuti partim interfecerunt, par-
6 tim vivorum sunt potiti; deinde protinus collem
petere contenderunt atque eum decusso Labieni

praesidio celeriter occupaverunt. Labienus cum parte
equitum vix fuga sibi peperit salutem.

51. Hac re per equites gesta Caesar legionibus
opera distribuit atque in eo colle, quo erat potitus,
castra munivit. Deinde ab suis maximis castris per 2
medium campum e regione oppidi Uzittae, quod
inter sua castra et Scipionis in planicie positum erat
tenebaturque a Scipione, duo brachia instituit duci
et ita dirigere, ut ad angulum dextrum sinistrumque
eius oppidi convenirent. Id hac ratione opus instrue- 3
bat, ut, cum propius oppidum copias admovisset
oppugnareque coepisset, tecta latera suis munitio-
nibus haberet, ne ab equitatus multitudine circum-
ventus ab oppugnatione deterreretur, praeterea, quo
facilius colloquia fieri possent, et si qui perfugere
vellent, id quod antea saepe accidebat magno cum
eorum periculo, tum facile et sine periculo fieret.
Voluit etiam experiri, cum propius hostem acces- 4
sisset, haberetne in animo dimicare. Accedebat etiam 5
ad reliquas causas, quod is locus depressus erat,
puteique ibi nonnulli fieri [complures] poterant: aqua-
tione enim longa et angusta utebatur. Dum haec 6
opera, quae ante dixi, fiebant a legionibus, interim
pars acie ante opus instructa sub hoste stabat;
equites barbari levisque armaturae proeliis minutis
comminus dimicabant.

52. Caesar ab eo opere cum iam sub vesperum
copias in castra reduceret, magno incursu cum omni
equitatu levique armatura Iuba, Scipio, Labienus in
legionarios impetum fecerunt. Equites Caesariani vi 2
universae subitaeque hostium multitudinis pulsi pa-

rumper cesserunt. Quae res aliter adversariis cecidit.
3 Namque Caesar ex medio itinere copiis reductis
equitibus suis auxilium tulit; equites autem adventu
legionum animo addito conversis equis in Numidas
cupide insequentes dispersosque impetum fecerunt
atque eos convulneratos usque in castra regia reppu-
4 lerunt multosque ex iis interfecerunt. Quod nisi in
noctem proelium esset coniectum, pulvisque vento
flatus omnium prospectui offecisset, Iuba cum La-
bieno capti in potestatem Caesaris venissent, equita-
tusque cum levi armatura funditus ad internecionem
5 deletus esset. Interim incredibiliter ex legionibus
IIII. et VI. Scipionis milites diffugere partim in castra
Caesaris, partim in quas quisque poterat regiones
6 pervenire; itemque equites Curioniani diffisi Scipioni
eiusque copiis complures se eodem conferebant.

53. Dum haec circum Uzittam ab utrisque ducibus administrantur, legiones duae, X. et VIIII., ex Sicilia navibus onerariis profectae, cum iam non longe a portu Ruspinae abessent, conspicatae Caesarianas naves, quae in statione apud Thapsum stabant, veriti, ne in adversariorum ut insidiandi gratia ibi commorantium classem inciderent, imprudentes vela in altum dederunt ac diu multumque iactati tandem multis post diebus siti inopiaque confecti ad Caesarem perveniunt.

54. Quibus legionibus expositis memor in Italia pristinae licentiae militaris ac rapinarum certorum hominum parvulam modo causulam nactus Caesar, quod C. Avienus, tribunus militum X. legionis, navem commeatus familia sua atque iumentis occupavisset

neque militem unum ab Sicilia sustulisset, postero 2
die de suggestu convocatis omnium legionum tribunis
centurionibusque, 'maxime vellem', inquit, 'homines
suae petulantiae nimiaeque libertatis aliquando finem
fecissent meaeque lenitatis, modestiae patientiaeque
rationem habuissent. Sed quoniam illis *a*busi sibi 3
neque modum neque terminum constituunt, quo
ceteri dissimiliter se gerant, egomet ipse documentum
more militari constituam. C. Aviene, quod in Italia 4
milites populi Romani contra rempublicam instigasti
rapinasque per municipia fecisti quodque mihi reique
publicae inutilis fuisti et pro militibus tuam familiam
iumentaque in naves imposuisti, tuaque opera mili-
tibus tempore necessario respublica caret, ob eas
res ignominiae causa ab exercitu meo te removeo
hodieque ex Africa abesse et quantum pote profi-
cisci iubeo. Itemque te, Aule Fontei, quod tribunus
militum seditiosus malusque civis fuisti, te ab exer-
citu dimitto. Tite Saliene, M. Tiro, C. Clusinas, cum 5
ordines in meo exercitu beneficio non virtute con-
secuti ita vos gesseritis, ut neque bello fortes neque
pace boni aut utiles fueritis et magis in seditione
concitandisque militibus adversum vestrum impera-
torem quam pudoris modestiaeque fueritis studio-
siores, indignos vos esse arbitror, qui in meo exer-
citu ordines ducatis missosque facio et quantum
pote abesse ex Africa iubeo'. Itaque tradit eos cen- 6
turionibus et singulos non amplius singulis additis
servis in navem imponendos separatim curavit.

55. Gaetuli interim perfugae, quos cum litteris mandatisque a Caesare missos supra docuimus, ad

suos cives perveniunt. Quorum auctoritate facile adducti Caesarisque nomine persuasi a rege Iuba desciscunt celeriterque cuncti arma capiunt con-
2 traque regem facere non dubitant. Quibus rebus cognitis Iuba distentus triplici bello necessitateque coactus de suis copiis, quas contra Caesarem adduxerat, sex cohortes in fines regni sui mittit, quae essent praesidio contra Gaetulos.

56. Caesar brachiis perfectis promotisque usque eo, quo telum ex oppido adigi non posset, castra
2 munit, ballistis scorpionibusque crebris ante frontem castrorum contra oppidum collocatis defensores muri deterrere non intermittit eoque quinque legiones ex
3 superioribus castris deducit. Qua facultate oblata illustriores notissimique conspectum amicorum propinquorumque efflagitabant atque inter se colloquebantur. Quae res quid utilitatis haberet, Caesarem
4 non fallebat. Namque Gaetuli ex equitatu regio nobiliores equitumque praefecti, quorum patres cum Mario ante meruerant eiusque beneficio agris finibusque donati post Sullae victoriam sub Hiempsalis regis erant dati potestatem, occasione capta nocte iam luminibus accensis cum equis calonibusque suis circiter mille perfugiunt in Caesaris castra, quae erant in campo proxime [locum] Uzittae locata.

57. Quod postquam Scipio quique cum eo erant cognoverunt, cum commoti ex tali incommodo essent,
2 fere per id tempus M. Aquinum cum C. Saserna colloquentem viderunt. Scipio mittit ad Aquinum: nihil attinere eum cum adversariis colloqui. Cum [nihilo minus] eius sermonem nuntius ad *Scipionem*

referret: se restare, ut reliqua, quae vellet, perageret, viator praeterea ab Iuba ad eum est missus, qui diceret audiente Saserna, 'vetat te rex colloqui'. Quo nuntio perterritus discessit et dicto audiens fuit 3
regi. Usu venisse hoc civi Romano et ei, qui ab populo Romano honores accepisset, incolumi patria fortunisque omnibus Iubae barbaro potius obedientem fuisse, quam aut Scipionis obtemperasse nuntio aut caesis eiusdem partis civibus incolumem reverti malle! Atque etiam superbius Iubae factum non in 4
M. Aquinum, hominem novum parvumque senatorem sed in Scipionem, hominem illa familia, dignitate, honoribus praestantem. Namque cum Scipio sagulo 5
purpureo ante regis adventum uti solitus esset, dicitur Iuba cum eo egisse non oportere illum eodem uti vestitu, atque ipse uteretur. Itaque factum est, ut 6
Scipio ad album sese vestitum transferret et Iubae homini superbissimo inertissimoque, obtemperaret.

58. Postero die universas omnium copias de castris omnibus educunt et supercilium quoddam excelsum nacti non longe a Caesaris castris aciem constituunt atque ibi consistunt. Caesar item pro- 2
ducit copias celeriterque iis instructis ante suas munitiones, quae erant in campo, constituit, sine dubio existimans ultro adversarios, cum tam magnis copiis auxiliisque regis essent praediti promptiusque prosiluissent ante, secum concursuros propiusque se accessuros. Equo circumvectus legionesque cohortatus signo 3
dato accessum hostium aucupabatur. Ipse enim a suis munitionibus longius non sine ratione *non* procedebat, quod in oppido Uzittae, quod Scipio tenebat, hostium

4 erant cohortes armatae; eidem autem oppido ad
dextrum latus eius cornu erat oppositum, vereba-
turque, ne, si praetergressus esset, ex oppido erup-
5 tione facta ab latere eum adorti conciderent. Prae-
terea haec quoque eum causa tardavit, quod erat locus
quidam perimpeditus ante aciem Scipionis, quem suis
impedimento ad ultra occurrendum fore existimabat.

59. Non arbitror esse praetermittendum, quemad-
modum exercitus utriusque fuerint in aciem instructi.
2 Scipio hoc modo aciem direxit. Collocabat in fronte
suas et Iubae legiones, post eas autem Numidas in
subsidiaria acie ita extenuatos et in longitudinem
directos, ut procul simplex esse acies media ab
legionariis militibus videretur [in cornibus autem
3 duplex esse existimabatur]. Elephantos dextro sini-
stroque cornu collocaverat aequalibus inter eos inter-
vallis interiectis, post autem elephantos armaturas
4 leves Numidasque auxiliares substituerat. Equitatum
frenatum universum in suo dextro cornu disposuerat:
sinistrum enim cornu oppido Uzitta claudebatur,
5 neque erat spatium equitatus explicandi. Praeterea
Numidas levisque armaturae infinitam multitudinem
ad dextram partem suae aciei opposuerat fere inter-
iecto non minus mille passuum spatio et ad collis
radices magis appulerat longiusque ab adversariorum
suisque copiis promovebat, id hoc consilio, ut, cum
acies duae inter se concucurrissent, initio certaminis
paulo longius eius equitatus circumvectus ex impro-
viso clauderet multitudine sua exercitum Caesaris
atque perturbatum iaculis configeret. Haec fuit ratio
Scipionis eo die proeliandi.

60. Caesaris autem acies hoc modo fuit collo-
cata, ut ab sinistro eius cornu ordiar [et ad dextrum
perveniam]: habuit legionem X., VIIII. in sinistro
cornu, XXV., XXVIII., XIII., XIIII., XXVIIII., XXVI. in
media acie. In suo autem dextro cornu e secunda 2
acie veteranarum legionum partem cohortium collo-
caverat, praeterea ex tironum paucas adiecerat. Ter- 3
tiam autem aciem in sinistrum suum cornu contulerat
et usque ad aciei suae mediam legionem porrexerat
et ita collocaverat, uti sinistrum suum cornu triplex
esset. Id eo consilio fecerat, quod suum dextrum 4
latus munitionibus adiuvabatur, sinistrum autem,
equitatus hostium multitudini uti resisti posset, la-
borabat; eodemque suum omnem equitatum contulerat
et, quod ei parum confidebat, praesidio his equitibus
legionem V. praemiserat levemque armaturam inter
equites interposuerat. Sagittarios varie passimque 5
locis certis maximeque in cornibus collocaverat.

61. Sic utrorumque exercitus instructi non plus
passuum CCC interiecto spatio, quod forsitan ante id
tempus acciderit numquam quin dimicaretur, a mane
usque ad horam X. die perstiterunt. Iamque Caesar 2
dum exercitum intra munitiones suas reducere coe-
pisset, subito universus equitatus ulterior Numi-
darum Gaetulorumque sine frenis ab dextra parte
se movere propiusque Caesaris castra, quae erant
in colle, se conferre coepit, frenatus autem Labieni
eques in loco permanere legionesque detinere: cum 3
subito pars equitatus Caesaris cum levi armatura
contra Gaetulos iniussu ac temere longius progressi
paludemque transgressi multitudinem hostium pauci

4 sustinere non potuerunt levique armatura deserta pulsi convulneratique uno equite amisso, multis equis sauciis, levis armaturae XXVII occisis ad suos refu-
5 gerunt. Quo secundo equestri proelio facto Scipio laetus in castra nocte copias reduxit. Quod proprium gaudium bellantibus fortuna tribuere non decrevit.
6 Namque postero die Caesar cum partem equitatus sui Leptim misisset, in itinere praedatores equites Numidas Gaetulosque ex improviso adorti circiter C partim occiderunt, partim vivorum potiti sunt. Cae-
7 sar interim cotidie legiones in campum deducere atque opus facere vallumque et fossam per medium campum ducere adversariorumque excursionibus iter
8 officere non intermittit. Scipio item munitiones contra facere et, ne iugo a Caesare excluderetur, approperare. Ita duces utrique et in operibus occupati esse, et nihilo minus equestribus proeliis inter se cotidie dimicabant.

62. Interim Varus classem, quam antea Uticae hiemis gratia subduxerat, cognito legionis XIII. et XIIII. ex Sicilia adventu celeriter deducit ibique Gaetulis remigibus epibatisque complet insidiandique gratia progressus Adrumetum cum LV navibus per-
2 venit. Cuius adventus inscius Caesar Lucium Cispium cum classe XXVII navium ad Thapsum versus in stationem praesidii gratia commeatus sui mittit, itemque Quintum Aquilam cum XIII navibus longis
3 Adrumetum eadem de causa praemittit. Cispius quo erat missus celeriter pervenit; Aquila tempestate iactatus promontorium superare non potuit atque angulum quendam tutum a tempestate nactus cum

classe se longius a prospectu removit. Reliqua clas- 4
sis in salo ad Leptim egressis remigibus passimque
in litore vagantibus, partim in oppidum victus sui
mercandi gratia progressis vacua a defensoribus
stabat. Quibus rebus Varus ex perfuga cognitis oc- 5
casionem nactus vigilia secunda Adrumeto ex cothone
egressus cum primo mane Leptim universa classe
vectus naves onerarias, quae longius a portu in salo
stabant, incendit et penteres duas vacuas a defen-
soribus nullo repugnante cepit.

63. Caesar interim celeriter per nuntios in
castris, cum opera circumiret, certior factus, quae
aberant a portu milia passuum VI, equo admisso
omissis omnibus rebus celeriter pervenit Leptim
ibique hortatur, omnes ut se naves consequerentur;
[postea] ipse parvulum navigiolum conscendit, in 2
cursu Aquilam multitudine navium perterritum atque
trepidantem nactus hostium classem sequi coepit.
Interim Varus celeritate Caesaris audaciaque com- 3
motus cum universa classe conversis navibus Adru-
metum versus fugere contendit. Quem Caesar in 4
milibus passuum IIII consecutus recuperata quin-
queremi [cum suis omnibus epibatis] atque etiam
hostium custodibus CXXX in ea nave captis triremem
hostium proximam, quae in repugnando erat com-
morata, onustam remigum epibatarumque cepit.
Reliquae naves hostium promontorium superarunt 5
atque Adrumetum in cothonem se universae con-
tulerunt. Caesar eodem vento promontorium supe- 6
rare non potuit atque in salo in ancoris ea nocte
commoratus prima luce Adrumetum accedit ibique

navibus onerariis, quae erant extra cothonem, incensis omnibusque reliquis ab iis aut subductis aut in cothonem compulsis, paulisper commoratus, si forte vellent classe dimicare, rursus se recepit in castra.

64. In ea nave captus est P. Vestrius, eques Romanus, et P. Ligarius Afranianus, quem Caesar in Hispania cum reliquis dimiserat, et postea se ad Pompeium contulerat, inde ex proelio effugerat in Africamque ad Varum venerat; quem ob periurii
2 perfidiam Caesar iussit necari. P. Vestrio autem, quod eius frater Romae pecuniam imperatam numeraverat, et quod ipse suam causam probaverat Caesari, se a Nasidi classe captum, cum ad necem duceretur, beneficio Vari esse servatum, postea sibi facultatem nullam datam transeundi, ignovit.

65. Est in Africa consuetudo incolarum, ut in agris et in omnibus fere villis sub terra specus frumenti condendi gratia clam habeant atque id propter bella maxime hostiumque subitum adventum prae-
2 parent. Qua de re Caesar per indicem certior factus tertia vigilia legiones duas cum equitatu mittit ab castris suis milia passuum x atque inde magno nu-
3 mero frumenti onustos recipit in castra. Quibus rebus cognitis Labienus progressus a suis castris milia passuum VII per iugum et collem, per quem
4 Caesar pridie iter fecerat, ibi castra duarum legionum facit atque ipse cotidie existimans Caesarem eadem saepe frumentandi gratia commeaturum, cum magno equitatu levique armatura insidiaturus locis idoneis considit.

66. Caesar interim de insidiis Labieni ex per-
fugis certior factus paucos dies [ibi com]moratus,
dum hostes cotidiano instituto saepe idem faciendo
in neglegentiam adducerentur, subito mane imperat
porta decumana legiones se [V]III veteranas cum
parte equitatus sequi, atque equitibus praemissis 2
neque opinantes insidiatores subito in convallibus
latentes ex levi armatura concidit circiter D, reliquos
in fugam turpissimam coniecit. Interim Labienus 3
cum universo equitatu fugientibus suis suppetias
occurrit. Cuius vim multitudinis cum equites pauci 4
Caesariani iam sustinere non possent, Caesar instruc-
tas legiones hostium copiis ostendit. Quo facto per-
territo Labieno ac retardato suos equites recepit
incolumes. Postero die Iuba Numidas eos, qui loco 5
amisso fuga se receperant in castra, in cruce omnes
suffixit.

67. Caesar interim, quoniam inopia frumenti
premebatur, copias omnes in castra conducit atque
praesidio Lepti, Ruspinae, Acillae relicto, Cispio
Aquilaeque classe tradita, ut alter Adrumetum, alter
Thapsum mari obsiderent, ipse castris incensis
quarta noctis vigilia acie instructa impedimentis in
sinistra parte collocatis ex eo loco proficiscitur et
pervenit ad oppidum Aggar; quod a Gaetulis saepe
antea oppugnatum summaque vi per ipsos oppi-
danos erat defensum. Ibi in campo castris unis 2
positis ipse frumentatum circum villas cum parte
exercitus profectus magno invento hordei, olei, vini,
fici numero, pauco tritici, atque recreato exercitu
redit in castra. Scipio interim cognito Caesaris dis- 3

cessu cum universis copiis per iugum Caesarem subsequi coepit atque ab eius castris milia passuum VI longe trinis castris dispertitis copiis consedit.

68. Oppidum erat Zeta, quod aberat a Scipione milia passuum X, ad eius regionem et partem castrorum collocatum, a Caesare autem diversum ac remotum, quod erat ab eo longe milia passuum XIIII. Huc Scipio legiones duas frumentandi gratia misit.
2 Quod postquam Caesar ex perfuga cognovit, castris ex campo in collem ac tutiora loca collatis atque ibi praesidio relicto ipse quarta vigilia egressus praeter hostium castra proficiscitur cum copiis et
3 oppidum potitur. Legiones Scipionis comperit longius in agris frumentari et, cum eo contendere conaretur, animadvertit copias hostium his legionibus occurrere suppetias. Quae res eius impetum retarda-
4 vit. Itaque capto C. Minucio Regino, equite Romano, Scipionis familiarissimo, qui ei oppido praeerat, et P. Atrio, equite Romano de conventu Uticensi, et camelis XXII regis abductis, praesidio ibi cum Oppio legato relicto ipse se recipere coepit ad castra.

69. Cum iam non longe a castris Scipionis abesset, quae eum necesse erat praetergredi, Labienus Afraniusque cum omni equitatu levique armatura ex insidiis adorti agmini eius extremo se offerunt
2 atque ex collibus primis exsistunt. Quod postquam Caesar animadvertit, equitibus suis hostium vi oppositis sarcinas legionarios in acervum iubet compor-
3 tare atque celeriter signa hostibus inferre. Quod postquam coeptum est fieri, primo impetu legionum equitatus et levis armatura hostium nullo negotio

loco pulsa et deiecta est de colle. Cum iam Caesar 4
existimasset hostes pulsos deterritosque finem laces-
sendi facturos et iter inceptum pergere coepisset,
iterum celeriter ex proximis collibus erumpunt atque
eadem ratione, qua ante dixi, in Caesaris legionarios
impetum faciunt Numidae levisque armaturae mira-
bili velocitate praediti, qui inter equites pugnabant
et una pariterque cum equitibus accurrere et refu-
gere consueverant. Cum hoc saepius facerent et 5
proficiscentes Iulianos insequerentur, refugerent in-
stantes, propius non accederent et singulari genere
pugnae uterentur equosque iaculis convulnerare satis
esse existimarent, Caesar intellexit nihil aliud eos
conari, nisi ut se cogerent castra eo loco ponere,
ubi omnino aquae nihil esset, ut exercitus eius
ieiunus, qui a quarta vigilia usque ad horam x.
diei nihil gustasset, ac iumenta siti perirent.

70. Cum iam ad solis occasum esset, et non
totos c passus in horam esset progressus, equitatu
suo propter equorum interitum extremo agmine
remoto, legiones in vicem ad extremum agmen evo-
cabat. Ita vim hostium placide leniterque procedens 2
per legionarium militem commodius sustinebat.
Interim equitum Numidarum copiae dextra sini- 3
straque per colles praecurrere coronaeque in mo-
dum cingere multitudine sua Caesaris copias, pars
agmen extremum insequi. Caesaris autem non 4
amplius III aut IIII milites veterani si se conver-
tissent et pila viribus contorta in Numidas infestos
coniecissent, amplius duum milium numero ad unum
terga vertebant, ac rursus ad aciem passim con-

versis equis se colligebant atque in spatio consequebantur
5 et iacula in legionarios coniciebant. Ita Caesar modo procedendo modo resistendo tardius itinere confecto noctis hora prima omnes suos ad unum in castra incolumes sauciis x factis reduxit.
6 Labienus circiter CCC amissis, multis vulneratis ac
7 defessis instando omnibus ad suos se recepit. Scipio interim legiones productas cum elephantis, quos ante castra in acie terroris gratia in conspectu Caesaris collocaverat, reducit in castra.

71. Caesar contra eiusmodi hostium genera copias suas non ut imperator exercitum veteranum victoremque maximis rebus gestis, sed ut lanista
2 tirones gladiatores condocefacere: quo pede se reciperent ab hoste et quemadmodum obversi adversariis et in quantulo spatio resisterent, modo procurrerent modo recederent comminarenturque impetum, ac prope quo loco et quemadmodum tela
3 mitterent, praecipere. Mirifice enim hostium levis armatura anxium exercitum nostrum atque sollicitum habebat, quia et equites deterrebat proelium inire propter equorum interitum, quod eos iaculis interficiebat, et legionarium militem defatigabat
4 propter velocitatem: gravis enim armaturae miles simulatque ab iis insectatus constiterat in eosque impetum fecerat, illi veloci cursu periculum facile vitabant.

72. Quibus ex rebus Caesar vehementer commovebatur, quia quodcumque proelium quotiens erat commissum, equitatu suo sine legionario milite hostium equitatui levique armaturae eorum nullo

modo par esse poterat. Sollicitabatur autem his re- 2
bus, quod nondum legiones hostium cognoverat et
quonam modo sustinere se posset ab eorum equitatu
levique armatura, quae erat mirifica, si legiones
quoque accessissent. Accedebat etiam haec causa, 3
quod elephantorum magnitudo multitudoque animos
militum detinebat in terrore. Cui uni rei tamen 4
invenerat remedium. Namque elephantos ex Italia
transportari iusserat, quo et miles noster speciemque
et virtutem bestiae cognosceret, et cui parti cor-
poris eius telum facile adigi posset, ornatusque ac
loricatus cum esset elephantus, quae pars corporis
eius sine tegmine nuda relinqueretur, ut eo tela 5
conicerentur, praeterea, ut iumenta bestiarum odo-
rem stridoremque et speciem consuetudine capta
non reformidarent. Quibus ex rebus largiter erat 6
consecutus. Nam et milites bestias manibus per-
tractabant earumque tarditatem cognoscebant, equi-
tesque in eos pila praepilata coniciebant, atque
in consuetudinem equos patientia bestiarum ad-
duxerat.

73. Ob has causas, quas supra commemoravi,
sollicitabatur Caesar tardiorque et consideratior
erat factus et ex pristina bellandi consuetudine
celeritateque excesserat. Nec mirum. Copias enim 2
habebat in Gallia bellare consuetas locis campe-
stribus et contra Gallos, homines apertos minime-
que insidiosos, qui per virtutem, non per dolum
dimicare consuerunt; tum autem erat ei laboran-
dum, ut consuefaceret milites hostium dolos, insidias, 3
artificia cognoscere et quid sequi, quid vitare

4 conveniret. Itaque, quo haec celerius conciperent,
dabat operam, ut legiones non in uno loco con-
tineret, sed per causam frumentandi huc atque illuc
raptaret, ideo quod hostium copias ab se suoque
5 vestigio non discessuras existimabat. Atque post
diem tertium productas accuratius suas copias sicut
instruxerat, propter hostium castra praetergressus
aequo loco invitat ad dimicandum. Postquam abhor-
rere eos videt, reducit sub vesperum legiones in
castra.

74. Legati interim ex oppido Vaga, quod fini-
timum fuit Zetae, cuius Caesarem potitum esse de-
2 monstravimus, veniunt; petunt et obsecrant, ut sibi
praesidium mittat: se res complures, quae utiles
3 bello sint, [ad]ministraturos. Per idem tempus deo-
rum voluntate studioque erga Caesarem transfuga
suos cives facit certiores Iubam regem celeriter cum
copiis suis, antequam Caesaris praesidium eo per-
veniret, ad oppidum accucurrisse atque advenientem
multitudine circumdata eo potitum omnibusque eius
oppidi incolis ad unum interfectis dedisse oppidum
diripiendum delendumque militibus.

75. Caesar interim lustrato exercitu a. d. XII.
Kal. April. postero die productis universis copiis
progressus ab suis castris milia passuum V a Sci-
pionis circiter duum milium interiecto spatio in acie
2 constitit. Postquam satis diuque adversarios ab se
ad dimicandum invitatos supersedere pugnae anim-
3 advertit, reducit copias posteroque die castra movet
atque iter ad oppidum Sarsuram, ubi Scipio Numi-
darum habuerat praesidium frumentumque compor-

taverat, ire contendit. Quod ubi Labienus anim- 4
advertit, cum equitatu levique armatura agmen eius extremum carpere coepit atque ita lixarum mercatorumque, qui plostris merces portabant, interceptis sarcinis addito animo propius audaciusque accedit ad legiones, quod existimabat milites sub onere ac sub sarcinis defatigatos pugnare non posse. Quae 5
res Caesarem non fefellerat: namque expeditos ex singulis legionibus tricenos milites esse iusserat. Itaque eos in equitatum Labieni immissos turmis suorum suppetias mittit. Tum Labienus conversis 6
equis signorum conspectu perterritus turpissime fugere contendit. Multis eius occisis, compluribus vul- 7
neratis milites legionarii ad sua se recipiunt signa atque iter inceptum ire coeperunt. Labienus per iugum summum collis dextrorsus procul subsequi non destitit.

76. Postquam Caesar ad oppidum Sarsuram venit, inspectantibus adversariis interfecto praesidio Scipionis, cum suis auxilium ferre non auderent, fortiter repugnante P. Cornelio, evocato Scipionis, qui ibi praeerat, atque a multitudine circumvento interfectoque oppido potitur atque ibi frumento exercitui dato postero die ad oppidum Thisdram pervenit; in quo Considius per id tempus fuerat 2
cum grandi praesidio cohorteque sua gladiatorum. Caesar oppidi natura perspecta aquae inopia ab 3
oppugnatione eius deterritus protinus profectus circiter milia passuum IIII ad aquam facit castra atque inde die quarto egressus redit rursus ad ea

castra, quae ad Aggar habuerat. Idem facit Scipio atque in antiqua castra copias reducit.

77. Thabenenses interim, qui sub dicione et potestate Iubae esse consuessent, in extrema eius regni regione maritima locati interfecto regio praesidio legatos ad Caesarem mittunt, rem a se gestam docent, petunt orantque, ut suis fortunis populus Romanus, cum bene meriti essent, auxilium ferret.
2 Caesar eorum consilio probato Marcium Crispum tribunum cum cohortibus tribus et sagittariis tormentisque compluribus praesidio Thabenam mittit.
3 Eodem tempore ex legionibus omnibus milites, qui aut morbo impediti aut commeatu dato cum signis non potuerant ante transire in Africam, ad milia IIII, equites CCCC, funditores sagittariique mille uno
4 commeatu Caesari occurrerunt. Itaque cum his copiis omnibus legionibus eductis, sicut erat instructus, V milibus passuum ab suis castris, ab Scipionis vero II milibus passuum longe constitit in campo.

78. Erat oppidum infra castra Scipionis nomine Tegea, ubi praesidium equestre circiter II milium
2 numero habere consuerat. Eo equitatu dextra sinistra directo ab oppidi lateribus ipse legiones ex castris eductas atque in iugo inferiore instructas non longius fere mille passus ab suis munitionibus progres-
3 sus in acie constituit. Postquam diutius in uno loco Scipio commorabatur, et tempus diei in otio consumebatur, Caesar equitum turmas suorum iubet in hostium equitatum, qui ad oppidum in statione erant, facere impressionem levemque armaturam, sagittarios
4 funditoresque eodem submittit. Quod ubi coeptum

est fieri, et equis concitatis Iuliani impetum fecis-
sent, Pacidius suos equites exporrigere coepit in
longitudinem, ut haberent facultatem turmas Iulianas
circumfundi et nihilo minus fortissime acerrimeque
pugnare. Quod ubi Caesar animadvertit, CCC, quos 5
ex legionibus habere expeditos consuerat, ex pro-
xima legione, quae ei proelio in acie constiterat,
iubet equitatui succurrere. Labienus interim suis 6
equitibus auxilia equestria submittere sauciisque ac
defatigatis integros recentioribusque viribus equites
subministrare. Postquam equites Iuliani CCCC vim 7
hostium ad IIII milia numero sustinere non poterant
et a levi armatura Numidarum vulnerabantur minu-
tatimque cedebant. Caesar alteram alam mittit, qui
satagentibus celeriter succurrerent. Quo facto [sui] 8
sublati universi in hostes impressione facta in fugam
adversarios dederunt; multis occisis, compluribus
vulneratis insecuti per III milia passuum usque ad
colles hostibus adactis se ad suos recipiunt. Caesar 9
in horam X. commoratus, sicut erat instructus se ad
sua castra recepit omnibus incolumibus. In quo 10
proelio Pacidius graviter pilo per cassidem caput
ictus compluresque duces ac fortissimus quisque
interfecti vulneratique sunt.

79. Postquam nulla condicione cogere adver-
sarios poterat, ut in aequum locum descenderent legio-
numque periculum facerent, neque ipse propius ho-
stem castra ponere propter aquae penuriam se posse
animadvertebat, adversarios non virtute eorum con-
fidere, sed aquarum inopia fretos despicere se intel-
lexit, II. Non. Apr. tertia vigilia egressus ab Aggar 2

XVI milia nocte progressus ad Thapsum, ubi Vergilius
cum grandi praesidio praeerat, castra ponit oppidum-
que eo die circummunire coepit locaque idonea op-
portunaque complura praesidiis occupare, hostes ne
3 intrare ad se ac loca interiora capere possent. Scipio
interim cognitis Caesaris consiliis ad necessitatem
adductus dimicandi, ne per summum dedecus fidis-
simos suis rebus Thapsitanos et Vergilium amitteret,
confestim Caesarem per superiora loca consecutus
milia passuum VIII a Thapso binis castris consedit.

80. Erat stagnum salinarum, inter quod et mare
angustiae quaedam non amplius mille et D passus
intererant; quas Scipio intrare et Thapsitanis auxi-
2 lium ferre conabatur. Quod futurum Caesarem non
fefellerat. Namque pridie in eo loco castello munito
ibique III . . . . praesidio relicto ipse cum reliquis
copiis lunatis castris Thapsum operibus circummu-
3 nivit. Scipio interim exclusus ab incepto itinere
supra stagnum postero die et nocte confecto caelo
albente non longe a castris praesidioque, quod supra
commemoravi, mille passibus ad mare versus conse-
4 dit et castra munire coepit. Quod postquam Caesari
nuntiatum est, milite ab opere deducto, castris prae-
sidio Asprenate proconsule cum legionibus duabus
relicto, ipse cum expedita copia in eum locum citatim
5 contendit, classisque parte ad Thapsum relicta reli-
quas naves iubet post hostium tergum quam maxime
ad litus appelli signumque suum observare, quo
signo dato subito clamore facto ex improviso hosti-
bus aversis incuterent terrorem, ut perturbati ac
perterriti respicere post terga cogerentur.

81. Quo postquam Caesar pervenit et animadvertit aciem pro vallo Scipionis cum elephantis dextro sinistroque cornu collocatis et nihilo minus partem militum castra non ignaviter munire, ipse acie triplici collocata, legione X. XIII.que dextro cornu, XIIII. et VIIII. sinistro oppositis, V. legione in quarta acie ad ipsa cornua quinis cohortibus contra bestias collocatis, sagittariis, funditoribus in utrisque cornibus dispositis levique armatura inter equites interiecta ipse pedibus circum milites concursans virtutesque veteranorum proeliaque superiora commemorans blandeque appellans animos eorum excitabat. Tirones autem, qui numquam in acie dimi- 2
cassent, hortabatur, ut veteranorum virtutem aemularentur eorumque famam, locum, nomen victoria parta cuperent possidere.

82. Itaque in circumeundo exercitum animadvertit hostes circa vallum trepidare atque ultro citroque pavidos concursare et modo se intra portas recipere modo inconstanter immoderateque prodire. Cum idem a pluribus animadverti coeptum esset, 2
subito legati evocatique obsecrare Caesarem, ne dubitaret signum dare: victoriam sibi propriam a dîs immortalibus portendi. Dubitante Caesare atque 3
eorum studio cupiditatique resistente sibique eruptione pugnari non placere clamitante et etiam atque etiam aciem sustentante, subito dextro cornu iniussu Caesaris tubicen a militibus coactus canere coepit. Quo facto ab universis cohortibus signa in hostem 4
coepere inferri, cum centuriones pectore adverso

resisterent vique continerent milites, ne iniussu impe-
ratoris concurrerent, nec quicquam proficerent.

83. Quod postquam Caesar intellexit, incitatis
militum animis resisti nullo modo posse, signo Feli-
citatis dato equo admisso in hostem contra principes
2 ire contendit. A dextro interim cornu funditores
sagittariique concita tela in elephantos frequentes
3 iniciunt. Quo facto bestiae stridore fundarum lapi-
dumque perterritae sese convertere et suos post se
frequentes stipatosque proterere et in portas valli
4 semifactas ruere contendunt. Item Mauri equites,
qui in eodem cornu cum elephantis erant, praesidio
5 deserti principes fugiunt. Ita celeriter bestiis cir-
cumitis legiones vallo hostium sunt potitae, et paucis
acriter repugnantibus interfectisque reliqui concitati
in castra, unde pridie erant egressi, confugiunt.

84. Non videtur esse praetermittendum de vir-
tute militis veterani V. legionis. Nam cum in sinistro
cornu elephans vulnere ictus et dolore concitatus in
lixam inermem impetum fecisset eumque sub pedem
subditum dein genu innixus pondere suo proboscide
erecta vibrantique stridore maximo premeret atque
enecaret, miles hic non potuit pati, quin se armatus
2 bestiae offerret. Quem postquam elephans ad se telo
infesto venire animadvertit, relicto cadavere militem
proboscide circumdat atque in sublime extollit.
3 Armatus, qui in eiusmodi periculo constanter agen-
dum sibi videret, gladio proboscidem, qua erat cir-
cumdatus, caedere quantum viribus poterat non de-
stitit. Quo dolore adductus elephans milite abiecto

maximo cum stridore cursuque conversus ad reliquas
bestias se recepit.

85. Interim Thapso qui erant praesidio ex oppido
eruptionem porta maritima faciunt et, sive ut suis
subsidio occurrerent, sive ut oppido deserto fuga
salutem sibi parerent, egrediuntur atque ita per mare
umbilici fine ingressi terram petebant. Qui a servitiis 2
puerisque, qui in castris erant, lapidibus pilisque
prohibiti terram attingere rursus in oppidum se rece-
perunt. Interim Scipionis copiis prostratis passimque 3
toto campo fugientibus confestim Caesaris legiones
consequi spatiumque se non dare colligendi. Qui 4
postquam ad ea castra, quae petebant, perfugerunt,
ut refectis castris rursus sese defenderent, ducemque
aliquem requirerent, quem respicerent, cuius aucto-
ritate imperioque rem gererent, [qui] postquam anim- 5
adverterunt neminem ibi esse praesidio, protinus
armis abiectis in regia castra fugere contendunt.
Quo postquam pervenerunt, ea quoque ab Iulianis 6
teneri vident. Desperata salute in quodam colle
consistunt atque armis demissis salutationem more
militari faciunt. Quibus miseris ea res parvo prae- 7
sidio fuit. Namque milites veterani ira et dolore
incensi non modo, ut parcerent hosti, non poterant
adduci, sed etiam ex suo exercitu illustres urbanos,
quos auctores appellabant, complures aut vulnera-
runt aut interfecerunt; in quo numero fuit Tullius 8
Rufus quaestorius, qui pilo traiectus consulto a
milite interiit; item Pompeius Rufus brachium gladio
percussus, nisi celeriter ad Caesarem accucurrisset,
interfectus esset. Quo facto complures equites Ro- 9

mani senatoresque perterriti ex proelio se receperunt,
ne a militibus, qui ex tanta victoria licentiam sibi
assumpsissent immoderate peccandi impunitatis propter
maximas res gestas spe, ipsi quoque interficerentur.
10 Itaque ii omnes Scipionis milites, cum fidem Cae-
saris implorarent, inspectante ipso Caesare et a mi-
litibus deprecante, eis uti parcerent, ad unum sunt
interfecti.

86. Caesar trinis castris potitus occisisque hostium
L milibus fugatisque compluribus se recepit L mili-
tibus amissis, paucis sauciis in castra et statim ex
2 itinere ante oppidum Thapsum constitit elephantosque
LX ornatos armatosque [cum turribus ornamentisque
capit] captos ante oppidum instructos constituit, id
hoc consilio, si posset Vergilius quique cum eo ob-
sidebantur rei male gestae suorum indicio pertinacia
3 deduci. Deinde ipse Vergilium appellavit invitavit-
que ad deditionem suamque lenitatem et clementiam
commemoravit. Quem postquam animadvertit re-
4 sponsum sibi non dare, ab oppido discessit. Postero
die divina re facta contione advocata in conspectu
oppidanorum milites collaudat totumque exercitum
veteranum donavit, praemia fortissimo cuique ac bene
5 merenti pro suggestu tribuit ac statim inde digressus
Rebilo proconsule cum III ad Thapsum legionibus
et Cn. Domitio cum duabus Thisdrae, ubi Considius
praeerat, ad obsidendum relictis, M. Messala Uticam
ante praemisso cum equitatu, ipse eodem iter facere
contendit.

87. Equites interim Scipionis, qui ex proelio
fugerant, cum Uticam versus iter facerent, perve-

niunt ad oppidum Paradam. Ubi cum ab incolis non reciperentur, ideo quod fama de victoria Caesaris praecucurrisset, vi oppido potiti in medio foro lignis coacervatis omnibusque rebus eorum congestis ignem subiciunt atque eius oppidi incolas cuiusque generis aetatisque vivos constrictosque in flammam coniciunt atque ita acerbissimo afficiunt supplicio; deinde protinus Uticam perveniunt. Superiore tempore M. 2
Cato, quod in Uticensibus propter beneficium legis Iuliae parum suis partibus praesidii esse existimaverat, plebem inermem oppido eiecerat et ante portam bellicam castris fossaque parvula duntaxat munierat ibique custodiis circumdatis habitare coëgerat; senatum autem oppidi custodia tenebat. Eorum castra 3
hi equites adorti expugnare coeperunt, ideo quod eos Caesaris partibus favisse sciebant, ut eis interfectis eorum pernicie dolorem suum ulciscerentur. Uticenses animo addito ex Caesaris victoria lapi- 4
dibus fustibusque equites reppulerunt. Itaque posteaquam castra non potuerant potiri, Uticam se in oppidum coniecerunt atque ibi multos Uticenses interfecerunt domosque eorum expugnaverunt ac diripuerunt. Quibus cum Cato persuadere nulla ratione 5
quiret, ut secum oppidum defenderent et caede rapinisque desisterent, et quid sibi vellent sciret, sedandae eorum importunitatis gratia singulis C divisit. Idem Sulla Faustus fecit ac de sua pecunia largitus est unaque cum iis ab Utica proficiscitur atque in regnum ire intendit.

88. Complures interim ex fuga Uticam perveniunt. Quos omnes Cato convocatos una cum CCC,

qui pecuniam Scipioni ad bellum faciendum contulerant, hortatur, ut servitia manumitterent oppidum-
2 que defenderent. Quorum cum partem assentire, partem animum mentemque perterritam atque in fugam destinatam habere intellexisset, amplius de ea re agere destitit navesque iis attribuit, ut in
3 quas quisque partes vellet proficisceretur. Ipse omnibus rebus diligentissime constitutis liberis suis Lucio Caesari, qui tum ei pro quaestore fuerat, commendatis et sine suspicione, vultu atque sermone, quo superiore tempore usus fuerat, cum dormitum isset, ferrum intro clam in cubiculum tulit
4 atque ita se traiecit. Qui dum anima nondum exspirata concidisset, et impetu facto in cubiculum ex suspicione medicus familiaresque continere atque vulnus obligare coepissent, ipse suis manibus vulnus crudelissime divellit atque animo praesenti se inter-
5 emit. Quem Uticenses, quamquam oderant partium gratia, tamen propter eius singularem integritatem et quod dissimillimus reliquorum ducum fuerat quodque Uticam mirificis operibus munierat turresque
6 auxerat, sepultura afficiunt. Quo interfecto L. Caesar aliquid sibi ex ea re auxilii ratus convocato populo contione habita cohortatur omnes, ut portae aperirentur: se in C. Caesaris clementia magnam spem
7 habere. Itaque portis patefactis Utica egressus Caesari imperatori obviam proficiscitur. Messala, ut erat imperatum, Uticam pervenit omnibusque portis custodias ponit.

89. Caesar interim a Thapso progressus Ussetam pervenit, ubi Scipio magnum frumenti numerum,

armorum, telorum ceterarumque rerum cum parvo
praesidio habuerat. Id adveniens potitur: deinde 2
Adrumetum pervenit. Quo cum sine mora introisset,
armis, frumento pecuniaque considerata Q. Ligario,
C. Considio filio, qui tum ibi fuerant, vitam con-
cessit. Deinde eodem die Adrumeto egressus Livi- 3
neio Regulo cum legione ibi relicto Uticam ire con-
tendit. Cui in itinere fit obvius L. Caesar et subito
se ad genua proiecit vitamque sibi neque amplius
quicquam deprecatur. Cui Caesar facile et pro 4
natura sua et pro instituto concessit, item Caecinae,
† Ceteio, P. Atrio, L. Cellae patri et filio, M. Eppio,
M. Aquino, Catonis filio Damasippique liberis ex
sua consuetudine tribuit circiterque luminibus accen-
sis Uticam pervenit atque extra oppidum ea nocte
mansit.

90. Postero die mane in oppidum introiit conti-
oneque advocata Uticenses incolas cohortatus gratias
pro eorum erga se studio agit, cives autem Romanos 2
negotiatores et eos, qui inter CCC pecunias contule-
rant Varo et Scipioni, multis verbis accusatos et
de eorum sceleribus longiore habita oratione ad
extremum, ut sine metu prodirent, edicit: se eis 3
duntaxat vitam concessurum; bona quidem eorum se
venditurum, ita tamen, qui eorum ipse sua bona
redemisset, se bonorum venditionem inducturum et
pecuniam multae nomine relaturum, ut incolumitatem
retinere posset. Quibus metu exsanguibus de vitaque 4
ex suo promerito desperantibus subito oblata salute
libentes cupidique condicionem acceperunt petie-
runtque a Caesare, ut universis CCC uno nomine

5 pecuniam imperaret. Itaque bis milies sestertio his
imposito, ut per triennium sex pensionibus populo
Romano solverent, nullo eorum recusante ac se eo
die demum natos praedicantes laeti gratias agunt
Caesari.

91. Rex interim Iuba, ut ex proelio fugerat, una
cum Petreio interdiu in villis latitando tandem
2 nocturnis itineribus confectis in regnum pervenit atque
ad oppidum Zamam, ubi ipse domicilium, coniuges
liberosque habebat, quo ex cuncto regno omnem
pecuniam carissimasque res comportaverat quodque
3 inito bello operibus maximis munierat, accedit. Quem
antea oppidani rumore exoptato de Caesaris victoria
audito ob has causas oppido prohibuerunt, quod
bello contra populum Romanum suscepto in oppido
Zamae lignis congestis maximam in medio foro
pyram construxerat, ut, si forte bello foret superatus,
omnibus rebus eo coacervatis, dein civibus cunctis
interfectis eodemque proiectis igne subiecto tum
demum se ipse insuper interficeret atque una cum
liberis, coniugibus, civibus cunctaque gaza regia
4 cremaretur. Postquam Iuba ante portas diu multumque
primo minis pro imperio egisset cum Zamensibus,
dein, cum se parum proficere intellexisset,
precibus orasset, uti se ad suos deos penates admitterent,
ubi eos perstare in sententia animadvertit
nec minis nec precibus suis moveri, quo magis se
reciperent, tertio petit ab eis, ut sibi coniuges libe-
5 rosque redderent, ut secum eos asportaret. Postquam
sibi nihil omnino oppidanos responsi reddere
animadvertit, nulla re ab his impetrata ab Zama

discedit atque ad villam suam se cum M. Petreio
paucisque equitibus confert.

92. Zamenses interim legatos de his rebus ad
Caesarem Uticam mittunt petuntque ab eo, uti,
antequam rex manum colligeret seseque oppugnaret,
sibi auxilium mitteret: se tamen paratos esse, sibi
quoad vita suppeteret, oppidum seque ei reservare.
Legatos collaudatos Caesar domum iubet antecedere 2
ac suum adventum praenuntiare. Ipse postero die
Utica egressus cum equitatu in regnum ire conten-
dit. Interim in itinere ex regiis copiis duces com- 3
plures ad Caesarem veniunt orantque, ut sibi igno-
scat. Quibus supplicibus venia data Zamam per- 4
venit. Rumore interim perlato de eius lenitate cle-
mentiaque propemodum omnes regni equites Zamam
perveniunt ad Caesarem ab eoque sunt metu peri-
culoque liberati.

93. Dum haec utrobique geruntur, Considius,
qui Thisdrae cum familia sua, gladiatoria manu
Gaetulisque praeerat, cognita caede suarum Domitii-
que et legionum adventu perterritus desperata salute
oppidum deserit seque clam cum paucis barbaris
pecunia onustus subducit atque in regnum fugere
contendit. Quem Gaetuli, sui comites, in itinere 2
praedae cupidi concidunt seque in quascumque po-
tuere partes conferunt. C. interim Vergilius, post- 3
quam terra marique clausus se nihil proficere intel-
lexit suosque interfectos aut fugatos, Marcum Ca-
tonem Uticae sibi ipsi manus attulisse, regem vagum
a suisque desertum ab omnibus aspernari, Saburram
eiusque copias ab Sittio esse deletas, Uticae Caesarem

sine mora receptum, de tanto exercitu reliquias esse nullas, sibi suisque liberis a Caninio proconsule, qui eum obsidebat, fide accepta seque et sua omnia et oppidum proconsuli tradit.

94. Rex interim ab omnibus civitatibus exclusus desperata salute, cum iam coenatus esset cum Petreio, ut cum virtute interfecti esse viderentur, ferro inter se depugnant, atque firmior imbecilliorem Iuba
2 Petreium facile ferro consumpsit. Dein cum ipse sibi conaretur gladio traicere pectus nec posset, precibus a servo suo impetravit, ut se interficeret [idque obtinuit].

95. P. Sittius interim pulso exercitu Saburrae, praefecti Iubae, ipsoque interfecto, cum iter cum paucis per Mauritaniam ad Caesarem faceret, forte incidit in Faustum Afraniumque, qui eam manum habebant, quae Uticam diripuerat, iterque in Hispaniam intendebant et erant numero circiter mille.
2 Itaque celeriter nocturno tempore insidiis dispositis cum prima luce adortus praeter paucos equites, qui ex primo agmine fugerant, reliquos aut interficit aut in deditionem accipit, Afranium et Faustum cum
3 coniuge et liberis vivos capit. Paucis post diebus dissensione in exercitu orta Faustus et Afranius interficiuntur; Pompeiae cum Fausti liberis Caesar incolumitatem suaque omnia concessit.

96. Scipio interim cum Damasippo et Torquato et Plaetorio Rustiano navibus longis diu multumque iactati, cum Hispaniam peterent, ad Hipponem regium deferuntur; ubi classis P. Sitti per id tempus
2 erat. A qua pauciora ab amplioribus circumventa

navigia deprimuntur, ibique Scipio cum quibus paulo ante nominavi interiit.

97. Caesar interim Zamae auctione regia facta
bonisque eorum venditis, qui cives Romani contra
populum Romanum arma tulerant, praemiisque Za-
mensibus, qui de rege excludendo consilium cepe-
rant, tributis vectigalibusque regiis erogatis ex re-
gnoque provincia facta atque ibi Sallustio pro consule
cum imperio relicto ipse Zama egressus Uticam se
recepit. Ibi bonis venditis eorum, qui sub Iuba 2
Petreioque ordines duxerant, Thapsitanis HS xx,
conventui eorum HS xxx, itemque Adrumetinis
HS xxx, conventui eorum HS l multae nomine im-
ponit; civitates bonaque eorum ab omni iniuria
rapinisque defendit. Leptitanos, quorum superioribus 3
annis bona Iuba diripuerat, et ad senatum questi
per legatos atque arbitris a senatu datis sua rece-
perant, xxx centenis milibus pondo olei in annos
singulos multat, ideo quod initio per dissensionem
principum societatem cum Iuba inierant eumque ar-
mis, militibus, pecunia iuverant. Thisdritanos propter 4
humilitatem civitatis certo numero frumenti multat.

98. His rebus gestis Idibus Iun. Uticae classem
conscendit et post diem tertium Caralis in Sardi-
niam pervenit. Ibi Sulcitanos, quod Nasidium eiusque
classem receperant copiisque iuverant, HS c multat
et pro decumis octavas pendere iubet bonaque pau-
corum vendit et ante diem iiii. Kal. Quintil. naves 2
conscendit et a Caralibus secundum terram pro-
vectus duodetricesimo die, ideo quod tempestatibus
in portibus cohibebatur, ad urbem Romam venit.

BELLUM HISPANIENSE.

ARGUMENTUM.

[A. U. C. 708. 709.] Collectis Pompeianarum partium reliquiis auxiliisque et precibus et vi comparatis Cn. Pompeius filius in Hispania ulteriore denuo bellum contra Caesarem parat c. 1. Caesar quartum consul creatus ad Cordubam proficiscitur, quam Sext. Pompeius occupatam tenebat c. 2; Uliae ab Cn. Pompeio obsessae tempestatis beneficio praesidium immittit c. 3, ipse Cordubam aggreditur. Iam fratris litteris arcessitus Cn. Pompeius, Uliae obsessione dimissa c. 4, Caesari flumen Baetim transgressuro occurrit. Cum crebro nec tamen ullo eventu esset pugnatum, Caesar noctu Ateguam signa movet, eumque insequitur Pompeius c. 5. 6. Castra uterque muniunt ad flumen Salsum in locis ad bellum gerendum maxime natura idoneis c. 7. 8. Pompeius castellum quoddam Caesaris adortus repellitur c. 9; paulo post castris incensis Cordubam contendit c. 10. Capiuntur a Caesaris equitibus homines commeatum ex oppido in Pompei castra portantes c. 11. Oppidani erumpentes repelluntur c. 12. Pompeius castra munitione cum flumine Salso coniungit. Caesar Ateguam oppugnare pergit; imprimis tormentis eminus pugnatur c. 13. Pompeius trans flumen Salsum castellum constituit; proelio equestri facto Pompeiani Caesarianos repellunt; deinde adductis ab Caesare auxiliis cedere coguntur c. 14. Quae sit proelii equestris ratio, exponitur. Brevi post, cum ad murum pugnarentur, oppidani hospites, qui in oppido

erant, iugulant et de muro praecipitant c. 15. Oppidani cum Pompeio se coniuncturi eruptionem faciunt; at repelluntur c. 16. Tullius quidam cum Caesare de deditione agit c. 17. Continuatur oppidi oppugnatio c. 18. Oppidum Caesari deditur c. 19. Castris Pompei ad Ucubam versus motis Caesar eodem iter facit c. 20. Cum transfugarum ex Pompeiano exercitu numerus in dies augeretur, Pompeius eos, qui Caesari favere dicebantur, supplicio tradit c. 21. Ursaonenses, Ateguae capti, legati ad suos dimittuntur; interfecti sunt a Pompeianis, qui Ursaonem praesidio tenebant c. 22. Caesar Pompei castris castra confert; Caesariani operibus occupati lacessuntur a Pompeianis. Fit leve proelium c. 23; gravius proelium postero die editur nec sine magno Pompeianorum detrimento c. 24. Q. Pompeius Niger cum Antistio Turpione ad singulare certamen provocante congreditur c. 25. Equites aliquot Romani ad Caesarem transeunt; intercipiuntur Cn. Pompei litterae c. 26. Castris utrimque in campo Mundensi positis c. 27 maximum ibi proelium committitur. Cum hostes natura loci adiuvarentur utpote ex loco superiore pugnantes, Caesariani prope de victoria desperabant; at legionis X. et equitum virtute proelium est restitutum hostesque in fugam coniecti sunt c. 28—31. Pompeianorum pars Mundam confugit; ad eos obsidendos parte exercitus relicta c. 32 Caesar ipse Cordubam aggreditur et expugnat c. 33. 34. Deinde Hispalim recipit. Praesidium, quod ibi relinquit, mox opprimitur a Philone cum Lusitanorum manu oppidum noctu ingresso c. 35. Eruptione facta oppidani naves in Baeti flumine incendunt; quos persecuti Caesariani oppido ipso potiuntur. Asta Caesari deditur; coniuratio ab transfugis Pompeianis concitata opprimitur c. 36. Pompeius navium numero occupato Carteia profugit; insequitur eum Didius, qui Gadibus Caesarianae classi praeerat, naviumque partem incendit, partem capit c. 37. Pompeius saucius in lectica effugit; infeliciter cum persequentibus Caesarianis pugnat c. 38. Cum in specum se abdidisset, captivorum indicio deprehensus interficitur c. 39. Lusitani, qui ex Pompeiano exercitu supererant, Didium navibus reficiendis occupatum crebris proeliis

lacessunt, naves incendunt, ipsum occidunt c. 40. Interim Fabius Maximus ad Mundam obsidendam a Caesare relictus oppidum expugnat; inde Ursaonem obsidere instituit c. 41. Contio, quam Caesar Hispali habuit c. 42.

1. Pharnace superato ..... Africa recepta qui ex his proeliis cum adulescente Cn. Pompeio profugissent, ... cum et ulterioris Hispaniae potitus esset, dum Caesar muneribus dandis in Italia detinetur, quo facilius praesidia contra compararet Pompeius, in fidem uniuscuiusque civitatis confugere
2 coepit. Ita partim precibus partim vi bene magna
3 comparata manu provinciam vastare. Quibus in rebus nonnullae civitates sua sponte auxilia mitte-
4 bant, item nonnullae portas contra cludebant. Ex quibus si qua oppida vi ceperat, cum aliquis ex ea civitate optime [de Cn. Pompeio] meritus civis esset, propter pecuniae magnitudinem aliqua ei inferebatur causa, ut eo de medio sublato ex eius pecunia la-
5 tronum largitio fieret. Ita pacis commodo *modo* hostis furato maiores augebantur copiae. Hoc crebrius nuntiis in Italiam missis civitates contrariae Pompeio auxilia sibi depostulabant.

2. Caesar dictator tertio, *consul* designatus quarto multis ante iter rebus confectis cum celeri festinatione ad bellum conficiendum in Hispaniam [cum] venisset, legatique Cordubenses, qui a Cn.
2 Pompeio discessissent, Caesari obviam venissent, a quibus nuntiabatur nocturno tempore oppidum Cordubam capi posse, quod necopinantibus adversariis eius provinciae potitus esset, simulque quod tabellariis, qui a Cn. Pompeio dispositi omnibus locis

essent, qui certiorem Cn. Pompeium de Caesaris adventu facerent ..... Multa praeterea verisimilia proponebant. Quibus rebus adductus, quos legatos 3
ante exercitui praefecerat, Q. Pedium et Q. Fabium Maximum de suo adventu facit certiores utque sibi equitatus, qui ex provincia fuisset, praesidio esset. Ad quos celerius, quam ipsi opinati sunt, appro- 4
pinquavit neque, ut ipse voluit, equitatum sibi praesidio habuit.

3. [Erat] idem temporis Sex. Pompeius frater [qui] cum praesidio Cordubam tenebat, quod eius provinciae caput esse existimabatur; ipse autem Cn. Pompeius adulescens Uliam oppidum oppugnabat et fere iam aliquot mensibus ibi detinebatur. Quo ex oppido cognito Caesaris adventu legati 2
clam praesidia Cn. Pompei Caesarem cum adissent, petere coeperunt, ut sibi primo quoque tempore subsidium mitteret. Caesar *ad* eam civitatem omni 3
tempore optime de populo Romano meritam [esse] celeriter sex cohortes secunda vigilia iubet proficisci, pari equites numero. Quibus praefecit hominem eius provinciae notum et non parum scientem, L. Iunium Paciaecum. Qui cum ad Cn. Pom- 4
pei praesidia venisset, incidit idem temporis, ut tempestate adversa vehementique vento afflictaretur; quae vis tempestatis ita obscurabat, ut vix proxi- 5
mum agnoscere possent. Cuius incommodum summam utilitatem ipsis praebebat. Ita cum ad eum 6
venerunt, iubet binos equos conscendere, et recta per adversariorum praesidia ad oppidum contendunt. Mediisque eorum praesidiis cum essent 7

unus ex nostris respondit, ut sileat verbum facere:
nam id temporis conari ad murum accedere, ut op-
pidum capiant; et partim tempestate impediti vigiles
non poterant diligentiam praestare, partim illo
8 responso deterrebantur. Cum ad portam appropin-
quassent, signo dato ab oppidanis sunt recepti, et
pedites dispositi partim ibi remanserunt, equites cla-
more facto eruptionem in adversariorum castra fe-
cerunt. Sic in illo facto, cum inscientibus accidisset,
existimabant prope magna pars hominum, qui in
his castris fuissent, se prope captos esse.

4. Hoc misso ad Uliam praesidio Caesar ut
Pompeium ab ea oppugnatione deduceret, ad Cor-
dubam contendit exque itinere loricatos viros fortes
cum equitatu ante praemisit; qui simul in conspe-
2 ctum oppidi se dederunt, equis recipiuntur. Hoc a
Cordubensibus nequaquam poterat animum adverti.
Appropinquantibus ex oppido bene magna multitudo
ad equitatum concidendum cum exissent, loricati, ut
supra scripsimus, ex equis descenderunt et magnum
proelium fecerunt, sic uti ex infinita hominum multi-
tudine pauci in oppidum se reciperent. Hoc timore
3 adductus Sex. Pompeius litteras fratri misit, ut
celeriter sibi subsidio veniret, ne prius Caesar Cor-
dubam caperet, quam ipse illo venisset. Itaque facit:
4 Ulia prope capta litteris fratris excitus cum copiis
ad Cordubam iter facere coepit.

5. Caesar cum ad flumen Baetim venisset neque
propter altitudinem fluminis transire posset, lapidi-
bus orbes plenos demisit: ita insuper ponte facto
2 copias ad castra tripartito traduxit. Tenebat ad-

versus oppidum e regione pontis castra, ut supra scripsimus, tripartito. Huc cum Pompeius cum suis 3
copiis venisset, ex adverso pari ratione castra ponit. Caesar, ut eum ab oppido commeatuque excluderet, brachium ad pontem ducere coepit. Pari idem condicione Pompeius. Hic inter duces duos fit con- 4
tentio, uter prius pontem occuparet; ex qua contentione cotidiana minuta proelia fiebant, ut modo hi, nonnumquam illi superiores discederent. Quae 5
res cum ad maiorem contentionem venisset, ab utrisque comminus pugna iniqua, dum cupidius locum student tenere, propter pontem coangustabantur, fluminis ripas appropinquantes coangustati praecipitabantur. Hic alternis non solum morti 6
mortem exaggerabant, sed tumulos tumulis exaequabant. Ita diebus compluribus cupiebat Caesar, si qua condicione posset, adversarios in aequum locum deducere et primo quoque tempore de bello decernere.

6. Id cum animadverteret adversarios minime velle, quo eos, quomodo ab Ulia retraxerat, in aequum deduceret, copiis flumine traductis noctu iubet ignes fieri magnos . . . . . ita firmissimum eius praesidium Ateguam proficiscitur. Id cum Pompeius 2
ex perfugis rescisset † qua die facultatem et angustias . . . . carra complura mulosque onustos retraxit et ad Cordubam se recepit. Caesar munitionibus 3
Ateguam oppugnare et brachia circumducere coepit. Qui cum [de] Pompeio nuntius esset allatus, eo die proficiscitur. Cuius in adventum praesidii causa 4
Caesar *cum* complura castella occupasset, partim

ubi equitatus partim ubi pedestris copia in statione
et in excubitu castris praesidio esse possent, hic in
adventu Pompeio incidit, ut matutino tempore ne-
5 bula esset crassissima. Ita illa obscuratione cum ali-
quot cohortibus et equitum turmis circumcludunt
Caesaris equites et concidunt, sic ut vix in ea caede
pauci effugerent.

7. Insequenti nocte castra sua incendit Pom-
peius et trans flumen Salsum per convalles castra
inter duo oppida Ateguam et Ucubim in monte con-
stituit. Caesar in*terim* munitionibus ceterisque, quae
ad oppugnandum opus fuerunt *perfectis*, aggerem
2 vineasque agere instituit. Haec loca sunt montuosa
et natura edita ad rem militarem; quae planicie
dividuntur *et* Salso flumine, proxime tamen Ateguam
3 ut flumen sit, circiter passuum duo milia. Ex ea
regione oppidi in montibus castra habuit posita
Pompeius in conspectu utrorumque oppidorum, ne-
4 que suis ausus est subsidio venire. Aquilas et signa
habuit XIII legionum. Sed ex quibus aliquid firma-
menti se existimabat habere, duae fuerunt verna-
culae, quae a Trebonio transfugerant; una facta ex
coloniis, quae fuerunt in his regionibus; quarta fuit
Afraniana ex Africa, quam secum adduxerat. Re-
5 liquae ex fugitivis [auxiliares] consistebant.....
Nam de levi armatura et equitatu longe et virtute
et numero nostri erant superiores.

8. Accedebat huc, ut longius bellum duceret
Pompeius, quod loca sunt edita et ad castrorum
munitiones non parum idonea. Nam fere totius
ulterioris Hispaniae regio propter terrae fecundi-

tatem et non minus copiosam aquationem inopem difficilemque habet oppugnationem. Hic etiam propter 2
barbarorum crebras excursiones omnia loca, quae sunt ab oppidis remota, turribus et munitionibus retinentur, sicut in Africa, rudere, non tegulis teguntur; simulque in his habent speculas et propter 3
altitudinem longe lateque prospiciunt. Item oppi- 4
dorum magna pars eius provinciae montibus fere munita et natura excellentibus locis est constituta, ut simul aditus ascensusque habeat difficiles. Ita ab 5
oppugnationibus natura loci distinentur, ut civitates Hispaniae non facile ab hoste capiantur. Id quod in hoc contigit bello. Nam cum inter Ateguam et 6
Ucubim, quae oppida supra sunt scripta, Pompeius habuit castra constituta in conspectu duorum oppidorum, ab suis castris circiter milia passuum IIII grumus est excellens natura, qui appellatur castra Postumiana: ibi praesidii causa castellum Caesar habuit constitutum.

9. [Quod] Pompeius, quod eodem iugo tegebatur loci natura, et remotum erat *castellum* a castris Caesaris, animadvertebat loci difficultate et, quia flumine Salso intercludebatur, non esse commissurum Caesarem, ut in tanta loci difficultate ad subsidium mittendum se committeret. Ita fretus 2
opinione tertia vigilia profectus castellum oppugnare coepit. Cum appropinquassent, clamore repentino 3
telorumque multitudine iactus facere coeperunt, uti magnam partem hominum vulneribus afficerent. Quo 4
peracto cum ex castello repugnare coepissent, maioribusque castris Caesari nuntius esset allatus, cum

III legionibus est profectus, ut laborantibus succurreret nostris; et cum ad eos appropinquasset, fuga perterriti multi sunt interfecti, complures capti, in quibus duo . . . . multi praeterea armis exuti fugerunt, quorum scuta sunt relata LXXX.

10. Insequenti luce Arguetius ex Italia cum equitatu venit. Is signa Saguntinorum rettulit quin-
2 que, quae ab oppidanis cepit. Suo loco praeteritum est, quod equites ex Italia cum Asprenate ad Cae-
3 sarem venissent. Ea nocte Pompeius castra sua incendit et ad Cordubam versus iter facere coepit.
4 Rex nomine Indo, qui cum equitatu suas copias adduxerat, dum cupidius agmen adversariorum insequitur, a vernaculis legionariis exceptus est et interfectus.

11. Postero die equites nostri longius ad Cordubam versus prosecuti sunt eos, qui commeatus ad castra Pompei ex oppido portabant. Ex his capti L cum iumentis ad nostra adducti sunt castra. Eodem
2 die Q. Marcius, tribunus militum qui fuisset Pompei, ad nos transfugit; et noctis tertia vigilia in oppido acerrime pugnatum est, ignemque multum miserunt [sc. omne genus *telorum* quibus ignis per
3 iactus solitus est mitti]. Hoc praeterito tempore Gaius Fundanius, eques Romanus, ex castris adversariorum ad nos confugit.

12. Postero die ex legione vernacula milites sunt capti ab equitibus nostris II, qui dixerunt se
2 servos esse. Cum venirent, cogniti sunt a militibus, qui antea cum Fabio et Pedio fuerant et Trebonio [transfugerant]. Eis ad ignoscendum nulla facultas

est data, et a militibus nostris interfecti sunt. Idem 3
temporis capti tabellarii, qui a Corduba ad Pom-
peium missi erant perperamque ad nostra castra
pervenerant, praecisis manibus missi sunt facti. Pari 4
consuetudine vigilia secunda ex oppido ignem mul-
tum telorumque multitudinem iactando bene ma-
gnum tempus consumpserunt compluresque vulneri-
bus affecerunt. Praeterito tempore noctis eruptionem 5
ad legionem VI. fecerunt, cum in opere nostri
distenti essent, acriterque pugnare coeperunt; quorum
vis repressa a nostris, etsi oppidani superiore loco
defendebantur. Hi cum eruptionem facere coepissent, 6
tamen virtute militum nostrorum, [qui] etsi inferiore
loco premebantur, [tamen] repulsi adversarii bene
multis vulneribus affecti in oppidum se contu-
lerunt.

13. Postero die Pompeius ex castris suis bra-
chium *ducere* coepit ad flumen Salsum; et cum nostri
equites pauci in statione fuissent a pluribus reperti,
de statione sunt deiecti et occisi tres. Eo die Aulus 2
Valgius, senatoris filius, cuius frater in castris Pom-
pei fuisset, omnibus suis rebus relictis equum con-
scendit et fugit. Speculator de legione II. Pompeiana 3
captus a militibus et interfectus est; idemque tem-
poris glans missa est inscripta: quo die ad oppidum
capiendum accederent, se scutum esse positurum.
Qua spe nonnulli, dum sine periculo murum 4
ascendere et oppido potiri posse se sperant, po-
stero die ad murum opus facere coeperunt et
bene magna prioris muri parte deiecta . . . . .
Quo facto ab oppidanis, ac si suarum partium 5

essent, conservati . . . . . . missos facere loricatos, qui praesidii causa praepositi oppido a Pompeio essent, orabant. Quibus respondit Caesar: se con-
6 diciones dare, non accipere consuevisse. Ibi cum in oppidum revertissent, relato responso, clamore sublato, omni genere telorum emisso pugnare pro muro
7 toto coeperunt; propter quod fere magna pars hominum, qui in castris nostris essent, non dubitarunt, quin eruptionem eo die essent facturi. Ita corona
8 circumdata pugnatum est aliquamdiu vehementissime, simulque ballista missa a nostris turrem deiecit, qua adversariorum, qui in ea turre fuerant, quinque deiecti sunt et puer, qui ballistam solitus erat observare.

14. Eius *diei* praeterito tempore Pompeius trans flumen Salsum castellum constituit neque a nostris prohibitus falsaque illa opinione gloriatus est, quod
2 prope in nostris partibus locum tenuisset. Item insequenti die eadem consuetudine dum longius prosequitur, quo loco equites nostri stationem habuerant, aliquot turmae cum levi armatura, impetu facto loco sunt deiecti et propter paucitatem nostrorum equitum simul cum levi armatura inter turmas adversariorum
3 protriti. Hoc in conspectu utrorumque castrorum gerebatur, et maiore Pompeiani exsultabant gloria, longius quod nostris cedentibus prosequi coepissent.
4 Qui cum aliquo loco a nostris recepti essent, ut consuessent, ex simili virtute clamore facto aversati sunt proelium facere.

15. Fere apud exercitus haec est equestris proelii consuetudo: cum eques ad dimicandum

dimisso equo cum pedite congreditur, nequaquam par habetur. Id quod *contra* in hoc accidit proelio. 2
Cum pedites levi armatura lecti ad pugnam equitibus nostris necopinantibus venissent, idque in proelio animadversum esset, complures ex equis descenderunt. Ita exiguo tempore eques pedestre 3
[pedes equestre] proelium facere coepit, usque eo ut caedem proxime a vallo fecerint. In quo proelio 4
adversariorum ceciderunt CXXIII, compluresque armis exuti, multi vulneribus affecti in castra sunt redacti. Nostri ceciderunt III; saucii XII pedites et equites V. Eius diei insequenti tempore pristina consuetudine 5
pro muro pugnari coeptum est. Cum bene magnam 6
multitudinem telorum ignemque nostris defendentibus iniecissent, nefandum crudelissimumque facinus sunt aggressi in conspectuque nostro hospites, qui in oppido erant, iugulare et de muro praecipites mittere coeperunt, sicuti apud barbaros; quod post hominum memoriam numquam est factum.

16. Huius diei extremo tempore a Pompeianis clam [ad] nostros tabellarius est missus, ut ea nocte turres aggeremque incenderent et tertia vigilia eruptionem facerent. Ita igne telorumque multitudine 2
iacta cum bene magnam partem temporis consumpsissent, portam, quae e regione et in conspectu Pompei castrorum fuerat, aperuerunt, copiaeque totae eruptionem fecerunt secumque extulerunt virgulta, crates ad fossas complendas et harpagones ad casas, quae stramenticiae ab nostris hibernorum causa aedificatae erant, diruendas et incendendas, praeterea argentum, vestimenta, ut, dum nostri in 3

praeda detinentur, illi caede facta ad praesidia Pom-
pei se reciperent: nam quod existimabat eos posse
conatum efficere, nocte tota ultra stabat flumen Sal-
4 sum in acie. Quod factum licet necopinantibus
nostris esset gestum, tamen virtute freti repulsos
multisque vulneribus affectos oppido represserunt,
praedam armaque eorum sunt potiti vivosque aliquos
ceperunt, qui postero die sunt interfecti. Eodemque
5 tempore transfuga nuntiavit ex oppido Iunium, qui
in cuniculo fuisset, iugulatione oppidanorum facta
clamasse facinus se nefandum et scelus fecisse: nam
6 eos nihil meruisse, quare tali poena afficerentur,
qui eos ad aras et focos suos recepissent, eosque
hospitium scelere contaminasse; multa praeterea
dixisse, qua oratione deterritos amplius iugulationem
non fecisse.

17. Ita postero die Tullius legatus cum Catone
Lusitano venit et apud Caesarem verba fecit: 'Uti-
nam quidem dii immortales fecissent, ut tuus potius
miles quam Cn. Pompei factus essem et hanc vir-
tutis constantiam in tua victoria, non in illius cala-
2 mitate praestarem. Cuius funestae laudes quoniam
ad hanc fortunam reciderunt, ut cives Romani
indigentes praesidii . . . . . et propter patriae luc-
tuosam perniciem dedimur hostium numero, qui
neque in illius prospera acie primam fortunam,
neque in adversa secundam obtinuimus [victoriam].
3 Qui legionum tot impetus sustentantes, nocturnis
diurnisque operibus gladiorum ictus telorumque
missus exceptantes, relicti et deserti a Pompeio, tua
virtute superati salutem a tua clementia deposci-

mus, petimus, ut qualem . . . .' '. . . . gentibus me 4
praestiti, similem in civium deditione praestabo.'

18. Remissis legatis cum ad portam venissent, Ti. Tullius . . . . et cum introëuntem Cato Lusitanus insecutus non esset, revertit ad portam et hominem apprehendit. Quod Tiberius cum fieri animadvertit, 2
simul pugionem eduxit et manum eius incidit. Ita refugerunt ad Caesarem. Eodemque tempore si- 3
gnifer de legione prima transfugit et nuntiavit, quo die equestre proelium factum esset, suo signo perisse homines XXXV, neque licere castris Cn. Pompei nuntiare neque dicere perisse quemquam. Servus, 4
cuius dominus in Caesaris castris fuisset (uxorem et filios in oppido reliquerat), dominum iugulavit et ita clam a Caesaris praesidiis in Pompei castra discessit et indicium glande scriptum misit, per quod certior fieret Caesar, quae in oppido ad defendendum compararentur. Ita litteris acceptis, cum 5
in oppidum revertisset, qui mittere glandem inscriptam solebat. . . . Insequenti tempore duo Lusitani fratres transfugae nuntiarunt, cum Pompeius contionem habuisset, 'quoniam oppido subsidio non posset venire, noctu ex adversariorum conspectu se deducerent ad mare versum': unum respondisse, ut potius ad dimicandum descenderent, quam signum fugae ostenderent; eum, qui ita locutus esset, iugulatum. Eodem tempore tabellarii eius deprehensi, 6
qui ad oppidum veniebant; quorum litteras Caesar oppidanis abiecit et qui vitam sibi peteret iussit turrem ligneam oppidanorum incendere; id si fe- 7
cisset, ei se promisit omnia concessurum. Quod

difficile erat factu, ut eam turrem sine periculo quis
8 incenderet. Ita [fune] crure deligato cum propius
accessisset, ab oppidanis est occisus. Eadem nocte
transfuga nuntiavit Pompeium et Labienum de iugu-
latione oppidanorum indignatos esse.

19. Vigilia secunda propter multitudinem te-
lorum turris nostra, quae lignea fuisset, ab imo
vitium fecit usque ad tabulatum secundum et ter-
2 tium. Eodem tempore pro muro pugnarunt acer-
rime et turrim nostram ut superiorem incenderunt,
idcirco quod ventum oppidani secundum habuerunt.
3 Insequenti luce materfamilias de muro se deiecit,
ad nos transiliit dixitque se cum familia constitutum
habuisse, ut una transfugerent ad Caesarem: illam
4 oppressam et iugulatam. Hoc praeterea tempore
tabellae de muro sunt deiectae, in quibus scriptum
est inventum: 'L. Munatius Caesari. Si mihi vitam
tribues, quoniam ab Cn. Pompeio sum desertus,
qualem me illi praestiti, tali virtute et constantia
5 [futurum] me in te praestabo.' Eodem tempore
oppidani legati, qui antea exierant, Caesarem adie-
runt: si sibi vitam concederet, sese insequenti luce
6 oppidum esse dedituros. Quibus respondit: se
Caesarem esse fidemque praestaturum. Ita ante
diem XI. Kal. Mart. oppido potitus imperator est
appellatus.

20. Quod Pompeius, ex perfugis cum dedi-
tionem oppidi factam esse scisset, castra movit
Ucubim versus et circum ea loca castella disposuit
et munitionibus se continere coepit, *etiam* Caesar
2 movit et propius castra castris contulit. Eodem

tempore mane loricatus unus ex legione vernacula
ad nos transfugit et nuntiavit Pompeium oppidanos
Ucubenses convocasse eisque ita imperavisse, ut dili-
gentia adhibita perquirerent, qui essent suarum
partium itemque adversariorum victoriae fautores.
Hoc praeterito tempore in oppido, quod fuit captum, 3
servus est prensus in cuniculo, quem supra demon-
stravimus dominum iugulasse: is vivus est combustus.
Idemque temporis centuriones loricati VIII ad Cae- 4
sarem transfugerunt ex legione vernacula, et equites
nostri cum adversariorum equitibus congressi sunt,
et saucii aliquot occiderunt levi armatura. Ea nocte 5
speculatores prensi servi III et unus ex legione ver-
nacula. Servi sunt in crucem sublati, militi cervices
abscisae.

21. Postero die equites cum levi armatura ex
adversariorum castris ad nos transfugerunt. Et eo 2
tempore circiter XL equites ad aquatores nostros ex-
cucurrerunt, nonnullos interfecerunt, item alios vivos
abduxerunt; e quibus capti sunt equites VIII. Inse- 3
quenti die Pompeius securi percussit homines LXXIIII,
qui dicebantur esse fautores Caesaris victoriae, reli-
quos versum oppidum iussit deduci; ex quibus effu-
gerunt CXX et ad Caesarem venerunt.

22. Hoc praeterito tempore, qui in oppido
Ategua Ursavonenses capti sunt, legati profecti
sunt cum nostris, uti rem gestam Ursavonensibus
referrent, quid sperarent de Cn. Pompeio, cum vi-
derent hospites iugulari, praeterea multa scelera ab
iis fieri, qui praesidii causa ab his reciperentur.
Qui *cum* ad oppidum venissent, nostri, qui fuissent 2

equites Romani et senatores, non sunt ausi introire in oppidum, praeterquam qui eius civitatis fuissent.
3 Quorum responsis ultro citroque acceptis et redditis cum ad nostros se reciperent, qui extra oppidum fuissent, illi praesidio insecuti ex aversione
4 legatos iugularunt. Duo reliqui ex eis fugerunt, Caesari rem gestam detulerunt . . . . . . et speculatores ad oppidum Ateguam miserunt. Qui cum certum comperissent legatorum responsa ita esse gesta, quemadmodum illi rettulissent, ab oppidanis concursu facto eum, qui legatos iugulasset, lapidare et ei manus intentare coeperunt: illius opera se
5 perisse. Ita vix periculo liberatus petiit ab oppidanis, ut ei liceret legatum ad Caesarem proficisci:
6 illi se satisfacturum. Potestate data cum inde esset profectus, praesidio comparato, cum bene magnam manum fecisset et nocturno tempore per fallaciam in oppidum esset receptus, iugulationem magnam facit principibusque, qui sibi contrarii fuissent, interfectis
7 oppidum in suam potestatem recipit. Hoc praeterito tempore servi transfugae nuntiaverunt oppidanorum bona venire neque extra vallum licere exire nisi discinctum, idcirco quod, ex quo die oppidum Ategua esset captum, metu conterritos complures profugere
8 in Baeturiam; neque sibi ullam spem victoriae propositam habere, et si qui ex nostris transfugerit, in levem armaturam conici eumque non amplius XVII accipere.

23. Insequenti tempore Caesar castris castra contulit et brachium ad flumen Salsum ducere
2 coepit. Hic dum in opere nostri distenti essent,

complures ex superiore loco adversariorum decucur-
rerunt nec desistentibus nostris multis telis iniectis
complures vulneribus affecere. Hic tum, ut ait En- 3
nius, nostri cessere parumper. Itaque praeter con-
suetudinem cum nostris animadversum esset acci-
dere, centuriones ex legione v. flumen transgressi
duo restituerunt aciem, acriterque eximia virtute 4
plures cum agerent, ex superiore loco multitudine
telorum alter eorum concidit. Ita cum eius compar 5
proelium facere coepisset, cum undique se circum-
veniri animum advertisset, regressus pedem offendit.
In huius concidentis, centurionis ac viri fortis, in- 6
signia cum complures adversariorum concursum fa-
cerent, equites nostri transgressi inferiore loco ad-
versarios ad vallum agere coeperunt. Ita cupidius 7
dum intra praesidia illorum student caedem facere,
a turmis et levi armatura sunt interclusi. Quorum
nisi summa virtus fuisset, vivi capti essent. Nam
et munitione praesidii ita coangustabantur, ut eques
spatio intercluso vix se defendere posset. Ex 8
utroque genere pugnae complures sunt vulneribus
affecti, in quîs etiam Clodius Arquitius; inter quos
ita comminus est pugnatum, ut ex nostris praeter
duos centuriones sit nemo desideratus gloria se
efferentes.

24. Postero die ad Soricam utrorumque con-
venere copiae. Nostri brachia ducere coeperunt.
Pompeius cum animadverteret castello se excludi 2
Aspavia, quod est ab Ucubi milia passuum v, haec
res necessario devocabat eum ad dimicandum ut
descenderet; neque tamen aequo loco sui pote- 3

statem faciebat, sed ex grumo . . . . . . excelsum
tumulum capiebat, usque eo ut necessario cogeretur
4 iniquum locum subire. Quo de facto cum utrorumque
copiae tumulum excellentem petissent, prohibiti a
nostris sunt, deiecti planicie. Quae res secundum
5 nostris efficiebat proelium. Undique cedentibus ad-
versariis non parum magna in caede versabantur.
Quibus mons, non virtus saluti fuit. Quo subsidio
nisi advesperasset, a paucioribus nostris [omni
6 auxilio] privati essent. Nam ceciderunt ex levi ar-
matura CCCXIIII, ex legionariis CXXXVIII, praeter-
quam quorum arma et spolia allata sunt. Ita pridie
duorum centurionum interitio hac adversariorum
poena est litata.

25. Insequenti die pari consuetudine cum ad
eundem locum eius praesidium venisset, pristino illo
suo utebantur instituto: nam praeter equites nulli
2 loco aequo se committere audebant. Cum nostri in
opere essent, equitum copiae concursus facere coe-
perunt, simulque vociferantibus legionariis, cum
locum efflagitarent † ut consueti insequi existimare
posses paratissimos esse ad dimicandum, nostri ex
humili convalle bene longe sunt egressi et planicie
3 iniquiore loco constituerunt. Illi tamen procul dubio
ad congrediendum in aequum locum non sunt ausi
descendere praeter unum Antistium Turpionem; qui
fidens viribus ex adversariis sibi parem esse nemi-
4 nem agitare coepit. Hic, ut fertur Achillis Memno-
nisque congressus, Q. Pompeius Niger, eques Ro-
manus Italicensis, ex acie nostra ad congrediendum
5 progressus est. Quoniam ferocitas Antisti omnium

mentes converterat ab opere ad spectandum, acies
sunt dispositae. Nam inter bellatores principes dubia 6
erat posita victoria, ut prope videretur finem bel-
landi duorum dirimere pugna. Ita avidi cupidique
† suarum quisque ex partium virorum fautorumque
voluntas habebatur. Quorum virtute alacri, cum ad 7
dimicandum in planiciem se contulissent, scutorum-
que laudis insignia praefulgens opus caelatum......
quorum pugna esset prope profecto dirempta, nisi
propter equitum congressum, ut supra demonstravi-
mus, levem armaturam praesidii causa non longe
ab opere...... castra constituit. Ut nostros equi- 8
tes in receptu, dum ad castra redeunt, adversarii
cupidius sunt insecuti, universi clamore facto im-
petum dederunt. Ita metu perterriti, cum in fuga
essent, multis amissis in castra se recipiunt.

26. Caesar ob virtutem turmae Cassianae dona-
vit milia XIII et praefecto torques aureos V et levi
armaturae milia XII. Hoc die A. Baebius et C. Fla- 2
vius et A. Trebellius, equites Romani Astenses, ar-
gento prope tectis equis ad Caesarem transfugerunt;
qui nuntiaverunt equites Romanos coniurasse omnes, 3
qui in castris Pompei essent, ut transitionem facerent:
servi indicio omnes in custodiam esse coniectos, e
quibus occasione capta se transfugisse. Item hoc die
litterae sunt deprensae, quas mittebat Ursaonem 4
Cn. Pompeius: 'S. V. G. E. V. Etsi, prout nostra 5
felicitas, ex sententia adversarios adhuc propulsos....
qui si aequo loco sui potestatem facerent, celerius,
quam vestra opinio fert, bellum confecissem. Sed 6
exercitum tironem non audent in campum deducere

nostrisque adhuc fixi praesidiis bellum ducunt. Nam
singulas civitates circumsederunt: inde sibi comme-
7 atus capiunt. Quare et civitates nostrarum partium
conservabo et bellum primo quoque tempore confi-
ciam. Cohortes in animo habeo ad vos mittere.
Profecto nostro commeatu privati necessario ad dimi-
candum descendent.'

27. Insequenti tempore cum nostri in opere
distenti essent, equites in oliveto, dum lignantur,
2 interfecti sunt aliquot. Servi transfugerunt, qui nun-
tiaverunt, a. d. III. Non. Mart. proelium ad Soricam
quod factum est, ex eo tempore metum esse magnum,
3 et Attium Varum circum castella praeesse. Eo die
Pompeius castra movit et contra Hispalim in oli-
veto constituit. Caesar priusquam eodem est pro-
4 fectus, luna hora circiter sexta visa est. Ita castris
motis Ucubim Pompeius praesidium, quod reliquit,
iussit ut incenderent et deusto oppido in castra
5 maiora se reciperent. Insequenti tempore Venti-
ponem oppidum cum oppugnare coepisset, deditione
facta iter fecit in Carrucam, contra Pompeium castra
posuit. Pompeius oppidum, quod contra sua prae-
6 sidia portas clausisset, incendit; milesque, qui fra-
trem suum in castris iugulasset, interceptus est a
nostris et fusti percussus. Hinc itinere facto in cam-
pum Mundensem cum esset ventum, castra contra
Pompeium constituit.

28. Sequenti die cum iter facere Caesar cum
copiis vellet, renuntiatum est a speculatoribus Pom-
2 peium de tertia vigilia in acie stetisse. Hoc nuntio
allato vexillum proposuit. Idcirco enim copias edu-

xerat, quod Ursaonensium civitati, *qui sui* fuissent fautores, antea litteras miserat, Caesarem nolle in convallem descendere, quod maiorem partem exercitus tironem haberet. Hae litterae vehementer con- 3
firmabant mentes oppidanorum. Ita hac opinione fretus totos . . . . . facere posse existimabat. Etenim et natura loci defendebatur et ipsius oppidi munitione, ubi castra constituta. Namque superius de- 4
monstravimus loca excellentia tumulis contineri, intervallo planiciei dividi . . . . id quod eo incidit tempore.

29. Planicies inter utraque castra intercedebat circiter milia passuum V, ut praesidia Pompei duabus defenderentur rebus, oppido et excelsi loci natura. Hinc dirigens proxima planicies aequabatur. Cuius 2
decursum antecedebat rivus, qui ad [eorum] accessum summam efficiebat loci iniquitatem; nam palustri et voraginoso solo currens erat ad dextram. Itaque 3
Caesar, cum aciem directam vidisset, non habuit dubium, quin media planicie in aequum ad dimicandum adversarii procederent. Hoc erat in omnium 4
conspectu. Huc accedebat, ut locus illa planicie aequitatem *daret et* ornaret*ur* diei solisque serenitate, ut mirificum et optandum tempus prope ab diis immortalibus illud tributum esset ad proelium committendum. Nostri laetari, nonnulli etiam timere, quod 5
in eum locum res fortunaeque omnium deducerentur, ut, quicquid post horam casus tribuisset, in dubio poneretur. Itaque nostri ad dimicandum procedunt, 6
id quod adversarios existimabamus esse facturos; qui tamen a munitione oppidi longius non audebant pro-

cedere, † in quo sibi prope murum adversariis con-
7 stituebant. Itaque nostri procedunt. Interdum aequi-
tas loci adversarios efflagitabat, ut tali condicione
8 contenderent ad victoriam; neque tamen illi a sua
consuetudine discedebant, ut aut ab excelso loco aut
ab oppido discederent. Nostri pede presso propius
rivum cum appropinquassent, adversarii patrocinari
loco iniquo non desinunt.

30. Erat acies XIII aquilis constituta, quae late-
ribus equitatu tegebatur cum levi armatura milibus
sex, praeterea auxiliares accedebant prope alterum
tantum; nostra praesidia LXXX cohortibus et VIII
2 milibus equitum. Ita cum in extrema planicie in-
iquum in locum nostri appropinquassent, paratus
hostis erat superior, ut transeundum superius iter
3 vehementer esset periculosum. Quod cum a Caesare
esset animadversum, ne quid temere culpa secus
admitteretur, eum locum definire coepit. Quod cum
hominum auribus esset obiectum, moleste et acerbe
accipiebant impediri, quo minus proelium conficere
4 possent. Haec mora adversarios alacriores efficiebat:
Caesaris copias timore impediri ad committendum
5 proelium. Ita se efferentes iniquo loco sui potestatem
efficiebant, ut magno tamen periculo accessus eorum
6 haberetur. Hic decumani suum locum, cornu dex-
trum tenebant, sinistrum III. et V, legio itemque et
cetera auxilia et equitatus. Proelium clamore facto
committitur.

31. Hic etsi virtute nostri antecedebant, adver-
sarii loco superiore se defendebant acerrime, et ve-
hemens fiebat ab utrisque clamor telorumque missu

concursus, sic ut prope nostri diffiderent victoriae.
Congressus enim et clamor, quibus rebus maxime 2
hostis conterretur, in collatu pari erant condicione.
Itaque ex utroque genere pugnae cum parem vir- 3
tutem ad bellandum contulissent, pilorum missu fixa
cumulatur et concidit adversariorum multitudo. Dex- 4
trum demonstravimus decumanos cornu tenuisse;
qui etsi erant pauci, tamen propter virtutem magno
adversarios timore eorum opera afficiebant, quod a
suo loco hostes vehementer premere coeperunt, ut
ad subsidium, ne ab latere nostri occuparent, legio
adversariorum traduci coepta sit a dextro. Quae 5
simul est mota, equitatus Caesaris sinistro cornu
premere coepit: at illi eximia virtute proelium fa-
cere, ut locus in aciem ad subsidium veniundi non
daretur. Ita cum clamor esset intermixtus gemitu 6
gladiorumque crepitus auribus oblatus, imperitorum
mentes timor praepediebat. Hic, ut ait Ennius, pes 7
pede premitur, armis teruntur arma, adversariosque
vehementissime pugnantes nostri agere coeperunt;
quibus oppidum fuit subsidio. Ita ipsis Liberalibus 8
fusi fugatique non superfuissent, nisi in eum locum
confugissent, ex quo erant egressi. In quo proelio 9
ceciderunt milia hominum circiter XXX et si quid
amplius, praeterea Labienus, Attius Varus, quibus
occisis utrisque funus est factum, itemque equites
Romani partim ex urbe partim ex provincia ad
milia III. Nostri desiderati ad hominum mille partim 10
equitum partim peditum; saucii ..... adversariorum
aquilae sunt ablatae XIII et signa et fasces prae-
terea hos habuit .....

32. ...... ex fuga hac qui oppidum Mundam sibi constituissent praesidium, nostrique cogebantur
2 necessario eos circumvallare. Ex hostium armis scuta et pila pro vallo, pro caespite cadauera collocabantur, insuper abscisa in gladiorum mucrone capita hominum ordinata ad oppidum conversa, ut et ad hostium timorem virtutisque insignia proposita viderent et vallo circumcluderentur adversarii. Ita*que* Galli tragulis iaculisque oppidum ex hostium cadaveribus [sunt] circumplexi oppugnare coeperunt.
3 Ex hoc proelio Valerius adulescens Cordubam cum paucis equitibus fugit, Sex. Pompeio, qui Cordubae
4 fuisset, rem gestam refert. Cognito hoc negotio quos equites secum habuit, quod pecuniae secum habuit, eis distribuit et oppidanis dixit se de pace ad Caesarem proficisci et secunda vigilia ab op-
5 pido discessit. Cn. Pompeius cum equitibus paucis nonnullisque peditibus ad navale praesidium parte altera Carteiam contendit, quod oppidum abest a
6 Corduba milia passuum CLXX. Quo cum ad octavum miliarium venisset, P. Caucilius, qui castris antea Pompei praepositus esset, eius verbis nuntium mittit, eum minus belle habere: ut mitterent lecticam, qua in oppidum deferri posset. Litteris missis
7 Pompeius Carteiam defertur. Qui illarum partium fautores essent, conveniunt in domum, quo erat delatus (qui arbitrati sunt clanculum venisse), ut ab eo, quae vellent, de bello requirerent. Cum frequentia convenisset, de lectica Pompeius eorum in fidem confugit.

33. Caesar ex proelio *Munda* munitione circum-
data Cordubam venit. Qui ex caede eo refugerant,
pontem occuparunt. Cum eo ventum esset, convi- 2
ciari coeperunt: nos ex proelio paucos superesse;
quo fugeremus? Ita pugnare coeperunt de ponte.
Caesar flumen traiecit et castra posuit. Scapula, 3
totius seditionis, familiae et libertinorum caput, ex
proelio Cordubam cum venisset, familiam et libertos
convocavit, pyram sibi exstruxit, coenam afferri 4
quam optimam imperavit, item optimis insternendum
vestimentis; pecuniam et argentum in praesentia
familiae donavit. Ipse de tempore coenare, resinam 5
et nardum identidem sibi infundit. Ita novissimo
tempore servum iussit et libertum, qui fuisset eius
concubinus, alterum se iugulare, alterum pyram in-
cendere.

34. Oppidani autem, simul Caesar castra contra
oppidum posuit, discordare coeperunt, usque eo ut
clamor in castra nostra perveniret [fere inter Cae-
sarianos et inter Pompeianos]. Erant hic legiones, 2
quae ex perfugis conscriptae, partim oppidanorum
servi, qui erant a Sexto Pompeio manumissi; qui
in Caesaris adventu discedere coeperunt. Legio 3
XIII. oppidum defendere coepit; *cte*nim cum iam
depugnarent, turres ex parte et murum occuparunt.
Denique legatos ad Caesarem mittunt, ut sibi le- 4
giones subsidio intromitteret. Hoc cum animadver-
terent homines fugitivi, oppidum incendere coepe-
runt. Qui superati a nostris sunt interfecti hominum
milia XXII, praeterquam extra murum qui perierunt.
Ita Caesar oppido potitur. Dum hic detinetur, ex 5

proelio quos circummunitos superius demonstravimus, eruptionem fecerunt et bene multis interfectis in oppidum sunt redacti.

35. Caesar Hispalim cum contendisset, legati deprecatum venerunt. Ita cum ad oppidum esset ventum, Caninium legatum cum praesidio intro-
2 mittit; ipse castra ad oppidum ponit. Erat bene magna *manus* intra Pompeianarum partium, quae praesidium receptum indignaretur. Clam quendam Philonem, illum, qui Pompeianarum partium fuisset defensor acerrimus (is tota Lusitania notissimus
3 erat) — hic clam praesidia *in* Lusitaniam proficiscitur et Caecilium Nigrum, hominem barbarum, ad Lennium convenit, qui bene magnam manum Lusita-
4 norum haberet. Rursus Hispalim *in* oppidum denuo noctu per murum recipitur: praesidium, vigiles iugulant, portas praecludunt, de integro pugnare coeperunt.

36. Dum haec geruntur, legati Carteienses renuntiaverunt, quod Pompeium in potestate haberent. Quod ante Caesari portas praeclusissent, illo beneficio suum maleficium existimabant se lucri facere. Lusitani Hispali pugnare nullo tempore desistebant.
2 Quod Caesar cum animadverteret, si oppidum capere contenderet, *fore* ut homines perditi incenderent et moenia delerent, ita consilio habito noctu patitur Lusitanos eruptionem facere; id quod con-
3 sulto non existimabant fieri. Ita erumpendo naves, quae ad Baetim flumen fuissent, incendunt. Nostri dum incendio detinentur . . . . . . illi profugiunt et ab
4 equitibus conciduntur. Quo facto oppido recuperato

Astam iter facere coepit; ex qua civitate legati ad
deditionem venerunt. Mundensesque, qui ex proelio
in oppidum confugerant, cum diutius circumsiderentur,
bene multi deditionem faciunt, et cum essent in le-
gionem distributi, coniurant inter sese, ut noctu signo
dato, qui in oppido fuissent eruptionem facerent, illi
caedem in castris administrarent. Hac re cognita inse- 5
quenti nocte vigilia tertia tessera data extra vallum
omnes sunt concisi.

37. Carteienses, dum Caesar in itinere reliqua
oppida oppugnat, propter Pompeium dissentire coe-
perunt. Pars erat, quae legatos ad Caesarem mi-
serat, pars erat, qui Pompeianarum partium fautores
essent. Seditione concitata portas occupant; caedes 2
fit magna; saucius Pompeius naves xx occupat lon-
gas et profugit. Didius, qui *ad* Gades classi prae-
fuisset, simulatque nuntius allatus est, confestim sequi
coepit; partim peditum et equitatus ad persequendum
celeriter terrestre faciebant iter navigationem con-
festim insequentes. Quarto die navigationis, quod 3
imparati a Carteia profecti sine aqua fuissent, ad
terram applicant. Dum aquantur, Didius classe ac-
currit, naves incendit, nonnullas capit.

38. Pompeius cum paucis profugit [et locum
quendam munitum natura occupat]. Equites et co-
hortes, quae ad persequendum missae essent, specu-
latoribus antemissis certiores fiunt: diem et noctem
iter faciunt. Pompeius umero et sinistro crure ve- 2
hementer erat saucius; huc accedebat, ut etiam
talum intorsisset; quae res maxime impediebat.
Ita lectica ad turrem cum esset ablatus, [in ea 3

ferebatur] Lusitanus, more militari *ex eius* praesidio *speculator missus*, cum fuisset conspectus, celeriter
4 equitatu cohortibusque Caesaris circumcluditur. Erat accessus loci difficillimus. Nam idcirco [propter] *quod ille e* suo praesidio fuisset conspectus, celeriter ad*eo* munitum locum natura ceperat sibi Pompeius, *ut* quamvis magna multitudine adducta *pauci* homines ex superiore loco defendere possent. Subeunt*es*
5 [in adventu] nos*tros* depellunt [qui] telis. Quibus cedentibus cupidius insequebantur adversarii et confestim tardabant ab accessu. Hoc saepius facto animadvertebatur nostro magno id fieri periculo.
6 Opere circummunire instituunt; pari autem et celeri festinatione circum munitiones iugo dirigunt, ut aequo pede cum adversariis congredi possent. A quibus cum animadversum esset, fuga sibi praesidium capiunt.

39. Pompeius, ut supra demonstravimus, saucius et intorto talo idcirco tardabatur ad fugiendum, itemque propter loci difficultatem neque equo neque
2 vehiculo saluti suae praesidium parare poterat. Caedes
3 a nostris undique administrabatur. Conclusa munitione amissisque auxiliis ad convallem excesumque locum in speluncam Pompeius se occultare coepit, ut a nostris non facile inveniretur nisi captivorum
4 indicio. Ita ibi interficitur. Cum Caesar Gadibus fuisset, Hispalim II. Id. April. caput allatum et populo datum est in conspectum.

40. Interfecto Cn. Pompeio adulescente Didius, quem supra demonstravimus, illa affectus laetitia proximo se recepit castello nonnullasque naves ad

reficiendum subduxit et, quamvis . . . . essent, brachium. . . . . Lusitani, qui ex pugna superfuerunt, ad 2
signum se receperunt et bene magna manu comparata ad Didium se reportant. Huic etsi non aberat 3
diligentia ad naves tuendas, tamen nonnumquam ex castello propter eorum crebras excursiones eliciebatur et prope cotidianis pugnis . . . . . insidias ponunt et tripartito signa distribuunt. Erant parati, qui naves 4
incenderent, incensisque qui subsidium *ferrent* repellerent: hi sic dispositi erant, ut a nullo *conspici possent. In* conspectu omnium ad pugnam contendunt. Ita cum ex castello Didius ad propellendum 5
processisset cum copiis, signum a Lusitanis tollitur, naves incenduntur, simulque, qui ex castello ad pugnam processerant, eodem signo, fugientes latrones dum persequuntur, a tergo insidiae clamore sublato circumveniunt. Didius magna cum virtute cum 6
compluribus interficitur; nonnulli ea pugna scaphas, quae ad litus fuerant, occupant, item [nonnulli] complures nando ad naves, quae in salo fuerunt, se 7
recipiunt, ancoris sublatis pelagus remis petere coeperunt; quae res eorum vitae fuit subsidio. Lusitani praeda potiuntur. Caesar Gadibus rursus ad Hispa- 8
lim recurrit.

41. Fabius Maximus, quem ad Mundae praesidium oppugnandum reliquerat, operibus assiduis *diurnis noc*turnisque circum*clusit.* Interclusi inter se decernere *armis coeperunt et* facta caede bene magna *eruptionem* faciunt. Nostri ad oppidum re- 2
cuperandum occasionem non praetermittunt . . . . . et reliquos vivos capiunt, XIIII milia. Ursaonem pro-

ficiscuntur; quod oppidum magna munitione conti-
nebatur, sic ut ipse locus non solum opere, sed
etiam natura datus ad oppugnandum hostem appa-
3 reret. Huc accedebat, ut aqua praeterquam in ipso
oppido [nam] circumcirca nusquam reperiretur pro-
pius milia passuum VIII; quae res magno erat ad-
4 iumento oppidanis. Tum praeterea accedebat, ut
aggerem . . . . . materiesque, unde soliti sunt turres
† agi, propius milia passuum VI non reperiebatur.
Ac Pompeius, *ut se* ad oppidi oppugnationem tu-
tiorem efficeret, omnem materiem circum oppidum
5 succisam intro congessit. Ita necessario diducebantur
nostri, ut a Munda, quam proxime ceperant, mate-
riem illo deportarent.

42. Dum haec ad Mundam geruntur et Ursao-
nem, Caesar, ad Hispalim cum Gadibus se rece-
pisset, insequenti die contione advocata comme-
morat: initio quaesturae suae eam provinciam ex
omnibus provinciis sibi peculiarem constituisse et,
quae potuisset eo tempore, beneficia largitum esse;
2 insequenti praetura ampliato honore vectigalia, quae
Metellus imposuisset, a senatu petisse et ea pe-
cunia provinciam liberasse, simulque patrocinio
suscepto multis legationibus ab se in senatum in-
ductis simul publicis privatisque causis multorum
3 inimicitiis susceptis defendisse; suo item in consu-
latu absentem, quae potuisset, commoda provinciae
tribuisse: eorum omnium commodorum et imme-
mores et ingratos in se et in populum Romanum
4 hoc bello et praeterito tempore cognosse. 'Vos iure
gentium civiumque Romanorum institutis cognitis

more barbarorum populi Romani magistratibus sacro-
sanctis manus semel et saepius attulistis et luce
clara Cassium in medio foro nefarie interficere volu-
istis. Vos ita pacem semper odistis, ut nullo tem- 5
pore legiones desitae populi Romani in hac provincia
haberi. Apud vos beneficia pro maleficiis, maleficia
pro beneficiis habentur. Ita neque in otio concor-
diam neque in bello virtutem ullo tempore retinere
potuistis. Privatus ex fuga Cn. Pompeius adulescens 6
a vobis receptus fasces imperiumque sibi arripuit,
multis interfectis civibus auxilia contra populum Ro-
manum comparavit, agros provinciamque vestro im-
pulsu depopulavit. In quo vos victores existimabatis? 7
An me deleto non animadvertebatis [decem] habere
legiones populum Romanum, quae non solum vobis
obsistere, sed etiam caelum diruere possent? Quarum
laudibus et virtute. . . . .